

Universita Karlova v Praze
Filosofická fakulta
Ústav českých dějin
Historické vědy: České a slovenské dějiny

Jiří Georgiev

Až do těch hrdel a statků?

*Konzervativní myšlení a otázka samosprávy
v politických strategiích české státoprávní šlechty po
roce 1848*

Sacrificing their Lives and Fortunes?

*The Conservative Thought and the Issue of Selfgovernment in
Political Strategies of the Bohemian Nobility after 1848*

Disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

2009

Obsah:

Předmluva

s. 5 - 7

I. Úvod do problematiky

s. 8 - 26

II. Konzervativní myšlení a státoprávní šlechta v 19. století

II.1. Základní principy politického konzervatismu (s. 27 – 34)

II.2. Ideální typy konzervativce – reakcionář, obhájce *statu quo* a reformátor (s. 35 – 37)

II.3. Ideové zdroje konzervatismu ve střední Evropě (s. 37 – 49)

II.4. K typologii konzervatismu v habsburské monarchii (s. 50 - 56)

II.5. Státoprávní šlechta a konzervativní krédo (s. 56 - 59)

III. Strana konzervativního velkostatku v českých zemích

III.1. Vznik strany (s. 62 – 71)

III.2. Program strany konzervativního velkostatku (s. 71 - 78)

III.3. Mimoparlamentní nástroje prosazování programu státoprávní šlechty (s. 78 - 86)

III.4. Politická polarizace české aristokracie:

Státoprávní šlechta, strana středu a ústavověrný velkostatek (s. 86 - 106)

IV. Význam samosprávy pro politiku státoprávní šlechty

IV.1. Idea samosprávy - liberální koncept převzatý konzervativci (s. 107 - 121)

IV.2. Územní samospráva v Království českém: příběh nenaplněných očekávání
(s. 121 - 138)

IV.3. Úsilí konzervativní šlechty o uchování autonomie dalších korporací (s. 138 - 145)

V. Příběh první:

Jindřich Jaroslav Clam-Martinic a autentický konzervatismus 60. let

V.1. Clam-Martinicové na politické scéně Rakouska (s. 146 - 151)

V.2. Mládí Jindřicha Jaroslava: Od ministerského byrokrata k opozičnímu politikovi
(s. 152 - 161)

V.3. Problematika samosprávy a brožury hraběte Jindřicha z let 1859-1860 (s. 161 - 179)

V.4. Boj za nové obecní zřízení 1860-1863 (s. 179 - 200)

V.5. České státní právo a otázka federalizace monarchie (s. 200 - 220)

**VI. Příběh druhý:
Bedřich Schönborn a pragmatický konzervatismus 70. a 80. let**

- VI.1. Schönbornové jako opora politického katolicismu (s. 221 - 225)
VI.2. Na cestě od konzervativního autonomismu k politickému kompromisu
(s. 225 - 242)
VI.3. Křesťanská sociální nauka a otázka církevní autonomie (s. 243 - 253)

**VII. Příběh třetí:
Jan Harrach a reformní konzervatismus 90.let -
pokus o integraci národní myšlenky**

- VII.1. Politické zrání vlasteneckého aristokrata (s. 254 - 259)
VII.2. Jan Harrach a samospráva v habsburské monarchii v kontextu národní otázky
(s. 259 - 270)
VII.3. Balance reformního konzervatismu à la fin de siècle (s. 270 - 283)

Závěr: Aristokratický konzervatismus jako ars moriendi societatis civilis?
s. 284 - 289

Resumé
s. 291 - 292

Abstract
s. 293 - 294

Seznam zkratek
s. 295

Prameny a literatura
s. 296 - 313

„Der österreichische Staatsgedanke, der ruht nicht in der Zentralisationsgewalt, der österreichische Staatsgedanke ist hervorgegangen aus dem Begriffe der Föderation und Autonomie; sie ist das wesentliche Band der Einheit, die feste Klammer der Einheit und es wäre schlimm um uns bestellt, wenn es bloß die Gewalt der Bürokratie wäre.“

Z projevu Jindřich Jaroslava hr. Clam-Martinice v průběhu debaty vedené 12. dubna 1880 na půdě poslanecké sněmovny říšské rady k otázce decentralizace v Rakousku.

„Meine Herren, die Konsequenz ist gewiß eine sehr schöne Sache. Aber was ist Konsequenz? Logische Folgerichtigkeit. Nun, ich glaube, daß in der Politik die Konsequenz nicht bloß in dem Zusammenhange der Handlung mit einem früheren Vorsatz oder mit einer früheren Erklärung zu suchen ist, sondern daß die politische Konsequenz anknüpft an den Moment und an seine Exigenzien. Und politisches Handeln – ich stelle dem politischen Handeln das konsequente Handeln gegenüber – heißt, im richtigen Moment das richtige tun.“

Z projevu Bedřicha hr. Schönborna v průběhu debaty vedené 21. prosince 1906 na půdě panské sněmovny říšské rady k otázce volební reformy.

„Wenn wir die Karte unserer Monarchie betrachten, so sehen wir – es ist etwas ähnliches wie ein menschlicher Körper – ein Herz, das Centrum hier, wir sehen die übrigen Glieder; nun in dieses Wesen wurde durch den Dualismus ein Schnitt gemacht, wir haben jetzt zwei siamesische Zwillingsbrüder (...) Aber nicht nur hier besteht dieses Prinzip, sondern auch in jedem unserer Kronländer und in jedem Lande ist ein derartiges Zwillingsverhältnis vorhanden. Wir sehen auch zwei Zwillingsbrüder, welche verbunden sind und sich nicht anders bewegen können als in dieser Verbindung. Wenn man diese Verbindung durchschneiden würde, würde die Existenz der beiden aufhören.“

Z projevu Jana Nepomuka hr. Harracha v průběhu debaty vedené 2. března 1901 na půdě panské sněmovny říšské rady k návrhu sněmovní adresy.

Předmluva

Dějiny šlechty náleží obecně k nejvděčnějším tématům historického bádání. Množství dochovaných archiválií dokumentujících život této společenské skupiny nám začasť umožňuje rekonstruovat s minuciozní přesností zásadní okamžiky v životě jejích příslušníků a z náznaků v denících či korespondenci lze vyvodit postřehy oživující zašedlé obrazy dokumentující příběh českých dějin. Zároveň lze s jistotou konstatovat, že 19. století představuje nejen přelomové období v životě šlechty, ale také přináší cézuru v pohledu historiografickém. V souvislosti s přeměnou tradiční agrární společnosti ve společnost občanského typu, kdy procesy industrializace a urbanizace mění celkový charakter života, dochází k nástupu nových elit vytlačujících šlechtu z výsluní politického, ekonomického a postupně též společenského dění. Stejně tak narůstá - pohledem dnešního historika - množství pramenů zachycujících život nových společenských vrstev, přičemž vůči starým elitám přibývá v dobovém tisku a literatuře kritických poznámek. Není divu, že právě působení šlechty v devatenáctém století, její „nedostatečné“ přizpůsobení se požadavkům národnostní profilace, vedlo k odsudku, kterým jádro staré elity častovala nejprve národně-liberální¹ a posléze - „obohacena“ o hospodářsko-sociální aspekt kritiky - i marxistická historiografie.

V období nejnovějším se české historiografii vcelku úspěšně daří překonávat toto dědictví. Daní za dlouhé období odloučení od vývoje historické vědy v západoevropských zemích se pak ovšem stává jiný pozoruhodný jev, spočívající v leckdy poněkud toporně působící snaze metodologicky opřít své dílo o některého z předních protagonistů (někdy již ne zcela) nových podnětů vzešlých z dějin každodennosti, mikrohistorie, lingvistického obratu či historické antropologie. Zařazení předkládané disertační práce do rámce politických dějin a dějin politického myšlení, které se samozřejmě v přiměřené míře nevyhýbají obohacení interdisciplinárním přístupem na pomezí politické filosofie či právní vědy, pak umožňuje aplikovat standardní vědecký přístup bez potřeby obdobného zaujetí. S tím, jak se v obecné formě prosadily - a usadily - moderní sociální dějiny obohacené kulturně-historickou perspektivou coby vůdčí trend historické vědy² alespoň ve

¹ Monografické zpracování tohoto tématu pro německojazyčné prostředí přináší G. Scherl, *Der Adel in der liberalen Geschichtsschreibung Deutschlands*. München 1964.

² J. Kocka, *Perspektiven für die Sozialgeschichte der neunziger Jahre*. In: W. Schulze (Hg.), *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikrohistorie*. Göttingen 1994, s. 33-39, zde s. 39. Obdobně dopadá

středoevropském prostoru, ustoupily do pozadí také tendence ostrakizovat dějiny politického myšlení resp. politické dějiny vůbec.

Na tomto místě je třeba učinit ještě jednu poznámku terminologické povahy. Na rozdíl od v novější době se vyskytnuvší snahy nahrazovat pojem dějin idejí konceptem tzv. dějin teorií³ zastávám přesvědčení, že tradičně používaný pojem výstižněji charakterizuje naši snahu pojímat ideové proudy v jednotě s jejich nositeli (v našem případě ideově vyprofilovanými politiky) a zejména prostředím, z něhož vzešli a v němž působili.⁴ Slovy představitele cambridžské školy Quentina Skinnera totiž není možno vytvářet z dějin idejí jakousi „náhražkovou filosofii“ odtrženou od vazby na diskursivní prostředí, v němž se původci a protagonisté politických teorií pohybují.⁵

Ani metoda cambridžské školy není prosta řady rizik. Dle Marcuse Llanqueho představuje slabinu jejího přístupu synchronní pojetí diskursu a jeho sevření do hranic daných jazykem. Diskursy však nevyrůstají ze zcela od sebe oddělených myšlenkových světů, nýbrž na sebe navazují a představují síť složenou z vláken o různé síle a délce, s rozličnou mírou provázanosti. Úkolem dějin idejí je pak odhalit struktury této kontinuity.⁶ Sledování a rekonstrukce vzájemné provázanosti a proměn diskursů zůstává ve většině případů dílčím výsekem, pouhým dílkem mozaiky. Nejinak tomu samozřejmě bude i v případě této práce.

Původ a recipování konceptu *selfgovernmentu* v boji za státní právo, územní samosprávu a autonomii veřejných korporací nám přitom poslouží jako příklad projekce zkušenostmi formovaného konzervativního kréda šlechtických velkostatkářů do politické reality Rakouska v liberálně-konstituční éře. Stranou nemůžeme ponechat ideové zdroje inspirace, formování diskursivního režimu státoprávní šlechty, jeho osvojení a přizpůsobení další generací konzervativního velkostatku vyrůstající již v odlišném

Sandkühlerovo hodnocení aktuálního vývoje historiografie v C. Cornelissen (Hg.), *Geschichtswissenschaften*. Frankfurt am Main 2000, s. 114-129.

³ Srov. např. U. Bernbach, *Bemerkungen zur politischen Theoriengeschichte*. In: PVS 22/1981, s. 181-194.

⁴ K soudobým trendům oboru např. M. Llanque, *Alte und neue Wege der politischen Ideengeschichte*. In: *Neue politische Literatur* 1/2004, s. 34-51, nebo G. Lottes, *Neue Ideengeschichte*. In: J. Eibach – G. Lottes (Hg.), *Kompass der Geschichtswissenschaft*. Göttingen 2002, s. 261-328.

⁵ Q. Skinner, *Hobbes' Leviathan*. In: *Historical Journal* 1964, s. 321-333, zde s. 333.

⁶ M. Llanque, *Politische Ideengeschichte. Ein Gewebe politischer Diskurse*. München-Wien 2008, s. 9.

ústavněprávním kontextu, stejně tak jako recepci principů *selfgovernmentu* v jiném prostředí (např. ve vztahu mezi šlechtickou a občanskou politickou reprezentací). Zároveň se pokusíme demonstrovat možnost typologizace konzervatismu ve šlechtickém prostředí 2. poloviny devatenáctého století s přihlédnutím k politickým strategiím zvolených tří předních protagonistů strany konzervativního velkostatku – Jindřicha Jaroslava Clam-Martince, Bedřicha Schönborna a Jana Nepomuka Harracha. Literární i praktické aktivity těchto představitelů, formálně nositelů jednoho a téhož politického programu, byly rozličným způsobem formovány jejich zázemím i dobou jejich působení a následně se také odrážely v politické realitě doby.

Při výběru vhodného námětu ku vědeckému zpracování pro mne měla rozhodující význam jednak předchozí bádání, která jsem podnikal při zpracování témat týkajících se samosprávy a politického myšlení české zemské šlechty v 19. století, a také přesvědčení, že právě otázka samosprávy jako jedné z potenciálních opor politické moci státoprávní šlechty hrála v jejím působení na veřejné scéně klíčovou roli. Při vědomí varování před zatěžováním čtenáře nadměrnými detaily, jež kdysi s odvoláním na Tacita vyslal Jacob Burckhardt⁷, čímž upozornil na riziko, jemuž se vystavuje každá specializovaná práce, tak výkladová osa této disertační práce vychází z chronologického postupu, jenž se nezastavuje samoučelně u dílčích otázek, ale zpracovává jednotlivé fasety politického konzervatismu v takovém sledu, který odpovídá vývojovým tendencím tohoto politického proudu recipovaného šlechtickým prostředím.

Ani tato práce by samozřejmě nevznikla bez trpělivé a laskavé pomoci a vstřícnosti řady osob, jimž bych rád touto cestou poděkoval a vyjádřil svou vděčnost. V první řadě se jedná o Prof. PhDr. Milana Hlavačku, CSc., ředitele Ústavu českých dějin, který mne v řadě případů nasměroval k zajímavým textům týkajícím se mého tématu. Stejně tak bych rád poděkoval i Prof. Lotharu Höbeltovi, Dr. Ralphu Melvillovi, Dr. Peteru Urbanitschovi a Dr. Luboši Velkovi, s nimiž jsem některé aspekty své práce konzultoval. Za trpělivou podporu v mém bádání pak vděčím všem členům své rodiny.

⁷ „Man sollte bei Abfassung einer Monographie jedesmal Tacitus' Agricola neben sich haben und sich sagen: je weitläufiger, desto vergänglicher.“ (J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Hg. von Rudolf Marx. Stuttgart 1955, s. 17).

I. Úvod do problematiky

Všeobecné panující vnímání působení šlechty na politické scéně v druhé polovině 19. století dodnes v hrubých rysech vychází z ve své době populárních a rozšířených přehledových prací věnovaných politickým dějinám monarchie po roce 1848. Na německé straně je tak třeba zmínit klasická pojednání Heinricha Friedjunga, Josefa Redlicha a Waltera Roggeho, na české straně díla Adolfa Srba a Zdeňka V. Tobolky.⁸ Všechna vznikla buď ještě za trvání podunajské monarchie nebo v době krátce následující po jejím rozpadu a mají dnes již hodnotu historického pramene. Každé z nich nese své specifické rysy a některá z nich (zejména J. Redlich a A. Srb) snášejí materiál, který je dodnes zúročitelný ve vědecké práci. Působivé charakteristiky Z. V. Tobolky ostatně do značné míry dosud určují pohled na šlechtické předáky. Takto zformovaný obraz - do podoby karikatury přetvořený Josefem Holečkem a Janem Herbenem⁹ - se pokoušejí transformovat až moderní syntézy sociálních a politických dějin habsburské říše druhé poloviny 19.století z pera Otto Urbana¹⁰ a Helmuta Rumplera.¹¹ Přetrvávající obraz šlechtické společnosti v představách obecné veřejnosti stále zůstává v zajetí odkazu národního obrození resp. národně-liberální tradice 19.století.¹²

Vědomí odlišnosti zájmů a zastávaných postojů i určitá nedůvěra jako takřka rozhodující fenomén¹³ vytvářející významnou psychologickou bariéru mezi aristokracií a

⁸ H. Friedjung, Österreich von 1848 bis 1860. I-II, Stuttgart-Berlin 1908-1912, J. Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem. I-II, Leipzig 1920-1926, W. Rogge, Oesterreich von Villagos bis zur Gegenwart. I-III, Leipzig-Wien 1872-1873, A. Srb, Politické dějiny národa českého od roku 1861. Praha 1899, Z.V.Tobolka, Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. I-III, Praha 1932-1934.

⁹ Josef Holeček, Česká šlechta. Praha 1918, a Jan Herben, Nové učení o české šlechtě. Praha 1924. V prvorepublikovém ovzduší vůči aristokracii nepřátelsky naladěném se pokusily nabídnout o poznání pozitivnější obraz politického a kulturního působení české šlechty Josef Pekař (Omyly a nebezpečí pozemkové reformy. Praha 1923) a Josef Hanuš (Národní muzeum a naše obrození. I-II, Praha 1921-1923).

¹⁰ O. Urban, Česká společnost 1848-1918. Praha 1982, a zejména pak německá verze tohoto pojednání Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918. I-II, Wien 1994.

¹¹ H. Rumpler, Eine Chance für Mitteleuropa. Österreichische Geschichte 1804-1914. Wien 1997. Srov. zejm. jeho úvodní reflexi hodnocení významu habsburské monarchie na s. 13nn.

¹² Základní prvky a předpoklady tohoto od obrozeneckého období přetrvávajícího a pochopitelně do určité míry se vyvíjejícího obrazu „plebejského národa“ bez vlastní šlechty postihl např. Z. Kárník ve svém příspěvku Sociální a národní vazby politických postojů a jednání české aristokracie. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 6/1996, s. 7-45. V širším kontextu též M. Hroch, Na prahu národní existence. Praha 1999, s. 253-255.

¹³ V novější době se o kritickou reflexi negativního obrazu zemské šlechty pokusil např. J. Rak v práci Bývali Čechové... Jinočany 1994, s.67-81 (kapitola Šlechta zrádná a cizácká).

českým občanským elementem měly za výsledek, že i přes existenci relativně významných a rozsáhlých šlechtických pozůstalostních či rodových fondů na našem území nedošlo k odpovídajícímu zpracování a zhodnocení tohoto materiálu. V sousedním Rakousku, jehož knižní produkci v této oblasti nemůžeme opominout vzhledem k společně sdíleným osudům v období do roku 1918 (a nabízí se dodat - i vzhledem k oboustranně „sdíleným“ rodinám, poněvadž majetkové a rodové vazby byly mezi alpskými zeměmi a Královstvím českým obzvláště silné), se setkáváme s poněkud širší nabídkou. Namísto starších *stricto sensu* popisných prací věnovaných jednotlivým rodům¹⁴ se zde postupně začal prosazovat trend směřující k sledování širších kulturně-společenských či hospodářských vazeb šlechtických kruhů, a to jak uvnitř této sociální skupiny, tak i navenek vzhledem k okolnímu světu.¹⁵ S ohledem na 19. století má zvláštní význam výzkum přizpůsobení se a reagování aristokracie na zásadní změny, kdy se stávající společenský řád stojící na patrimoniální správě, poddanských vazbách a stavovských rozdílech mění na občanskou společnost nového typu.¹⁶ Zcela zvláštní kapitolu v tomto ohledu představují osudy mediatizovaných rodů, které měly své statky také na území Království českého.¹⁷

Přesvědčení klasické liberální historiografie (Friedjung, Charmatz, Kolmer, Redlich, Rogge) o obhajobě vlastních hospodářských (agrárních) zájmů a snaze o restituci privilegovaného společenského postavení jako leitmotivu politické angažovanosti a konzervatismu české šlechty se postavil již Ch. Thienen-Adlerflycht, když zdůraznil postosvícenskou resp. idealistickou inspiraci v činnosti a myšlení vůdčí osobnosti českých šlechtických konzervativců, Lva Thuna.¹⁸ Právě Thunova pozůstalost nacházející se

¹⁴ Např. J. von Falke, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*. I-III, Wien 1868-1882, C. Leeder, *Geschichte des Hauses Hoyos in Österreich*. I-II, Wien 1914, nebo novější K. zu Schwarzenberg, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg*. Neustadt an der Aisch 1963.

¹⁵ Tento přístup razil již O. Brunner ve své práci *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Leben und Werk Wolf Heimhards von Hohberg 1612-1688. Salzburg 1949, zabývající se ovšem starším obdobím.

¹⁶ Srov. např. pro komparativní studium podnětný svazek R. Melville – A. von Reden-Dohna (Hg.), *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Mainz 1988.

¹⁷ Jedinečným svědectvím o proměnách souvisejících s těmito reformami je z novější doby studie Haralda Stockerta věnovaná knížatům z Löwensteinu (*Adel im Übergang. Die Fürsten und Grafen von Löwenstein-Wertheim zwischen Landesherrschaft und Standesherrschaft 1780-1850*. Stuttgart 2000).

¹⁸ Ch. Thienen-Adlerflycht, *Graf Leo Thun im Vormärz*. Grundlagen des böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich. Graz-Köln-Wien 1967, s. 15. Působení hraběte Thuna po roce 1848 je důkladně zdokumentováno zejména ve vztahu k reformě vysokého školství realizované v době Thunova ministerského působení. Srov. přehled literatury u Ch. Thienen-Adlerflychta, *Graf Leo Thun-Hohenstein als nachjosephinischer Vorkämpfer eines aufgeklärten Konservatismus*. In: U.E.

v děčínské pobočce litoměřického Státního oblastního archivu obsahuje řadu zajímavých dokladů politického angažmá konzervativních velkostatkářů. Bohužel některé pro naše téma relevantní archiválie, které eviduje ještě původní thunovská archivní pomůcka (*Alphabetisches Namens-Verzeichnis*), dnes nejsou dohledatelné. Jedná se například o vyjádření Wolkensteina, Clama a Thuna ze srpna 1859 k postavení velkostatku v okresech¹⁹ či Lvem Thunem vlastnoručně sepsaná skica bránící postoje císaře proti kritice zaslané do Děčína hrabětem Jindřichem Jaroslavem z roku 1860.²⁰ Do dnešní doby dochované „thunovské“ materiály ve svých pojednáních již zúročili zejm. J. Havránek²¹, R. Melville a A. Okáč.

I když o reflexi postjosefínské osvícenské filantropie u Lva Thuna asi není třeba pochybovat mj. s ohledem na vliv učení Bernarda Bolzana²², v širším kontextu se věc jeví složitější. Nelze ji řešit jednoduchými tvrzeními a kategorickými úsudky bez přihlédnutí k individualitám jednotlivých představitelů konzervativního velkostatku, jejichž motivaci lze sotva vnímat vždy analogicky s důvody Thunových postojů. Zejména novější práce z pera mohučského historika Ralpa Melvilla přitom naznačují, že provázanost mezi rozsáhlou a kompaktní pozemkovou držbou české šlechty a formulací jejích postojů ve vztahu k samosprávě vsutku nebyla nahodilou záležitostí.²³ Sebevědomé formulování konzervativního politického kréda v Království českém, jež vyniká zvláště ve srovnání s dolnorakouskými poměry, kde se výkon správních funkcí stal pro šlechtu už v 1. polovině 19. století zátěží, tak mělo i své prozaické materiální důvody.²⁴

Zellenberg (Hg.), *Konservative Profile. Ideen und Praxis in der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock*. Graz-Stuttgart 2003, s. 103-168, zde s. 164.

¹⁹ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Pozůstalost Lva Thuna, inv.č. D 293.

²⁰ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Pozůstalost Lva Thuna, inv.č. D 632.

²¹ J. Havránek, Česká politika, konzervativní aristokraté a uspořádání poměrů v habsburské říši v letech 1860-1867. In: SH 17/1970, s. 67-95.

²² Viz např. M. Novák, Austroslavismus, příspěvek k jeho pojetí v době předbřeznové. In: SAP 1/1956, s. 26-48, zde zejm. s. 27-29.

²³ R. Melville, Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts. Mainz 1998, a příspěvky téhož autora Von der Patrimonialverwaltung zur Gemeindeselbstverwaltung in Böhmen und Österreich um 1848. In: Documenta pragensia 14/1997, 51–64, a Adel und Grundherrschaft in Böhmen an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1760-1850. In: H. Feigl, W. Rosner (Hg.), Adel im Wandel. Wien 1991, s. 75-90. Pro námi sledované období je pak zvláště relevantní L. Pátal, Společenské a majetkové složení české šlechty na přelomu 60. a 70. let 19. století. Diplomová práce, Praha 1999.

²⁴ T.W.Teifen v pojednání Adel und Kirche (Wien 1897, s. 4) výstižně píše: „Aber die niederösterreichischen Magnaten sind im Vergleiche mit dem Adel Schlesiens, Mährens und ganz

Koncentrace velkého a souvislého pozemkového majetku v rukou několika desítek rodů na relativně malém prostoru českých zemí byla navíc umocněna i relativně nízkým procentuálním zastoupením aristokracie na populaci země. Právě proto mohlo úsilí o zachování velkostatku jako nejnižší správní jednotky, z níž vyrůstá síla politické reprezentace zemské šlechty stanout v popředí politického snažení české šlechty a rozhodujícím způsobem ovlivňovat utváření konzervativního politického programu. Obě označení jedné a téže skupiny politicky se angažujících aristokratů v českých zemích – státoprávní šlechta i strana konzervativního velkostatku – se přitom explicitně vztahují k problematice samosprávy a naznačují tak význam, který měla daná problematika pro tuto společenskou vrstvu.

Z politické apatie, v níž se šlechta nacházela v době předbřeznové²⁵, kdy byla sice zbavena vlivu na chod státních záležitostí, leč nadále zůstávala dominantní silou na úrovni venkovské místní správy, ji probudil až výbuch událostí roku 1848. Vůdčí představitelé historické šlechty vcelku přirozeně s ohledem na své rozsáhlé a relativně celistvé pozemkové majetky odmítali odstranění patrimoniální správy, požadovali zrušení roboty za náhradu a vedle toho trvali i na zachování kontinuity se zemskými sněmy doby předbřeznové, připouštějící přitom pouze jeho dílčí reformy spočívající v rozšíření o další zástupce měst. Zastoupení obyvatel venkova s údajným ohledem na nedostatečné vzdělání a kvalifikaci rolnických vrstev zpravidla odmítaly s poukazem na skutečnost, že venkov zastupují na sněmu velkostatkáři.

Neexistence politicky relevantní nižší šlechty (*gentry*)²⁶ v českých zemích a neochota historické šlechty vstupovat do manželských svazků²⁷ s reprezentanty novoštitných

besonders Böhmens arme Leute.“

²⁵ V. Urfus, K vzájemnému poměru českého státoprávního programu a předbřeznové stavovské opozice v Čechách. In: PHS 13/1967, s. 85-103.

²⁶ Úpadek nižší šlechty byl jevem společným pro Dolní Rakousy i Království české – zatímco však na prvně zmiňovaném území poklesl počet rytířských rodin v postavení pozemkové vrchnosti ze 197 v roce 1580 na 73 v roce 1777, v Čechách byl pokles ještě dramatictější – ze 600 vpředvečer třicetileté války na 190 v roce 1750. Pouze v některých případech je možné tento jev vysvětlit povýšením do panského stavu. Dále J. Van Horn Melton, The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands, 1620-1780. In: H.M.Scott (ed.), The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Vol. Two, London – New York 1995, s. 117.

²⁷ Z. Bezecný, Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století. In: V. Petrbock (ed.), Sex a tabu v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 88-93. Dále též Ch. Diemel, Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800-1870. Frankfurt am Main 1998, s. 37nn.

rodů²⁸, natož s nešlechtici, posilovala vědomí výlučnosti české aristokracie²⁹ a vytvářela příznivé zázemí pro formulování svébytného aristokratického konzervatismu, jehož charakteristika, kterou se ostatně budeme podrobněji zabývat v jedné z kapitol této práce, nese rysy srovnatelné ve středoevropském kontextu patrně pouze s Pruskem. Českou a pruskou šlechtu pojila společná témata a priority politického boje – uchování svébytného postavení šlechtického velkostatku v systému samosprávy, snaha o zachování konfesního školství a církevní jurisdikce v manželských věcech.³⁰ Odlišnosti postavení české aristokracie ve srovnání se šlechtou ostatních dědičných zemí habsburské říše si všímá také Lothar Höbelt ve svém komplexním pojednání věnovaném rakouským konzervativcům druhé poloviny 19. století.³¹

Politické působení české státoprávní šlechty již našlo svého historika, který se politickou programatikou i její realizací zabýval. Monografie moravského historika Antonína Okáče, známého také prostřednictvím díla věnovaného stavovskému úsilí o posílení role českého sněmu v době předbřeznové³², již ve svém názvu³³ vyjadřuje důraz, který konzervativní šlechta kladla na popularizaci svých názorů před širší veřejností. Nejen politické brožury, vyjadřující názory předních protagonistů státoprávní šlechty³⁴, ale také nový deník nazvaný *Vaterland* měl od roku 1860 představovat názory

²⁸ Ke společenské stratifikaci rakouské šlechty v 19. století srov. především studii W. Godseye, *Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era*. In: *The Journal of Modern History* 1/1999, s. 56-104, dále monografii J. Županiče, *Nová šlechta rakouského císařství*. Praha 2006, s. 15nn., pojednání J.-P. Bleda, *La noblesse dans les pays habsbourgeois 1815-1914*. In: *Etudes danubiennes* 2/1991, s. 77-85, i příspěvky A. Wandruszky a dalších ve sborníku H. Siegert (Hg.), *Adel in Österreich*. Wien 1971.

²⁹ Pojem aristokracie v tomto textu považujeme za výraz definující jádro tzv. první společnosti, k níž v Rakousku náleželi příslušníci starobyklých rodů pozemkové šlechty. Na rozdíl od M. Csakyho se však nedomníváme, že by určujícím kritériem pro zařazení do tzv. první společnosti mělo být vlastnictví fideikomisů, ale spíše přístup ke dvoru. Počet rodů spadajících v monarchii do této kategorie W. Godsey (c.d. v pozn. 28) vyčísľuje na 474. Viz dále M. Csaky, *Adel in Österreich*. In: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. I. Teil: Von der Revolution zur Gründerzeit (1848-1880)*. Wien 1984, s. 212-219, zde s. 218.

³⁰ Přehledně zachycuje klíčová témata programu pruských konzervativců Bernhard Ruetz, *Der preussische Konservatismus im Kampf gegen Einheit und Freiheit*. Berlin 2001.

³¹ L. Höbelt, *Die Konservativen Alt-Österreichs 1848 bis 1918: Parteien und Politik*. In: R. Rill - U.E. Zellenberg (Hg.), *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*. Graz 1999, s. 109-151.

³² A. Okáč, *Český sněm a vláda před březnem 1848*. Praha 1947.

³³ A. Okáč, *Rakouský problém a list Vaterland*. I-II., Brno 1970.

³⁴ Na rozdíl od doby předbřeznové, která je zmapována Janem Heidlerem (*Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových.*, Praha 1920), nedisponujeme pro druhou polovinu 19. století vědeckou prací, jež by se systematicky zabývala pozoruhodným fenoménem politických brožur. Právě jejich publikací (často anonymní) přitom konzervativní velkostatkáři představovali širší veřejnosti své postoje.

konzervativního tábora aristokratů. Vzhledem k výše řečenému nás nepřekvapí, že prvním redaktorem těchto novin se stal Hermann Keipp, který si ostruhy vysloužil jako redaktor listu *Kreuzzeitung*, tiskového orgánu pruských konzervativců.³⁵

Deník *Vaterland* reprezentující konzervativní a katolickou rakouskou publicistiku a finančně udržovaný českou zemskou šlechtou měl jistě co do ideového zázemí i svého domácího předchůdce, konkrétně list *Österreichischer Volksfreund*, vycházející v letech 1849-1877. Ten byl podporován kardinálem Othmarem Rauscherem, mužem, těšícím se přízni císaře Františka Josefa I.³⁶ Kurs nastolený *Vaterlandem*, též katolicko-konzervativní orientace, nesl však ještě jeden rys, který přízeň vladaře vylučoval – ostře se vymezoval proti centralizaci politické moci ve Vídni. Zcela jasně tak před námi vyvstává obraz postupného zrání koncepce šlechtického *selfgovernmentu*, obraz ukotvený v konzervativním pohledu na správu věcí veřejných, postupující od snahy o prosazení samostatného velkostatku přes posílení autonomie veřejných korporací (církve), formování zemské samosprávy až k federalizaci Rakouska.³⁷

Vedle pojednání věnovaného formování strany konzervativního velkostatku ve vazbě na vydávání listu *Vaterland* se k našemu tématu bezprostředně vztahují i Okáčovy studie zasvěcené osobnosti hraběte Egberta Belcrediho, který prošel poměrně zajímavým myšlenkovým vývojem od osamocенého aristokrata-radikála v roce 1848 až k vůdčímu představiteli moravské státoprávní šlechty úzce spolupracující s českými konzervativními aristokraty od 60. let 19. století.³⁸ Nutně se nabízí otázka, proč právě mimořádně agilní Okáč soustřeďující se na problém politického konzervatismu 19. století v habsburské

³⁵ A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 119.

³⁶ Ke spojení císaře Františka Josefa I. s arcibiskupem Rauscherem v kontextu politického konzervatismu srov. J.-P. Bled, Les fondements du conservatisme autrichien 1859-1879. Paris 1988, s. 32-33.

³⁷ K. Vocelka, Die Gegenkräfte des Liberalismus in der Donaumonarchie. In: L. Kammerhofer (Hg.), Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879. Wien 1992, s. 122-142, zde s. 135.

³⁸ A. Okáč, Z veřejné činnosti a názorů moravského politika Egberta Belcrediho (1860-1894). In: ČMM CXII/1993, s. 279-308. Antonín Okáč rovněž sestavil edici Belcrediho deníkových zápisků vydanou již v době pokročilé normalizace pod jménem J. Bočka (ed.), Z deníků moravského politika v éře Bachově (Egbert Belcredi 1850-1859). Brno 1976. K Belcredimu srov. též R. Melville, Der mährische Politiker Graf Egbert Belcredi (1816-1894) und die postfeudale Neuordnung Österreichs. In: R. Melville – C. Scharf (Hg.), Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag. Stuttgart 1988, s. 599-611, a J. Malíř, Egbert Graf Belcredi – der adelige Politiker im Spannungsfeld des Nationalismus. In: Etudes danubiennes 1-2/2003, s. 103-118. Značná část Okáčem zpracované Belcrediho korespondence zatím však na vydání resp. využití ještě čeká v Moravském zemském archivu, kde se nachází rodinný archiv Belcrediů.

monarchii nevěnoval více pozornosti také vůdci státoprávní šlechty v Království českém, hraběti Jindřichu Jaroslavu Clam-Martiničovi. Odpověď nabízí on sám v jedné ze svých prací³⁹, kde otevřeně přiznává, že důvodem tohoto „opomenutí“ je skutečnost, že až na malé zbytky uchovávané v rodinném archivu Clam-Martiničů v Rakousku, v pozůstalostech přátel a zejména pak fondech Státního oblastního archivu Praha⁴⁰ se písemný odkaz hraběte Clam-Martiniče nezachoval. Celá záležitost je tím smutnější, že právě Jindřich Jaroslav Clam-Martinič spolu s výše připomenutým Lvem Thunem položili ideové základy politice státoprávní šlechty v Království českém, jimiž se nechali inspirovat početně slabší moravští konzervativní velkostatkáři vedení zmíněným Egbertem Belcredim.⁴¹ Pouze do jisté míry mohou chybějící pozůstalost nahradit protokoly z jednání zastupitelských sborů monarchie zachycující projevy přednesené na půdě zemského sněmu a říšské rady.⁴²

Také další představitelé strany konzervativního velkostatku se mezitím dočkali pozornosti ze strany vědecké obce. Výraznou oporu státoprávní šlechty představovali po celou druhou polovinu 19. století zejména orličtí Schwarzenbergové.⁴³ Dodnes v tomto rodě živá tradice politické angažovanosti založená na vědomí povinnosti služby českému státu a ethosu vyrůstajícímu z křesťanského zakotvení⁴⁴ je dokumentována v řadě

³⁹ A. Okáč, *Z veřejné činnosti...*, s. 279.

⁴⁰ Jedná se o fondy Velkostatek Smečno a Pozůstalost Clam-Martiničů.

⁴¹ Ke Clam-Martiničovi srov. L. Höbelt - J. Georgiev, *Graf Heinrich Clam-Martinič und Kaiser Franz Joseph: Mißverständnisse unter Konservativen*. In: U.E. Zellenberg (Hg.), *Konservative Profile...*, s. 169 – 197, a J. Georgiev, *Jindřich Jaroslav Clam-Martinič a počátky obecní samosprávy v Rakousku*. In: PHS 36/2003, s. 75-111.

⁴² Tzn. na zemské úrovni svazky „*Stenographische Berichte. Session des böhmischen Landtages vom Jahre 1861-1863*“ a od r. 1864 pak „*Stenografické zprávy sněmu českého*“. Na celorakouské úrovni se jedná o příslušné svazky „*Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrathes*“ (Wien 1860) a poté „*Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes*“, popř. jejich obdobu pro panskou sněmovnu.

⁴³ Shrnutí jejich působení přináší R. Sak (*Der Platz der Schwarzenberger in der tschechischen Politik der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*) v svazku 2 *Opera Historica* (Spojující a rozdělující na hranici – Verbindendes und trennendes an der Grenze).

⁴⁴ Velkou pozornost dějinám knížecí rodiny věnoval zejména otec současné hlavy rodu Karel VI. ze Schwarzenbergu, který je autorem již zmíněné knihy *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg* (Neustadt an der Aisch 1963) a biografie *Feldmarschall Fürst Schwarzenberg. Der Sieger von Leipzig* (München-Wien 1964). Soubor jeho politických esejů editoval v novější době Zdeněk Rotrekl (*K. Schwarzenberg, Obrana svobod*. Praha 1991). K osobnosti Karla VI. ze Schwarzenbergu srov. P. Placák, *Duch křesťanství a duch otroctví: Karel Schwarzenberg (1911-1986)*. In: SE 85-87/1998-1999. Vynikajícím počinem dokumentujícím život této přední osobnosti křesťansko-konzervativního politického myšlení je edice knížecích úvah, komentovaná M.C. Putnou (*Karel VI. Schwarzenberg. Torzo díla*. Praha 2007).

příspěvků z pera Zdeňka Bezecného a dalších autorů.⁴⁵ Publikovány již byly rovněž studie věnované politickému působení Jiřího Lobkovice,⁴⁶ Ferdinanda Hildprandta,⁴⁷ Bedřicha Schönborna⁴⁸ či Arnošta Sylva-Taroucy. Pro zachycení myšlenkového světa šlechtických konzervativců mají nezpochybnitelný význam zvláště memoáry popř. edice deníkových či tematických zápisků. Zcela jedinečnou hodnotu mají v tomto ohledu vedle již zmíněných Belcrediho deníků také Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Španělský deník a Zrození revolucí⁴⁹, a při vědomí jisté specifčnosti původce těchto zápisků také paměti Vojtěcha Sternberga.⁵⁰ Opomenout nelze ani nevydané deníkové zápisy Eugena Czernina nacházející se v jindřichohradecké pobočce Státního oblastního archivu Třeboň. Jejich dokumentární hodnota zachycující mj. i politické aktivity státoprávní šlechty je přitom mimořádná.

Již z tohoto letmého přehledu je zároveň patrné, že okruh politiky se v pravém slova smyslu angažujících aristokratů nebyl nikterak široký. Vzhledem k rodové tradici se působení v zastupitelských sborech často považovalo za jednu z rolí, které se hlava rodu v dospělosti ujímala vedle správy majetku a plnění nejrůznějších společenských povinností. Dosud poměrně vzácný pokus vytvořit celistvý obraz šlechtického životního stylu skládajícího se z těchto momentů na příkladu knížecího rodu Windisch-Graetzů

⁴⁵ V prvé řadě se jedná o monografii Z. Bezecného Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. České Budějovice 2005. Dále studie téhož autora: Politické názory Karla IV. ze Schwarzenbergu. In: P. Marek (ed.), Osobnost v politické straně. Sborník referátů z konference. Olomouc 2000, s. 75-79; Karel V. ze Schwarzenbergu (Životní styl šlechtice přelomu 19. a 20. století). In: Opera historica 4/1995, s. 281-295; Šlechtic a sedlák (Dopisy Alfonse Šťastného z Padařova Karlu IV. ze Schwarzenbergu). In: JSH 66-67/1997-1998, s. 128-133; a Šlechtici v občanské době. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 7/1997, s. 92-97. Z dalších pojednání věnovaných Schwarzenbergům mají pro naše téma význam práce L. Tomáška Karel III. ze Schwarzenbergu. K politické činnosti české šlechty v šedesátých letech 19. století. In: JSH 63/1994, s. 101-113, A. Valenty Karel Schwarzenberg (1859-1913). In: SE 43/1994, s. 75-85, a V. Hrabáka Karel Schwarzenberg. In: Distance 1-3/1999, s. 97-108, 101-112, 88-100.

⁴⁶ M. Hlavačka, Der 70. Geburtstag des Fürsten Georg Christian Lobkowitz oder Aufstieg und Fall des konservativen Großgrundbesitzes in Böhmen. In: Etudes danubiennes 1-2/2003, s. 87-94.

⁴⁷ Z. Bezecný, Český šlechtic Ferdinand Hildprandt. In: JSH 65/1996, s. 214-216.

⁴⁸ J. Georgiev, Český šlechtic a rakouský ministr Bedřich Schönborn. In: RCP 2/2000, s. 120-141.

⁴⁹ K. Schwarzenberg (ed.), Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Španělský deník a Zrození revolucí. 2. vydání s předmluvou Josefa Pekaře. Praha 1937.

⁵⁰ H. Rochelt (Hg.), Adalbert Graf Sternberg. 1868-1930. Aus den Memoiren eines konservativen Rebellen. Wien 1997.

podnikla M. Wakounig s H. Steklem⁵¹, který již dříve tímto prizmatem zkoumal dějiny Liechtensteinů a Schwarzenbergů.⁵²

Životní styl vyšší šlechty spojený s loveckou zábavou a hony⁵³, s domácími bály, vídeňskou plesovou sezonou i se šlechtickými salony⁵⁴ prohluboval vědomí stavovské výlučnosti v době, která čím dále více překonávala stavovské rozdíly a postupně nivelizovala sociální vrstvy. Povědomí o šlechtické mentalitě coby habitu formovaném předmoderními představami o ideální podobě šlechtictví, které akcentuje Heinz Reif⁵⁵, by nás však nemělo svádět k chronickému přecenění vlivu moderního věku (*chronische Überbetonung der Moderne*)⁵⁶, které dominuje některým zahraničním pracím věnovaným postavení šlechty na počátku občanského věku. Vyznění práce Davida Cannadina zabývajícího se postavením aristokracie v britské společnosti⁵⁷, pojednání Erica Mension-Rigau o francouzských elitách⁵⁸ i díla Stephana Malinowského, který koncipoval dramatický příběh selhání německé šlechty v době nacionálního socialismu⁵⁹, jsou totiž nesený přesvědčením o úpadku a konci tradičních šlechtických elit. Oproti tomu Peter Mandler⁶⁰ pro anglické poměry a Heinz Reif⁶¹ pro situaci v německém prostředí

⁵¹ H. Stekl - M. Wakounig, Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert. Wien-Köln-Weimar 1992.

⁵² H. Stekl, Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg. Wien 1973. V českojazyčném prostředí se zachycení životního stylu šlechty v druhé polovině 19. století věnuje Zdeněk Bezcený ve své výše zmíněné monografii zasvěcené orlické větvi Schwarzenbergů, jejichž dobře zachovaný rodinný archiv uložený ve Státním oblastním archivu Třeboň k podobnému postupu přímo vybízí. Pro starší období raného novověku stojí jistě za připomenutí práce Svět české aristokracie (1500-1700) jiného českého historika Petra Mat'ý (Praha 2004).

⁵³ Ale také s odpovědností za řádnou péči o lesní porosty – dosud nejobsáhleji se vzájemné vazbě mezi lesním hospodařením a loveckou vášní věnuje ve své analýze pruského šlechtického prostředí W.G. Theilemann, Adel im grünen Rock. Adliges Jägertum, Großprivatwaldbesitz und die preußische Forstbeamtenschaft 1866-1914. Berlin 2004.

⁵⁴ Z. Bezcený, Česká šlechta a salony v druhé polovině 19. století. In: H. Lorenzová, T. Petrasová (ed.), Salony v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 201-207.

⁵⁵ H. Reif, Adel im 19. und 20. Jahrhundert. München 1999, s. 119.

⁵⁶ A.J. Mayer, Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848-1914. München 1984, s. 10.

⁵⁷ D. Cannadine, The Decline and Fall of the British Aristocracy. London 1996.

⁵⁸ E. Mension-Rigau, Aristocrates et grands bourgeois. Education, traditions, valeurs. Paris 1994.

⁵⁹ S. Malinowski, Vom König zum Führer. Deutscher Adel und Nationalsozialismus. Berlin 2003.

⁶⁰ P. Mandler, The Fall and Rise of the British Aristocracy. In: E. Conze - M. Wienfort (Hg.), Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert. Köln – Weimar – Wien 2004, s. 41-58. Mandler v reakci na Cannadina konstatuje (s.41): „My own treatment falls roughly into two parts: first, the part on which Cannadine and I agree, that is, the sharp decline in the fortunes of the British aristocracy in the first half of the twentieth century; second, the part, where we diverge, what I consider to be bizarrely under-noticed revival in landowning fortune since the 1950s.“

rekonstruuji jiný příběh. Příběh založený nikoli na zániku, nýbrž na postupném začlenění aristokracie do rámce občanských elit je ostatně doložitelný i v rakouském prostředí.⁶²

Také Monique de Saint Martin poskytující zajímavou sociologickou sondu do života francouzské šlechty dochází k týmž závěrům. Opírajíc se o tvrzení Claude-Isabelle Brelot, podle níž „šlechtická identita přežívá své právní a sociální nebytí“⁶³, dokládá de Saint Martin skutečnost, že uznání ze strany společenského prostředí šlechtě poskytuje záruku zachování a též reprodukce sociálního a symbolického kapitálu.⁶⁴ Právě vědomí této skutečnosti a relativní uzavřenost vlastního světa dědičné aristokracii umožňují, aby fungovala jako celek vyznačující se specifickými charakteristikami.⁶⁵ Těmito charakteristikami mohou být právě rodové povědomí a imperativ uchování vlastnictví.⁶⁶ A tak zatímco na jedné straně pozorujeme „poměšťanštění“ vládnoucích elit, na straně druhé vidíme i snahu o přizpůsobení se životnímu stylu aristokracie – od nákupu venkovských zámků přes posílání dětí na elitní školy či jejich provdání do „rodin s rodokmenem“ až po snahu o získání šlechtického predikátu.⁶⁷

⁶¹ Heinz Reif v úvodu k prvnímu dílu svého vícesvazkového díla věnovaného stýkání a potýkání šlechty a měšťanstva v Německu (Einleitung. In: H. Reif (Hg.), *Adel und Bürgertum in Deutschland. I. Bd., Elitenwandel in der Moderne*. Berlin 2000, s. 7-27) na s. 7 přiznává: „Die Adelforschung der zurückliegenden Jahrzehnte hat vor allem die beeindruckende Selbstbehauptung des deutschen Adels im 19. und frühen 20. Jahrhundert herausgearbeitet.“, aby na s. 8 dodal: „Die Mehrzahl der Historiker des deutschen Adels hat diese Erfolgsgeschichte mit erkennbarem Unwillen beschrieben. Der Abschied des Adels aus der Geschichte ging ihnen nicht schnell genug, war politisch zu belastend und folgenreich.“ K podobnému závěru se přiklání koneckonců i Rudolf Braun ve svém shrnutí: R. Braun, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert*. In: H.-U. Wehler (Hg.), *Europäischer Adel 1750-1950*. Göttingen 1990, s. 87-95.

⁶² Též srov. Hannes Stekl, *Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung. Oesterreichs Hocharistokratie vom 18. bis ins 20. Jahrhundert*. In: H.-U. Wehler (Hg.), c.d., s. 144-165.

⁶³ C.-I. Brelot, *La noblesse réinventée: Nobles de Franche-Comté de 1814 à 1870*. In: *Annales littéraires de l'Université de Besançon* 1972, s. 7.

⁶⁴ Právě ve šlechtickém prostředí je vhodně aplikovatelná these P. Bourdieho, rozlišujícího sociální, kulturní a ekonomický kapitál, jež tvoří sumu všech efektivně použitelných zdrojů a mocenských potenciálů (P. Bourdieu, *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*. In: R. Kreckel (Hg.), *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen 1983, s. 183-198). K aplikaci konceptu symbolického kapitálu srov. na příkladu rodu Mensdorff-Pouilly R. Švaříčková - Slabáková, *Rodinné strategie šlechty*. Praha 2007, s. 313nn.

⁶⁵ M. de Saint Martin, *Der Adel. Soziologie eines Standes*. Paris 1993, s. 31: „Die Aristokratie funktioniert in etwa wie ein Korps, dessen Mitglieder mit einem gemeinsamen symbolischen Kapital ausgestattet sind.“

⁶⁶ Takto vymezuje „Adeligkeit“ ve 20. století Eckart Conze (*Von deutschem Adel. Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert*. Stuttgart – München 2000, s. 20).

⁶⁷ A.J. Mayer, c.d., s. 19.

Proces začleňování dědičné šlechty do širšího okruhu společenských elit moderní doby probíhal na našem území i u našich sousedů⁶⁸ v době, kdy nejen zastupitelské sbory, ale také centrum výkonné moci státu přerušily přetrvávající prvky kontinuity se stavovským zřízením. V českých zemích jej však provázelo národnostní pnutí, jemuž se ve své monografii zasvěcené „nacionalizaci“ šlechty v období tzv. první Československé republiky věnuje americký historik Eagle Glassheim.⁶⁹ Až národnostní rozštěpení, konfiskace německého majetku a následná nucená likvidace zbývajících soukromého pozemkového vlastnictví české šlechty v době komunistické totality proces začleňování aristokracie do prostředí občanských elit v českých zemích definitivně zmařily. Napětí mezi snahou o začlenění na jedné a perzekucí na druhé straně, tedy osu, kterou známe již z dob Francouzské revoluce⁷⁰, vyřešil totalitní režim na našem území ve prospěch druhé varianty.

Co ještě v době trvání podunajské monarchie představovalo prvky kontinuity se starým režimem, ony garance stavovské výjimečnosti, a co naopak šlechtu zapojovalo do proudu dějin moderního věku? V první řadě je třeba připomenout, že až do konce trvání habsburské monarchie se mohla aristokracie českých zemí těšit veřejně uznanému privilegovanému postavení, které bylo posilováno existencí právních a politických institutů, jež pomáhaly udržet vědomí stavovské výjimečnosti. Jednalo se o:

- 1) oprávnění užívat titul, predikát a rodový erb,
- 2) výhradní právo nabývat některých dvorských úřadů (komoří) a řádových vyznamenání (např. Zlaté rouno),
- 3) výhradní právo být poživitelem podpor některých nadací,
- 4) přetrvávající takřka výlučně aristokratickou povahu fideikomisů⁷¹,

⁶⁸ Na příkladu saské šlechty zkoumá proces začleňování do prostředí nových občanských elit Ch. Franke ve své podnětné studii *Der sächsische Adel im 19. und 20. Jahrhundert. Soziales Verhalten und soziale Strukturen*. In: S. Marburg – J. Matzerath (Hg.), *Der Schritt in die Moderne: sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918*. Köln – Weimar – Wien 2001, s. 201-230.

⁶⁹ E. Glassheim, *Noble Nationalists. The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. London 2005. Coby součást společenské honorace v republikánské éře vnímá šlechtu také František Svátek, *K dějinám sociálních elit první Československé republiky*. In: *Soudobé dějiny* 2-3/1995, s. 169-200, zde s. 178n.

⁷⁰ *Divergující přístup revolučních elit ke šlechtě ve Francii* zkoumá P. Higonnet, *Class, Ideology, and the Rights of Nobles during the French Revolution*. Oxford 1981.

⁷¹ J. Georgiev, *České fideikomisy v posledních letech své existence*. In: *Paginae historiae* 9/2001, s. 71-97, E. Tilsch, *O fideikomisech*. Praha 1908, a V. Urfus, *Rodinný fideikomís v Čechách*. In: *SH* 9/1962, s. 193-238.

- 5) členství v panské sněmovně říšské rady (k výhodám kuriálního systému zastoupení pro vliv na dolní komoru říšské rady a zemský sněm se ještě vrátíme).

Rok 1848 naopak nepřežilo osvobození aristokratů od vojenské služby, jejich soudní privilegia, výhody spojené s institutem inkolátu i s poddanskými vztahy a – což bylo zvláště bolestivé – patrimoniální správní autonomie.⁷² Tato skutečnost, jak jsme již zmínili, byla zvláště pro aristokracii českých zemí disponující souvislými a rozsáhlými pozemkovými državami bolestivá.

Zatímco šlechtickou titulaturu by liberální občanská reprezentace byla ochotna tolerovat, už proto, že i pro nové elity bylo získání šlechtického predikátu začasté kýženou metou⁷³, politické zastoupení v zemském sněmu a poslanecké sněmovně říšské rady se nemohlo podle českých ani německých liberálů zakládat na urozeném původu. Právě proto se v kuriálním systému politické reprezentace zvolila schůdnější cesta oboustranně přijatelného kompromisu zřízením velkostatkářské kurie, v níž si – mj. díky speciálnímu poměru zastoupení takřka výlučně aristokratických fideikomisů – šlechta uchovávala vliv na politické dění, násobený již zmíněným působením v panské sněmovně říšské rady a exklusivním přístupem k panovnickému dvoru.⁷⁴ Specifikem dvorské společnosti zůstala i v druhé polovině 19. století její aristokratická povaha – vyšším úředníkům státní správy i samosprávy občanského původu nemohla uniknout skutečnost, že v případě oficiálních přijetí u císaře jim panovník zpravidla pouze pokynul hlavou, zatímco příslušníkům vyšší šlechty podával ruku.⁷⁵

⁷² Podrobně se přežívajícími šlechtickými privilegii zabývá J. Županič, *Nová šlechta...*, s. 227-269, B. Waldstein-Wartenberg, *Österreichisches Adelsrecht 1804-1918*. In: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 17-18/1964-1965, s. 109-146, a monografie R. Binder-Kriegelsteina, *Österreichisches Adelsrecht. Von der Ausgestaltung des Adelsrechts der cisleithanischen Reichshälfte bis zum Adelsaufhebungsgesetz der Republik unter besonderer Berücksichtigung des adeligen Namensrechts* (Frankfurt am Main 2000), a S. Frhr. von Elverfeldt-Ulm nazvaná *prozaicky Adelsrecht* (Limburg an der Lahn 2001).

⁷³ Srov. J. Županič, *Cesty k urozenosti. Nová šlechta v Rakousko-Uhersku*. In: *ČČH* 2/2006, s. 269-303.

⁷⁴ Moritz Csáky ve své studii k rakouské šlechtě zdůrazňuje, že více než z konstitučního rámce vyplýval vliv šlechty na veřejné dění z historického habitu a příslušnosti k dvorskému okruhu. Dále M. Csáky, *Adel in Österreich*. In: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. Teil 1: Von der Revolution zur Gründerzeit 1848-1880*. Wien 1984, s. 212-219, zde s. 214nn.

⁷⁵ B. Hamann, *Der Wiener Hof und die Hofgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: K. Möckl (Hg.), *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Boppard am Rhein 1990, s. 61-78, zde s. 68.

Chceme-li najít styčné body mezi politickým působením, postoji a zájmy české šlechty na jedné a podstatnými znaky moderní doby na druhé straně, musíme pochopitelně hledat jinde, jmenovitě u záležitostí, jejichž vyřešení v duchu spravedlnosti profesor filosofie Tomáš Garrigue Masaryk označil v souvislosti s „českou otázkou“ za klíčové.⁷⁶ Jaké odpovědi měla šlechta nabídnout ve svých programových zásadách k překonání národnostního a sociálního pnutí v zemi? Národní identita se zjevně stávala ve druhé polovině 19. století jakýmsi středobodem, vůči němuž se měly jednotlivé sociální skupiny obyvatelstva - a v první řadě šlechta - vymezovat tak, aby si zasloužily své budoucí postavení v národním celku.

K. I. Thám již roku 1783 ve své *Obraně jazyka českého proti zlobivým jeho utrbovačům* obviňuje šlechtu, že v důsledku své „liknavosti a nedbanlivosti“ nedostává svým závazkům vůči vlasti a jazyku, neboť prý čeští aristokraté dočista „skřemenili“.⁷⁷ Požadavek plného zapojení do života českého národa, který Jungmann a posléze také Masaryk⁷⁸ určili coby jakousi podmínku pro znovupřijetí šlechty do národního organismu, nebyl ani pro představitele konzervativního velkostatku osobně schůdný a společensky přijatelný. Možná ještě více než otázka jazyková, u níž lze na příkladu výchovy dětí doložit zájem o znalost češtiny,⁷⁹ zde svou roli sehrávala stavovská distance. Pro šlechtu zůstával přirozeným postojem vymezujícím její vztah k zemi a jejím obyvatelům zemský patriotismus. Tento bohemismus se ovšem ve většinové populaci nesetkával s pozitivním ohlasem a nestal se ani programem budoucnosti, naopak přispíval k rostoucímu odcizení mezi šlechtou a ostatními vrstvami společnosti.⁸⁰

U některých aristokratů ovšem můžeme pozorovat zřetelný vývoj směřující od rezervovaného postoje obhájce jednoho ze zemských jazyků v 60. letech až k opravdu

⁷⁶ K sociálnímu problému v národním celku coby věci mravní srov. T.G. Masaryk, *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*. In: Spisy T.G. Masaryka. Sv. 6, Praha 2000, s. 156.

⁷⁷ Srov. M. Hroch, c.d., Praha 1999, s.64. Podle Jungmanna „panstvo necht' si hovoří fransky nebo chaldejsky“, ale ať se potom nediví, že „lid je za to má, zač sebe vydávají - za cizozemce“ (Ibidem, s. 146-147).

⁷⁸ Masaryk ostře polemizuje s představou, že šlechta má v habsburské monarchii plnit roli prostředníka mezi národnostmi. Srov. T.G. Masaryk, c.d., s. 133.

⁷⁹ Na příkladu výchovy potomků Jiřího Lobkowicze dokládá vztah k českému jazyku M. Hlavačka, *Dětství, dospívání a rodinná strategie v korespondenci dětí knížeti Jiřímu Kristiánu Lobkovicovi*. In: *Porta bohemica* 2/2003, s. 7-23. K výchově dětí ve šlechtických kruzích srov. také zajímavou studii A. Budíkové, *Výchova šlechtice v první polovině 19. století*. In: *Scientific Papers of the University of Pardubice. Faculty of Humanities. Series C*, 9/2003, s. 89-124.

⁸⁰ J. Kořalka, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914*. Praha 1996, s. 40-52.

upřímnému přijetí českých jazykových požadavků a aktivnímu vystupování na jejich obhajobu na parlamentní půdě v 80. letech.⁸¹ Jindřich Jaroslav Clam-Martinic tak společně s Františkem Ladislavem Riegerem 21. prosince 1879 zveřejnili memorandum, v němž žádali provedení jazykového narovnání.⁸² Vždyť „jakým právem může se vkládati české straně aneb zákonné tužbě a snaze její po rovnoprávnosti zodpovědnost za výtržnosti pouliční? Nespadá snad větší vinna na ty a takové korporace a sbory německé, které předstírají ohrožení Němců v Čechách, které právě těmi svými resolucemi a svoláními a jinými okázalými kroky teprv vyvolávají pobuřování, které jiných nemá zřídle?“ Na druhé straně ovšem Clam-Martinic považoval za nezbytné Riegera upozornit, že „výjevy německého národního života a hnutí nesmí se v Čechách považovati za provokace – a že musí panovati ve vlasti naší dvounárodní úplná vzájemnost ve snášenlivosti. (...) Překročí-li německé demonstrace meze slušnosti a zákona (...), ať se ponechá státním zřízencům a úřadům, aby konali svou povinnost. Český lid však ať nezakročí na vlastní pěst – tím by nevyhnutelně musely povstati ve dvojjazyčné zemi neustálé třenice a pobuřování.“⁸³ V době národnostních bouří ovšem tato slova nepadala na úrodnou půdu.

Příklad Clam-Martiniců a Thunů však zároveň dokládá generační proměny vztahu šlechtických rodin k problematice národní identity. Po 1. světové válce se musel Jindřich hr. Clam-Martinic (+1932), synovec česky smýšlejícího hraběte Jindřicha Jaroslava a tehdejší majitel rodových statků v Čechách, uchýlit mimo území Československé republiky. Jeho rakouské smýšlení⁸⁴ a bezvýhradná loajalita dynastií doprovázená celkovým odcizením se českému národu, plně se projevivší v období jeho působení coby ministerského předsedy Rakouska od prosince 1916 do června 1917, způsobily, že během pozemkové reformy panoval eminentní zájem o vpravdě důslednou aplikaci tzv. záborového zákona (zákon č. 215/1919 Sbírky zákonů a nařízení Republiky

⁸¹ K tomuto zejména S. Wank, *Some Reflections on Aristocrats and Nationalism in Bohemia 1861-1899*. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism* 1-2/1993, s. 21-33, zde s. 29: „Closer examination may reveal significant individual differences and fluctuations within the nobility, with some nobles adopting Czech national identity, others German national identity, and still others who resisted making a choice.“

⁸² G. Kolmer, *Parlament und Verfassung in Oesterreich*. III, Wien-Leipzig 1905, s. 57.

⁸³ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic, dopis J.J. Clam-Martinice F.L. Riegerovi datovaný 9.7.1881 na Smečně.

⁸⁴ Je otázka, zda R.A.Kann jinak obratně vystihující rysy Clam-Martinicovy politické orientace použil správnou charakteristiku, když jej označil za „nepokrytě německého konzervativce.“ Viz R.A.Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*, Wien-Köln 1990, s. 439.

Československé) na majetek jeho rodu v Čechách.⁸⁵ Obdobně v případě Thunů došlo o něco později, na konci druhé světové války, ke konfiskaci veškerého majetku rodiny coby majetku německého.⁸⁶

Jednotlivé modality postojů reprezentantů české šlechty k českému jazyku se vyznačují značnou diversitou - od určité znalosti českého jazyka, která byla samozřejmostí takřka u všech reprezentantů konzervativního velkostatku v Království českém⁸⁷, přes jeho používání při veřejných příležitostech a při styku s rodilými mluvčími (Jindřich Jaroslav Clam-Martinič, Ferdinand Hildprandt, Jiří Kristián Lobkovic, Karel Schwarzenberg, ale také české věci mimořádně blízko stojící a staročechům se blížící Jan Nepomuk Harrach), až po jeho běžné užívání ve vlastní domácnosti, k čemuž spěli orličití Schwarzenbergové. Příkladem poslední varianty je také mladočeský poslanec Václav Kounic, který se ovšem ocitl mnohem dále než naprostá většina jiných příslušníků jeho stavu.⁸⁸ Až první Československá republika představovala období, kdy se otázka národnostní příslušnosti stala i pro aristokratické kruhy problémem přímo existenční volby.

Podobně nejednoznačný byl postoj šlechty k sociální otázce. Patriarchální poměry panující na někdejších panstvích i vliv osvícenství ovlivňovaly působení aristokracie v péči o chudinu a sociálně potřebné. Přístup, který měl onehdy např. na buquoyských panstvích

⁸⁵ Zmínka k tomu viz A. Kubačák, Činnost svazu československých velkostatkářů v letech 1919-1943. In: SAP 37/1987, s. 325-374, zde s. 339-340.

O obecné nepřijatelnosti hraběte Jindřicha Clama (+1932) pro českou společnost v období po roce 1918 svědčí nejen nelichotivá slova francouzského historika a slavisty Ernesta Denise („V Rakousku Clam-Martinič neměl téměř opory než v císaři. Byl nenáviděn Slovy, jež zradil a jež hleděl vlákat do léčky, kdežto Němci, kteří s nedůvěrou sledovali jeho první vyjednávání, vytýkali mu jeho vytáčky a jeho dvojsmyslnosti; ačkoli sami žádali za svolání rady říšské, činili ho zodpovědným za výjevy, jež se tu odehrály; vinili ho, že oslabil moc vládní a v očích světa poškodil pověst císařství.“ - A. Denis, V boji. III/1, Praha 1923, s. 55), ale také skutečnost, že i Josef Pekař volající v období realizace pozemkové reformy po diferenciaci mezi příslušníky zemské šlechty, z nichž mnohým připisuje nemalé zásluhy o rozkvět národního života, neváhá uvést někdejšího ministerského předsedu jako typický příklad „rakousky“, tj. ne česky, smýšlejícího aristokrata. Na druhou stranu je pro něj Clamův nárek nad rozpadem Rakouska spíše výrazem tragické osobní situace konzervativně dynasticky smýšlejícího politika nežli jakýmsi zavilým antičešstvím (J. Pekař, Omyly..., s. 23).

⁸⁶ Přehled thunovské majetkové držby poskytuje H. Slavičková v úvodu ke katalogu výstavy v okresním museu Děčín (červen – září 1998) nazvaném Portrétní galerie Thun-Hohensteinů (Děčín 1998, s. 8nn.).

⁸⁷ Koneckonců jednací řečí Českého klubu na říšské radě, v němž byl Jindřich Jaroslav Clam-Martinič po ukončení pasivní resistance v roce 1879 nezpochybnitelnou hlavou přítomných zástupců konzervativního velkostatku, byla samozřejmě čeština.

⁸⁸ K němu srov. nejnověji O. Klobas, Šlechtic nejen rodem. Brno 1993.

opravdu systematickou povahu⁸⁹, však v prudce se rozvíjející industriální sféře postrádal potřebné nástupce. Stát zprvu nejevil sebemenší ochotu vstupovat jako mediátor do sporů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Atomizované poměry městské společnosti podněcovaly sociální napětí.

Byla to právě konzervativní Taaffeho vláda, jež přichází s prvními sociálními reformami. Pod vlivem sociální nauky katolické církve podporovali tyto snahy i mnozí šlechtičtí konzervativci. Dědic osvěcenské tradice bolzanovského ražení Lev Thun zaujímal obdobné postoje jako Egbert Belcredi.⁹⁰ Řada aristokratů se snažila vytvořit konzervativní katolickou alternativu vůči lidovému, někdy až populistickému křesťansko-sociálnímu politickému proudu, který již stál mimo rámec klasického politického konzervatismu 19. století, jímž se zabýváme v této práci. Utváření nového politického tábora je ostatně věnována podrobná monografie Pavla Marka, mj. dokládající čestné místo hrabat Schönbornů coby organizátorů a ideových opor katolické politické formace.⁹¹

Většina konzervativní šlechty však zaujímalá vůči sociálnímu reformismu odtažitý postoj. Ani aristokraté jinak s oblibou vzhlížející k ideálu „zaopatřovacího“ patrimoniálního systému nesdíleli zaujetí pro sblížení s námezdním městským obyvatelstvem. Reformistické názory tak nakonec nacházely více ohlasu u rakouských (Falkenhayn) než českých konzervativních aristokratů. Hrabě Blome české magnáty neváhal z tohoto důvodu častovat výtkou, že jsou v podstatě čistými individualisty, liberály, aniž by si toho byli vědomi⁹², zatímco Josef Di Pauli si přisadil s poznámkou, že

⁸⁹ M. Buquoyová, Hrabě Jan Buquoy. Sociální reformátor doby osvěcenství. Feldkirchen-Westerham 2004, a příspěvky téže autorky: Die Armen auf dem Lande im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Eine Strukturanalyse am Beispiel der Buquoyschen Herrschaft Gratzen in Südböhmen. In: Bohemia 1/1985, s. 37-78, a Das Buquoysche Armeninstitut – Herzstück einer bahnbrechenden Sozialreform. In: Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien VII/1985, s. 279-289.

⁹⁰ L. Höbelt, Die Konservativen..., s. 122-126.

⁹¹ Vymezení katolicko-konzervativního proudu vůči křesťanským sociálům sleduje P. Marek, Český katolicismus 1890-1914. Olomouc-Rosice 2003, s. 49nn. Ne nadarmo našli tři z hrabat Schönbornů na rozdíl od ostatních konzervativních velkostatkářů své místo i v Biografickém slovníku k dějinám křesťanských stran v českých zemích, který editoval M. Pehr (Praha 2007, s. 231nn.).

⁹² L. Höbelt, Adel und Politik seit 1848. In: E.H.Eltz - A. Strohmeier (Hg.), Die Fürstenberger. 800 Jahre Herrschaft und Kultur in Mitteleuropa. Weitra 1994, s. 365-377, zde s. 369.

právě mezi českými aristokraty se ve skutečnosti nacházejí nejsilnější průkopníci manchesterské teorie v agrárním sektoru.⁹³

Jistě, kritiku spekulativního rozměru kapitalismu i nešvarů úvěrového hospodářství, stejně jako přesvědčení, že liberalismus dláždí cestu socialismu, sdílel kupříkladu i Jindřich Jaroslav Clam-Martinic. I on měl slabost pro novostavovské koncepce zastoupení zájmů a prosazení nejširší samosprávy pro profesní stavy. Na druhé straně Clam sociální reformismus považoval za zahrávání si s ohněm. Zatímco Aloys Liechtenstein – stejně jako dříve kupř. Bedřich Schönborn – kritizoval nedostatečnou kontrolu nad vedením akciových společností a doporučoval zvýšení státního dohledu a veřejnoprávní ingerence, klasičtí konzervativci mezi aristokraty nedokázali přemoci svou nedůvěru k byrokratickému centralismu liberálního státu a odmítali svěřit státní moci nějaké další funkce, které by ruka státního úředníka mohla zneužívat.

Rozhodujícím faktorem „modernizace“ šlechty tedy nebylo její angažmá v „národní a sociální revoluci“ českých zemí, nýbrž mnohem praktičtější moment, jímž se staly hospodářské aktivity šlechty, a to zejména v zemědělství a související podnikatelské činnosti. Danou skutečnost vnímáme přitom v kontextu marginalizace působení šlechty z českých zemí v průmyslovém sektoru, počínající od konce 18. století. Obecně bývá zjednodušeně konstatováno, že šlechta neměla k průmyslu a modernímu průmyslovému podnikání vztah a její existenční zajištění v rozsáhlých pozemkových državách⁹⁴ i přirozený konzervatismus ji ani nenutily hledat nové netradiční finanční zdroje.⁹⁵ Určitou výjimku představovalo železářství a stavby železnic, avšak i zde je nutno zaregistrovat sestupný trend.⁹⁶

Celé řadě konzervativních aristokratů bylo společné jisté opovržení a někdy i výslovné odmítání peněžních a bursovních obchodů. Zmíněná kritika údajně spekulativní podstaty kapitalismu a averze k novým poměrům je charakteristická pro rané veřejné

⁹³ L. Höbelt - J. Georgiev, c.d., s. 190.

⁹⁴ Nebo naopak relativní chudoba znemožňující investice potřebného množství volného kapitálu.

⁹⁵ Srov. J. Matějček, Majetky, důchody a investiční možnosti v českých zemích v 19. století. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 6/1996, s. 101-240, zde s. 130-131.

⁹⁶ J. Macháčová - J. Matějček, Sociální a hospodářský vývoj českých zemí v 19. století. Shrnující poznámky. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 6/1996, s. 241-318, zde s. 250-251, 256-257.

projevy např. Bedřicha hr.Schönborna⁹⁷ a do obecného povědomí vstoupilo i motto *Geschäfte macht kein Windisch-Graetz* proklamované polním maršálem Alfrédem I. Windisch-Graetzem.⁹⁸ Na druhé straně kupř. osobnost hraběte Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice představuje vhodný model k demonstrování nemožnosti jednostranné kategorizace. Na příslušných místech této práce dokazujeme, že úsilí o vyčlenění velkostatku mělo pochopitelně svůj hospodářský a finanční rozměr, i když v celkovém kontextu boje za samosprávu nehraje tento moment alespoň co do veřejné prezentace politických názorů rozhodující úlohu. Samotný Clam-Martinic aktivně působil r. 1860 v rozpočtové komisi rozmnožené říšské rady, počátkem 80. let se stal generálním zpravodajem rozpočtu na říšské radě a požíval renomé uznávaného odborníka na tuto problematiku. Není bez zajímavosti, že většina jeho vystoupení na rozmnožené říšské radě v samotném roce 1860 se dotýká právě finančních záležitostí - daňových otázek, smyslu finanční prokuratury, pozemkové či pivní daně atd.⁹⁹ Jako pravý konzervativce zde intervenoval ve prospěch daňových úlev pro velkostatky, za levnější úvěr a vyšší zdanění mobilního kapitálu.¹⁰⁰

Z výše řečeného vyplývá, že za nepochybně velice silnou musíme považovat vazbu mezi politickým vystupováním aristokracie a jejím pozemkovým vlastnictvím. Je obecně známým faktem, že správa většiny šlechtických panství vykazovala rysy efektivní hospodářské organizace. Karel III. ze Schwarzenbergu, který měl pověst zkušeného agronoma, obeznámeného s přístupy Františka Horského a Antonína Komerse, nebyl v rámci svého stavu výjimkou.¹⁰¹ Oproti alpským zemím, kde závislost na poddanských dávkách a nízká koncentrace vlastnictví podobný vývoj komplikovala, vykazovalo Království české značný investiční potenciál, vycházející z faktu, že dvě třetiny příjmů velkostatkářů vycházely z vlastního hospodaření.¹⁰² Jak dokazují studie Milana Myšky,

⁹⁷ Böhmen und Oesterreich, Eine Studie von Fr. Gr. von S..., Prag 1870, s. 10.

⁹⁸ H. Stekl - M. Wakounig, c.d., s. 119-120.

⁹⁹ Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrathes 1860. Nach den stenographischen Berichten. I-II, Wien 1860, s. 396, 444-452, 458-459, 482, 484, 567 atd.

¹⁰⁰ G. Kolmer, Parlament und Verfassung in Oesterreich. I, Wien-Leipzig 1902, s. 35.

¹⁰¹ Dále M. Volf, Významní členové a spolupracovníci Vlastenecko-hospodářské společnosti v Království českém. Praha 1967, s. 161.

¹⁰² H. Stekl, Zwischen Machtverlust und Selbstbehauptung. Österreichs Hocharistokratie vom 18. bis ins 20. Jahrhundert. In: H. Stekl (Hg.), Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert. Wien 2004, s. 14-34, zde s. 24-25.

šlechta se neobávala modernizace¹⁰³ zemědělských provozů a v agrární sféře nezaostávala nijak za nešlechtickými hospodáři. Potřebný investiční kapitál vytvořily náhrady za vyvázání půdy po roce 1848 – v zemích Koruny české bylo rozděleno 89,6 milionů zlatých náhrad, z čehož Schwarzenbergové obdrželi 2,2 milionů a Lobkovicové 1,2 milionu.¹⁰⁴ Za situace, kdy velkostatkem ovládaný agrární sektor – 500 největších vlastníků půdy v Čechách nadále drželo na 1,5 milionu hektarů pozemků – vytvářel přes 30% domácí produkce, byla pozice šlechty neotřesitelná.¹⁰⁵ Tento fakt zpochybňující thesi Maxe Webera o „Junkerklasse im Todeskampf“ je ostatně doložitelný také pro pruské prostředí resp. hospodářský rozvoj v roce 1871 nově vzniklé Německé říše.¹⁰⁶

Nebyla to tedy vůdčí role v rámci národně vyprofilované politické reprezentaci české společnosti ani její angažmá v sociální oblasti, co mohlo aristokracii z dlouhodobějšího hlediska garantovat začlenění do rámce nově se formujících společenských elit. Tím rozhodujícím faktorem bylo pozemkové vlastnictví a zemědělské podnikání šlechty, které přetrvalo i rozklad politických struktur habsburské monarchie v roce 1918 a poskytlo nezbytné zázemí pro adaptaci někdejších aristokratů v novém státním a společenském zřízení.¹⁰⁷ Ještě v době trvání Rakousko-uherské říše, kdy bylo její postavení jistěno řadou výše připomenutých právních institutů, si ostatně mohla šlechta zvykat na nové podmínky kapitalistického hospodaření v občanské společnosti. Na rozdíl od sféry politické právě spolupráce velkostatkářů na poli hospodářském vytvářela každodenní a běžný prostor společné komunikace občanských a šlechtických vrstev.¹⁰⁸

¹⁰³ M. Myška, Šlechta v Čechách, na Moravě a ve Slezsku na prahu buržoazní éry (Hospodářská aktivita české aristokracie a tzv. „kapitalistická modernizace“). In: Časopis Slezského muzea, 36/1987, s. 46-65, a M. Myška, Der Adel der böhmischen Länder. Seine wirtschaftliche Basis und ihre Entwicklung. In: R. Melville - A. von Reden-Dohna (Hg.), c.d., s. 169-189.

¹⁰⁴ M. Myška, Der Adel..., s. 178.

¹⁰⁵ A.J.Mayer, c.d., s. 31-32.

¹⁰⁶ H. Reif, Adel ..., s. 14-15.

¹⁰⁷ Jednu z nejzdařilejších analýz zachycujících proměny hospodaření na příkladu pruské šlechty představuje monografie Eckarta Conzeho Von deutschem Adel. Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert. Stuttgart – München 2000, zde s. 207nn.

¹⁰⁸ Rozdílnému „rytmu“ kontaktů mezi aristokratickými a nešlechtickými velkostatkáři v záležitostech týkajících se zemědělských provozů na jedné a politické činnosti na druhé straně se podrobně věnuje R. Schiller ve své monografii Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz (3. svazek řady Elitenwandel in der Moderne. Berlin 2003, s. 445nn.), zasvěcené procesu ekonomické a sociální transformace „venkovských elit“ v Braniborsku 19. století.

II. Konzervativní myšlení a státoprávní šlechta v 19. století

I pokud by vyznění předchozí kapitoly mohlo k takovému závěru svádět, nelze si rozhodně představovat, že by se aristokracie ve druhé polovině 19. století hodlala smířit s postavením velkostatkářů či bohatých rentiérů. Při vědomí bohatých rodinných tradic a mnohasetleté služby dynastií nehodlaly slavné šlechtické rody opustit kolbiště zastupitelských sborů. I přes ochablost stavovské obce před rokem 1848 tvořili nejvyšší vrstvu státního úřednictva, diplomatických i vojenských kruhů tehdy právě šlechtici. Události roku 1848 potom staré elity z jejich poklidné letargie nemile vytrhly. Aristokracie se počíná politicky organizovat, přičemž po těchto stopách se vypravíme v jiné kapitole tohoto pojednání. V tuto chvíli nás mnohem více budou zaujímat ideové zdroje, z nichž mohla konzervativní šlechta vycházet. Kromě tradic domácí stavovské opozice proti josefínské byrokracii a jejím centralizačním snahám nyní přišly ke slovu i sofistikovanější formy presentace konzervativního pohledu na uspořádání věcí vezdejších. Na tomto místě jistě není naším cílem nastínit dějiny politického konzervatismu či vývoj tohoto pojmu¹⁰⁹, spíše je třeba se soustředit na ty stavební kameny, které tvořily východisko a oporu politického myšlení a politických strategií státoprávní šlechty.

II.1. Základní principy konzervativního myšlení

Původ konzervativního myšlení lze vystopovat v dobách dávno předcházejících Francouzské revoluci, avšak právě tato událost se stala vnějším symptomem pod povrchem společenského dění probíhajících strukturálních změn, symptomem, na který je třeba reagovat.¹¹⁰ Jak konstatuje Fritz Valjavec ve svém dnes již klasickém díle, vždy

¹⁰⁹ Takovýto přehled poskytuje kromě dále citované literatury např. K. von Beyme, *Politische Theorien im Zeitalter der Ideologien 1789-1945*. Wiesbaden 2002, s. 334nn.

¹¹⁰ Jasným dokladem hloubky proměny společnosti je i neúspěch restauračních pokusů spojovaných zpravidla s výsledky vídeňského kongresu a systémem Svaté aliance. Německý filosof Carl Schmitt (Pojem politična. Brno – Praha 2007, s. 78-79) k tomuto konstatuje: „Téměř celá jedna generace evropského lidstva byla v 19. století, po dvacetileté válce koalice proti Francii, od roku 1815 v takovém duchovním rozpoložení, které se dá zredukovat na formuli: legitimita statu quo. Veškeré argumenty takové doby v sobě ve skutečnosti neobsahují ani tak snahu o znovuoživení minulého nebo zanikajícího stavu věcí, ale spíše křečovitou vnitropolitickou i zahraničně politickou otázku: status quo, co jiného? Klidná atmosféra restaurace mezitím napomáhá rychlému a ničím nerušenému vývoji nového stavu věcí a nových poměrů, jejichž smysl a směr zůstává skryt za fasádami restaurace. Když pak přichází příhodný okamžik, mizí legitimistický zevnějšek jako planý přelud.“

existoval konzervativní, liberální a radikální lidský typ. Ale teprve určité historické jevy a situace propůjčují zmíněným formám lidského projevu svébytnou politickou a duchovní existenci.¹¹¹ Znamé pojednání Edmunda Burka, v němž rezonují události Francouzské revoluce, tak sice může být pokládáno za symbolický počátek vnímání konzervatismu jako politické ideologie¹¹², ale tato charakteristika nemá výraznější výpovědní hodnotu. Jak upozorňuje Klaus Epstein ve svém objemném díle věnovaném počátkům konzervatismu ve středoevropském prostředí, konzervativní myšlení se neobjevilo z ničeho nic jako izolovaný jev intelektuální povahy, nýbrž reagovalo z určitého úhlu pohledu, vycházejícího dle názoru Hughu Cecila z „přirozeného rozpoložení lidské duše“¹¹³, na probíhající proměny společnosti. Důsledky revoluce z roku 1789 pouze připomněly, že ztráta privilegií popř. majetkové restrikce nemusí být posledním krokem na cestě radikálních změn...¹¹⁴

Patrně nás však nepřekvapí, že ohlasy na Francouzskou revoluci byly v habsburské monarchii velmi slabé. I přes v minulosti hojně tradované pojetí tohoto soustátí jakožto jakési opory evropské reakce proti moderním politickým tendencím je dnes již nezpochybnitelné, že po osvícenských reformách patřilo podunajské mocnářství k nejliberálnějším státům tehdejší Evropy poskytující na svou dobu ne zcela běžné záruky náboženské svobody a svobody tisku.¹¹⁵ Pokud tedy ohlas Francouzské revoluce nějakým způsobem oživil politickou aktivitu, pak se jednalo v první řadě o posílení konzervativní opozice v odporu k centralistickým reformám ohrožujícím privilegia zemských stavů.

¹¹¹ F. Valjavec, *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815*. München 1951, s. 255.

¹¹² Konzervatismus bývá v běžné politologické literatuře označován za ideologii (A. Heywood, *Politické ideologie*. Praha 1994, s. 55nn.), jakkoli s ohledem na chybějící univerzálně platný abstraktní doktrinální základ se setkáme i s pojetím vykládajícím konzervatismus ve smyslu jistým ethosem naplněného životního postoje, jehož „podstata zůstává nevyslovená.“ (R. Scruton, *Smysl konzervatismu*. Praha 1993, s. 13). Pokud však pojem ideologie zbavíme pejorativního nádechu a chápeme jej jako koherentní soustavu idejí s pevným vztahem k politické praxi, nic nám nebrání označovat konzervatismus za politickou ideologii. Srov. R. Nisbet, *Konzervatismus*. Praha 1993, s.7.

¹¹³ H. Cecil, *Conservatism*. London-New York 1912, s. 8.

¹¹⁴ Přibližně 20.000 příslušníků francouzské nobility opustilo po roce 1789 Francii, další 3.000 byli mezi lety 1792-1799 zavražděni a zhruba 20.000 osob šlechtického původu se ocitlo na nějakou dobu ve vězení. Dle J. Lukowski, *The European nobility in the eighteenth century*. Basingstoke – New York 2003, s. 185.

¹¹⁵ M. Hochedlinger, *Who's Afraid of the French Revolution? Austrian Foreign Policy and the European Crisis 1787-1797*. In: *German History* 3/2003, s. 293nn., zde s. 295.

Městské vrstvy oproti tomu spíše sekundovaly vládním reformním a modernizačním snahám.¹¹⁶

Konzervatismus se tak formoval v opozici vůči osvícenství, důsledkům kapitalismu a růstu moci měšťanstva, přičemž v kontextu rakouských politických dějin můžeme hovořit o obranné reakci na podněty josefinismu.¹¹⁷ Kolem roku 1770 je napadení *statu quo* silami moderního věku již natolik výrazně artikulováno, že dochází rovněž k explicitní formulaci konzervativních politických zásad.¹¹⁸ Jak jsme připomněli již výše, bylo by chybou vnímat konzervatismus jako pouhé intelektuální hnutí bez vazby na politické a sociální síly. Nejen Edmund Burke, ale také Charles Bonald, Joseph de Maistre¹¹⁹, Samuel Coleridge, Karl Ludwig von Haller či Adam Müller reagují na konkrétní situaci, při níž dochází k ohrožení pozvolným historickým vývojem zformovaného společenského řádu. Všichni jsou spojeni obavou z vítězství materialistického pohledu na člověka, odvržení osvědčených tradic, společenských vazeb a privilegií ve jménu sociální mobility a rovnosti před zákonem. Nedůvěřují svěrací kazajce abstraktních principů, které formulovali na domácím psacím stole filosofové, podle jejichž představ by měly být vytvořeny psané ústavy a kodifikována lidská práva. To však na druhé straně neznamena, že konzervatismus nezná teorie jako systematické myšlenkové konstrukce.¹²⁰

Zatímco předkapitalistická epocha byla založena na stavovském rozdělení společnosti, v němž i s ohledem na klíčové vlastnictví zemědělské půdy hrála vůdčí roli aristokracie, dynamický rozvoj moderního věku nesla na svých bedrech vrstva označovaná jako *bourgeoisie*. Šlechta, která štědrrou podporou osvícenských myslitelů i jejich projektů sama přispěla k formulování principů občanské společnosti, si ovšem záhy uvědomuje ohrožení vlastních pozic a stává se nositelem politických postojů, jež jsou určovány konzervativním politickým krédem.

¹¹⁶ H. Rumpler, c.d., s. 17.

¹¹⁷ Srov. J.-P. Bled, *Les fondements...*, s. 60.

¹¹⁸ K. Epstein, *Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien 1973, s. 16: „Der Konservatismus als eine zielgerichtete Bewegung hat seine raison d'être in einer bewußten Opposition gegen die erklärte Absicht der Bewegungspartei, die Gesellschaft in Richtung auf eine säkulare, egalitäre, sich selbst regierende Gesellschaft zu verändern.“

¹¹⁹ Portréty těchto a dalších osobností přináší R. Scruton (ed.), *Konzervativní myslitelé*. Brno 1994. V kontextu vývoje konzervativního myšlení v porevoluční Francii srov. François Huguenin, *Le conservatisme impossible. Libéraux et réactionnaires en France depuis 1789*. Paris 2006, s. 23nn.

¹²⁰ P. Kondylis, *Konservatismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang*. Stuttgart 1986, s. 16.

Pokud bychom však pod výrazem konzervatismus chápali pouhou obhajobu *statu quo*, dostaneme se již v druhé polovině 19. století do logické smyčky. Pro dvacáté století je takovéto pojetí konzervatismu (stalinisté jako konzervativci?) již zcela nepoužitelné. Ze strany oponentů konzervatismu formulované přesvědčení, podle něhož je tato politická ideologie pouhou reakcionářskou opozicí bránící uskutečnění potřebných změn ve společnosti a osvobození člověka, v jehož perfektabilitu konzervativci nevěří, není navíc po událostech devalvujících posvátnou misi „sil pokroku“ ve 20. století udržitelné. Po zkušenostech s technicky dokonale uchopenou a racionálně promyšlenou genocidou celých společenských vrstev se ostatně v sázce ocitá samotný koncept nezpochybnitelné osvícenské racionality.¹²¹ Právě vize společenského pokroku postavená na představě zdokonalujícího se člověka na jedné, a víra v jednotu lidstva, které prochází procesem v zásadě stejnorodých reforem, na druhé straně představují kontrapunkt, vůči němuž se konzervatismus v celé Evropě od počátku vymezuje.¹²²

Naprosto zcestné je však takové pojetí konzervatismu, které jej vnímá jako oporu absolutismu a tedy protipól obhajoby práv a svobod lidského jedince. Absolutismus rozrušující tradiční stavbu společnosti a zbavující ji zprostředkujících elementů, k nimž patří stavovské instituce obesílané místními autoritami (tedy v první řadě šlechtou), dláždí totiž dle přesvědčení konzervativců cestu k revoluci a „despotismu ulice“. Koneckonců již v roce 1856 Alexis de Tocqueville ve svém pojednání *Starý režim a revoluce* konstatuje: „...centralizace není vymožeností revoluce. Je to naopak produkt starého režimu, a dodal bych, že je to jediná část politického zřízení někdejšího režimu, která revoluci přežila, protože jen ona se mohla přizpůsobit novému sociálnímu stavu, který tato revoluce vytvořila.“¹²³ V tomto kontextu zcela klíčový aspekt konzervativního myšlení přesvědčivě vystihl Robert Nisbet, když konstatoval, že esencí konzervatismu je ochrana společenského řádu – zvláště rodiny, obce, místního společenství a regionu – před

¹²¹ Z těchto pozic je vedena kritika osvícenského projektu moderny u autorů levicové orientace, kteří položili základy relativizujícího postmoderního myšlení upozorňujícího na potenciál „sebezničení osvícenství“ – srov. M. Horkheimer - T.W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Frankfurt am Main 1997, s. 13. Působivou obžalobou jednostranně racionálně uspořádaného moderního věku jsou ostatně též *Dějiny šílenství* od Michela Foucaulta (v překladu Věry Dvořákové vyšlo v Praze 1994). Oproti tomu klasický liberál F.A. Hayek (systematicky zejména v *The Counter-Revolution of Science*) svou kritiku soustřeďuje a omezuje na důsledky recepce metod obvyklých v přírodních vědách v oblasti společenských věd včetně politické sféry.

¹²² F. Valjavec, *Die Entstehung des europäischen Konservatismus*. In: Hans-Gerd Schumann (Hg.), *Konservatismus*. Königstein 1984, s. 138-155, zde s. 138.

uchvatitelskými pokusy centralizovaného politického státu.¹²⁴ Byli to ostatně prušti konzervativci dopisující v době předbřeznové do listu *Berliner Politisches Wochenblatt*, kteří označovali centralismus za spojovací článek mezi absolutismem a revolucí.¹²⁵ Lze tedy plně přijmout thesi K. von Klemperera, že nejen ve vztahu k socialismu, ale také vůči pozdnímu absolutismu liberálové s konzervativci stáli v jednom šiku proti stejnému nepříteli.¹²⁶ Otázkou, v jejímž zodpovězení se však odlišovali, zůstávalo, jakým způsobem z této „strašné situace mezi revolucí a absolutismem“ uniknout.¹²⁷

Na druhé straně totiž neměli a nemají tradiční konzervativci pochopení ani pro abstraktně pojímaná práva a svobody jednotlivců, jež jsou dle jejich přesvědčení pouhým konstruktem bez dostatečné společenské legitimizace.¹²⁸ Za legitimní jsou proto považovány pouze konkrétní svobody vykrystalizovavší v průběhu historického vývoje nezřídka jako plod politického kompromisu. Proto Edmund Burke sice odsuzuje Francouzskou revoluci jako dílo politického experimentu filosofů, aby ovšem zároveň našel slova pochopení a souhlasu s cíly anglické Slavné revoluce z roku 1688, k níž „došlo, aby se uchovala naše starobylá nezpochybnitelná práva a svobody a ona starobylá ústava vlády, jež je naší jedinou zárukou práva a svobody.“¹²⁹ Na železné logice této úvahy nic nemění ani Davidem Humem oprávněně vznášená námitka, podle níž si Burke Slavnou revoluci ze svého úhlu pohledu idealizoval – jejím výsledkem nebylo potvrzení historických privilegií, nýbrž pragmatické zakotvení určitého omezeného katalogu práv často spíše procesní povahy.¹³⁰

Také jeden z duchovních otců středoevropského konzervatismu a v pravém slova smyslu jeho předchůdce **Justus Möser** (1720-1794)¹³¹ připomíná, že lidské svobody jsou

¹²³ A. de Tocqueville, *Starý režim a Revoluce*. Praha 2003, s. 82.

¹²⁴ R. Nisbet, *Prejudices: A Philosophical Dictionary*. Cambridge 1982, s. 55.

¹²⁵ W. Scheel, *Das „Berliner Politische Wochenblatt“ und die politische und soziale Revolution in Frankreich und England*. Göttingen 1964, s. 79nn.

¹²⁶ K. von Klemperer, *Konservative Bewegungen zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*. München 1962, s. 11.

¹²⁷ Citace L. von Gerlacha dle H. Reif, *Adel...*, s. 43.

¹²⁸ E. Burke ve svých *Úvahách o revoluci ve Francii* (Brno 1997, s. 247) poněkud expresivně konstatuje: „Za tlachy o lidských právech si člověk nekoupí suchar ani libru střelného prachu.“

¹²⁹ E. Burke, c.d., s. 43.

¹³⁰ Z. Sternhell, *Les anti-Lumières. Du XVIIIe siècle à la guerre froide*. Paris 2006, s. 12.

¹³¹ K. Mannheim o Möserovi hovoří jako o „prakonzervativci“ – srov. K. Mannheim, *Konservatismus*.

hierarchicky rozděleny ve společnosti v návaznosti na historický vývoj s tím, že byly vybojovány v zápase s despoty. Nejsou tedy nahraditelné všeobecné formulovanými abstraktními konstrukcemi neodrážejícími organický vývoj ve společnosti.¹³² Jeho literární odkaz je ostatně jednoznačným svědectvím partikularistického přístupu ke zkoumané materii, a to do té míry, že snaha vyvozovat obecné soudy z dílčích Möserových úvah může, jak správně poznamenává William F. Sheldon¹³³, vést k zavádějícím závěrům. Jeho mnohdy v kuriózních souvislostech formulované myšlenky, které tvořily základ osobního politického přesvědčení, si Möser osvojil nejen ve své advokátní praxi, ale i ve veřejném angažmá jakožto syndikus rytířského stavu v Osnabrücku. Pozdější pobyt v Anglii, kde z pověření svých nadřízených pobýval u dvora krále Jiřího III. od září 1763 do dubna 1764, jej v jeho názoru jen utvrdil. Právo je pro osnabrückého myslitele nástrojem ochrany svobody a vlastnictví, je vždy formováno historickým vývojem, má smysl pro individuální formy a drží se při zemi – lidská práva odvozená z přirozeného stavu ponechává Möser náboženství a filosofii.¹³⁴ Jistě však není z tohoto důvodu myslitelem přízemním, jinak by jej jistě Goethe neopěvoval jako svého učitele, jako muže „s nebeskou duší.“¹³⁵

Möser není odpůrcem koncepce společenské smlouvy. Jeho představa o ní se však odlišuje od většiny přirozenoprávních současníků a její konsekvence nám mohou připomínat některé aspekty díla Hallerova, k jehož názorům se v následujících kapitolách podrobněji vrátíme. Jedná se totiž o smlouvu, kterou mezi sebou uzavírají pozemkoví vlastníci – držitelé statků určité velikosti, majitelé půdy, „odkud se slouží a odkud se

Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Frankfurt am Main 1984, s. 158.

¹³² L. Schirmeyer (Hg.), Justus Möser's Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe in 14 Bänden. Bd. V, Patriotische Phantasien II, Berlin 1945, s. 22: „Die Herrn beim Generaldepartement mögten gern alles, wie es scheint, auf einfache Grundsätze zurückgeföhret sehen. Wenn es nach Ihrem Wunsche gieng, so sollte der Staat sich nach einer akademischen Theorie regieren lassen und jeder Departementsrat imstande sein, nach einem allgemeinen Plan den Lokalbeamten ihre Ausrichtungen vorschreiben zu können. (...) In der Tat aber entfernen wir uns dadurch von dem wahren Plan der Natur, die ihren Reichtum in der Mannigfaltigkeit zeigt, und bahnen den Weg zum Despotismus, der alles nach wenigen Regeln zwingen will und darüber den Reichtum der Mannigfaltigkeit verliert.“

¹³³ W.F. Sheldon, The Intellectual Development of Justus Möser: The Growth of a German Patriot. Osnabrück 1970, s. 8nn.

¹³⁴ Nic není prakticky založenému právníku Möserovi cizejší, než „Sprache der Menschenliebe, welche alle Hurkinder zunfftähig macht und den Menschen mit dem Bürger ... verwechselt.“ Cit. Möserova výroku dle H. Zimmermann, Staat, Recht und Wirtschaft bei Justus Möser. Jena 1933, s. 57.

¹³⁵ P. Klassen, Justus Möser. Frankfurt am Main 1936, s. 194.

vládne“.¹³⁶ Ke smlouvě přistupují za účelem zajištění obhospodařování dosud nerozdělených pozemků, později také s cílem zajištění ochrany životů a vlastnictví.¹³⁷ Jejich politickým právům odpovídají daňové a vojenské povinnosti. Až v situaci, kdy jejich prostředky nedostačují k plnění společných úkolů, přistupují k této smlouvě, kterou Möser připodobňuje kontraktu o akciové společnosti, další – tentokrát peněžní – akcionáři. Tito rolníci a měšťané pak získávají status stavů vybavených vlastními právy k podílu na veřejné moci. Jejich postavení se ovšem nerovná historicky zdůvodněné výjimečné roli původního stavu pozemkových vlastníků. Hovoří-li tedy Möser o ochraně vlastnictví, má na mysli v první řadě vlastnictví pozemkové, z něhož povstává státní organizace. Právě z tohoto důvodu přisuzuje zvláštní postavení šlechtě¹³⁸ a v duchu pozdějšího politického romantismu obhajuje stavovské rozdělení společnosti, přičemž učení Adama Smithe nivelizující takovéto rozdíly jej nechává chladným. Stavby se rozhodně nerozpouštějí a nespływají, uchovávají se dějinným vývojem daná specifika.

Jak připomíná Jan Schröder ve svém pojednání, Möserovy osudy se od ostatních představitelů politické filosofie 17. a 18. století, od Leibnize, Thomasia, Wolffa či Püttera odlišují tím, že nejsou životním příběhem „učence“, nýbrž vyprávějí o smýšlení praktického právníka a vysokého státního úředníka. Nikoli však úředníka absolutistického státu, nýbrž zkušeného pověřence malého stavovského útvaru. Knížecí biskupství Osnabrück se vyznačovalo tím, že si historické stavy – tedy domská kapitula volící zeměpána, dále rytířstvo a města Osnabrück, Wiedenbrück, Quakenbrück a Fürstenau – uchovaly svá tradiční privilegia. Dle vestfálského míru se navíc v čele státu střídali protestanti (z brunšvicko-lüneburské knížecí dynastie) a katolíci. Pozoruhodná výstavba státní správy výrazně ovlivnila postoje muže, který na jedné straně klíčovým způsobem ovlivňoval chod státní správy (v roce 1783 se stal tajným referendářem a tajným soudním radou), aby na straně druhé sehrával roli právního poradce osnabrückého rytířského

¹³⁶ L. Schirmeyer (Hg.), Justus Möser's Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe in 14 Bänden. Bd. VI, Patriotische Phantasien III, Hamburg 1954, s. 257.

¹³⁷ Právě vlastnictví je pro Mösera spojeno s dědickým právem, právem honitby a oprávněním zasedat na zemském sněmu (Landtagsfähigkeit). Srov. J. Möser, Von dem echten Eigenthum. In: K.H.L. Welker (Hg.), Justus Möser: Politische und juristische Schriften. München 2001, s. 157-160.

¹³⁸ Pozemkové vlastnictví s sebou přináší existenci šlechty – ne každé vlastnictví půdy však činí z majitele pozemkového vlastníka ve smyslu Möserova prvního stavu. Srov. v edici Ludwiga Schirmeyera Justus Möser's Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe in 14 Bänden. Bd. IX, Den Patriotischen Phantasien verwandte Aufsätze, Hamburg 1958, s. 184n.

stavu.¹³⁹ Tato pozoruhodná dvojí (v leckterých případech protichůdná) role umožnila Möserovi vnímat křehkost politického systému i význam loajality a soudržnosti stavovského uspořádání. V něčem nám tento příběh dokonce může připomínat pozdější peripetie a ambivalence osudů vůdčího reprezentanta politického romantismu Adama Müllera.

Svým praktickým založením je pochopitelně Möser vším jiným než romantickým snílkem, schází mu i temperament romantika.¹⁴⁰ Na druhé straně bychom však bez Mösera jen obtížně - každopádně pouze zlomkovitě - mohly rekonstruovat kořeny pojetí státu u politického romantismu, jenž poskytoval ideovou výbavu konzervativnímu politickému myšlení po celé 19. století.¹⁴¹ Mimo jiné též tím, že v kontrapunktu vůči obdivu k anglické empirické tradici důsledně odmítl racionalismus jakožto státovědnou doktrínu, která je vlastní francouzskému intelektuálnímu milieu, s nímž se Möser kriticky vypořádává.¹⁴² Jeho působení v době předrevoluční – umírá pět let po dobytí Bastilly – tak sice dokládá, že konzervatismus není pupeční šňůrou svázan s průběhem Francouzské revoluce, ale je těžko představitelný bez vědomí nejen faktických příčin, ale také ideového prostředí, z něhož Revoluce povstala.¹⁴³ Proto nás asi také nepřekvapí, že se zdrženlivý Möser vyvaroval jednoznačného a ostrého apriorního odmítnutí Revoluce a vymezení se vůči ní, avšak na druhé straně neváhal její jednotlivé kroky kriticky a střízlivě glosovat a posuzovat.¹⁴⁴

¹³⁹ J. Schröder, Justus Möser. In: M. Stolleis (Hg.), *Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht*. Frankfurt am Main 1987, s. 294–309, zde s. 294nn.

¹⁴⁰ C.H. Ouvrier, *Der ökonomische Gehalt der Schriften Justus von Möser*. Gießen 1928, s. 49nn.

¹⁴¹ Diplomát a vlivný liberální publicista Karl August Varnhagen von Ense vydává ve svých *Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens* (Theil V, Leipzig 1840, s. 260) o Möserovi následující svědectví: „Mann kann, sagt ein Kundiger, mit Bestimmtheit behaupten, daß seit der Befreiung von der Fremdherrschaft im deutschen Staats- und Volksleben nichts Wichtiges vorgegangen, wobei nicht die Ideen Möser's mitthätig gewesen, ja sich als ausgesprochene Richtungen mehr oder minder geltend gemacht hätten.“

¹⁴² Gustav Adolf Walz, *Die Staatsidee des Rationalismus und der Romantik und die Staatsphilosophie Fichtes*. Berlin-Grunewald 1928, s. 283.

¹⁴³ K vazbě na Francouzskou revoluci srov. přehledně G. Lottes, *Die Französische Revolution und der moderne politische Konservatismus*. In: R. Koselleck, R. Reichardt (Hg.), *Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewusstseins*. München 1988, s. 609–630.

¹⁴⁴ L. Bäte, *Justus Möser. Advocatus Patriae*. Frankfurt am Main – Bonn 1961, s. 242nn.

II.2. Ideální typy konzervativce – reakcionář, obhájce *statu quo* a reformátor

Již pro dobu formulování konzervativních politických zásad kolem roku 1770 rozlišuje zmíněný Klaus Epstein tři typy konzervativců: obhájce *statu quo*, reformní konzervativce a reakcionáře, nejvíce znepokojené postupujícími společenskými a ekonomickými změnami.¹⁴⁵ Je pochopitelné, že těmto ideálním typům¹⁴⁶ ne zcela odpovídají jednotlivé osobnosti. Byl Jindřich Jaroslav Clam-Martinic reakcionářem, Bedřich Schönborn obhájcem *statu quo* a Jan Nepomuk Harrach reformním konzervativcem? Všechny tři charakteristiky by se snadno mohly stát předmětem polemiky v kontextu konkrétní situace a politické zkušenosti. Podle Karla Mannheima se tento závěr ostatně týká také otce moderního politického konzervatismu, Edmunda Burka (1729-1797). Tento whig, kdysi obhajující irské svobody a vystupující proti ujařmování amerických kolonistů, později oponuje francouzským revolucionářům a ve svém druhém životě – poté, co jeho dílo přeloží Friedrich Gentz do němčiny – působí jako opora „politické reakce“ v Rakousku.¹⁴⁷

Jakými vlastnostmi je tedy vybaven podle K. Epsteina ideální typ konzervativce-reakcionáře? V první řadě není jeho představa dějin statická. Reakční konzervativce věří v dynamiku vývoje, která však není deterministicky určena představou o naplňujícím se poslání dějin na cestě k pokroku. Není obhájcem, nýbrž kritikem existujícího stavu, poněvadž se domnívá, že nejnovější vývoj se obrátil – třeba i pod vlivem poměrně početně omezené skupiny agitátorů a demagogů - nesprávným směrem. Je tedy třeba najít příčinu takového neblahého stavu a pokusit se o nápravu.¹⁴⁸ Právě konzervatismus tohoto druhu bývá nejvíce naplněn svébytným obsahem a vybaven jasnou perspektivou, a proto jej v naší práci označujeme za autentický konzervatismus. Vycházejíce z politického romantismu počátku 19. století, idealizují si stoupenci tohoto proudu ve střední Evropě

¹⁴⁵ K. Epstein, c.d., s. 19.

¹⁴⁶ K vymezení pojmu ideálního typu srov. M. Weber, Metodologie, sociologie a politika, Praha 1998, s. 44.

¹⁴⁷ Ve vyhrocené podobě hájí tento názor K. Mannheim ve svém díle *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* (Frankfurt am Main 1984, s. 64): „Burke ist alles eher als das, wofür ihn sein erster deutscher Übersetzer (Gentz) und sein Freund Adam Müller einschätzen. A. Müller macht ihn zum Reaktionär, obgleich Burke zwar mit steigendem Alter immer konservativer wurde, wobei aber so viele freiheitliche Elemente in ihm lebendig blieben, daß auch die heutigen englischen Liberalen ihn für sich in Anspruch nehmen.“

¹⁴⁸ K. Epstein, c.d., 23.

středověké stavovské uspořádání, což je vede k přesvědčení o prospěšnosti cechovního zřízení ve městech a patriarchálních vrchnostenských poměrů na venkově jakožto spolehlivé prevence před atomizací společnosti a před sociálními konflikty. Takovýto autentický konzervatismus je principiální¹⁴⁹, neusiluje o kompromis s liberálním konstitucionalismem a vymezuje se negativně vůči jeho projevům. Tím zároveň výrazně omezuje možnost prosazení svých postulátů v politické a sociální realitě Rakouska 2. poloviny 19. století, jak koneckonců dosvědčuje i životní příběh Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice.

Jiný ideální typ představuje konzervativce - obhájce *statu quo*. Ten je spokojen či smířen se stavem věcí vezdejších, netouží po výraznějších změnách a v podstatě se vůči nim vymezuje negativně. Považuje je za svého druhu odklon od věčných principů přirozené společnosti, kterou ztělesňují současné poměry. Neobírá se otázkami dalšího vývoje, spíše reaguje na momentálně vyvstávající ohrožení organického řádu věcí. Jeho šance ovlivnit budoucí vývoj je dle Epsteina velice slabá, právě kvůli absenci politické vize. Zdá se však, že Epsteinova jistě oprávněná skepse vůči tomuto druhu politiků se všemi jejími konsekvencemi nemusí vždy odpovídat realitě, alespoň v tom smyslu, že v dějinách jistě lze vysledovat okamžiky, kdy politický oportunismus umožnil jednotlivé osobnosti realizovat její záměry, byť třeba limitované cíle „drobečkové politiky“. Absence politické vize může svým způsobem naopak působení v politické aréně usnadnit. Takovýto typ konzervativce relativně snadno získává funkce ve veřejné správě a obsazuje politické posty, poněvadž svým ideovým ustrojením nenáleží ke kontroverzním osobám. Této charakteristice tedy v hlavních obrysech opravdu odpovídá politické působení Bedřicha Schönborna od 70. let 20. století.

Oproti předchozímu ideálnímu typu obhájce *statu quo* vykazuje reformní konzervativce výraznější senzitivitu vůči běhu událostí, chápe pravděpodobnost vývoje některých tendencí, které se ve společnosti vyskytují. Nejenže nekráčí hlavou proti zdi a nestojí stranou jako nezúčastněný pozorovatel, ale při vědomí jistých konstant, které nechce či nemůže opustit, se pouští na riskantní pole reform. Je si vědom, že pokud

¹⁴⁹ Odpovídá tak okřídlenému úsloví autenticky konzervativního pruského politika Ernsta Ludwiga von Gerlach (1795-1877), který údajně prohlásil: „Es ist richtiger, mit einer guten Sache unterzugehen als mit einer schlechten zu prosperieren.“ Cit. dle W. von Kugelgen, *Lebenserinnerungen eines alten Mannes*. Leipzig 1923, s. 262.

změny neprovede umírněný politik, budou realizovány radikály. Pozice takového konzervativce je ožehavá – na jedné straně jej skalní konzervativci považují za odrodilce, na straně druhé je jeho úsilí nahlíženo stoupenci společenských změn s patřičnou nedůvěrou jako polovičaté.¹⁵⁰ Liší se od nich jak prostředky tak konečným cílem, který sleduje. Jeho reformní úsilí je totiž neseno leitmotivem uchování tradičního přirozeného řádu ve společnosti, jehož nosné sloupy však mohou být obměňovány.¹⁵¹ Jan Nepomuk Harrach představuje typ takového reformního konzervativce, ocitajícího se již mimo standardní rámec politiky konzervativních velkostatkářů.

II.3. Ideové zdroje konzervatismu ve střední Evropě

Jakkoli konzervativci kladli vždy větší důraz na dobrou vládu než na propracovanou argumentaci a teoretické zdůvodnění svých postojů¹⁵², politické zápolení na parlamentním kolbišti je jak v Prusku¹⁵³ tak v habsburské monarchii nutilo ve druhé polovině 19. století k vypracování jistého minimálního společného doktrinálního základu. Ostatně i samotná nedůvěra k abstrakci, systémovým konstrukcím a kauzálně-mechanistickému pohledu na dějinný vývoj náleží k těmto znakům.¹⁵⁴ Slovy Josepha de Maistra: „Skoro všechny omyly pocházejí ze slov.“ Odpor k racionalismu jakožto nástroji a utopismu coby cíli snažení progresivistů tvoří základ konzervativního kréda stejně jako přesvědčení, že tradiční uspořádání společnosti představuje osvědčené vzorce, jejichž zboření by bylo riskantní a neodpovědné. Dědictví minulosti ztělesňuje zažitou „kolektivní moudrost“, přičemž „duch novátorství je obecně důsledkem sebestředné

¹⁵⁰ K. Epstein, c.d., s. 21.

¹⁵¹ Dle Klause von Beyme je devízou reformního konzervatismu, „dass man vieles verändern müsse, wenn man alles bewahren wolle.“ Srov. K. von Beyme, c.d., s. 340.

¹⁵² F.J.C. Hearnshaw, *Conservatism in England. An analytical, historical and political survey*. New York 1967, s. 6: „Conservatism, on the other hand, tends to be silent, lethargic, confused, incoherent, inarticulate, unimpressive.“

¹⁵³ V Prusku dochází k formulování základních východisek patrně o něco dříve, což souvisí s živou reakcí na Hardenbergovy reformy, od níž kontinuálně pokračuje utváření konzervativních politických postojů šlechty. K vývoji před rokem 1848 srov. R. M. Berdahl, *The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology 1770-1848*. Princeton 1988.

¹⁵⁴ Edmund Burke ve svých Úvahách o revoluci ve Francii (s. 21) konstatuje: „Dojde-li však na lidské činy, na lidské záležitosti, nemohu se jich zastávat a chválit je nebo naopak hanět na základě jednoduchého pohledu na věc zbavenou všech vztahů, v celé nahotě a izolovanosti metafyzické abstrakce.“

domýšlivosti a omezených názorů“.¹⁵⁵ Tento výrok jako by připomínal Faustovo zvolání k Markétě: „Tak zvaný rozum, drahá, často dost je zvůle, nevole a ješitnost.“

Hodnotou, již politická filosofie konzervatismu přisuzuje zvláštní význam, je (jakkoli nedokonalá a od místních poměrů odvozená) společnost¹⁵⁶ a vztahy v ní panující, odvíjející se od lidské přirozenosti, zatímco v případě liberalismu se politické úsilí váže k jednotlivci a v případě socialismu ku státu. Vybudování ráje na zemi je pro konzervativce i vzhledem ku slabinám lidské povahy cílem, o který by nemělo být raději ani usilováno. Víra v pokrok a nutnost sledovat „ducha doby“ se totiž stává nanejvýš podezřelým konceptem vzbuzujícím obavy a zatvrzelý odpor.¹⁵⁷ Svoboda se může snadno změnit v tyranii výborů veřejného blaha, Rovnost v nástroj ožebračení společnosti a Bratrství se promění v militantní nacionalismus vedoucí ke krvavým válkám.¹⁵⁸

Konzervatismus je často nesen obavami – pokud konzervativce brání tradice, zvyklosti, instituce, činí tak při vědomí jejich společenské relevance. Pokud by totiž člověka nepoutalo náboženství a morálka, jež i přes svůj přirozenoprávní základ, který není Edmundem Burkem ani dalšími konzervativci popírán¹⁵⁹, jeví značné odchylky v závislosti na místním prostředí, dostaly by se velice snadno ke slovu lidské pudy a vášně. O takovémto „přirozeném stavu“ si na rozdíl od J.J. Rousseaua konzervativci nečiní žádné iluze.¹⁶⁰ Vždyť „historie z větší části sestává z utrpení, která na svět přivedla pýcha,

¹⁵⁵ Srov. E. Burke, c.d., s. 45, kde též dodává: „Lidé, kteří se nikdy neohlíží zpět, ke svým předkům, nebudou brát ohled ani na své potomky.“

¹⁵⁶ Z těchto pozic je možné podrobit kritice jak osvícenský absolutismus, tak kontinentální liberalismus, poněvadž dle přesvědčení klasických konzervativců dláždí cestu socialismu: „Nesmělo zůstat nic, co by stálo mezi občanem a státem. Moc státu, nekontrolovaná žádnými zprostředkovatelskými orgány, se stala neomezenou.“ (J. Talmon, O původu totalitní demokracie. Politická teorie za Francouzské revoluce a po ní. Praha 1998, s. 232).

¹⁵⁷ H. Lübke dokonce neváhá označit konzervatismus za „die Bestreitung der geschichts-philosophisch interpretierten Zeitgemässheit als irresistible Instanz der Legitimation politischer Forderungen. Es ist die Verweigerung der Pflicht zur Mitfahrt auf dem Zug der Zeit. Es ist im Extremfall die Weigerung, über Gut und Böse überhaupt in den Kategorien einer den Wandel als Fortschritt auszeichnenden Geschichtsphilosophie denken zu sollen.“ Srov. H. Lübke, Konservatismus in Deutschland. In: Schweizer Monatshefte, Dezember 1981, s. 980.

¹⁵⁸ Jak vtipně konstatuje J. Talmon ve svém pojednání O původu totalitní demokracie (Praha 1998, s. 57), pojem lidu bývá postupně stále více a více zúžován na ty, kdo se ztotožní s vládnoucí mocí definovaným obecným zájmem: počínaje třetím stavem (Sieyes) a konče proletariátem (Babeuf).

¹⁵⁹ R. Scruton, Smysl konzervatismu. Praha 1993, s. 114 nn.

¹⁶⁰ Zpravidla totiž konzervativci rozdíl mezi jakýmsi abstraktně uchopeným přirozeným stavem a stavem po společenské smlouvě neakceptují jakožto jev odporující lidské zkušenosti – dle Hallera přirozený stav nikdy neskončil, de Maistre pak vůbec nevěří v metafyzické pojetí počátků společnosti. Dále Ch. P. Graf Dijon de Monteton, Die „Entzauberung“ des Gesellschaftsvertrags. Ein Vergleich der Anti-Sozial-

nezdravé ambice, hrabivost, pomstychtivost, chtíč, buřičství, licoměrnost, fanatismus a celá řada neukázněných choutek, jež otrásají veřejným životem... (...) Tyto neřesti jsou příčinami bouří. Náboženství, morálka, zákony, výsady, privilegia, svobody, lidská práva slouží pouze jako záminky.“¹⁶¹ Konzervativce se přitom obává důsledků odpoutání lidu od osvědčených tradic a společenských vzorců. Nepovede takovýto společenský vývoj k revoluci a následně tyranii nového druhu?

A tak právě Jiří hrabě Buquoy, jeden z obránců práv stavů zastoupených v době předbřeznové na zemském sněmu Království českého, vyjadřuje obavy ze svévole lidu, jež je dle jeho přesvědčení horší než svévole knížat, přičemž jediným nástrojem k jejímu přemožení je mravní výchova občanstva. Morálka a působení civilizace překonávají vášně a vábení smyslů. Odpovídající závěry následně vyvozuje i pro politickou sféru. Zastupitelské zřízení musí být dle Buquoye založeno na systému brzd a protivah – zářným vzorem jsou mu anglické poměry, jakkoli zdůrazňuje potřebu vycházet z jedinečného organicky povstávajícího politického zřízení každé země zvlášť.¹⁶²

V této souvislosti připomeňme, že zvláště pro šlechtické prostředí je charakteristický odpor k přejímání univerzálních vzorců novodobého konstitucionalismu, za jehož zřídlo je považována Francie, která se od dob Revoluce netěší mezi konzervativci dobré pověsti.¹⁶³ Vůdčí osobnost mezi šlechtickými konzervativci, Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, dokonce módní opěvování liberální ústavnosti charakterizuje jako „Fetischdienst mit den Formeln des doctrinären Constitutionalismus.“¹⁶⁴

Snaha o jistou vyváženost pak prostupuje konzervativním pojetím politických zásad. Pokud je však v konzervativním programu nakonec rovnováha mezi svobodou a řádem, individualismem a kolektivismem, kosmopolitismem a nacionalismem či rovností

Kontrakts-Theorien von Carl Ludwig von Haller und Joseph Graf de Maistre im Kontext der politischen Ideengeschichte. Frankfurt am Main 2007, s. 121-122.

¹⁶¹ E. Burke, c.d., s. 148.

¹⁶² G. Graf Buquoy, Einige der wesentlichen Punkte, die jeder Theorie des Debattirens in den Kammern einer echten Volks-Repräsentativ-Verfassung entsprechen müssen, gleichsam als eine Vorschule zu den Kammer-Debatten im Oesterreichischen Staate. Prag 1848, s. 21.

¹⁶³ K recepci francouzského konstitucionalismu v německojazyčném prostředí srov. zejm. M. Kirsch, Die Entwicklung des Konstitutionalismus im Vergleich: Französische Vorbilder und europäische Strukturen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: M. Kirsch - P. Schiera (Hg.), Denken und Umsetzung des Konstitutionalismus in Deutschland und anderen europäischen Ländern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Berlin 1999, s. 147-173.

¹⁶⁴ [Heinrich Clam-Martinic], Mene, Tekel! Separatabdruck aus dem „Vaterland“. Wien 1867, zde s. 3.

a hierarchií nějak vychýlena, jedná se o důsledek snahy vyvážit loď nebezpečně se naklánějící pod tlakem radikálů na tu či onu stranu. Ochrana před nadmírou bouřlivým a převratným společenským a politickým vývojem vede konzervativce až k obraně iracionálních předsudků, které představují kvintesenci lidské zkušenosti.

Propojení obhajoby historických tradic a přirozených stavovských zájmů s myšlenkovým a metafyzickým dědictvím politického romantismu charakterizuje specifickou střeoevropskou tradici konzervativního myšlení. Tato tradice je původně německojazyčná s tím, že v dílčích případech - a nutno dodat, že ve značně omezeném rozsahu - docházelo k recepci jejích představ i v jinojazyčném prostředí. Nejedná se přitom již o pouhý reaktivní tradicionalismus, ale o cílené jednání směřující i přes proměny vnitřního obsahu k zachování substance tradičního řádu.¹⁶⁵ Gerd-Klaus Kaltenbrunner hovoří o takovémto konzervatismu jako o „odhodlaném duchovně-politickém postoji“ (*dezidierte geistig-politische Stellungnahme*).¹⁶⁶

Nejvýraznějšími osobnostmi zmíněného politického romantismu¹⁶⁷ v prostředí habsburské monarchie byli bezpochyby Friedrich Schlegel a zejména **Adam Heinrich Müller** (1779-1829). Oba dva zasvětili své úsilí literárnímu souboji s dědictvím radikálního osvícenství, přičemž jejich proměny a střídavé nasazení na vícero frontách (a svého času také ve službě rakouskému státu) jim na politické levici vysloužilo jízlivé označení „volně se vznášejících intelektuálů“ (*freischwebende Intellektuelle*).¹⁶⁸ Pro celý politický romantismus je pak charakteristické zpochybnění základní these moderny, jež

¹⁶⁵ K rozlišení tradicionalismu a konzervatismu srov. K. Mannheim, c.d., s. 97: „Traditionalistisches Handeln ist fast rein reaktives Handeln. «Konservatives» Handeln ist sinnorientiertes Handeln und zwar orientiert an einem Sinnzusammenhange, der von Epoche zur Epoche ... verschiedene objektive Gehalte enthält und sich stets abwandelt.“

¹⁶⁶ G.-K. Kaltenbrunner, Gibt es eine konservative Theorie? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 42/1974, s. 3-13, zde s. 6.

¹⁶⁷ K jednotlivým fázím politického romantismu srov. přehledně H.-Ch. Kraus, *Politische Romantik*. In: C. von Schrenck-Notzing (Hg.), *Lexikon des Konservatismus*. Graz-Stuttgart 1996, s. 465-469. Z monografických zpracování k tomuto fenoménu zvláště J. Baxa, *Einführung in die romantische Staatswissenschaft*. Jena 1931, R. Benz, *Die deutsche Romantik. Geschichte einer geistigen Bewegung*. Leipzig 1937, P. Kluckhohn, *Das Ideengut der deutschen Romantik*. Tübingen 1961, nebo U. Scheuner, *Der Beitrag der deutschen Romantik zur politischen Theorie*. Opladen 1980. Nepochybně řadu pozoruhodných podnětů ku zkoumání politického romantismu přináší C. Schmitt ve svém kritickém spise *Politische Romantik* vydaném poprvé v Mnichově roku 1919.

¹⁶⁸ Kromě Adolfa Webera si tuto charakteristiku osvojil zvláště K. Mannheim (viz jeho c.d., s. 144nn.). Výrazně k ní mohl napomoci Müllerův berlínský pokus ovlivnit a vzdělat postupně klíčící veřejné mínění o politických záležitostech souběžným vydáváním dvou novin, z nichž jedny by hájily provládní a druhé opoziční kurs. K dalším obdobným příběhům z Müllerova života viz C. Schmitt, *Politische Romantik*. Sechste Auflage. Berlin 1998, s. 52nn.

vychází z autonomie rozumného lidského subjektu, který rozhoduje dle racionálních principů nezávisle na přírodních, historických či náboženských podmínkách, a to i o uspořádání státu.

Vývoj politického romantismu se na úrovni literárně teoretické odvíjí od druhé poloviny 18. století až po čtyřicátá léta století devatenáctého. Pokusy o uvedení jeho premis do politické praxe nalezneme však i v období následujícím. Patrně nejvážnějším pokusem o takovéto uchopení se stalo období vlády „romantika na pruském trůně“, Friedricha Wilhelma IV.¹⁶⁹ I v českých poměrech ale můžeme vysledovat stopy odrážející vliv romantismu na politické myšlení. Je tomu tak právě v případě státoprávní šlechty, která si řadu prvků politického romantismu osvojila. K těmto zjevně převzatým prvkům politického romantismu náleží především:

- odvození autority veřejné moci od Božího záměru a křesťanské věrouky, včetně snahy o obnovení sepětí morálky s politikou¹⁷⁰,
- pojetí člověka jako součásti přírody, jedince pevně zasazeného do řádu Božího stvoření, v němž nachází smysl své existence,
- přesvědčení o oprávněnosti stavovského uspořádání společnosti, z něhož vychází i pojetí nerovného podílu na výkonu veřejné moci, jež odráží společenské postavení jedince,
- důraz na kontinuitu organického vývoje a zděděnou tradici oproti principu revoluce.¹⁷¹

Namísto dosavadního intuitivního tradicionalismu tak právě díky dědictví státoprávního myšlení romantismu krystalizuje ve střední Evropě jasně formulovaná

¹⁶⁹ Nejdůkladnější zpracování života a díla tohoto pruského panovníka přináší dvousvazkové dílo H.-Ch. Krause, Ernst Ludwig von Gerlach. Politisches Denken und Handeln eines preußischen Altkonservativen. Göttingen 1994.

¹⁷⁰ Působivě tento moment vystihl A. Müller v dopise adresovaném z Karlových Varů Friedrichu Gentzovi 19. července 1818: „Es bleibt dabei, dass Wissen ohne Glauben, ein herz- und sittenloses Wissen unmöglich sey, und das alle Herrschaft des Verstandes nur stattfinden könne, inwiefern sich das dem Verstande angewachsene Herz tiefer und tiefer demüthiget. Ueber diesen Punkt einig stehen wir schon auf gemeinschaftlicher Basis der Moral.“ Dále G. Kronenbitter (Hg.), Friedrich Gentz - Gesammelte Schriften. Bd. IX. Briefwechsel zwischen Friedrich Gentz und Adam Heinrich Müller 1800-1829. Hildesheim – Zürich – New York 2002, s. 259.

¹⁷¹ Dle H.-Ch. Krause, Politische Romantik. In: C. von Schrenck-Notzing (Hg.), Lexikon des Konservatismus. Graz-Stuttgart 1996, s. 465-469, zde s. 466-467.

konzervativní doktrína. Na tomto vývoji měl klíčový podíl již zmíněný Adam Müller. Jeho jméno je pro nás ostatně o to zajímavější, že můžeme doložit existující korespondenci mezi ním a otcem Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice hrabětem Karlem.¹⁷²

Samotný Müller přitom vyniká neuvěřitelným záběrem svých aktivit a šíří působení. Jeho stopy začínají v rodině pruského finančního úředníka v Berlíně, pokračují studiem v Göttingen, kde jej stejně jako otce historicko-právní školy Savignyho ovlivnil historik Arnold Heeren¹⁷³ a právník Gustav Hugo, známý kritik přirozenoprávní nauky. Svou veřejnou přednáškovou činnost dokládající vynikající řečnický talent zahájil po roce 1805 v Drážďanech. K drážďanskému kruhu romantiků náležel tehdy mj. Heinrich von Kleist, s nímž Müller vydával umělecký časopis *Phöbus*.

V této době již Müller praktikoval katolickou konfesi, k níž přestoupil v roce 1805, neboť lépe vyhovovala jeho spirituálnímu rozpoložení a ostatně také více korespondovala s jemu vlastním vnímáním společenského řádu. Pozdější působení filosofa, jenž mezitím vydává své stěžejní dílo *Die Elemente der Staatskunst*, v rakouských barvách¹⁷⁴ bylo neseno étosem služby katolické monarchii jakožto určitým velmi specifickým posláním. Tento akcent prolínající se rovněž jeho činností v diplomatické službě našel svérázné vyústění v roce 1825. Když tehdy pod Müllerovým vlivem ke katolictví konvertoval i vévodský pár z Anhalt-Köthen, vyvolala tato událost v převážně protestantském prostředí takové společenské napětí a rozruch, že musel být misionářský diplomat odvolán z postu rakouského generálního konzula. Jeho věrné služby byly nicméně odměněny jmenováním dvorním radou a nobilitací na rytíře z Nittersdorfu.

Ohlas v pozdějších desetiletích Müllerovi zajistilo právě jeho již zmíněné dílo *Die Elemente der Staatskunst*, „magna charta politického romantismu“¹⁷⁵. V něm zasazuje lidského jedince do rámce společenství, s nímž a v němž se člověk vyvíjí. Snaha nově promýšlet vztah jednotlivce a celku je přitom jednoznačně inspirována Fichteho a Schellingovou filosofickou koncepcí, jakkoli Fichteho abstraktně racionální státovědné

¹⁷² V. Urfus, Český státoprávní program..., s. 146.

¹⁷³ Dvornímu radovi Heerenovi později Adam Müller dedikuje své opus magnum *Die Elemente der Staatskunst*.

¹⁷⁴ Müller nepůsobil v rakouských službách pouze jako literát, nýbrž zastával také úřední funkce zemského komisaře v Tyrolsku a posléze generálního konzula v Lipsku (1815-1826).

¹⁷⁵ P.P. Müller-Schmid, Adam Müller (1779-1829). In: B. Heidenreich (Hg.), *Politische Theorien des 19.*

úvahy Müller rozhodně nesdílel. Adam Müller odmítá racionalistickou představu suverenity lidu i revoluční principy svobody a rovnosti¹⁷⁶, neboť ve skutečnosti vedou k libovůli, bezmoci a otroctví. Na druhé straně rasantní kritikou nešetří Müller na adresu absolutismu a bonapartistického etatismu.

Müllerův odpor k revoluci jako takové vychází z poznání, že revoluce přetrhává organický vývoj společnosti a nahrazuje právní řád vzniklý vývojem v průběhu staletí naoktrojovaným sepsaným právem. Proti mechanistickému myšlení se Müller vymezil představou zákona jakožto „živoucí ideje“.¹⁷⁷ Vlastními nositeli práv a svobod jsou dle Müllera zemské stavy – jejich existence a rovnováha mezi nimi omezuje možnost zneužití moci ve státě. Mezi čtyřmi stavy (šlechta, duchovenstvo, řemeslníci a obchodníci) má šlechta nezastupitelné místo – představuje záruku legitimacy moci a kontinuity vývoje.¹⁷⁸ Navíc stavovský stát podle Adama Müllera narozdíl od liberálního státu (popřípadě „uzavřeného obchodního státu“) neredukuje působnost veřejné moci na zajištění soukromého vlastnictví, ale neváhá podporovat společensky prospěšné tradiční instituce.¹⁷⁹ Müller se tak dostává do rozporu nejen s radikálními osvícenci, ale též s liberální ideologií volného trhu a obchodu. Jeho dílo je tak možno vnímat i v kontrapunktu k myšlení Adama Smithe. Ostatně moderní rozlišení státu na jedné a společnosti na straně druhé je organické a univerzalistické filosofii, do jejíž vývojové linie Müller náleží, cizí.¹⁸⁰

Skutečná legitimita státu vychází od Boha. Strážcem společenského řádu je pro Müllera tudíž především církev, vždyť „za vše krásné, trvalé a velké v našich občanských

Jahrhunderts. Berlin 2002, s. 109-138, zde s. 115.

¹⁷⁶ Viz C. Schmitt, Politische Romantik. Sechste Auflage. Berlin 1998, s. 33: „Nicht nur Burke und sein Übersetzer Gentz haben die Jakobiner rasende Theoretiker genannt, auch Adam Müller bezeichnet die Revolution als einen Götzendienst abstrakter Begriffe und konstruiert einen Zusammenhang mit der klassischen Zeit: diese war der rationalistische Absolutismus eines einzelnen Menschen, das revolutionäre Dogma ist nur die „entgegengesetzte Chimäre“ desselben Rationalismus.“

¹⁷⁷ Srov. A. Müller, Die Elemente der Staatskunst. Hg. von Jakob Baxa. Jena 1922, s. 175: „Ein unvollkommenes, lebendiges Gesetz ist, allen meinen Voraussetzungen zu Folge, besser als ein noch so logisches, künstliches, aber todes Gesetz.“

¹⁷⁸ A. Müller, c.d., s. 187: „Der Adel also ist die erste und einzig notwendige staatsrechtliche Institution im Staate. Er repräsentirt, den einzelnen Menschen und ihrer augenblicklichen Macht gegenüber, die Macht und die Freiheit der unsichtbaren und der abwesenden Glieder der bürgerlichen Gesellschaft.“

¹⁷⁹ Pojem státu u Müllera je třeba vnímat s rezervovaností vycházející z popření abstraktního pojetí státu: Srov. A. Müller, c.d., s. 20: „Der Staat und alle großen menschlichen Angelegenheiten haben Das an sich, daß ihr Wesen sich durchaus nicht in Worte oder Definitionen einwickeln oder einpressen lässt.“

¹⁸⁰ P.P.Müller-Schmid, c.d., s. 109.

zřízení vděčíme křesťanskému náboženství“. Církev působí jako první mezi stavy díky své zprostředkující funkci mezi šlechtou a městskými vrstvami – tato role je dána tím, že reprezentuje křesťanský či všeobecně lidský element všech politických zřízení. V „pravém řádu věcí“ tak církev uvádí do souladu státoprávní formu jednotlivých evropských zřízení s všeobecnými normami křesťanstva.¹⁸¹ Příslušnost k témuž náboženství navíc významně napomáhá i ke sblížování jinak na sobě nezávislých států s odlišnými geopolitickými zájmy.

Müllerův životní příběh zároveň dokládá úzké propojení pruského a rakouského konzervativního myšlení, jež by bylo možno ostatně demonstrovat i na osudu dvou mužů, které s Müllerem svazovalo pouto dlouhodobého přátelství. Jak již výše připomenutý Friedrich Schlegel, tak rovněž Friedrich Gentz, jehož pero poskytlo neocenitelné služby kancléři Metternichovi¹⁸², pocházeli z území pozdější Německé říše, valnou část svého veřejného působení ovšem spojili s prostorem habsburské monarchie. Gentz sice postrádal Müllerovu hlubokou víru, byl duchem navýsost pragmatickým¹⁸³, avšak k praktickým úkolům politického poradce se stal pro Metternicha o to potřebnějším.¹⁸⁴

Co do intelektuálního vlivu v konzervativním milieu podunajského mocnářství se však Müllerovi vyrovnal až **Friedrich Karl von Savigny** (1779-1861), vůdčí reprezentant historicko-právní školy.¹⁸⁵ Jeho vliv na státoprávní šlechtu jistě mohl být dán obecnou

¹⁸¹ A. Müller, c.d., s. 287.

¹⁸² Karlem Mannheimem popularizovaný pojem „freischwebende Intellektuelle“ se snad více než na Müllera hodí právě na Gentze, který zůstal svým přesvědčením chladným racionalistou, přičemž jeho postoje docházely výrazných proměn v závislosti na tom, kdo si vynikajícího stylistu a obratného spisovatele nájmal do svých služeb. Gentzův „Geldbedarf“ dělal ostatně špatný dojem i na císaře Františka I. Srov. G. Kronenbitter, Wort und Macht. Friedrich Gentz als politischer Schriftsteller. Berlin 1994, s. 37.

¹⁸³ Přátelství s Müllerem neznamena, že bychom Gentze mohli zařadit k romantickému konzervatismu – v zásadě lze souhlasit s Eugenem Gugliou (Friedrich von Gentz. Wien 1901, s. 117n.): „Diese Begeisterung für die romantisch-theosophische Staatslehre war doch rein platonisch. Im ganzen gilt gerade auf diesem Gebiet ein Wort, das Metternich von ihm sagte, am meisten: er stand im Grunde jeder Art von Romantismus fern.“

¹⁸⁴ Zcela zjevně je tato dichotomie osobností a proudů politického konzervatismu seznatelná na vztahu obou mužů k náboženství – Gentz sice nesdílí Müllerovo hluboce spirituální založení, na druhé straně však uvažuje o katolickém náboženství jako důležitém prvku stabilizace politického řádu – právě v tomto kontextu také ocenil kvalitu katolictví v porovnání s protestantismem: „Kirche und Staat dürfen immer nur sich selbst reformieren; dass heißt, jede wahre Reform muß von den in beiden constituirten Autoritäten ausgehen. Sobald der einzelne oder das sogenannte Volk in dieses Geschäft eingreifen darf, ist keine Rettung mehr. Der Protestantismus ist die erste, wahre und einzige Quelle aller ungeheuren Uebel, unter welchen wir heute erliegen.“ Dále G. Kronenbitter (Hg.), Friedrich Gentz - Gesammelte Schriften. Bd. IX. Briefwechsel zwischen Friedrich Gentz und Adam Heinrich Müller 1800-1829. Hildesheim – Zürich – New York 2002, s. 275.

¹⁸⁵ Zajímavý portrét Savignyho vykresluje Willy Real v monografii věnované jeho synovi: „Schon der junge

známostí jeho spisů, aristokratickým původem nositele těchto myšlenek, skutečností, že prokazatelně v Čechách pobýval¹⁸⁶, a v neposlední řadě také tím, že členem vídeňského Právnicko-politického čtenářského spolku, kde se Savignyho dílo těšilo jisté pozornosti, byl i český aristokrat a jedna z vůdčích osobností českých toryů Lev Thun.¹⁸⁷ Především se však Savigny běžně pohyboval v dvorských kruzích a již za svého života požíval renomé uznávaného právního teoretika. Mezi pruskými konzervativními politiky se k Savignyho odkazu hlásil mj. Ernst Ludwig von Gerlach¹⁸⁸, spoluzakladatel listu *Kreuzzeitung*, kteréžto noviny se ostatně staly jakýmsi vzorem pro rakouský deník *Vaterland* vydávaný od šedesátých let 19. století konsorciem vedeným zástupci státoprávní šlechty z českých zemí.

Zatímco Müller konzervativní velkostatkáře zaujal svým odporem ke konceptu suverenity lidu, obhajobou stavovského upřádání společnosti a přesvědčením o božském řádu, který se vyjevuje v organickém vývoji společnosti, Savigny, jehož žákem byl koneckonců i pruský král Friedrich Wilhelm IV., odchovanec politického romantismu, se stal v těchto kruzích proslulý nikoli jako vůdčí osobnost německé civilistiky a romanistiky¹⁸⁹, nýbrž svou obhajobou koncepce právního řádu jakožto produktu historického zrání. Již v roce 1814 polemizuje s Thibautem nad smyslností racionalistických kodifikací práva a konstatuje, že „alles Recht entsteht (...) durch innere, stillwirkende Kräfte, nicht durch die Willkür eines Gesetzgebers.“¹⁹⁰ Savigny představoval osobnost, která se sice nevyjadřovala k politickému zřízení tak explicitním způsobem jako

Gelehrte zeichnete sich durch eine ungewöhnliche Klarheit des Denkens, eine strenge Disziplinierung des wissenschaftlichen Arbeitens, eine unanfechtbare Treue zu den sich selbst gegebenen Normen und Ansprüchen, eine immer wieder praktizierte Rückbesinnung auf die Bereiche des Geistigen und Seelischen und eine ernste Teilnahme an dem weiten Bereich des Religiösen aus.“ (W. Real, Karl Friedrich von Savigny 1814 – 1875. Ein preußisches Diplomatenleben im Jahrhundert der Reichsgründung. Berlin 1990, s. 18).

¹⁸⁶ Čechy navštívil již během studií na universitě v Göttingen; později ještě před svým nástupem na berlínskou universitu v roce 1810 pobýval v Bukovanech, kde příbuzní jeho manželky vlastnili tamější zámek. Srov. J. Georgiev, Friedrich Karl von Savigny. In: RCP 1/1999, s. 35-53, zde s. 37-38.

¹⁸⁷ W. Brauner, Leseverein und Rechtskultur. Der „Juristisch-politische Leseverein“ zu Wien 1840-1990. Wien 1992, s. 137 a 561.

¹⁸⁸ Vedle Savignyho, Mösera a Huga však postoj mladého Gerlacha ovlivnil, a to patrně na prvním místě, Carl Ludwig von Haller. Srov. L. von Keyserling, Studien zu den Entwicklungsjahren der Brüder Gerlach. Heidelberg 1913, s. 90nn., a H.-Ch. Kraus, Ernst Ludwig von Gerlach. I, Göttingen 1994, s. 120nn.

¹⁸⁹ Oběma zmíněným oborům se Savigny věnoval jak v průběhu působení na berlínské universitě po roce 1810, tak i v čele nově zřízeného ministerstva pro zákonodárství po roce 1842.

¹⁹⁰ F.C. von Savigny, Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg 1814, s. 13-14.

Justus Möser či Adam Müller, avšak vahou své osobnosti a nezpochybnitelnou vědeckou erudicí dodávala konzervativnímu pohledu na svět potřebnou autoritu.

Nezdá se tedy nikterak překvapivé, pokud Savignyho žák, pruský král Friedrich Wilhelm IV., odmítá psanou ústavu, neboť ji považuje za nadbytečnou a v podstatě nebezpečnou překážku výkonu pouze Bohu odpovědné královské moci.¹⁹¹ Vkus panovníka se nezamlouvala ani absolutistická praxe jeho švagra, ruského cara Mikuláše I., ani byrokraticko-gouvernementální styl vrchnostenské vlády vlastního otce, krále Friedricha Wilhelma III. Absolutistický despotismus totiž stejně jako despotismus mas¹⁹² v očích pietisticky laděného a hluboce vnitřně zbožného vladaře znamenal násilné zničení přirozeně povstavších specifik stavovského zřízení ve jménu sekulárně definovaného „obecného blaha“.

Právě pro jeho učitele Friedricha Karla von Savigny měla klíčovou roli otázka, zda má zákonodárství odrážet historický vývoj konkrétní společnosti nebo zda má být výtvorem lidského rozumu v souladu s osvícenskou přirozenoprávní naukou. Paradoxně relativistickým se v jeho pojetí jeví ahistorický přístup, který umožňuje každé době volně formulovat „dle míry svého náhledu“ právní normy. Právo dle tohoto racionalistického náhledu, s nímž Savigny polemizuje, vzniká v dílně zákonodárce prakticky dle jeho volného uvážení. Naopak přístup historický zdůrazňuje, že každý jedinec je součástí vyššího celku – rodiny, národa či státu, a s ním se vyvíjí. Každá epocha národních dějin je pokračováním předchozího vývoje, nevytváří si svévolně vlastní svět. A dějiny tudíž nejsou sbírkou příkladů, nýbrž jedinou cestou k pravému poznání našeho vlastního stavu. Právo tak povstává z „nejniternější podstaty národa“.¹⁹³ Podoba, v níž právo existuje, není „die der abstracten Regel, sondern die lebendige Anschauung der Rechtsinstitute in ihrem

¹⁹¹ F.-L. Kroll, *Monarchie und Gottesgnadentum in Preußen 1840-1861*. In: P. Krüger - J.H. Schoeps (Hg.), *Der verkannte Monarch. Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit*. Potsdam 1997, s. 45-70, zde s. 52.

¹⁹² Odtud pramení mimořádné opovržení, jemuž se v řadách pruských konzervativců „těšily“ Hardenbergovy reformy, které byly považovány za odpudivou osvícensko-etatistickou kombinaci absolutistických a liberálních prvků. Srov. též P. Bailleu, *Kronprinz Friedrich Wilhelm im Ständekampf 1820*. In: HZ 87/1901, s. 67-73.

¹⁹³ Srov. úvodní pojednání pro první svazek Savignym a Eichhornem založeného *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* z roku 1815, znovu vydané v edici E. Wolfa (Hg.), *Quellenbuch zur Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. Frankfurt am Main 1950, s. 330-338.

organischen Zusammenhänge.“¹⁹⁴ Stát je pak pro Savignyho zhmotnělou podobou duchovní pospolitosti národa, není entitou ze své povahy separovanou od společnosti.

Poslední zmíněná these došla svého rozpracování v díle třetího myslitele, který Müllerovu metafyzickou doktrínu a Savignyho pojetí právního řádu doplnil pro šlechtu, jejíž pozice odrážela vlastnickou strukturu agrární společnosti, nezbytným doplněním, zpravidla označovaným coby patrimonialismus. **Carl Ludwig von Haller** (1768-1854) přitom nepocházel z řad říšské šlechty, byl paradoxně potomkem svobodomyšlné bernské patricijské rodiny. Není to jediný překvapivý moment v jeho životě. Haller nikdy nenavštěvoval universitu, představoval typ svérázného autodidakta, čerpajícího zkušenosti z praxe úředníka bernské rady i z diplomatických misí, jichž se zúčastnil. Původní obdiv k Rousseauovi a Francouzské revoluci vystřídal zklamání a vystřízlivění, k nemuž došlo po okupaci Švýcarska francouzskými jednotkami. Z liberála a demokrata se stává „reakcionářský“ publicista obhajující tradiční svobody bernské republiky.¹⁹⁵

Nové podněty pro jeho směřování přináší seznámení se s okruhem literátů protirevoluční orientace pohybujících se kolem Metternicha v rakouském exilu. Zde lze také hledat kořeny pozdější konverze ke katolictví. Výrazným stimulem pro prohloubení jeho konzervativní politické orientace se v době obnovení bourbonské monarchie stal pobyt ve Francii, kde se na počátku 20. let seznámil s výkvětem francouzského konzervatismu (Bonald, Chateaubriand).

Stejně jako Müller postavil Haller do protikladu k teorii společenské smlouvy přirozený společenský řád stavovského patrimoniálního státu odvozeného od Boží autority. Jeho mnohasvazkové dílo *Restauration der Staatswissenschaft* s příznačným podtitulem *Theorie des natürlich-geselligen Zustands, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt* (1816-1822, resp. 1834) pak dokonce dalo název politickému kursu nastolenému v Metternichově éře po Vídeňském kongresu.¹⁹⁶ Haller považoval historicky vzniklou podobu vztahů nadřízenosti a podřízenosti za přirozenou, empiricky

¹⁹⁴ F.C. von Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*. I, Berlin 1840, s. 16.

¹⁹⁵ K zmíněné proměně dále Ch. Pfister, *Die Publizistik Karl Ludwig von Hallers in der Frühzeit 1791-1815*. Bern-Frankfurt am Main 1975.

¹⁹⁶ K tomuto aspektu též R. Roggen, „Restauration“ – Kampf und Schimpfwort. Eine Kommunikationsanalyse zum Hauptwerk des Staatstheoretikers Karl Ludwig von Haller (1768-1854). Freiburg 1999.

zprostředkovanou a tudíž za legitimní. Jako nepřírozené a škodlivé pro společenské zřízení naopak hodnotí these o společné vůli všech lidí a jejich smlouvě. Po všechny časy se lidé dělili na vládnoucí a ovládané, přirozený stav tedy nemohl být stavem svobody a rovnosti. *Staatswesen* dle jeho přesvědčení tkví ve vztazích nadřízenosti a podřízenosti, kdy vládcem je ten, kdo je nadán největší nezávislostí vycházející z jeho hospodářské moci, zvláště rozsáhlého pozemkového vlastnictví. Toto vlastnictví nestojí na smlouvě, nýbrž na záboru a dědictví. Patrimoniální kníže, „der begüterte unabhängige Grundherr, hat nicht deswegen Domainen, weil er Fürst oder Regent ist, sondern er ist Fürst oder Regent gerade weil er dergleichen Domainen oder unabhängige Güter hat.“¹⁹⁷ Základem všech zákonů a všeho legitimního panství je tak pouze vlastnictví. K udržení trvalé moci je přitom třeba *höhere Staatsklugheit* vyrůstající za podmínek upevnění pozemkového vlastnictví, zvláště tedy cestou zřizování fideikomisů.¹⁹⁸ V porovnání s monarchií duchovní (teokracií) a vojenskou je monarchie „pozemkového panování“ (*grundherrliche Monarchie*), založená na patrimonialismu, stabilnější.

Z výše řečeného mj. vyplývá, že rozdělení soukromého a veřejného práva považuje Haller za umělé a nadbytečné.¹⁹⁹ Všechny vztahy jsou v patrimonialním zřízení v podstatě soukromoprávní povahy²⁰⁰, přičemž bychom o takto hierarchicky zformované společnosti mohli hovořit jako o *societas civilis cum imperio*.²⁰¹ Haller respektuje i existenci republik, kde na místo vladaře nastupuje „společenstvo“ (*Genossenschaft*) pozemkových vlastníků. I republika by se ale měla řídit vnitřní ústavou a nespoléhat na psaný základní zákon, který je nepřírozený. Všeobecné zákony nahlíží Haller s despektem, domnívá se totiž, že přirozenější je specifická regulace odpovídající povaze jednotlivých společenských skupin. Všeobecná občanská práva považuje proto Haller za stejně nesmyslná jako zrušení poddanství. Na druhé straně zastával bernský myslitel přesvědčení, že vladař nemá právo

¹⁹⁷ C.L. von Haller, Ueber die Domainen und Regalien. In: Litterarisches Archiv der Akademie zu Bern 1/1807, s. 209-234, zde s. 212.

¹⁹⁸ B. Graf von Westerholt, Patrimonialismus und Konstitutionalismus in der Rechts- und Staatstheorie Karl Ludwig von Hallers. Begründung, Legitimation und Kritik des modernen Staates. Berlin 1999, s. 47-48.

¹⁹⁹ Tímto se odlišuje od A. Müllera, který sice také popírá rozdíl mezi soukromým a veřejným právem, aby ovšem z této these vyvodil opačný závěr než Haller, tedy že všechno právo je z podstaty věci veřejné.

²⁰⁰ Stát je tak pouhá „höchste Gradation natürlicher Dienst- und Societäts- oder Privatverhältnisse“. Srov. C.L. von Haller, Restauration der Staatswissenschaften. Nachdruck. I, Aalen 1964, s. 463.

²⁰¹ O. Brunner, Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft. In: E.-W. Böckenförde (Hg.), Staat und Gesellschaft. Darmstadt 1976, s. 20-36, zde s. 21.

vybírat daně, protože nemá právo na majetek poddaných – výdaje státu tudíž musí pokrýt z finančních prostředků získaných z vlastních statků.

Haller nezná ani dělbu moci. Za účinnější prevenci vzniku tyranie totiž považuje náboženství, morálku a „zákon povinnosti“, přičemž odpor proti zneužití moci je při pošlapání těchto principů legitimní.²⁰² Na druhé straně je třeba se smířit s faktem, že svět je založen na panování silnějšího, který také jako jediný garantuje práva slabších. Haller sám sebe chápal jako bojovníka za čistotu nauky o legitimitě panství, svou roli pojímal coby misijní úkol mystické povahy.²⁰³ Stejně jako on sám nekompromisně zúčtoval s odkazem T. Hobbesa, J. Locka, S. Pufendorfa, Ch.L. Montesquieua, J.J. Rousseaua a I. Kanta, tak i jeho dílo vyvolalo ostré reakce mezi současníky. Zatímco G.W.F. Hegel obhajuje vůči Hallerovi konstitucionalismus a psané zákony, Robert von Mohl bere v ochranu smluvní teorii.²⁰⁴ Není náhodou, že vřelého přijetí se na druhé straně Hallerovu učení dostalo u Carla Ernsta Jarckeho a Josepha Marii von Radowitze, kteří se zasadili o popularizaci Hallerova díla v Prusku rovněž jakožto přispěvatelé *Berliner Politisches Wochenblatt* vycházejícího v letech 1831-1841.²⁰⁵ Prostřednictvím konzervativního okruhu kolem bratří Gerlachů a listu *Kreuzzeitung*²⁰⁶ bylo povědomí o principech Hallerova patrimonialismu později touto „pruskou cestou“ oživeno i v Rakousku.

Müllerem, Hallerem a Savignym se studnice středoevropského konzervativního politického myšlení první poloviny 19. století nevyčerpává. Jistě by bylo možno připomenout také novostavovskou teorii křesťanského státu v podobě formulované protestantským myslitelem - a praktickým politikem - Friedrichem Juliem Stahlem. V takovém případě bychom se však až příliš dotýkali dějin politického myšlení v rámci pruského konzervatismu, který již stojí mimo ohnisko pozornosti tohoto pojednání.

²⁰² Dále B. Graf von Westerholt, c.d., s. 59, a Ch. P. Graf Dijon de Monteton, c.d., s. 127nn.

²⁰³ Paradoxně může působit skutečnost, že Haller stejně jako jiní autentičtí konzervativci výslovně uznává právo na odpor (např. vůči revoluční vrchnosti), čímž se odlišuje i od umírněných liberálů (Kant). Srov. K. von Beyme, c.d., s. 398.

²⁰⁴ Ani samotné Hallerovo dílo není na své době nezávislým produktem autorova smýšlení. Koneckonců jeho samotné uchopení přirozeného práva není bez vlivu osvícenské nauky, podle Weilenmanna lze v Hallerově politickém myšlení vysledovat vliv romantismu, osvícenství, německého idealismu a Francouzské revoluce (H. Weilenmann, *Untersuchungen der Staatstheorie Carl Ludwig von Hallers. Versuch einer geistesgeschichtlichen Einordnung*. Disertace. Bern 1955).

²⁰⁵ A. Schildt, c.d., s. 54.

²⁰⁶ H.-Ch. Kraus, Ernst Ludwig von Gerlach (1795-1877). In: *Criticón* 136/1993, s. 57-62, zde s. 59nn.

II.4. K typologii konzervatismu v habsburské monarchii

Navzájem se prolínající různorodé proudy konzervativního myšlení v podunajské monarchii mohou vzbudit dojem, že je nemožné pokusit se o hodnověrnou typologii rakouského politického konzervatismu²⁰⁷, resp. že je dokonce nemožné hovořit o konzervativním politickém myšlení v Rakousku.²⁰⁸ Francouzský historik Jean-Paul Bled sice podrobně probírá zdroje, z nichž rakouský konzervatismus vyrůstá, jeho opory i politické postoje jeho protagonistů, avšak na důkladnější systematickou klasifikaci politického konzervatismu v podstatě resignuje.²⁰⁹ K podobnému závěru by mohl paradoxně svádet i opačný pokus, který před půlstoletím podnikl historik Johann Ch. Allmayer-Beck ve svém útlém spisu *Der Konservatismus in Österreich*. Allmayer-Beck se totiž o typologizaci pokusil, nicméně zásadní slabinou jeho díla je metodologická nedostatečnost projevující se v chybějícím rozlišení tradicionalistické setrvačnosti či obavy ze změn na jedné a konzervatismu jako moderní politické ideologie na druhé straně tak, jak tento rozdíl postihli výše citovaní Karl Mannheim, Klaus Epstein či Gerd-Klaus Kaltenbrunner.

Allmayer-Beckovi tak nečiní obtíže zahájit svůj výklad osvětlením podstaty obyvatelům habsburských dědičných zemí dle jeho názoru přirozeného tzv. strukturálního konzervatismu (*der strukturelle Konservatismus*), jemuž je vlastní pasivita a touha po řádu a klidu. Následně přdestírá principy konzervatismu správního (*der gouvernementale Konservatismus*), aniž by ovšem zohlednil skutečnost, že jeho kořeny vyrůstají z myšlenkového prostředí velmi vzdáleného autentickému konzervativnímu smýšlení. Vedle metternichovského absolutismu či kruhu osob soustředěných v blízkosti následníka trůnu Františka Ferdinanda sem Allmayer-Beck totiž odvážně zařazuje i pragmatického Felixe Schwarzenberga a bachovský neoabsolutismus. Takovýto tzv. správní

²⁰⁷ Tuto různorodost vyzdvihují v úvodu svého sborníku editoři patrně nejnovější publikace představující rakouský konzervatismus 19. a 20. století, R. Rill a U.E.Zellenberg (Hg.), *Konservatismus...*, s.7. K střeoevropskému konzervatismu v jeho rakouské variaci dále např. W. Böhm, *Die Konservativen in Österreich*. In: G.K. Kaltenbrunner (Hg.), *Rekonstruktion des Konservatismus*. Freiburg i. B. 1973, s. 189-218, nebo E. Weinzierl, *Konservatismus in Österreich*. In: R. Kriechbaumer (Hg.), *Konservativ - Chance und Zukunft*. Innsbruck - Wien - München 1979, s. 13-22.

²⁰⁸ Srov. monografii Alberta Fuchse nazvanou *Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918* (Wien 1984), která v prostředí rakouské monarchie rozlišuje a diagnostikuje pouze liberalismus, katolické proudy, dělnické hnutí, sociální reformismus a německý nacionalismus.

²⁰⁹ J.-P. Bled, *Les fondements du conservatisme autrichien 1859-1879*. Paris 1988.

konzervatismus spíše než z teoretických postulátů ideového hnutí vychází z potřeby stabilizovat vnitřní poměry a zažehnat hrozící nebezpečí revoluce zejména potlačením „podvrtných“ skupin a iniciativ. Jak vtipně konstatuje J.-P. Bled, nic nám v podstatě nebrání označit za archetyp takového typu konzervativce samotného císaře Františka Josefa I.²¹⁰

Nelze přitom nepostřehnout nit', která vede od osvícenského racionalismu k tzv. správnímu konzervatismu.²¹¹ Jeho oporou se totiž stává vedle církve a armády i státní moci oddané úřednictvo, byrokracie. A právě zde je zcela zjevně patrný zásadní dělicí zlom mezi tímto směrem a tzv. feudálním konzervatismem (*der feudale Konservatismus*) reprezentovaným v našich podmínkách zejména státoprávní šlechtou a odmítajícím osvícenské dědictví postátněné veřejné správy. Tento tzv. feudální konzervatismus ztělesňuje přitom konzervativní myšlení v autentické podobě, vychází z reflexe tradičního společenského řádu odvozeného od Božího stvoření a staví na obraně stavovských svobod. Alternativní projekt veřejné správy spojený s obhajobou na státu nezávislých autorit hájí zájmy dosud autonomních společenských skupin, stavů, vůči všeobjímající a rozpínající se moci státu. V konečném důsledku vede ovšem k tomu, že jej nedůvěřivě sleduje jak koruna, tak lidové vrstvy. Jak správně konstatuje Allmayer-Beck, podstatným rysem feudálního konzervatismu je sepětí s velkým pozemkovým majetkem živícím pocit zvláštní odpovědnosti a stojícím na v jiném kontextu neobvyklém pojetí vlastnictví.²¹²

Posledně zmíněný proud bezprostředně vychází z práva historického a nevzpírá se - byť je mu teoretizování bytostně cizí - navazovat na dědictví romantického konzervatismu, reprezentovaného mysliteli, kteří se uchýlili v době napoleonských válek do rakouských zemí. Allmayer-Beck z nich uvádí Friedricha Schlegela a Adama Müllera. Nezapomíná ani na Klemense Maria Hofbauera a osoby blízké jeho okruhu²¹³, tedy obratného kazatele Emanuela Veitha, filosofa Antona Günthera, básníka Zachariase

²¹⁰ J.-P. Bled, *Les fondements...*, s. 69.

²¹¹ Srov. G. Kronenbitter, Friedrich von Gentz und Metternich. In: R.Rill - U.E.Zellenberg (Hg.), *Konservatismus...*, s. 71-87, zde zvl. s. 75-77.

²¹² Chceme-li opět ukázat na přesah takového chápání směrem k anglosaským poměrům a Disraeliho představám srov. R. Scruton, *Smysl konzervatismu*, Praha 1993, s. 157-159.

²¹³ K hofbauerovskému kruhu v novější době F. Röhrig, *Die katholische Kirche. Vom Josephinismus zum politischen Katholizismus*. In: R.Rill - U.E.Zellenberg (Hg.), *Konservatismus...*, s. 199-212, zde s. 200-201.

Wenera, biskupy Rauschera a Zieglera či Franze von Baader. Z této studnice mohla státoprávní šlechta čerpat ideový arzenál v boji s revolučními proudy a dědictvím osvícenského racionalismu. Vedle katolického mysticismu je spojnicí politického romantismu korporativismus a restaurační tradicionalismus, kde se pojem tradice stává až jakýmsi metafysickým konceptem vystavěným na duchovním společenství generací předchozích, současných a budoucích jakožto živoucím organismu. Romantický konzervatismus vyrůstá z přesvědčení o státu jako organickém společenství, nikoli souhrnu atomizovaných jednotek - občanů, čímž se výrazně odlišuje od ve své podstatě liberální koncepce zastávané tzv. správními konzervativci, kteří trpěli stálými obavami ze státem nekontrolovaného spolčování obyvatel říše.

Vliv romantického Hofbauerova seskupení se v 30. letech přesouvá z Vídně do Mnichova, kde vytváří nové centrum okolo Josepha Görrese. Görresův kruh se později - tedy přesně v 70. letech 19. století - stane mocným inspiračním zdrojem křesťanskosociálního hnutí v Rakousku, které zpřístupní ideály konzervatismu širším společenským vrstám a vytváří novou naději pro politický směr ztrácející právě v těchto letech na váze. Snaha tehdejšího (od roku 1875) redaktora *Vaterlandu* barona Vogelsanga²¹⁴, vzešlého právě ze zmíněného Görresova kruhu, přesvědčit o výhodách nového směru reprezentanty konzervativního velkostatku přišla obecně vzato (spíše výjimku zde představují princ Aloys Liechtenstein²¹⁵, hrabata Gustav Blome či Egbert Belcredi) vnívat, čímž se do čela rakouské pravice, v níž dochází k posílení klerikálního proudu, dostávají „plebejské“ vrstvy. Právě křesťansko-sociální proud umožnil resuscitovat prvky politického konzervatismu v době, kdy podle P. Kondylise tento ideový směr z politických dějin mizí. Úsilí Karla von Vogelsanga odstranit protikladnost pojmů tradice a pokrok tak v některých momentech došlo svého naplnění již mimo rámec klasického konzervativního politického spektra.

Linie vedoucí od iracionalismu schlegelovsko-hofbauerovského okruhu přes görresovský proud se zřetelně projeví mj. ve Vogelsangově přesvědčení o Božím plánu stvoření, v němž se odehrávají dějiny a ve kterém každé lidské jednání svévolně do něj

²¹⁴ Nejnověji E. Bader, Christliche Sozialreform im Sinne von Karl von Vogelsang. In: R.Rill - U.E.Zellenberg (Hg.), Konservatismus..., s.153-162.

²¹⁵ K jeho angažování ve prospěch křesťansko-sociální politiky srov. M. Banauch, Prinz Alois von und zu Liechtenstein. Diplomarbeit, Wien 1997, s. 84nn.

zasahující vyvolává nepokoje a projevy jakési společenské nemoci, které mohou vést až ke katastrofě. Právě konzervativní politické krédo podle Vogelsanga nejlépe umožňuje pochopit božský plán a přizpůsobit mu společenské i státní zřízení.²¹⁶ Křesťansko-sociální proud - stejně jako feudální konzervatismus v rámci boje o samosprávu - s ohledem na uspořádání poměrů vezdejších může obnášet i umírněně revoluční moment, který se objevuje ve slovech prince Liechtensteina hovořícího o tom, že v Rakousku už není co konzervovat....²¹⁷ .

Taktéž spornou a dosti možná nejslabší částí Allmayer-Beckova výkladu o rakouském konzervatismu je pasáž věnovaná liberálnímu konzervatismu (*der liberale Konservatismus*).²¹⁸ Správně sice připomíná, že liberální prvky lze vysledovat i v tzv. správním konzervatismu, ale hledá-li představitele liberálního konzervatismu přímo v okruhu schmerlingovském, vzbuzuje takovéto zařazení, i přes zdůrazňování „konzervujících“ tendencí s ohledem na strach ze včerejšího spojence a zítřejšího nepřítele (dělnického hnutí) a teoretickou podporu vytvoření samosprávy v Rakousku, určité pochybnosti. Mnohem spíše by šlo (aristokratické) reprezentanty tohoto proudu hledat v rámci tzv. strany středu či na pravé části klientely strany ústavověrného velkostatku, u těch, kteří upřednostňují věrnost trůnu před loajalitou k zemi, přitom však neztrácejí ze zřetele zájmy svého stavu.

Jakým způsobem je možno překonat zmatek, který vnesl Allmayer-Beck do charakteristiky rakouského konzervatismu? V první řadě je třeba nechat jednoznačně v „mannheimovském“ duchu vykrystalizovat směry, které je možno subsumovat pod pojem konzervatismu jakožto politické ideologie. Druhým krokem je pak zasadit tyto tendence a proudy do chronologie rakouských politických dějin.²¹⁹ Jedině tímto způsobem je možno naplnit postulát pojmové čistoty a jednoznačnosti. Pro naše pojednání je pak klíčové

²¹⁶ Zvláštní pozornost věnovaná Allmayer-Beckem v jeho přehledu Vogelsangovi nás nepřekvapí, uvědomíme-li si, že právě Karlu von Vogelsang věnoval Allmayer-Beck celou monografii. J.Ch. Allmayer-Beck, Vogelsang. Vom Feudalismus zur Volksbewegung. Wien 1952. Nověji k Vogelsangovi srov. zejména E. Bader (Hg.), Karl von Vogelsang (1808-1890). Die geistige Grundlegung der christlichen Sozialreform. Wien 1990.

²¹⁷ J. Ch. Allmayer-Beck, Der Konservatismus in Österreich. München 1959, s. 64.

²¹⁸ Ibidem, s. 56-61.

²¹⁹ Na rozdíl od Huntingtonova pojetí, který dokáže pod konzervatismem rozumět reakci na každou politickou či sociální reformu, vycházíme z Mannheimovy definice, která konzervatismus pojímá jakožto „eine historisch und soziologisch erfassbare Kontinuität, die in einer bestimmten soziologischen und historischen Situation entstanden ist.“ Srov. K. Mannheim, c.d., s.93.

dešifrovat směry, které se uplatnily na politické scéně podunajské monarchie v druhé polovině 19. století.

Vzhledem k prolínajícím se vývojovým liniím i jednoznačně prokazatelné inspirační vazbě vedoucí do rakouských poměrů²²⁰ (a pochopitelně následně i v obráceném gardu) však není od věci ani přihlédnout ke klasifikaci prosazující se v případě pruského konzervatismu. Charakteristické rysy a proměny pruského konzervatismu devatenáctého století se pokusil zachytit před více jak sedmdesáti lety Sigmund Neumann. Ve svém pojednání rozlišil tři proudy politického konzervatismu v návaznosti na možnou reakci na výzvy moderní doby:

Jednou takovou reakcí je popření změny, jisté vytvoření „jiného projektu moderny“ (Z. Sternhell) tak, jak se o to pokoušel romantický konzervatismus.²²¹ Ten zdůrazňováním stavovských svobod legitimizoval tradiční společenskou nerovnost postavenou na odstupňované hierarchii vlastnictví. Zvláštního postavení ve společnosti měla vzhledem k výsadnímu postavení pozemkového vlastnictví nadále požívat aristokracie, jejímž podstatným rysem bylo, že její status netkvěl v osobě, nýbrž v podstatě instituce, u které autorita a svoboda stály vedle sebe.²²²

Politickou strategii založenou na uznání a přizpůsobení se „duchu doby“ volí potom liberální konzervatismus. S ním spojuje Neumann mj. pokusy o recepci anglosaského politického zřízení v kontinentálním prostředí. V Prusku je do značné míry liberální konzervatismus spojován se jménem svobodného pána von Stein, který si byl dobře vědom, že šlechta spolu s pronikáním ideje suverenity moderního státu, ustavením stálého vojska a posilováním role mobilního kapitálu ztrácí základnu, jež jí umožňovala zaujímat vůdčí postavení ve společnosti. Po nástupu Viléma I. v Prusku na trůn takto vytlačila tzv. *Wochenblattpartei* starokonzervativce z tzv. *Kreuzzeitungspartei* z jejich pozic.²²³ Moritz August von Bethmann-Hollweg a dočasně také státovědec Clemens Theodor

²²⁰ Přesvědčivě tuto skutečnost vystihl Andrian ve svém pojednání *Der Adel und der Conservatismus in Oesterreich* (Wien 1879, s. 37), kde o konzervativcích z habsburské monarchie napsal, že si „ihr geistiges Rüstzeug von Preußen entlehnt hatten.“

²²¹ Z. Sternhell, c.d., s. 14.

²²² Dále S. Neumann, *Die Stufen des preussischen Konservatismus. Ein Beitrag zum Staats- und Gesellschaftsbild Deutschlands im 19. Jahrhundert*. Berlin 1930, s. 98.

²²³ K formování *Wochenblattpartei* v opozici k pruským starokonzervativcům srov. M. Behnen, *Das Preußische Wochenblatt (1851-1861)*. Göttingen 1971, zde zvl. s. 52nn.

Perthes se stávají zvěstovateli novostavovského společenského zřízení, v němž umírněný konstitucionalismus a centrálně řízený stát nedávají prostor pro politickou realizaci patrimonialismu šlechtických starokonzervativců.²²⁴ Třetím proudem, který Neumann ve své typologii rozlišuje, je realistický konzervatismus. Opodstatněnost rozlišování druhého a třetího proudu je však pro druhou polovinu 19. století přinejmenším sporná, uvažujeme-li o době, kdy se realistický konzervatismus chtěl nechtěl musí pohybovat v mantinelech liberálně-konstitučního právního státu a neliší se tak – patrně krom vyhraněného pragmatismu – od konzervatismu liberálního.

Přes své slabiny má Neumannova typologie jistou inspirační hodnotu pro pokus uchopit politický konzervatismus druhé poloviny 19. století v habsburské monarchii. Tato přidaná hodnota spočívá v jednoznačném odlišení dvou dominantních proudů, jež se na politické scéně vzájemně střetávaly a které B. Ruetz označuje jako proud starokonzervativní a proud novokonzervativní.²²⁵ První z nich snad lépe než přízvisky romantický či feudální můžeme nazvat jako autentický konzervatismus, neusilující o kompromis či dokonce otevřeně polemizující s „duchem doby“. Druhý z nich může mít dva odstíny – pouhé přizpůsobení v podobě pragmatického (realistického) konzervatismu může být vystřídáno pokusem vdechnout politickému vývoji nový náboj slučitelný s konzervativním krédem. V pruském prostředí oba proudy odděluje zejména míra příklonu k „německé misi“ Pruska a ochota k recepci německého národního programu.

Jako vhodný nástroj pro uchopení pojmu rakouské konzervativní politiky a pro její klasifikaci v dané době nám mohou nejlépe posloužit právě politické strategie, s nimiž reprezentanti daného směru vstupovali na politické kolbiště a usilovali o uplatnění vlastních představ o společenském uspořádání. Nápomocna nám v tomto ohledu může být i charakteristika tří typů konzervativců z pera K. Epsteina, jíž jsme se věnovali výše. Právě z tohoto důvodu budeme v tomto pojednání nadále pracovat s třemi typy politického konzervatismu tak, jak se s nimi můžeme setkat v druhé polovině 19. století: s autentickým konzervatismem „reakcionáře“ Jindřicha Jaroslava Clam-Martínice, pragmatickým konzervatismem obhájce *statu quo* Bedřicha Schönborna, jehož

²²⁴ S. Neumann, c.d., s. 146-147.

²²⁵ Cleavage rozněčující spor mezi starým a novým konzervatismem symbolizovala v pruském prostředí linie vztahu k nacionalismu – srov. B. Ruetz, c.d., s. 77nn.

oportunismus byl limitován hodnotovým žebříčkem vycházejícím ze sociální nauky Církve, a reformním konzervatismem Jana Nepomuka Harracha.²²⁶ Naše klasifikace ostatně v zásadě koresponduje s členěním, jež podává německý politolog Klaus von Beyme, který rozlišuje *status quo ante* konzervativce, zatímco stoupence zachování *statu quo* v daném politickém táboře vnímá coby konzervativní mainstream recipující určité prvky liberálního a racionalistického uspořádání věcí vezdejších. Od tohoto proudu následně odlišuje reformní konzervativce, jimž přisuzuje zvýšenou citlivost vůči společenským výzvám nové doby.²²⁷

II.5. Konzervativní krédo a šlechta

Která společenská vrstva mohla za výše nastíněných podmínek přijmout konzervativní krédo za své a učinit z něj jádro politického programu? Odpověď je nasnadě – aristokracie.²²⁸ Ačkoli podpora osvícenských radikálů šlechtickými mecenáši stejně jako zájem o jejich inovativní myšlenky ve šlechtických salonech 18. století je obecně známou skutečností²²⁹, záhy přišlo procitnutí. Postavení aristokracie vyplývající z tradiční struktury společnosti začaly ohrožovat důsledky průmyslové revoluce a související společenské změny. Jako v jediném z historických stavů se pro ni konzervatismus stává většinově sdíleným politickým krédem. Svůj význam pro toto osvojení jistě měla i nedoktrinální povaha konzervatismu, který zároveň korespondoval s instinktivním vnímáním rizik, jež přináší moderní doba. V českých zemích byla symbióza patrně ještě silnější než v ostatních zemích mocnářství. Souvisela s faktory, které jsme zmínili již v úvodní kapitole, tedy společenskou exkluzivitou šlechty a ekonomickou soběstačností jejich patrimoníí.

²²⁶ E. Hanisch a P. Urbanitsch ve svém příspěvku (Die Prägung der politischen Öffentlichkeit durch die politischen Strömungen) pro 8. svazek (Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Wien 2007) řady Die Habsburgermonarchie, editované H. Rumplerem a P. Urbanitschem, nacházejí jiné paralely v rakouské politice. Za příklad reakcionáře označují Alfreda Windisch-Graetze, za obhájce *statu quo* např. císaře Františka Josefa I. a jako reformního konzervativce demaskují Františka Stadiona a Felixe Schwarzenberga (c.d., s. 65).

²²⁷ K. von Beyme, c.d., s. 340. Beyme zde dále hovoří o křesťanských konzervativcích a konzervativní revoluci, kteréžto proudy či pojmy jsou ovšem pro naše časové období a podmínky nepoužitelné.

²²⁸ Této skutečnosti si je velmi silně vědom např. již zmíněný S. Neumann, c.d., s. 7.

²²⁹ Simon Schama (Občané. Kronika Francouzské revoluce. Praha 2004, s. 201) konstatuje známý fakt, když říká: „Ač nám to může připadat překvapivé, poptávka po textech, které zcela bezohledně

Vstřícnost byla jistě od počátku oboustranná. Jaký jiný z předních filosofů 18. století než Edmund Burke by napsal následující slova: „Šlechta je půvabným ornamentem občanského řádu. Je to korintská hlavice vytržebné společnosti.“²³⁰ Nezapomínejme ani, že stimulem pro sepsání Müllerova díla *Die Elemente der Staatskunst* bylo pojednání Paula Friedricha Buchholze zpochybňující smysluplnost institutu dědičné šlechty.²³¹ V Hallerově případě je vzájemná vazba zcela zřejmá. Promítnutí jeho patrimonialismu, poskytujícího legitimizaci zcela exklusivnímu postavení šlechty, v politické realitě věnujeme v našem pojednání samostatnou pozornost.

Propojení konzervativního kréda a argumentace s přirozenými zájmy české aristokracie, které budeme sledovat na konkrétním příkladu boje české státoprávní šlechty za samosprávu, pochopitelně procházelo různými nuancemi a vývojovými stadii souvisejícími s proměnami habsburské monarchie v druhé polovině 19. století. Má tedy smysl hovořit o specifickém aristokratickém konzervatismu, jak naznačuje Miloš Havelka²³², vycházející přitom ze známé stati Samuela Huntingtona?²³³ Nepochybně by bylo možné formulovat sukus takového proudu. Pokud bychom se však vydali po jeho stopách v historickém kontextu, jak ostatně nepřímě činí tato práce, nezbývalo by nám, než jej zasadit do obecných výše popsaných vývojových tendencí konzervatismu. Konzervatismus, jak v do značné míry hypertrofované podobě naznačuje Panajotis Kondylis²³⁴, navíc minimálně pro 19. století není myslitelný bez aristokracie, která byla ostatně v politickém životě nositelkou jak té jeho verze, jež vycházela z romantismu, tak i liberálně-konzervativního proudu.

V podstatě kontinuální povaha rakouského státního zřízení přitom umožňovala konzervatismu vycházet z přirozených domácích kořenů a zároveň šlechtě dávala prostor

narušovaly autoritu daných pořádků, přicházela z velké části od dvora a vysoké šlechty.“

²³⁰ E. Burke, c.d., s. 146.

²³¹ P.F. Buchholz, Untersuchungen über den Geburtsadel und die Möglichkeit seiner Fortdauer im 19. Jahrhundert.

²³² M. Havelka, Zamyšlení nad genezí českého konzervatismu. In: Obzory 1/2005, s. 7-34. Toto číslo časopisu Obzory bylo koncipováno jako sborník příspěvků z konference „Dvě stě let konzervatismu v českých zemích“, jež se uskutečnila 11. února 2004 ve Valdštejnském paláci v Praze a představovala vcelku ojedinělý projekt zaměřený na zmapování vývoje daného politického poudu na našem území.

²³³ S. Huntington, Conservatism as an Ideology. In: The American Political Science Review 51/1957, s. 454-473. Snáze dostupný je německý překlad této stati (Konzervatismus als Ideologie) v Hans-Gerd Schumann (Hg.), Konservatismus. Königstein 1984, s. 89-111.

²³⁴ P. Kondylis, c.d., zvl. s. 387nn.

k aktivní účasti na dění odehrávajícím se na půdě moderních zastupitelských sborů, a to i za situace, kdy se rozhodujícím kritériem pro míru politického vlivu stal místo urozeného původu majetkový census. Cézura, kterou v tomto smyslu představoval vznik první ČSR, následně znemožnila formulování komplexního konzervativního politického programu. Po roce 1918 můžeme hovořit o konzervativcích v řadách politických stran či konzervativních rysech jejich programu, sotva však můžeme vysledovat skutečně významnou konzervativní politickou stranu. Nejvíce styčných bodů s někdejší konzervativním krédem nadále skýtala křesťanská sociální nauka a agrární tradice.

Na závěr našeho krátkého exkursu věnovaného stručnému představení rakouského konzervatismu ve vymezeném období si dovolíme snad ještě alespoň jeden postřeh. Při sledování jednotlivých proměn tohoto ideového směru jsme se stále setkávali s různorodým prolínáním jeho tváří a s jejich vzájemným ovlivňováním. Linie Schlegel - Görres - Vogelsang, vazba mezi Müllerem a Metternichem zprostředkovaná von Gentzem dokresluje onu pestrou mozaiku, z níž se skládá rakouská větev konzervativního myšlení a politiky. Směru, u kterého se vzhledem k mnohosti jeho projevů začasťe setkáme s tvrzením, že se spíše jedná o projevy určitého životního postoje vyplývajícího z aktuálních potřeb a okolností než o ucelenou ideologii. K dějinným paradoxům, jež by mohly hovořit ve prospěch této these, náleží i politické postoje císaře Františka Josefa I. Vždyť právě tomuto muži, který bývá standardně označován za osobně konzervativního, se nakonec možná lépe vládlo s umírněnými centralistickými liberály než s konzervativními autonomisty²³⁵, s jejichž programem boje za decentralizaci rozhodování a uznání státního práva se mohl jen obtížně vnitřně ztotožnit. Základní postuláty a přesvědčení o tom, co je potřeba resuscitovat v Království českém, se mohly zdát konzervativci z Pomoří jako zcela nesmyslné a konzervativci z Vídně přímo revoluční.

Takovéto pojetí by ovšem bylo nadměrně relativistické, vypovídající nanejvýše o momentální politické situaci a praxi v té či oné zemi. V podstatě pragmatické rozhodování panovníka ve Vídni muselo totiž odrážet existující poměr sil, bylo opatrným vyvažováním mezi mlýnskými kameny, které dle jeho přesvědčení ohrožovaly samotnou existenci monarchie. Tomuto cíli – tedy povinnosti uchovat celistvost říše - ostatně sloužily

²³⁵ K prazvláštnímu modu vivendi císaře s liberály a jeho úskalím srov. např. K. Vocelka, *Die Gegenkräfte* ..., s. 123-127.

panovníkovy ústupky německým liberálním centralistům. Důsledná federalizace monarchie by na druhé straně dle přesvědčení Františka Josefa oslabila soudržnost korunních zemí a vystavila by monarchii jako celek riziku definitivního rozkladu. To ovšem nic nemění na skutečnosti, že i samotného císaře bychom mohli začlenit do typologie, kterou jsme výše načrtli. Nejblíží císařovu osobnímu přesvědčení a jeho politickému směřování by pak byl pragmatický konzervatismus s tím, že obhajoba statu quo převažovala nad případnými „zpátečnickými“ či reformistickými tendencemi.

III. Strana konzervativního velkostatku v českých zemích

V našem dosavadním zkoumání politické angažovanosti konzervativní šlechty jsme se mohli setkat s různými přízvisky, jimiž je tato skupina české aristokracie v historiografii označována. Nejčastěji se patrně setkáme s výrazem státoprávní šlechta, jenž vystihuje důraz kladený konzervativními aristokraty na obhajobu státoprávních tradic Království českého a jeho starobylých práv v protikladu k liberálně orientované ústavověrné šlechtě. Habsburská monarchie byla konzervativci v souladu s historickou tradicí vnímána – slovy Otto Brunnera - jako monarchická unie stavovských států.²³⁶ Zatímco *státoprávní šlechta* požadovala federalizaci Rakouska na bázi historických korunních zemí, ústavověrní aristokraté akceptovali uspořádání monarchie na principu parlamentního konstitucionalismu a za základ případných jednání o statutu korunních zemí považovali platné ústavní dokumenty vzešlé z pera liberálních centralistů.

V návaznosti na tradiční rozdělení rakouského (a také pruského) konzervatismu druhé poloviny 19. století na proud feudální inspirovaný romantismem, proud liberální a případně též směr gouvernementálně-pragmatický tak, jak je předpokládají ve svých pojednáních S. Neumann a J.Ch. Allmayer-Beck, můžeme pochopitelně státoprávní šlechtu identifikovat jako skupinu personálně „vyplňující“ ve své autentické podobě především první z uvedených směrů. Z této tradice vzešlé sousloví *feudální konzervativci* s sebou ovšem nese ideologickou zátěž spojenou s negativním uchopením tohoto pojmu, zvláště vystupujícím do popředí při líčení historického vývoje 19. století.

Pokud bychom však za bernou minci vzali politickou organizovanost české šlechty, která již neprobíhá na základě stavovské diferenciaci společnosti, nýbrž se opírá o sdílené ideové komponenty abstraktně formulovaného politického programu, můžeme pracovat s pojmem *strana konzervativního velkostatku*. Ačkoli v právním řádu Předlitavska neexistovaly politické strany jako právnické osoby sui generis, stalo se výše zmíněné označení obecně užívaným pojmem, jehož protipól v rámci aristokratické politické pospolitosti tvořila strana ústavověrného velkostatku. Ustavením politické formace tak paradoxně šlechtičtí konzervativci *via facti* uznali jeden z prvků parlamentního

²³⁶ O. Brunner, Das Haus Österreich und die Donaumonarchie. In: Südost-Forschungen XIV/1955, s. 122-144, zde s. 126.

konstitucionalismu, tedy soutěž politických stran coby předpoklad účasti na výkonu politické moci.

Společné bylo straně konzervativního velkostatku především politické krédo, opírající se o politickou moc vycházející z rozsáhlého pozemkového vlastnictví zaručujícího v kuriálním systému politické reprezentace jejím protagonistům čelné místo v rakouských zastupitelských sborech. Samotné označení přitom vychází z pohledu klasické liberální historiografie, která právě hájení vlastních hospodářských zájmů vyplývajících z rozsáhlé pozemkové držby udržované institutem fideikomisu pokládá za základ politických postojů aristokracie z českých zemí.

Blok konzervativních velkostatkářů vycházel ze společného ideového základu a zakládal svou jednotu na sdílených politických zájmech. Jeho jednota však nebyla samozřejmou záležitostí. Jak si ukážeme na následujících řádcích, existovala vedle jednoznačně profilovaných osobností i početná „šedá zóna“, v níž by odlišení stoupenců obou táborů bylo v lepším případě záležitostí dílčích nuancí politického uvažování. V rámci strany konzervativního velkostatku se pak nejprve setkáváme s jakýmsi „tvrdým jádrem“, které v šedesátých letech, kdy se rozhoduje o konturách ústavně-právního uspořádání Rakouska, položilo základy této strany. Nutnost politického kompromisu v letech sedmdesátých nutí stoupence strany konzervativního velkostatku, aby zaujali pozice „drobečkové politiky“, umožňující realizovat ty prvky konzervativního politického programu, které posilují pozici územní a zájmové samoprávy a vycházejí také vstříc požadavku církevní autonomie. Zde již dochází k jistému vyčerpání původního politického programu, který je obtížně aplikovatelný v poměrech liberálního konstitucionalismu. I v řadách konzervativního velkostatku se proto experimentuje s politickou složkou katolické sociální nauky umožňující oživit prvky konzervatismu tak, aby mohl oslovit širší společenské vrstvy.

Odstředivý účinek na stranu konzervativního velkostatku měla nicméně kromě sociálních faktorů i otázka národní. Jako konzervativně reformistický můžeme označit pokus integrovat národní myšlenku do prostředí politického konzervatismu, jemuž se budeme věnovat v jedné z kapitol této práce. Důsledné setrvávání na této vizi u některých

aristokratů vedl dokonce v letech devadesátých k dočasnému rozštěpení strany konzervativního velkostatku.²³⁷

Pro naši práci má však zásadní význam jiné zjištění. A sice, že baštou šlechtických konzervativců se stalo právě Království české. Na Moravě již situace byla vyrovnanější, v Dolních a Horních Rakousích dávala konzervativcům šanci jen církevní držba. Ve Štýrsku byli konzervativní aristokraté v naprosté menšině, a v Korutanech pak téměř všechny velké rody stály za ústavověrným velkostatkem.²³⁸

III.1. Vznik strany

Zásluhou moravského historika Antonína Okáče máme dnes v rukou práci rekonstruuující oživení aktivity autonomisticky orientovaných aristokratů na českém sněmu v době předbřeznové.²³⁹ Motivy takového vystupování však mohly být poměrně rozdílné – na jedné straně tak můžeme rozeznat konzervativní autonomisty (Wolkenstein), na druhé straně spíše liberálně orientované reformisty (Deym). Oba směry však měly důvod být nespokojené s centralistickým metternichovským absolutismem, s režimem, v němž byly již smazány stavovské rozdíly a ze všech obyvatel monarchie povstala jednotná kategorie občanů poddaných nedělené panovnické moci.²⁴⁰

²³⁷ S naprostým nepochopením se pak takovéto „národní“ angažmá části konzervativních velkostatkářů setkávalo u reprezentantů ústavověrného velkostatku. Srov. dopis Josepha Marii Baernreithera pro Maxe Egona Fürstenberga z 22.12.1899, kde na adresu Bedřicha Schwarzenberga zmíněný velkostatkář pronáší nelichotivá slova: „Ganz anders verhält es sich aber mit Friedrich Schwarzenberg. Der ist bei den Tschechen der Scharfmacher, der den Gemäßigten und Vernünftigen unter denselben selbst unbequem ist, und für die Deutschen ist er das rote Tuch.“ Srov. E. Rutkowski (Hg.), Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Teil 1. Der Verfassungstreue Großgrundbesitz 1880-1899. München-Wien 1983, s. 773.

²³⁸ Dále L. Höbelt, „Verfassungstreue“ und „Feudale“: Die beiden österreichischen Adelsparteien (1861-1918). In: Etudes danubiennes 2/1991, s. 103-114, zde s. 108.

²³⁹ A. Okáč, Český sněm a vláda před březnem 1848. Praha 1947. Ke kontinuitě s pozdějším autonomistickým snažením české šlechty srov. V. Urfus, K vzájemnému poměru českého státoprávního programu a předbřeznové stavovské opozice v Čechách. In: PHS 13/1967, s. 85-101. Nástup etatistických reforem a obranné reakce stavovské politické reprezentace můžeme v době předbřeznové sledovat i v Prusku, Hesensku či Porýní; srov. např. C.H. Beusch, Adlige Standespolitik im Vormärz: Johann Wilhelm Graf von Mirbach-Harff (1784-1849). Münster 2001.

²⁴⁰ Výstižně popsal tento vývoj Theodor Mayer: ve svém pojednání Staat und Herrschaft in fränkischer Zeit „Das große und entscheidende Problem der folgenden Zeit war, wie es der monarchischen Gewalt gelingen würde, diese Gesellschaft von Hochadeligen und Freien mit ihren Herrschaften in den Staat des Königs einzugliedern, die Adels Herrschaften zu zersetzen, aus dem Verband von eigenberechtigten Herren ein Volk von Untertanen zu machen. Es hat Jahrhunderte gedauert, bis aus dem Primus inter pares der Monarch ein Herr seiner Untertanen geworden ist.“ (Cit. dle O. Brunner, Die Freiheitsrechte ..., zde s. 20).

Samotné definování pozic politického konzervatismu vymezovaných v reakci na požadavky liberálních a radikálně-demokratických sil v poměrech rodícího se rakouského parlamentarismu přináší však až revoluční rok 1848/1849. Tehdy mnozí čeští reformně uvažující velkostatkáři (mj. v obavě před násilnostmi hrozícími ze strany poddaných odmítajících dále robotovat na panském) začali uvažovat o „dobrovolném“ zrušení poddanských poměrů.²⁴¹ Lev Thun a Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, pozdější vůdci konzervativních velkostatkářů, však vystoupili proti těmto tendencím, poněvadž si byli vědomi rizika finanční ztráty i nebezpečí úpadku politického vlivu, který byl s tímto krokem spojen.

Spíše pragmatickou odpověď na požadavek zrušení roboty bez náhrady poskytla následně petice 30 českých velkostatkářů z 25.7.1848, podepsaná mj. Josefem Matyášem Thunem, Vilémem Wurmbbrandem, Alfrédem Windisch-Graetzem, Albertem a Ervínem Nosticovými, Františkem Colloredo-Mannsfeldem, Ferdinandem a Josefem Lobkovicovými či Jindřichem Jaroslavem Clam-Martinicem, tedy osobnostmi, které později sehrály významnou roli v politickém životě monarchie. V této petici ctihodní šlechtici sice vítají neprodlené zrušení roboty, avšak požadují poskytnutí odpovídající náhrady za vyvázání.²⁴² Důležitým argumentem, opakujícím se v pozdějších vyjádřeních k tomuto tématu, je varování před „elektrickou ranou“, kterou by rakouské ekonomice přivodilo oslabení jedné z největších vlastnických skupin v monarchii.

Kromě robotní otázky, kde bylo snadné identifikovat pole stavovských zájmů, se však šlechtě nedařilo zformovat v průběhu klíčových událostí v březnu a dubnu 1848 společnou korporaci. Vliv šlechtických předáků je nicméně zřetelný při formulaci první měšťanské petice z 15. března 1848.²⁴³ Oživení prvního stavu lze následně zaznamenat

²⁴¹ Nejednalo se o jev ojedinělý, omezený na Království české. Obdobný impuls směřující k resignaci na privilegované postavení převážně šlechtických majitelů deskových statků spatřujeme v petici, s níž předstoupilo 39 privilegovaných vlastníků 20. května 1848 před saský zemský sněm se záměrem odstranit odlišný režim aristokratického pozemkového vlastnictví. Dále J. Matzerath, *Aspekte sächsischer Landtagsgeschichte. Formierungen und Brüche des Zweikammerparlaments 1833 bis 1868*. Dresden 2007, s. 55nn.

²⁴² Samotné vyvázání rolníků z pozemkové poddanosti šlechtě ovšem z hlediska dlouhodobé perspektivy představovalo onen kruciólní moment ztráty autority legitimizující aristokracii pro výkon veřejné správy, šlechta byla tímto krokem fakticky „privatizována“. Christoph Stölzl tuto proměnu vystihl přesvědčivě, když konstatoval: „Durch die Grundentlastung wurde die politische Stellung des Adels entscheidend beschnitten, aus einer exklusiven politischen Korporation wurde in Böhmen eine familiär verbundene Gruppe von einigen hundert Großgrundbesitzern.“ Viz Ch. Stölzl, *Die Ära Bach in Böhmen*. München-Wien 1971, s. 35.

²⁴³ R. Melville, Účast české šlechty na první pražské měšťanské petici z 15. března 1848. In: ČČH 3/2003, s. 582-619.

v průběhu měsíce dubna. Již nepochybně politický rozměr měla petice 13 tehdy ve Vídni dlících zástupců českých zemských stavů datovaná 1. dubnem 1848, v níž představitelé předních urozených rodů Království českého (Czernin, Harrach, Paar, Bubna-Littitz, Lažanský, Schwarzenberg, Lobkowitz atd.) vyslovují podporu zrovnoprávnění české a německé národnosti a zároveň vystupují ve prospěch rozšíření zemského sněmu o zástupce měst a velkostatkářů. Daný směr uvažování kráčí po stezkách, které vyšlapala publicistická kritika poměrů z pera barona von Andrian-Werburg v době předbřeznové.

Tutéž vůli po rozšíření zemského sněmu o representanty měst vyjadřuje také pražské prohlášení 57 velkostatkářů - členů zemského sněmu z 3. dubna 1848. Karel Auersperg, několik Thunů, Kinských a Nosticů, Vilém Wurmbrand, Zdenko Sternberg, Karel Villani či Jan Neuberg přisuzují zemskému sněmu klíčovou úlohu v přípravě ustavení nového zastupitelského orgánu, který by měl být volen tak, aby zastupoval jednotlivé stavy (municipální města, rolnictvo, průmysl, inteligenci, umění a vědy). Jakkoli se zde již zřetelně – byť ve skromných a z politické nutnosti vycházejících obrysech - formuje konzervativní politický program, k ustavení nějaké organizované struktury nedošlo. Samotní signatáři prohlášení hned v úvodu přiznávají, že „nehovoří jménem stavovského tělesa, nýbrž jako jednotliví jeho členové“.²⁴⁴ Společná iniciativa Alberta Nostice a Jindřicha Jaroslava Clam-Martiniče, směřující v září roku 1848 k ustavení zájmového svazu velkostatkářů, se nesetkala s odpovídajícím ohlasem.²⁴⁵

Nejvyšší komoří Josef Matyáš Thun v téže době odmítl podepsat Františkem Palackým připravené memorandum z dubna 1848, v němž se uznávalo zrušení Obnoveného zřízení zemského a dalších zemských a stavovských privilegií, přičemž o podobě nové zemské ústavy by měl rozhodnout sbor svobodně zvolených zastupitelů. Thunovým postojem byl položen dobrý základ pozdější státoprávní argumentace „feudálních konzervativců“. Okázala podpora konstitučního hnutí Hanušem Krakovským z Kolowrat stejně jako resignace na zemská stavovská privilegia ze strany Egberta Belcrediho na moravském zemském sněmu nemohly nic změnit na skutečnosti, že tyto kroky jejich stavovsky rovnorodí kolegové nemohli považovat ve valné většině za nic jiného než za nevhodný excés pramenící z mladické nerozvážnosti. Paradoxně právě pozdější hlava moravské státoprávní šlechty na sněmu tehdy popírala zákonodárnou

²⁴⁴ K. Hugelmann, *Die österreichischen Landtage im Jahre 1848. III*, Wien – Leipzig 1940, s. 7n.

²⁴⁵ R. Melville, *Adel und Revolution...*, s. 211-213, 233, též J.-P. Bled, *Les fondements...*, s. 396.

pravomoc stavovské reprezentace s tím, že zmíněné oprávnění sněmu odebral Obnoveným zřízením zemským císař Ferdinand II.²⁴⁶ Byl to nicméně moravský zemský sněm, který v osnově nového zemského zřízení z 20. září 1848 důsledně vycházel z koncepce „svězákonosti a suverenity Moravy.“²⁴⁷ Dle této osnovy by však zemský sněm již nebyl stavovsky sestaveným tělesem, nýbrž prakticky plně voleným orgánem.

Z psychologického hlediska mezitím opravdu došlo k zásadní proměně někdejší vrchnosti vybavené politickou mocí v agrární podnikatele. Z exklusivní politické korporace zůstala rodinnými vazbami a historickou tradicí propojená pospolitost občanů s erbem.²⁴⁸ Ze schwarzenberských panství o výměře 640.000 hektarů s 230.000 poddanými zůstalo po vyvázání půdy 178.000 ha velkostatku.²⁴⁹ Jaký význam mohla mít za nové situace rodová šlechta pro politické poměry v Království českém popř. přímo pro český národ?

Velmi důležitý moment v peripetiích a úskalích vztahu mezi konzervativními velkostatkáři a českou občanskou reprezentací představoval anonymní článek publikovaný v roce 1850 v listu *Union*, jehož autor prozrazoval ochotu části zemské šlechty ujmout se zájmů českého národa. Pro aristokracii jako stav autor ovšem požadoval zvláštní prostor v politickém zastoupení i přední postavení v organismu českého národa. Pozoruhodné je, že např. reakce Karla Havlíčka Borovského publikovaná ve *Slovanu* 26. října 1850 nebyla apriori odmítavá. Žádá sice aktivnější podporu národní věci ze strany šlechty, reformu šlechtictví dle anglického vzoru doprovázenou redukcí počtu fideikomisů, ale na druhou stranu byl ochoten přiznat šlechtě, pokud bude svolná přijmout české národní požadavky za vlastní, některá privilegia včetně dědičného pairství a zvláštního zastoupení dědičných pairů v zemském sněmu. Počet dědičných pairů by přitom neměl přesahovat 1/4 členů zastupitelského sboru.²⁵⁰

Projevem dozívajícího politického oživení v monarchii byly souběžně probíhající pokusy o navázání kontaktů mezi rakouskými a pruskými konzervativci. Povědomí o Gerlachových a Stahlových aktivitách vedlo Wilhelma Wurmbranda a Karla Wolkensteina

²⁴⁶ A. Okáč, *Rakouský problém...*, I, s. 19.

²⁴⁷ J. Janák, *Osnova moravského zemského zřízení z revolučního roku 1848*. In: *Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis* C 42/1995, s. 111-123, zde s. 112.

²⁴⁸ Srov. pozn. 242.

²⁴⁹ Karl zu Schwarzenberg, *Geschichte...*, s. 243.

²⁵⁰ A. Okáč, *Rakouský problém...*, I, s. 48.

k návštěvě u Ernsta Ludwiga von Gerlach v Magdeburgu a následné výpravě do Berlína, kde probíhala 27.9.1850 jednání, jichž se z pruské strany účastnili mj. Adolf von Thadden, Wilhelm von Kröcher, Otto von Bismarck, Hermann Wagener i Hans Hugo von Kleist-Retzow. Už tehdy se však ukázala jednoznačná překážka užší spolupráce. Pruští konzervativci nebyli nakloněni představě, že by vedle federálně uspořádaného jednotného Rakouska existoval volný svazek spřízněných národů v podobě jakéhosi středoevropského svazu, který by zahrnoval i Řecko, Flandry nebo Dánsko a nahradil by také Německý spolek. Fantaskní představa černo-žlutých rakouských patriotů narážela na pruské přesvědčení protistrany.²⁵¹

Bez ohledu na projevy politického oživení v konzervativních řadách neměli tradicionalisté šanci k prosazení vlastních představ v praxi dusných poměrů neoabsolutismu. Byrokratický a centralistický charakter bachovského režimu, který byl v hospodářské oblasti spojen s realizací liberální doktríny, přesvědčil konzervativní aristokraty o existující propasti mezi jejich představami a realitou. K vážnějším ústupkům nebyla Vídeň ochotna přistoupit byť i jen na místní úrovni. Ani Alexander Bach, rušící silvestrovským patentem konstituční poměry, si ostatně nemohl dovolit zpochybnit zrušení patrimoniálních prerogativ a likvidaci poddanských poměrů, nechtěl-li riskovat obnovení nepokojů.²⁵² Clam-Martinič, pozdější nekorunovaná hlava české státoprávní šlechty, v průběhu 50. let pochopil, že důstojnou pozici konzervativní aristokracii státní správa nezaručí. Ztroskotání původní Stadionovy představy o župních celcích, která se nakonec nedostala do obecního zřízení z roku 1849, nezdařený Clam-Martiničův pokus prosadit kontinuitu bývalých panství s novými okresy v roce 1853 a Bachův obecní zákon z roku 1859, z něhož v podstatě vyzařoval byrokratický duch státního centralismu²⁵³, vedly k aristokraty k novému náhledu na nutnost politické angažovanosti. Konzervativní politický světonázor však předtím musel akceptovat nové nástroje umožňující získání odpovídajícího podílu na výkonu veřejné moci.²⁵⁴

²⁵¹ H.-Ch.Kraus, Ernst Ludwig von Gerlach. II, Göttingen 1994, s. 692.

²⁵² Plzeňský krajský hejtmán v dopise místodržiteli Mecsérymu z 4.2.1852 cituje charakteristické vyjádření starosty jedné obce nacházející se v jeho kraji k vydání silvestrovského patentu: „Die Nachbarn haben mir gesagt, sie machen sich nichts daraus, ... wenn sie nur kaiserliche Behörde behalten; aber wenn sie etwa roboten sollten, so ließen sie sich wieder totschiagen.“ Srov. NA Praha, fond Pražské místodržitelství 8/1/12, inv. č. 114.

²⁵³ J. Georgiev, Heinrich Jaroslav Graf Clam-Martinič und „Selfgovernment“ in Österreich. In: Etudes danubiennes 1-2/2003, s. 75-86, zde s. 80-81.

²⁵⁴ K nelehké adaptaci šlechty na poměry konstitučně parlamentního zřízení v širším srovnání H. Brandt,

Jakkoli boj o samosprávné statkové obvody navazující na správní funkce někdejších patrimonií, které by nyní vedle obce představovaly základní samosprávné celky a zároveň mocenskou oporu šlechtických zájmů, skončil v první polovině 60.let neúspěchem²⁵⁵, nelze prohlásit, že by byl bez významu. Pomohl konzervativcům k profilaci vlastního politického programu a zároveň posílil v důsledku vědomí ohrožení vlastních zájmů vědomí stavovské sounáležitosti. Koneckonců i nové obecní zřízení a úprava zastoupení na vyšších úrovních samosprávy i v parlamentních sborech poskytovaly díky kuriálnímu systému a principu majetkového censu šlechtě nezanedbatelný vliv. Význam aristokracie posilovalo i vyčlenění voličského sboru fideikomisních velkostatků v rámci velkostatkářské kurie zemského sněmu a poslanecké sněmovny říšské rady.²⁵⁶

Ztráta mocenských prerogativ a z toho vyplývající problémy s hledáním nové role, kterou měla šlechta nyní ve veřejném životě sehrávat, se odrážejí i v tápání charakterizujícím počátky politické angažovanosti konzervativních aristokratů, jakkoli nedostatek empatie dosavadního bádání mohl tento aspekt skrývat. Neocenitelnou zkušenost však v období rozkladu bachovského režimu přineslo svolání rozmnožené říšské rady²⁵⁷, na jejíž půdě se sešly dvě v našem kontextu pozoruhodné osobnosti – A. Szécsen a J. J. Clam-Martinic. Koncepce historicko-politických individualit, kterou razil sebevědomý uherský aristokrat Anton Szécsen, obohatila stávající program českých feudálních konzervativců o celorakouskou perspektivu.²⁵⁸ Podle Clam-Martinice totiž „das Bewußtsein historisch-politischer Individualität, die Anhänglichkeit an dieselbe ist

Adel und Konstitutionalismus. Stationen eines Konflikts. In: E. Fehrenbach (Hg.), *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770-1848*. München 1994, s. 69nn.

²⁵⁵ J. Adámek, Rakouský centralismus a snahy o autonomní velkostatek v letech 1848-1863. In: *SAP* 24/1974, s. 42-66; podrobněji srov. navazující kapitoly této práce.

²⁵⁶ Tento moment vystoupil výrazně do popředí zvláště po zřízení páté kurie poslanecké sněmovny na říšské radě v roce 1897 – zatímco jeden poslanec v této kurii zastupoval 69.500 voličů, v případě první kurie každý z 85 poslanců reprezentoval 64 voličů. Srov. S. Wank, *Some Reflections on Aristocrats and Nationalism in Bohemia 1861-1899*. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism* 1-2/1993, s. 21-33, zde s. 23.

²⁵⁷ Panovník patentem z 5. března 1860 svolal tento orgán složený ze zástupců vládnoucí dynastie, vysokého duchovenstva, vynikajících osobností a reprezentantů korunních zemí. Alfréd I. Windisch-Graetz zároveň memorandumem ze 14. října 1860 prozíravě apeloval na zachování pouze poradního charakteru říšské rady. Na druhé straně byl ovšem stejně skeptický vůči samostatné zákonodárné pravomoci zemských sněmů. Srov. A. Okáč, *Rakouský problém...*, I, s. 49.

²⁵⁸ Koncept historicko-politických individualit vzbuzoval u německých centralistických liberálů žlučovité reakce – W. Rogge (c.d., II, s. 59) jej například označuje jako „Bastard böhmischen und ungarischen Feudalismus und Jesuitismus“.

nicht ausschließlich das Eigenthum Ungarns; dieses Gefühl und Bewußtsein ist allen österreichischen Ländern eigen, dem größten wie dem kleinsten.“²⁵⁹

Dosavadní úsilí o prosazení samosprávy na úrovni statkových obvodů, okresů a konečně Království českého tak bylo korunováno perspektivou federalizovaného Rakouska respektujícího historická práva všech korunních zemí. I přes to, že dosti vágní znění říjnového diplomu, který byl konkrétním výstupem této spolupráce, bylo v neprospěch konzervativců „reinterpretováno“ pozdějšími liberálně-centralistickými ústavami, zůstal právě říjnový diplom základem státoprávní argumentace konzervativního velkostatku i pro další desetiletí.²⁶⁰ Dopis smečenského pána Karlu Schwarzenbergovi z 31. října 1860 nás však zbavuje iluzí, když o výsledku celého snažení - říjnovém diplomu - mluví s notnou dávkou skepse. Jde podle něj o státoprávní akt, který se může stát odrazovým můstkem pro mnohé politické skupiny, vejde se do něj všelicos a s výjimkou uherských zemí nepřináší řešení státoprávní situace monarchie.²⁶¹

Jak přesvědčivě doložil Zdeněk V. Tobolka, právě zásluhou Clam-Martinicovou na jedné a Riegerovou na druhé straně akceptovala tehdy koncepci historického práva také vznikající Národní strana, čímž byl vytvořen předpoklad budoucí spolupráce obou bloků na zemském sněmu i říšské radě.²⁶² Vzájemné sondáže probíhaly po celý rok 1860. Bez významu v této souvislosti není více než hodinu trvající rozmluva Jindřicha Clama s Antonínem Gindelym, která se uskutečnila 27. února 1860 v salmovském paláci v Praze. Clam-Martinic historikovi načrtl svůj plán federalizace říše a seznámil jej s důvody svého odporu k zavedení konstitucionalismu v Rakousku. Zemským sněmům složeným ze dvou komor měla připadnout role zákonodárných sborů monarchie - právě sněmy měly rozhodovat v zásadních otázkách, přičemž první komora měla být složena ze zástupců šlechtických velkostatkářů, duchovenstva a university.²⁶³ Budoucí potřebu spolupráce konzervativních aristokratů s českou občanskou reprezentací naznačuje také anonymní

²⁵⁹ Srov. Clamův projev na 16. schůzi rozmnožené říšské rady zachycený ve Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrathes 1860. Nach den stenographischen Berichten. II, Wien 1860, s. 63.

²⁶⁰ Říjnový diplom znamenal vítězství pro uherskou část monarchie; „Chladněji přijaty byly písemnosti, o nichžto mluvíme, v ostatních částech říše císařské.“ Takto přiléhavě popisuje situaci deník Čas ve vydání z 24.10.1860.

²⁶¹ SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223.

²⁶² Z.V. Tobolka, Politické dějiny..., II, s. 40.

²⁶³ A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 144; nebo J. Štaif, Antonín Gindely a František Palacký. In: AUC 3/1993, Phil. et Hist., s. 43-69, zvl. Příloha č. 3, s. 64-65.

spisek *Einige Worte über den böhmischen Adel und die čechoslawische Nationalpartei in Böhmen*, sepsaný v Clamově okruhu na přelomu let 1860/1861.²⁶⁴

Přijetí státoprávního programu, nikoli však konceptu organického selfgovernmentu, krystalizovalo v diskursu občanské politické reprezentace postupně. A tak zatímco ještě v *Poslu z Prahy* z 9. prosince 1859 čeští liberálové program historického státního práva odmítají a v žádosti o povolení vydávat český politický deník z června 1860 není českému státnímu právu věnována žádná pozornost, na přelomu října a listopadu 1860 už Rieger ve svých příspěvcích do listů *Reichenberger Zeitung* a *Prager Morgenpost* představuje odlišný pohled, jakkoli za historicko-politickou individualitu považuje na rozdíl od státoprávní šlechty země Koruny české jako celek.²⁶⁵ Důležitou mediační úlohu v procesu sbližování sehrával deník *Čas* vydávaný od října 1860 Dr. Krásou, který vytvářel reprezentativní platformu pro umírněně liberální publicistiku. Ve vydání z 10. října 1860 tak už redaktor vidí základ uspořádání monarchie „v historickém a národním vědomí“, ale ponechává jiným, aby je „dle historického práva doličovali“. Tamtéž se tvrdí, že „země rakouské nejsou a nemohou nikdy býti pouhé departementy neb gouvernementy.“

Poté, co porada šlechtických konzervativců (Harrach, Hildprandt, Lobkovic a Schwarzenberg)²⁶⁶ na Orlíku v listopadu 1860 přinesla oficiální požehnání tomuto kroku, nic nebránilo společné schůzce Clama s Riegerem počátkem roku 1861. K setkání ale tentokrát nedošlo v žádném aristokratickém sídle, nýbrž v bytě historika W.W. Tomka, nacházejícím se ve dvorním traktu domu na Karlově náměstí.²⁶⁷ Prostředníkem se tak stal český historik konzervativního smýšlení, který mohl od dob Thunova ministerského působení v 50. letech požívat v táboře státoprávní šlechty důvěry. Ze schůzky si Clam-Martinic i Rieger odnášeli pozitivní dojem. *Tribun lidu* z roku 1848 vyzrál v odpovědného politika, hrdý aristokrat jevil pochopení pro zájmy české národní reprezentace. Překonáním počáteční nedůvěry se vytvořil základ budoucí koordinace politických aktivit obou táborů. Jedním z prvních konkrétních kroků vzájemné spolupráce bylo potvrzení společné snahy usilovat o prosazení korunovace císaře Františka Josefa na českého

²⁶⁴ Text brožury přetiskuje J. Havránek, c.d., s. 93-94.

²⁶⁵ Z.V. Tobolka, *Politické dějiny...*, II, s.35.

²⁶⁶ R. Sak, Rieger. *Konzervativce nebo liberál?* Praha 2003, s. 132.

²⁶⁷ W.W. Tomek, *Paměti. I-II*, Praha 1904-1905, s. I-445, II-1.

krále.²⁶⁸ Návrh adresy podaný zemskému sněmu kardinálem Schwarzenbergem 11. dubna 1861 byl přijat a panovník na ni svolně odpověděl,²⁶⁹ a to dokonce v českém jazyce.²⁷⁰

Na druhé straně státoprávní zaujatost a osobní neústupnost Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice, jeho neskryvaný odpor k vídeňskému centralismu, ochota ku spojení s českým národním hnutím a vcelku známý chladný vztah k císaři představovaly důvod opatrného postoje mnohých aristokratů z českých zemí, převážně z území Markrabství moravského, k v průběhu roku 1860 se zformovavšímu bloku státoprávní šlechty. Podezření moravských aristokratů nebylo nedůvodné – v korespondenci s F. L. Riegerem z pozdější doby demaskuje Clam-Martinic své názorové oponenty jako „centralistickou a německou stranu“.²⁷¹

Vznik politického uskupení konzervativního velkostatku můžeme potom formálně datovat k 1. lednu 1860, kdy spatřilo světlo světa programové prohlášení, jímž šlechtičtí konzervativci ohlašují vznik nového politického periodika v monarchii – listu *Vaterland*. Jakkoli *Vaterland* vycházel ve Vídni a byl nejvýznamnějším hlasem aristokratického konzervatismu na celém území před říčkou Litavou, rozhodující roli při jeho vzniku sehrávala a pro jeho další trvání nejvíce učinila právě státoprávní šlechta z českých zemí.²⁷²

Založením nového tiskového orgánu nebylo ovšem vyhráno. Naopak, možná ještě více vynikly dílčí rozpory mezi jednotlivými sebevědomými protagonisty aristokratické politiky. Nepřekvapí nás tedy, že celé následující období od obnovení ústavnosti do konce trvání rakouské monarchie je naplněno nejen boji navenek s německými liberálními centralisty, ale také potýkáním se konzervativního jádra „otců zakladatelů“ (Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, Lev a Bedřich Thunové, Karel III. Schwarzenberg, Jiří Kristián Lobkovic, Robert Hildprandt, Egbert Belcredi) s pragmatickým křídlem šlechty, která nehodlala zemskému patriotismu obětovat loajalitu k vládoucí dynastii. Názorové rozdíly

²⁶⁸ K. Kazbunda, Otázka české korunovace r. 1861. In: ČČH 32/1927, s. 60-116.

²⁶⁹ A. Srb, Šedesát let politického zápasu o práva národa českého 1848-1908. Praha 1908, s. 34.

²⁷⁰ Verhandlungs-Protokoll der siebenten Sitzung des böhmischen Landtages vom 15. April 1861, welche nach 10 Uhr Vormittags begonnen hat, unter dem Vorsitze des Präsidentenstellvertreters Herrn Dr. Wenzel Waňka, zachycuje příslib panovníka těmito slovy: „Dám se korunovati v Praze za krále českého, a jsem přesvědčen, že tímto svatým obřadem bude upevněn nový nezrušitelný svazek důvěry a věrnosti mezi trůnem Mým a Mým Českým královstvím.“

²⁷¹ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic, dopis J.J. Clam-Martinice F.L. Riegerovi z 9.7.1881.

²⁷² A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 165nn.

mezi liberálnější částí státoprávní šlechty a konzervativnějšími elementy ve straně ústavověrného velkostatku tak nakonec mohly hrát menší roli než příbuzenské vazby a kontakty, které byly pro zařazení do toho či onoho tábora u méně politicky vyhraněných osobností rozhodující.²⁷³

III.2. Program strany konzervativního velkostatku

Základy politického programu konzervativního velkostatku byly položeny ještě před obnovením ústavnosti na začátku šedesátých let 19. století - ba dokonce můžeme prohlásit, že ač formulovány v době zavedení konstitučního zřízení, krystalizovaly po zkušenostech z roku 1848 po celá padesátá léta. Jeden z prvních teoreticky založených a ucelených pohledů na vývoj rakouské politiky přináší dopis Karla hraběte Wolkensteina Lvovi Thunovi z 1.2.1849, v němž se děčínskému velkostatkáři moravský konzervativní politik²⁷⁴ svěřuje se svým přesvědčením.

Podle Wolkensteina má Evropa před sebou dvě varianty vývoje. Buď se vrátí k principům organické konstrukce společnosti a uzná společenskou nerovnost jakožto přirozenou vlastnost lidského společenství, anebo se vydá cestou desorganizace a negace toho principu. Tento druhý (demokratický) postoj však není vnitřně koherentní. Dle Wolkensteina jeho slabina leží v motivaci, která pohání stoupence změn. Chtějí se zpravidla zbavit dědičné aristokracie, aby se jejich vlastní potomci snadněji stali důstojníky, guvernéry, předsedy. Jinými slovy je pohání právě touha stát se novou aristokracií. V prostředí rakouského „konglomerátu národů“ je situace o to komplikovanější, že demokratické síly různých národů usilují o supremaci vůči sobě navzájem v nepřátelském soupeření.

Už proto není možné šlechtu obětovat. Elementem s funkcí společenského mediátora totiž nemůže být pouze armáda a vláda. Šlechta je na jedné straně zakořeněna v korunních zemích, a na straně druhé má skrze rodinné svazky a pozemkové vlastnictví

²⁷³ Jak upozorňuje Lothar Höbelt, klíčovým rozdělovacím prvkem nebyl rozpor mezi liberálním a klerikálním světonázorem, nýbrž napětí mezi centralisty a federalisty. Dále L. Höbelt, „Verfassungstreue“ ..., s. 105.

²⁷⁴ Karl Friedrich hr. Wolkenstein-Trostburg stanul od března do května 1848 v čele moravského zemského sněmu, v roce 1860 byl povolán do rozmožněné říšské radě a v šedesátých letech následně působil již na zemském sněmu Království českého v řadách „feudální“ strany. K němu dále C. von Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Achtundfünfzigster Theil. Wien 1889, s. 52-53.

v různých částech monarchie přirozený universalní přesah. Nelze opominout ani její společenskou autoritu, která je dána faktickou situací. Například v Království českém má aristokracie s držbou 1/3 či 1/4 celkové rozlohy orné půdy a 2/3 plochy rozlohy lesů stále silný vliv na venkovské obyvatelstvo. Existuje něco specifického, co může šlechta vnést do politického života monarchie? Wolkensteinova odpověď je kladná. Pěstování klasických ctností (a nikoli spoléhání na tradiční politické instituce, které mohou ve víru času zaniknout) vytváří potřebný morální kapitál, o který se může šlechta opřít.²⁷⁵ A jakým způsobem je možno tento kapitál politicky zúročit? Tuto otázku si už musela zodpovědět nastupující generace šlechtických konzervativců.

Pro zkoumání programatiky státoprávní šlechty představuje klíčovou epochu počátek šedesátých let. Příčinu tohoto stavu můžeme jednak hledat ve strukturálních proměnách monarchie, k nimž v souvislosti s nástupem konstituční éry docházelo, a dále v mimořádně šťastné personální konstelaci, jež se tehdy v prostředí politicky se angažujících aristokratů naskýtala. U samé kolébky programu strany konzervativního velkostatku stál jednak pamětní spis z července 1860 a dále již zmiňované programové prohlášení listu *Vaterland* z 1. ledna 1860.

Pamětní spis, jehož autorství J. Redlich připsal Jindřichu Jaroslavu Clam-Martinicovi²⁷⁶, brojí proti zavedení konstitucionalismu a centralistické správy v Rakousku. Volá po federalizaci Rakouska a respektování stavovských zemských práv. Největší rány autoritě monarchického zřízení dle pamětního spisu paradoxně přivodila teorie propadlých práv, podle níž je věcí panovníka, jaká práva udělí či odebere. Na hlavu vladaře pak ovšem také padá veškerá odpovědnost. Oproti tomu opravdová ústava se musí zakládat na konsensu panovníka a stavů, přičemž výkon zákonodárné moci si nelze představit bez působnosti zemských sněmů, na nichž mají být zastoupeny stavy duchovních, zemskodeskových velkostatkářů, měšťanstva a průmyslu a konečně také stav selský. Mezi velkostatkáři přiznává zvláštní postavení držitelům fideikomisních statků. Okresní i krajská obec stejně jako zemský sněm mají být obesílány nepřímou volbou z obecní zastupitelské úrovně.²⁷⁷

²⁷⁵ Úvahy Karla Friedricha hr. Wolkensteina o budoucnosti české šlechty editoval v příloze své práce Ch. Stölzl, c.d., s. 317-319.

²⁷⁶ J. Redlich, c.d., I, s. 638.

²⁷⁷ Dále A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 74-75.

Literárně působivou formu pak má prohlášení nově zakládaného listu *Vaterland* z ledna 1860. Podle něj panuje od doby vypuknutí Francouzské revoluce v Evropě neklid²⁷⁸, a ačkoli se již nebojuje zbraněmi, neznamená to konec boje ducha. Konzervativní síly musí vzdorovat pokusům odstranit Bohem daný řád a snahám o demoralizaci mravních základů systému. Bezstarostnost, neodpovědnost a krátkozrakost připravují prostor revoluci – vyklidí-li umírnění bojové pole, nechají-li se rozptýlit a nebudou-li své síly sdružovat, revoluce zvítězí.²⁷⁹ Klíčovým bojištěm se stává denní tisk a na tomto poli musí konzervativci vystoupit odhodlaně proti „francouzství“, neboť to představuje dvě na sebe kauzálně navazující společenská zla. Nejprve machiavelistický absolutismus francouzských králů odstranil historicky vykrystalizovavší instituce a přirozené autority, čímž z Francie vytvořil aglomerát bezmocných a individualizovaných atomů, který snadno podlehl náporu revoluce.²⁸⁰

Správnou odpovědí na události roku 1789 není tedy obnovení absolutismu, nový cesarismus, nýbrž uznání práv a zvláštností zemí a národů (sic!) Rakouska, respektování jejich řeči a mravů. Pro silné a jednotné Rakousko je nutno zvolit takovou organizaci státu, která vychází z organicky povstávších základů pravého *selfgovernmentu*. Zvláštní ochrany si zaslouží autonomie katolické církve. Jednotlivci stejně jako přirozeným společenstvím musí připadnout co nejsvobodnější výkon realizace vlastních potřeb – roli státu je zasahovat jako arbitř v případech objevivších se rozporů či tam, kde jde o zájmy celku. Poměrně široké pojetí prostoru osvobození od státní ingerence vychází z tradičního stavovského chápání ochrany vlastní svobody a nezávislosti před státním zásahem jako priority, jež se zakládala na imunitách potvrzených panovníkem a měla vyšší hodnotu než idea zastupitelského zřízení.²⁸¹

²⁷⁸ Poeticky je tak vyjádřena myšlenka posedlosti pokrokářským smýšlením, kterou německý sociolog Hans Freyer označuje coby „Kopflastigkeit modernen Fortschrittsglaubens.“ Srov. H. Freyer, *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*. Stuttgart 1955, s. 218.

²⁷⁹ Metafyzické pojetí revoluce jako projevu principiálně nikdy nekončícího procesu emancipace tvoří pevnou součást konzervativního, ale – s opačným znamením – i socialistického topoi. Dále M. Greiffenhagen, *Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland*. München 1971, s. 81.

²⁸⁰ Nalézáme zde zjevně reflexi Tocquevillova pojetí novověkých francouzských dějin, kdy revoluce dokončuje dílo panovnického absolutismu. Tato revoluce posléze nejenže zvrátila panující společenský řád, ale poprvé v evropských dějinách otevřeně zlikvidovala šlechtická privilegia a následně v řadě případů i jejich nositele. K chronologii odbourání šlechtických titulů a výsad v porevoluční Francii srov. přehledně A. Texier, *Qu'est-ce que la noblesse? Histoire et droit*. Paris 1988, s. 90nn.

²⁸¹ F. Hartung, *Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in den deutschen Territorien*. In: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 10/1952, s. 163nn.

Konzervativním krédem není dle autorů prohlášení listu *Vaterland* zachovat vše, co existuje, či dokonce obnovovat to, co přirozeně zaniklo. Konzervatismus spočívá v odporu proti silám rozkladu, v ochraně řádně nabytých práv a právního řádu vůbec.²⁸² Pod prohlášením se skví podpisy doyenů rakouského konzervatismu Karla Wolkensteina a Georga Wilhelma Walterskirchena²⁸³, nových vůdců historické šlechty Egberta Belcrediho a Jindřicha Jaroslava Clam-Martince, i dvou šlechticů, kteří si později zachovávali k vyhraněnému programu státoprávní šlechty odstup – Huga Salm-Reifferscheidta a Josefa Colloredo-Mannsfelda.²⁸⁴

Na čem stavěla státoprávní argumentace, co byla ona „historicky nabytá práva“, o nichž programové prohlášení hovoří? Jejich přehled poskytuje pamětní spis z 14. září 1870, na jehož znění se shodli čeští občanští politici i šlechticí předáci z konzervativního tábora. Základ představovalo Obnovené zřízení zemské doplněné Novelami a Deklaratorií v roce 1640, konfirmace zemských a stavovských privilegií z 29. května 1627, pragmatická sankce, prohlášení Leopolda II. z 12.8. 1791 a v neposlední řadě nejvyšší rozhodnutí z 8. dubna 1848, kterým panovník Českému království přiznal zákonodárnou pravomoc sněmu v zemských věcech a přislíbil zformování ústředních úřadů odpovědných zemskému sněmu.²⁸⁵

Politickou brisanci proto mělo i mecenášství české šlechty v případě edic souvisejících historických pramenů - tak kupříkladu právě z Clam-Martincova podnětu sepsal v r. 1867 W.W. Tomek svou práci *Sněmy české dle obnoveného zřízení zemského Ferdinanda II.* Tentýž aristokrat finančně zaštil dvousvazkový ediční počín Josefa Emlera *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno 1541 combustarum* (Praha 1870, 1872).²⁸⁶ Politický vývoj monarchie ovšem k uznání historických práv nesměřoval. Zatímco dikce

²⁸² V předestřeném úvodním prohlášení *Vaterlandu* je bezesporu cítit ideová spřízněnost s osnovou programu listu *Kreuzzeitung* tak, jak byla formulována v jejím prvním vydání z 16.6.1848. K tomuto srov. P.A. Merbach, *Die Kreuzzeitung 1848-1923. Ein geschichtlicher Überblick*. In: *Beilage zur Neuen Preußischen Zeitung* č. 275 z 16.6.1923.

²⁸³ Constant von Wurzbach ve svém opus magnum (*Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Dreiundfünfzigster Theil*. Wien 1886, s. 40-44) vyzvedává G.W. Walterskirchena (1796-1865) coby zkušeného liberálně konzervativního politika a národohospodářského teoretika, který jakožto člen dolnorakouského zemského sněmu představoval důležitou spojku Clamova okruhu v tomto prostředí. S Jindřichem Clam-Martincem a českými velkostatkáři jej spojoval nejen živý zájem o regulaci obecních poměrů a postavení velkostatku, kteréžto otázky věnoval několik brožur, ale také ochota veřejně vystoupit, „um den banalen Phrasenliberalismus zur Besinnung zu bringen.“ (s.43).

²⁸⁴ A. Okáč, *Rakouský problém...*, I, s. 168-169.

²⁸⁵ Srov. J. Kalousek. *České státní právo*. Praha 1890.

²⁸⁶ A. Denis, *Čechy po Bílé Hoře. III/3*, Praha 1911, s. 90-91.

říjnového diplomu dávala jistou šanci, liberálně-centralistické ústavy 60. let nastavily zcela odlišný kurs.

Nezpochybnitelnou hodnotu pro poznání programových zásad konzervativních velkostatkářů mají vedle projevů zachycených v stenografických protokolech říšské rady a zemského sněmu také již zmíněné články publikované v listu *Vaterland* a pak zejména politické brožury. V nich se zrcadlí myšlenkový svět jednotlivých protagonistů „feudálního konzervatismu“. Zaznívá zde požadavek na uznání státoprávní svébytnosti Českého království a korunovaci rakouského císaře českým králem (Bedřich Schönborn v brožuře *Böhmen und Oesterreich* z roku 1870), přetrvávající víra ve sdílené stavovské povědomí (Vincenc Karel Auersperg v *Sustine et abstine* z roku 1859), odpor k byrokracii nerespektující přirozeně vykrystalizovavší společenské vazby a důraz na organickou samosprávu při zohlednění zájmu velkostatkářů na zachování správních funkcí bývalých patrimonií (Egbert Belcredi v pojednání *Die Frage lautet: „Ausscheiden oder Nichtausscheiden aus der Gemeinde“* z roku 1860, Jindřich Jaroslav Clam-Martinic v *Die wesentlichen Verbrechen des Gemeindegesetzes* z roku 1860 a Albert Nostic v brožuře *Die Bildung von Gutsgebieten in Böhmen* z roku 1860). Zemská šlechta sama sebe přitom pojímá coby mluvčího zájmu českého venkova.

Zatímco autor spisu *Altconservativen in Oesterreich* z roku 1852 přisuzuje zemským stavům pouze poradní roli a naprostou podřízenost panovníkovi hlásá rovněž Vincenc Auersperg ve svém *Zwischen Stamm und Rinde* z roku 1862, Jindřich Jaroslav Clam-Martinic v pojednání známém jako *Die Ideen des Grafen Heinrich Clam-Martinitz über den Landtag für Böhmen* z roku 1860 již neváhá postavit zemské sněmy do role svébytných zákonodárných sborů. Neopominutelnou součástí konzervativní ideové výbavy je obhajoba postavení katolické církve vyplývajícího z konkordátu (1855) a podpora vlivu církve na školství a společnost, vyjádřená mj. v brožuře *Wirkungen der Neuschule* z roku 1880 hrabětem Bedřichem Schönbornem.

Rakouský konzervatismus se mohl v mnohém inspirovat v bohatých tradicích německého, v prvé řadě pruského konzervatismu. Ohlas u státoprávní šlechty měly již výše podrobněji přiblížené úvahy bernského exulanta von Hallera o přednostech patrimoniální správy, romantický konzervatismus Friedricha Schlegela a Adama Müllera, který považoval historické stavy za pravé nositele svobody, i odpor historickoprávní školy proti učení o suverenitě lidu a přirozenoprávní nauce, jež nerespektuje fakt, že právo se

vyvíjí společně s národem a nemůže být uměle implantováno. V praktické rovině spojoval českou šlechtu s pruskými kolegy odpor k odbourání patrimoniální správy.

Jak pro pravicové liberály tak i pro konzervativce představovaly významný inspirační zdroj právní a politické poměry v Anglii – kontinuální vývoj odolávající revolučním zvratům, styl veřejné správy neovlivněný abstraktními představami filosofů o ideálním státě naplňovaly jejich mysl uspokojením. Pobyt v Anglii zanechal v F. L. Riegerovi, někdejší radikálně liberálním poslanci říšského sněmu z roku 1848, hluboký dojem a přispěl k jeho vlastnímu politickému zrání ve směru, který umožnil spolupráci občanských liberálů a šlechtických konzervativců.²⁸⁷

Zatímco občanské liberály inspirovaly konkrétní rysy ústavního zřízení Velké Británie, konzervativce zajímal více její správní systém (*selfgovernment*), resp. idealizovaná představa o něm jako vzoru hodném bližšího seznámení.²⁸⁸ Již v letech 1831-1841 vycházející *Berliner Politisches Wochenblatt* pozorně sledoval vývoj v Anglii, obdivně komentoval prvky stavovského zřízení a odkaz Slavné revoluce z roku 1688 vnímal jako potvrzení pozic šlechty vůči panovníkovi.²⁸⁹ Britský parlamentarismus však čeští toryové nepovažovali, jak dokládá komentář Lva Thuna k překladu Greyova pojednání *Die parlamentarische Regierungsform, betrachtet im Hinblick auf eine Reform des Parlamentes*, za následováníhodný v rakouských poměrech. Dle Thuna by do habsburské monarchie vnesl pouze intrikování politických stran, mezi nimiž by navíc za stávající situace chyběla stabilizující konzervativní síla.²⁹⁰

Obrácenou stranou obdivu k Anglii byl vcelku neskrývaný odpor k francouzskému politickému zřízení²⁹¹, zejména k jakobínské revoluční tradici, jejímž promítnutím byla optikou šlechtických konzervativců samotná idea psané ústavy vycházející z konceptu společenské smlouvy. Zjevně patrný je v tomto případě do jisté míry i podvědomě recipovaný diskurs německých konzervativců a šlechty, která se musela po vítězství nad

²⁸⁷ I. Pfaff, Česká přínaležitost k Západu v letech 1815-1878. Brno 1996, s. 80-81.

²⁸⁸ J. Georgiev, Heinrich Jaroslaw Graf Clam-Martinic..., s. 78n.

²⁸⁹ W. Scheel, c.d., s. 129.

²⁹⁰ J. Georgiev, Der böhmische Adel und Anfänge des österreichischen Parlamentarismus. In: J. Georgiev, J. Kysela (eds.), Kapitoly z dějin stavovského a parlamentního zřízení. Praha 2004, s. 63-69, zde s. 67. Za zmínku stojí, že earl Grey následně své původní pojednání rozšířil o pasáže věnované aktuálním reformám britského systému zastupitelského zřízení – *Parliamentary Government Considered with Reference to Reform*. A new edition. London 1864.

²⁹¹ Ke kořenům tohoto dualismu M. Maurer, Aufklärung und Anglophilie in Deutschland. Göttingen-Zürich 1987, s. 26nn.

Napoleonem Bonapartem vyrovnávat s následky zavedení francouzského zákonodárství na obsazeném území. K těmto následkům jmenovitě v Porýní náleželo zavedení rovnosti před zákonem a odstranění partikulárních tradic a zvyklostí, jež šlechtě zaručovaly privilegovaný status a postavení místních autorit veřejné moci.²⁹²

V habsburské monarchii nabyl tento postoj řady svébytných prvků. Odpor ke konstitucionalismu a k myšlence zřízení celorakouského parlamentu, který by stavěl na soutěži politických stran, byl u Lva Thuna, Vincence Karla Auersperga i Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice na počátku 60. let přímo bytostný. Vazba aristokratů k názorům historickoprávní školy zde nebyla náhodná. Bedřich Schwarzenberg neváhal dokonce nazývat říšskou radu „Schmerlingovým divadlem“²⁹³, kteréžto označení ve své době vskutku zlidovělo.²⁹⁴ Jádrem zákonodárné činnosti mělo podle směle rozpracovaného plánu hraběte Clam-Martinice (srov. již připomenutý spis *Ideen des Grafen Heinrich Clam-Martinitz über den Landtag für Böhmen* z roku 1860) spočívat na zemských sněmech, založených na novostavovské koncepci zastoupení zájmů.²⁹⁵

Opěrné pilíře tohoto programu se neměnily ani v následujících letech. Charakteristickým rysem se stalo stupňování historickoprávní argumentace vpředvečer zásadních státoprávních proměn politického života habsburské monarchie – jak před prosazením rakousko-uherského dualismu, tak krátce před posledním relevantním pokusem o státoprávní vyrovnání v rámci Předlitavska, fundamentálkami. Po roce 1870 jsme svědky soustředění na konkrétní, mnohdy „drobečkovou“ politiku. Tím samozřejmě nemá být řečeno, že konzervativní aristokraté přestali usilovat o uznání státoprávní svébytnosti Království českého. Jan Nepomuk Harrach koneckonců předložil roku 1875 císaři pamětní spis žádající státoprávní vyrovnání mj. s poukazem na rostoucí sílu Slovanstva v monarchii²⁹⁶, přičemž obdobnými úvahami vzbuzoval pozornost i v letech pozdějších.

²⁹² C.H. Beusch, c.d., s. 233nn.

²⁹³ K. Schwarzenberg (ed.), c.d., s. 123.

²⁹⁴ O. Urban, *Česká společnost...*, s. 165nn., dále O. Urban, *Schmerlingovo divadlo – politika jako divadlo*. In: *Divadlo v české kultuře 19. století*, Praha 1985, s. 53-57.

²⁹⁵ Srov. Jan Havránek, *Česká politika, konzervativní aristokraté a uspořádání poměrů v habsburské říši v letech 1860-1867*. In: *SH 17/1970*, s. 67-95.

²⁹⁶ J. Pekař (ed.), Hr. Jana Harracha návrh na státoprávní vyrovnání s Čechy z r. 1875. In: *Český časopis historický XXXV/1929*, s. 137-145.

Na druhé straně se však realističtěji uvažující „feudální konzervativci“ po ztroskotání fundamentálek začali zabývat praktičtějšími záležitostmi, jakkoli pro zásadové muže s vyvinutým konzervativním životním postojem a jasně vymezenými cíly (jako byl kupř. J.J.Clam-Martinic a „poslední lancknecht“ Bedřich Schwarzenberg) představovala další politická činnost spíše vědomou účast na nevyhnutelném procesu úpadku společnosti a státu.²⁹⁷ Důležitou součástí boje konzervativní šlechty proti byrokratickému etatismu se v sedmdesátých letech stává snaha obhájit autonomní postavení katolické církve proti pokusům německých liberálně-centralistických vlád o prosazení tzv. státní církevní výsosti. V této kauze se angažoval Bedřich Schönborn, jehož názorům a politickému angažmá se věnuje jedna z částí tohoto pojednání.

Kromě boje za silnou samosprávu územní i zájmovou a úsilí o uznání státoprávní integrity Království českého se konzervativní velkostatkáři pokoušeli profilovat i svými postoji k řadě dalších otázek, zasahujících již mimo rámec našeho tématu. Podpora významných vlasteneckých projektů, úsilí o jazykové narovnání i o posílení samosprávných institucí proti centralisticko-liberální Vídni došly posléze částečného naplnění v Taaffeho vládě „železného kruhu“ pravice.

Závěrem této části pro srovnání a jako důkaz tvrzení, že léta nezměnila mnoho na zásadních stanoviscích „feudálních konzervativců“, uvedme základní teze postulované stranou konzervativního velkostatku v roce 1897. Státoprávní šlechta se zde přihlašuje k „věrnosti k posvátné osobnosti milovaného císaře a krále“, k obraně jednoty monarchie a rakouského vlastenectví při zdůraznění obhajoby státoprávních zájmů Království českého a jeho nedílnosti. Aristokraté přitom apelují na křesťanské hodnoty a na potřebu uznání skutečné rovnoprávnosti obou „zemských kmenů“.²⁹⁸

III.3. Mimoparlamentní nástroje prosazování programu státoprávní šlechty

Dříve než se budeme zabývat vnitřním vývojem politického tábora české šlechty a jejím působením v zastupitelských sborech monarchie, věnujme krátké zastavení i nástrojům, jimiž mohla státoprávní šlechta usilovat o širší společenskou akceptaci svých

²⁹⁷ John Charmley podobně charakterizoval poválečnou misi britského konzervativního premiéra Macmillana: „His perceived duty was to defend the social order by participating in the safe management of inevitable decline.“ (J. Charmley, *A History of Conservative Politics 1900-1996*. New York 1998, s. 157)

názorů a s nimiž tak mohla vstupovat do politického a společenského dění. Naši pozornost je třeba věnovat v první řadě tiskové prezentaci postojů, jejíž význam se stal i pro toto prostředí neoddiskutovatelný, a následně také veřejnému angažmá ve spolcích a organizacích, které tvořily podhoubí politického konzervatismu nejen v prostředí podunajské monarchie.²⁹⁹

Pomineme-li dřívější publicistické aktivity metternichovského okruhu okolo Friedricha von Gentze, systematické usilování o získání vlastního tiskového orgánu zaznamenáváme u rakouských konzervativců v období pohnutých událostí roku 1848. Osvícenější z konzervativních aristokratů tehdy začali pocítovat potřebu vlastního tiskového orgánu, který by na veřejnosti prezentoval názory nově se formujícího politického bloku pravice. V předbřeznové době tolik oblíbená forma politických brožur³⁰⁰ se nyní počala jevit jako nedostatečná, zvláště při vědomí nutnosti oslovit širší skupiny městského obyvatelstva. Akční rádius rozšíření brožur přitom byl do značné míry omezen na spřízněné osoby téhož stavu, popř. nevelký okruh učenců. Na druhé straně tím nemá být řečeno, že by se tento způsob prezentace vlastních postojů stal mrtvým. Na předchozích řádcích věnovaných politickému programu strany konzervativního velkostatku jsme snesli dostatek důkazů pro tvrzení, že forma politických spisků a brožur neztratila ani v druhé polovině 19. století nic ze svého kouzla a byla hojně využívána.

Potřeba tiskového orgánu se stala nicméně zcela zřetelnou za situace probíhající faktické polarizace názorového spektra, kdy místo stavovské reprezentace vznikají parlamentní sbory obesílané v závislosti na politickém programu. Ze zápisků Eugena Czernina vyplývá, že zejména František hrabě Stadion cílevědomě usiloval v průběhu revolučního roku 1848/1849 o získání existujících konzervativních novin na svou stranu, ovšem bez nějakého trvalejšího úspěchu.³⁰¹ Bystrý Lev Thun, jehož postoje ostatně můžeme označit spíše za autenticky konzervativní než Stadionovy, v témže období ve funkci guberniálního presidenta Království českého taktéž seznal význam tiskového

²⁹⁸ O. Urban, *Česká společnost...*, s. 477.

²⁹⁹ Srov. W. Schwentker, *Konservative Vereine und Revolution in Preußen 1848/49. Die Konstituierung des Konservatismus als Partei*. Düsseldorf 1988, s. 167.

³⁰⁰ Podrobněji J. Heidler, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*. Praha 1920.

³⁰¹ P. Molisch, *Briefe des Grafen Heinrich Clam Martinic aus den Jahren 1848 und 1849*. In: *MÖIG* LII/1938, s. 477-482, zde s. 479.

orgánu pro ovlivňování veřejného mínění.³⁰² Za účasti W.W. Tomka a J. Jirečka, kteří posléze Thuna věrně provázeli i v průběhu jeho ministerského působení v 50. letech, založil bez valného úspěchu list *Pokrok*. V průběhu bachovského neoabsolutismu se hlasatelem myšlenek thunovského okruhu stává *Vídeňský deník*.

Na Moravě se měl v revolučním roce 1848/1849 z podnětu Spolku pro podporu politického vzdělávání stát zvěstovatelem názorů šlechtických konzervativců list *Politisches Wochenblatt*. Tato snaha však nedošla očekávaného naplnění. Na tradice zemských konzervativně laděných novin později tedy alespoň navázaly listy názorově blízké katolickým politickým jednotám – *Čech a Frisch voran!* v Království českém a *Hlas* v Markrabství moravském. Na obdobné bázi vznikaly v jednotlivých korunních zemích další listy – *Tiroler Stimmen*, *Grazer Volksblatt* či *Linzer Volksblatt*.³⁰³

Na druhou stranu nelze opominout, že významný konzervativní list se na rakouské publicistické scéně objevil opravdu již v roce 1849. *Österreichischer Volksfreund* těšící se podpoře vídeňského arcibiskupa Othmara Rauschera však svým centralistickým kursem³⁰⁴ státoprávní šlechtu odrazoval. Jejím cílem se stalo – vyjádřeno roku 1871 poněkud nadneseně slovy Karla III. ze Schwarzenbergu – hájení českého státního práva „až do těch hrdel a statků“. Ačkoli od roku 1856 vycházel ve formě deníku, zůstal *Österreichischer Volksfreund* navíc nadále periodikem s omezeným rozsahem i vlivem.³⁰⁵

Snaha o zformování tiskového orgánu vyjadřujícího názory konzervativních velkostatkářů došla naplnění až na přelomu 50. a 60. let. 1. ledna 1860 byl zveřejněn program nového listu a po náročné organizačně technické přípravě, na které se velmi výrazně podílel mj. Egbert Belcredi, počal nový list *Vaterland* opravdu 1. září 1860 vycházet. Samotné vedení redakce bylo nejprve nabídnuto rytíři Chlumeckému a posléze i historikovi Antonínu Gindelymu, vzdálenému nacionální vypjatosti, oba však zdvořile odmítli.³⁰⁶

³⁰² R. Melville, *Adel und Revolution...*, s. 203-204.

³⁰³ Z. Stodůlka, *Politika katolicko-konzervativního tábora v Čechách 1869-1874*. Diplomová práce, JU České Budějovice 2006, s. 26-27.

³⁰⁴ Arcibiskup Rauscher byl sice mužem politicky konzervativním, zároveň však také přesvědčeným centralistou – srov. W. Lott, *Der Kampf um die Führung in Deutschland und die konservative Presse Oesterreichs von 1860-1866*. Disertace, Wien 1935, s. 14.

³⁰⁵ J.-P. Bled, *Les fondements...*, s. 218.

³⁰⁶ J. Štaif, *Antonín Gindely...*, s. 64-65.

Z nabídek nasměrovaných do německého (pruského) prostředí, kde existovala tradice kvalitní konzervativní žurnalistiky, nakonec příznivá odezva vzešla od Hermanna Keippa.³⁰⁷ Ten se uvolil, byv osloven Belcredim jednajícím jménem Clamovy skupiny, stanout v čele redakce a také skutečně deník obratně vedl až do r. 1866. Samotný Belcredi se vydatně přičinil o zdar celého projektu vydávání konzervativního listu svou osobní aktivitou a vystupováním na Moravě, kde výrazně převažovala šlechta naladěná vůči liberálním reformám a centralistické politice vstřícněji než čeští státoprávní konzervativci.³⁰⁸

Hermann Keipp před svým příchodem do *Vaterlandu* vtiskl osobitou tvářnost listu *Kreuzzeitung*, klíčovému periodiku starokonzervativního gerlachovského okruhu pruských konzervativců. Jakkoli se ani pod jeho vedením *Vaterland* nestal masovým periodikem (jeho náklad nikdy nepřesáhl počet 8000 exemplářů) a vícekrát byl konfrontován s finančními a technickými obtížemi, stal se z něj přesto vůdčí konzervativní list v Rakousku, jenž poskytoval významný prostor pro názory šlechtických konzervativců z českých zemí.³⁰⁹ V případě finančních či organizačních obtíží to ostatně byli právě čeští „feudálové“, kdo řešil potíže *Vaterlandu*. Roku 1866 převzal po Keippově odchodu otěže vedení listu Lev Thun, roku 1888 dočasně list „spravoval“ Egbert Belcredi. Vždy však šlo o opatření provizorního charakteru, které překlenovalo období před tím, než se podařilo najít vhodnou osobu pro vedení redakce. V případě volby šéfredaktora měli konzervativci vesměs šťastnou ruku. Vysokou úroveň těchto novin dokládá koneckonců i jméno Karla von Vogelsanga, jednoho z otců křesťansko-sociálního politického proudu³¹⁰, jenž vedení redakce převzal v roce 1875. Jak ve své monografii dokládá Antonín Okáč, solidní úroveň

³⁰⁷ Srov. A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 119. K vlivu Stahla a Ludwiga von Gerlacha, potažmo okruhu *Kreuzzeitung* na Clamovu generaci srov. H. Friedjung, c.d., II, s.272.

³⁰⁸ V dopise Jindřicha Clam-Martinice Karlu III. z 23. června 1860 přímo stojí: „Belcredi macht in Mähren brillante Geschäfte.“ SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223.

³⁰⁹ Obdobný elitní charakter vynachucující se na jedné straně nízkým nákladem a na straně druhé vybranými autory (např. F. Adami, E.L. von Gerlach, G.Hesekiel, V.A. Huber či F.J. Stahl) měl i pruský vzor *Vaterlandu*, zmíněný list *Kreuzzeitung*. Srov. J.H. Schoeps, Doktrinär des Konservatismus? Ernst Ludwig von Gerlach und das politische Denken im Zeitalter Friedrich Wilhelm IV. In: P. Krüger - J.H. Schoeps (Hg.), Der verkannte Monarch. Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit. Potsdam 1997, s. 413-426, zde s. 419.

³¹⁰ Zásadní výtka, která mohla být ze strany části federalistických politiků vůči *Vaterlandu* vznášena, byla „klerikální“ orientace listu – neutrálně na tento fakt upozorňuje F. L. Rieger v nedatovaném dopisu J.J. Clam-Martinicovi. ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic

mělo zvláště politické, resp. zahraničněpolitické zpravodajství, přičemž pozornost čtenářů poutaly rovněž kvalitní fejetony.³¹¹

Roku 1880 došlo ke změnám ovlivnivším tvář listu – jednak se zmenšil jeho formát a dále se také zdvojnásobil obsah, což opravdu vedlo ke kýženému efektu, tedy zvýšení počtu abonentů. O místo na výsluní rakouské katolicko-konzervativní publicistiky připravilo *Vaterland* až založení *Reichspostu* jakožto novinového orgánu křesťansko-sociálního hnutí v roce 1894.³¹² Existence listu, který následně začal skomírat, se pak uzavřela v prosinci roku 1911, tedy v době, kdy onen Allmayer-Beckem definovaný „feudální konzervatismus“ pomalu odcházel z politické scény podunajské monarchie a kdy vůdčí pozici v daném segmentu politického tábora v habsburské monarchii začalo obsazovat již zmiňované křesťansko-sociální hnutí. Přesto lze projekt *Vaterlandu* hodnotit jako jedinečný úspěch, který je zvláště pozoruhodný ve srovnání s konkurenty státoprávní šlechty z řad ústavověrných velkostatkářů, kteří vlastním tiskovým orgánem nedisponovali.³¹³

Možnost posílení vlastního politického vlivu však neskýtalo pouze vydávání brožur a organizace tiskového zpravodajství. Dlouholetou tradici, kterou bylo nyní možno zúročit, měla společenská angažovanost, obvyklá v aristokratických vrstvách. Státoprávní šlechta, pragmaticky usilující o spolupráci s konzervativněji orientovanými složkami české občanské politické representace, navázala i v druhé polovině 19. století na úsilí svých předků, kteří – jak přesvědčivě dokládá J. Hanuš – podporovali od konce 18. století rozkvět vlasteneckých vědeckých a uměleckých projektů³¹⁴, přičemž ani pro pozdější období nemáme nouzi o předložení dokladů oprávněnosti takového tvrzení³¹⁵. Nejen Museum Království českého³¹⁶, ale i Matice česká, Společnost

³¹¹ A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 165nn. Též M. Linsmaier, Die katholische Publizistik. Ein Beitrag zur Wiener Pressegeschichte der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Disertace, Wien 1979, s. 70nn.

³¹² K. Paupié, Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1859. I, Wien 1960, s. 96.

³¹³ Ústavověrná šlechta v habsburské monarchii disponovala vlastním listem pouze v letech 1898-1901, kdy zásluhou štyrského politika Karla hr. Stürgkha dostala pod svůj vliv týdeník Neue Freie Montags-Presse. Publicistickou podporu jinak mohla v určité míře hledat na stránkách Bohemie či Neue Freie Presse.

³¹⁴ J. Hanuš, c.d., I, s. 304nn.

³¹⁵ Na příkladu mecenášství Františka Thuna dokládají pokračování této tradice R. Prahel - Z. Hojda, Umění v konverzaci: Thunův salon. In: H. Lorenzová - T. Petrasová (ed.), Salony v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 35-46.

³¹⁶ J. Hanuš, c.d., II, s. 35: „Jak zřejmo z uvedených faktů, Vlastenecké museum české bylo ve svých počátcích zcela dílem Kašpara Šternberka a jeho přátel z vysoké šlechty české, nejkrásnějším ovocem kulturního i národního obrození výkvětu šlechty české.“ Seznam nejštědřejších donátorů, z jejichž

vlasteneckých přátel umění a snaha o dostavbu katedrály svatého Víta či vybudování Národního divadla v Praze mohly počítat s finanční a politickou podporou konzervativních aristokratů. Clamova iniciativa v květnu 1866 pak umožnila F.L. Riegerovi sehnat 1.620 zlatých určených na financování vydávání listu *Národ* v nadcházejícím období. Na tuto aktivitu přispěli vedle Clama také kn. Lobkovic, hrabě Harrach a hrabě Chotek.³¹⁷

Zejména Lev Thun přitom mohl navázat na svou někdejší angažovanost ve prospěch českého národního oživení, která provázela jeho veřejné působení v třicátých a čtyřicátých letech 19. století. Již tehdy Thun ve svých memorandech a brožurách upozorňoval na nebezpečí odcizení mezi lidem a vládnoucími kruhy, které stejně jako zaznamenanatelný úpadek mravu dle něj souvisejí se zanedbáváním a potlačováním výuky v lidových vrstvách přirozeně užívaného českého jazyka. Lev Thun tehdy rovněž aktivně zasahoval do činnosti Jednoty pro povzbuzení průmyslu v Čechách a Matice české.³¹⁸

Po skončení období napětí mezi občanskou a aristokratickou politicky se angažující elitou, které bylo zapříčiněno revolučními událostmi let 1848-1849, dochází k symbolickému smíření právě na spolkové půdě v šedesátých letech. Do čela českých kulturních, společenských i zájmových organizací byli nezřídka voleni konzervativní aristokraté – tak např. Karel III. Schwarzenberg byl nejen určitou dobu předsedou sboru pro výstavbu Národního divadla, ale stál také v čele Vlastenecké hospodářské společnosti (od 1867), Zemědělské rady pro Království české (1880-1891) a České lesnické jednoty (1869-1904). Již od 7. března 1861 byl Schwarzenberg místopředsedou výboru Musea Království českého, kterému ostatně předsedal Jindřich Jaroslav Clam-Martinic. Dalšími členy musejního výboru tehdy byli zvoleni vedle Františka Palackého a opata Zeidlera Jan hrabě Harrach a baron Robert Hildprandt.³¹⁹

příspěvků Museum vzešlo, uvádí Hanuš na s. 53nn. uvedeného díla.

³¹⁷ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic, dopis J.J. Clam-Martinice z 15.5.1866.

³¹⁸ V dopise Alexisi de Tocqueville z 2.10.1837 Lev Thun píše: „Nepopíratelný vzmach slovanské národnosti mi stále více dokazuje její převážnou a zároveň vládou a vyšší šlechtou vesměs zneuznávanou důležitost.“ Cit. dle M. Novák, *Austroslavismus*, příspěvek k jeho pojetí v době předbřeznové. In: SAP 1/1956, s. 26-50, zde s. 32.

³¹⁹ Deník Čas 8.3.1861 o reakcích nově zvoleného předsedy a místopředsedy výboru referuje: „Jeho Exc. hrabě Clam-Martinic a J.J. kníže Schwarzenberg oslovili jazykem českým shromáždění a slíbili vřelými slovy, že všechny síly své obětovati budou národnímu tomu ústavu, načež oběma hlučné «Sláva» voláno.“

Opěrným bodem „feudálních konzervativců“ byla dlouhou dobu právě zmíněná Vlastenecko-hospodářská společnost. Není divu, že právě proti ní se zaměřil útok německých liberálních centralistů po jejich triumfu v chabrusových volbách. Záminkou se stalo odmítnutí předsedy Společnosti, Karla III. Schwarzenberga, obeslat světovou výstavu ve Vídni, nebude-li mít České království stejně jako země svatoštěpánské koruny samostatnou expozici. Na valné schůzi Vlastenecko-hospodářské společnosti tehdy Schwarzenberg doslova prohlásil: „Uhry mohou být jako celek na výstavě zastoupeny, nikoli však my, kteří také platíme, a to nejvíce; my máme být za své peníze jenom okrasou cislajtanismu ve Vídni. To se nikdy nestane!“.³²⁰ Vláda (Auersperg, Koller) v odvetu za tento krok rozpoutala boj za likvidaci Společnosti, který přes odpor Richarda a Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice i Karla III. Schwarzenberga ještě roku 1872 vyhrála. Společnost byla 27. března rozpuštěna. Založení Zemědělské rady pro Království české nedokázalo ztrátu způsobenou zánikem Vlastenecko-hospodářské společnosti plně nahradit, přičemž pokusy o oživení činnosti společnosti podniknuté v roce 1879 za účasti Karla Schwarzenberga a Jana Harracha nebyly úspěšné.³²¹

Zcela výjimečnou úlohu v době, kdy již Vlastenecko-hospodářská společnost neexistovala, sehrávala pod taktovkou Karla Schönborna v září 1871 založená Katolicko-politická jednota pro Království českého. Ta navázala a dále rozvinula činnost pražské Katolické besedy ustavené v únoru 1869 za aktivní účasti zmíněného Karla hr. Schönborna a Zdenka hr. Thun-Hohensteina.³²² Prostory Besedy v Liliové ulici ostatně sloužily stejně jako Schönbornovský palác v Praze coby místa setkávání aktivistů tohoto názorového proudu i po vzniku Jednoty. V nové Katolicko-politické jednotě vystupovala za uchování postavení katolické církve ve společnosti a za posilování konzervativních hodnot též řada významných osobností z řad státoprávní šlechty, jakkoli jednota nebyla a z povahy věci ani nemohla být organizací stavovsky

³²⁰ Podobně Karel III. ze Schwarzenbergu protestoval na schůzi rakousko-uherských podnikatelů v cukrovarnictví: „Böhmens Ehre und Würde verlangen, daß wir ganz wie Ungarn eine eigene Landescommission und unsere besondere Collectivausstellung haben.“ Dále W. Rogge, Oesterreich seit der Katastrophe Hohenwart-Beust. I, Leipzig-Wien 1879, s. 49-50.

³²¹ K působení Schwarzenberga a Clam-Martinice srov. podrobněji M. Volf, Významní členové a spolupracovníci Vlastenecko-hospodářské společnosti v Království českém. Praha 1967, s. 30-31 a s. 160-161. Dále J. Šouša, K vývoji českého zemědělství na rozhraní 19. a 20. století. Česká zemědělská rada 1891-1914, Praha 1983, s. 23nn., a K. Adámek, Mé paměti..., s. 4.

³²² Dvojazyčný opis stanov Katolické besedy v Praze (Katholische Ressource in Prag) se nachází v Národním archivu Praha, fondu České místodržitelství 1856-1883, sign. 30/6, kartonu 1357. Dále k besedě Z. Stodůlka, c.d., s. 36nn.

uzavřenou.³²³ To však nic nemění na skutečnosti, že Katolicko-politická jednota pro Království české, jejíž hlas zazníval ještě v devadesátých letech prostřednictvím *Večerních novin*, představovala až do r. 1895 nejvlivnější konfesní organizaci hlásící se programově i heslem „Pro Boha, vlast a krále“ k historickým právům a zemské autonomii.

Obranná funkce Jednoty vystoupila zvláště do popředí v období liberálních vlád. Do bojů proti laicizaci školství na přelomu 70. a 80. let 19. století z konzervativních aristokratů v Jednotě výrazně zasáhl Karlův bratr Bedřich Schönborn, místopředsednickou funkci aktivně vykonával Karel Ervín Nostitz-Rieneck a na schůzích Jednoty bychom potkali i Ferdinanda Lobkovice, Karla a Bedřicha Schwarzenbergy, Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice, Jiřího Buquoye, Jana Ledebura, Karla Maxe Zedtwitze či Karla von Löwenstein-Wertheim-Rosenberg. Posledně jmenované osobnosti však zároveň dokládají, že na Jednotu nelze pohlížet jako na pevnou a neochvějnou oporu státoprávních snah. Distancování od fundamentálních článků přimělo Jiřího Kristiána Lobkovice přezdívaného Gox k výroku o „Schönbornově švindlu“, přičemž o souběžně zakládaném katolickém volebním výboru Lobkovic soudil, že jeho případné „emanace a proklamace“ se stejně budou „pohybovat na vejcích“ a budou šetřit postoje ústavověrných šlechticů.³²⁴ Ještě vyhraněněji „obojetnou“ povahu mělo tzv. šlechtické kasino v Praze (*Adels-Ressource*), které hrálo důležitou komunikační úlohu – na půdě tohoto společenského pánského klubu se běžně potkávali stavovsky rovnorodí, leč politicky jinak na opačných koncích stojící zástupci starých šlechtických rodů.

Poněkud odlišná situace panovala na Moravě, kde slabost konzervativního velkostatku, za který mnohdy takřka osamoceně třímal prapor státoprávního hnutí Egbert Belcredi, nutila jeho protagonisty k úzké spolupráci s virilisty zemského sněmu – olomouckým arcibiskupem Fürstenbergem a brněnským biskupem Schaffgotschem. Egbert Belcredi byl od roku 1870 předsedou Katolicko-politické jednoty pro Markrabství moravské, později mezi „klerikály“ nalezneme O. Serenyiho, K. Seilerna a J. Thuna.

³²³ Nic se tím ovšem nemění na skutečnosti, že také vznik místních katolicko-politických jednot zpravidla iniciovali aristokraté – stačí připomenout příklad Löwensteinů v západočeském Boru a Buquoyů v jižních Čechách. Ibidem, s. 43.

³²⁴ Dále L. Höbelt, „Verfassungstreue“ ..., s. 103nn.

Jiní aristokraté z konzervativního tábora stáli u vzniku dalších politických formací katolického ražení. Charakter politické strany měla jak vcelku nevýznamná Národní strana katolická v Království českém, jež byla pod vedením Vojtěcha Schönborna ustavena v listopadu 1898, tak její dříve založený moravský protějšek – Katolická strana národní na Moravě, do jejíhož čela se ovšem nepodařilo prosadit Richarda Belcrediho. Vůdčí postavou moravského politického katolicismu se následně stal Mořic Hruban. Tato nová etapa konzervativní politiky v českých zemích se pak již odehrávala mimo rámec vlivu státoprávní šlechty.³²⁵

III.4. Politická polarizace v řadách aristokracie: Státoprávní šlechta, strana středu a ústavověrný velkostatek

Již krátce po zformování strany konzervativního velkostatku v českých zemích se počaly objevovat rozpory ve šlechtických řadách. Velmi zřetelně se rozdílné koncepce projevíly poté, co začal vycházet *Vaterland*. Část moravských aristokratů se začala od projektu nového listu odklánět – zdál se jim příliš pročeský, málo loajální vůči Vídni, a zejména těžce snášeli negativistický podtón, s nímž se redakce vymezovala proti vládě³²⁶ a centralistickému liberalismu v podání Antona von Schmerling.³²⁷ Nejednalo se jen o Moravu – podobné výhrady vznášel např. kníže Colloredo.³²⁸ Postoje konzervativců se umírněným zdály být příliš excentrické – vždyť jedním z charakteristických znaků ústavověrné šlechty se měla stát nenápadnost jejich politického vystupování.³²⁹

³²⁵ Souhrně M. Kučera, Český politický katolicismus před první světovou válkou. In: ČČH 98/2000, s. 83-117, a P. Marek, Der tschechische politische Katholizismus in den Jahren 1890-1914. In: MIOG 111/2003, s. 445-469.

³²⁶ Takto výsledek schůzky, která se u hraběte Mitrovského konala 30.12. 1860, interpretuje deník Čas ve vydání z 3.1.1861.

³²⁷ Je ovšem třeba připomenout, že charakteristika Schmerlinga coby liberála může být zavádějící – liberální historiografická tradice, počínajíc již Roggem, vnímala otce rakouské ústavy prizmatem nikterak lichotivým, považujíc jej spíše za loajálního byrokrata než za významného státníka. Srov. P. Molisch, Anton von Schmerling und der Liberalismus in Österreich. Wien 1943, s. 3.

³²⁸ Z poznámky učiněné k 1.1.1860 a 11.2.1860 v deníku Eugena Czernina (SOA Třeboň, pobočka Jindřichův Hradec) vyplývá, že osud Vaterlandu ležel na srdci hlavně Clamovi. Czernin, kterému Clam nadšeně referoval o novém listu, zprvu nejevil přílišný zájem, zmiňuje se jen o „Clam's Zeitung“. Později jej však upoutala kontroverze s Colloredem a sám konstatuje, že kurs nastavený smečenským velkostatkářem pokládá i on za příliš konzervativní.

³²⁹ Po celá osmdesátá léta a v první polovině let devadesátých tvoří ústavověrní velkostatkáři součást koalice německé levice – samostatněji tak začínají vystupovat až po roce 1896, kdy se na říšské radě ustavilo Sdružení ústavověrných velkostatkářů (Vereinigung der verfassungstreuen Großgrundbesitzer), jehož výraznými reprezentanty jsou v českých zemích Ervín Nostitz-Rieneck, Max Egon Fürstenberg, Josef M. Baernreither či Alexander Schönburg-Hartenstein. Dále L. Velek, Strana ústavověrného velkostatku. In: J. Malíř, P. Marek a kol., Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004. I. díl. Brno 2005, s. 87-108, zde s. 88nn.

Konkrétní konsekvence na sebe nedaly dlouho čekat. A tak zatímco se kolem Jindřicha Clama, Lva Thuna, Karla III. ze Schwarzenbergu a Roberta Hildprandta soustředili více či méně vášniví obhájci státního práva Království českého, okolo Karla Viléma (Carlose) Auersperga, paradoxně někdejšího obhájce autonomie Českého království na zemském sněmu 40. let³³⁰, se formovala skupina tzv. ústavověrné šlechty loajální k Vídni a liberálnímu systému ignorujícímu historická práva korunních zemí. K této druhé skupině se připojil i Carlosův bratr Adolf Vilém, dále také Oswald Thun-Salm, Alain Rohan, Evžen a Kristián Kinští či Rudolf Morzin, mezi ústavověrnými nalézáme rovněž Hartigy a Waldsteiny. Na Moravě mezi nimi kraloval Johann svobodný pán Chlumecký a Quido hrabě Dubský z Třebomyslic. Ústavověrní aristokraté z povahy věci pochopitelně odmítali organizovat se v Rakousku *prima facie* na zemském základě, čímž se zásadně odlišovali od státoprávní šlechty, jejíž strana konzervativního velkostatku stavěla na zemském patriotismu jako na jednom z klíčových opěrných bodů. Frakce ústavověrného velkostatku tedy sice vznikly ve většině zemských sněmů Předlitavska a na říšské radě, tato skutečnost však měla pouze technicko-organizační charakter.

Mezi oběma bloky - stranou konzervativního velkostatku a ústavověrnou šlechtou - oscilovali aristokraté politicky méně profilovaní. Často se hovoří o straně středu³³¹, v Království českém spojované se jménem Alberta hraběte Nostice. Na území Markrabství moravského takovýto blok vykrytalizoval nejprve v roce 1864, avšak záhy se rozpadl. Jeho protagonisté nicméně sehrávali významnou roli nejen v zemské politice i nadále – jednalo se o zkušené parlamentní harcovníky Vladimíra Mitrovského a Alfonse Mensdorff-Pouilly, liberální poslance Franze Hopfena, Ernsta Laudona a Viktora Widmann-Sedlnitzkého³³², i konzervativce Zikmunda Berchtolda a Josefa Fürstenberga. Budoucnost patřila umírněným, kteří sehrávali roli jazýčku na vahách. Felix Vetter von

³³⁰ Karel Vilém Auersperg nejenže patřil v době předbřeznové k předním odpůrcům centralismu a byrokratické správy, ale dokonce v roce 1846 stanul v čele komise shromažďující historicko-právní argumentaci pro uznání stavovských práv. Dále W. Rudolf, Karl Fürst Auersperg als Ministerpräsident (1868). In: MÖG LXXXV/1977, s. 98nn., zde s. 100-101.

³³¹ Dosud nejobsáhleji se této formaci věnoval R. Luft ve svém pojednání *Die Mittelpartei des mährischen Grossgrundbesitzes 1879-1918*. In: F. Seibt (Hg.), *Die Chance der Verständigung*. München 1987, s. 187-243.

³³² Vztah Widmann-Sedlnitzkého k liberálům ochladl poté, co padla Potockého vláda, v níž zastával ministerskou funkci. Dále A. Frhr. von Czedit, *Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien 1861-1916*. I, Teschen-Wien-Leipzig 1917, s. 172.

der Lilie se stal v letech 1884-1906 moravským zemským hejtmanem³³³, jeho syn Moritz Vetter von der Lilie dokonce předsedou poslanecké sněmovny říšské rady (1901-1907).

Struktury strany středu se v Markrabství moravském stabilizovaly na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století. Její programové zakotvení výstižně vyjadřuje volební provolání z 27. května 1879, jež bylo voličům velkostatkářské kurie rozesláno po rozpuštění říšské rady.³³⁴ Pozoruhodným rysem aristokratických centristů byl neskrývaný pragmatismus a okázalý odstup od radikálních postojů. Spíše než o založení vlastní politické formace se mělo jednat o platformu sbližující postoje obou šlechtických politických uskupení tak, aby se – slovy zmíněného volebního prohlášení – „sjednotily příbuzné elementy“ k obhajobě společných zájmů. Žádné cíle směřující k překonání centralistického uspořádání v Rakousku či úpravám prosincové ústavy v programu strany středu nenalezneme, její pozornost se zdá být upřena na hledání řešení praktických záležitostí, zejména těch s finančním dopadem na velkostatkáře. K těmto otázkám mohla náležet ochranná cla, podpora zemědělství či dopady vojenského obsazení Bosny a Hercegoviny spíše než problematika státoprávních poměrů. Nezapomínejme také, že první kurie zemského sněmu obsazovala přinejmenším čtvrtinu míst v zemském výboru, ve vedení zemské banky a představenstvu dalších veřejných institucích zemské samosprávy. Resignace na skutečný politický program mezi valnou částí reprezentace moravské aristokracie³³⁵ pak ulehčuje naši volbu - vývoj programových strategií zemské šlechty můžeme snáze pozorovat na příkladu politicky výrazněji vyprofilované aristokracie v Království českém.

Patrně nás nepřekvapí, že ustavení strany středu, jejíž existence se na Moravě formalizovala v roce 1881, korespondovalo se snahou hraběte Taaffeho sestavit vládu založenou na širokém spojení konzervativních sil v duchu jemu vlastní devízy „zdržet se

³³³ Moravským místodržitelem byl v roce 1900 navíc jmenován další reprezentant strany středu – hrabě Karel ze Žerotína. Počátkem 20. století tak politická síla strany středu na Moravě kulminovala. Dále R. Luft, c.d., s. 214.

³³⁴ Ibidem, s. 193 a 237-238. Pod volebním provoláním lze nalézt podpisy Zikmunda hr. Berchtolda (v jeho písemné pozůstalosti uložené v Moravském zemském archivu v Brně se pod signaturou G138, inv.č. 392 provolání také nachází), Adolfa hr. Dubského, Josefa lantkraběte Fürstenberga, Ernsta sv.p. Laudona, Alfonse hr. Mensdorff-Pouilly, Vladimíra hr. Mitrovského, Ferdinanda hr. Trauttmansdorffa a Viktora hr. Widmann-Sedlnitzkého.

³³⁵ V tomto případě se – oproti situaci v konzervativním velkostatku Království českého – mnohem spíše potvrzuje názor Heinze Gollwitzera (*Die Standesherrn. Die politische und gesellschaftliche Stellung der Mediatisierten 1815-1918*. Stuttgart 1957, s. 187), podle něhož se politické strany a uskupení šlechty zpravidla obehdou bez doktrinářských a ideologických pozic.

všeho, co rozděluje, hledat vše, co spojuje.“³³⁶ Na druhé straně není ale úplnou notorií, že stoupencem a v jistém smyslu též inspirátorem zformování širokého bloku překračujícího hranice státoprávního tábora na jedné a řad ústavověrných na druhé straně byla osobnost navýsost autenticky konzervativní – Jindřich Jaroslav Clam-Martinic. Ve své analýze situace Clam-Martinic tehdy doporučoval vytvořit kandidátní listinu se zástupci obou táborů, s důvěryhodnými osobnostmi nezapletenými do každodenních politických půtek.³³⁷ Přesně v duchu tohoto plánu se podařilo zformovat stranu středu na Moravě. Je jistým paradoxem, že zatímco v Čechách se nepřiliš početná strana středu spíše ztotožňovala s názory státoprávní šlechty, na Moravě se úspěšně sestavený centristický blok po počátečních námluvách s konzervativci posléze zpravidla přikláněl ke kompromisům s liberály, včetně důsledků, které to mělo při řešení národnostní problematiky.³³⁸ Na říšské radě moravští poslanci středu usilovali o politiku konstruktivní spolupráce s vládou, aniž by však tvořili součást vládních koalic.

Rozložení sil na zemském sněmu v Čechách a na Moravě

Vznik strany středu měl v obou korunních zemích rozdílné důsledky pro utváření politické krajiny. Zatímco na Moravě sehrála tato formace klíčovou roli, v Čechách zůstala okrajovou silou. Vzhledem k rodové provázanosti Clam-Martiniců a Nosticů nepřekvapí, že se navíc v Praze přikláněla na stranu státoprávní šlechty. Ústavověrní tedy museli hledat rezervy jinde. Ústavověrná šlechta se od druhé poloviny 60. let snažila kompenzovat zmíněný deficit připoutáváním příslušníků německy smýšlející nižší, popř. nově nobilitované šlechty na svou stranu. Příklady Lexů z Aehrenthalu, Riese-Stallburgů či Korbů z Weidenheimu dokládají, že toto úsilí ústavověrných nezůstávalo bez

³³⁶ Srov. anonymní spis Graf Taaffe, 1879-1889. Eine innerpolitische Studie aus Oesterreich. Leipzig 1889, s. 29.

³³⁷ A. Skedl (Hg.), Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe. Wien 1922, s. 377-382.

³³⁸ Rytíř Chlumecký píše o situaci na moravském zemském sněmu baronu Friedrichu von Dalberg 13. ledna 1867 tyto postoje strany středu tak charakteristické věty: „...Gegenüber der mit den Nationalen Elementen geschlossenen Allianz unserer Standesgenossen, u. neben einigen Wenigen, die wieder mit der Linken durch dick und dünn gingen – haben sich in der Mitte des Landtages einige unabhängige Männer – ich unter ihnen – von beiden Seiten frei erhalten, und haben dadurch, daß beide Seiten ziemlich gleich stark waren, das Gewicht der Entscheidung auf jene Seite gebracht, zu der sie sich neigten. Wir fünf haben in nationalen Fragen mit der Linken gegen die Čechen gestimmt, so wie wir Andererseits keinen Anstand nahmen mit den Čechen die liberalen, nutzlosen sogenannten „verfassungsfreundlichen“ Demonstrationen der Linken niederzustimmen.“ Dále P. Molisch (Hg.), Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918. Wien 1934, s. 86.

výsledků.³³⁹ Zatímco ve voličském sboru fideikomisních velkostatků, z něhož bylo na českém zemském sněmu voleno 16 poslanců velkostatkářské kurie, kralovali státoprávní konzervativci, v alodiálním (nefideikomisním) sboru, kde bylo voleno zbývajících 54 zástupců velkostatku, se kyvadlo vychylovalo na stranu ústavověrných liberálů, což souviselo se ztrátou exklusivně aristokratického charakteru tohoto sboru.³⁴⁰

Jistě stojí za pozornost, že na Moravě si oproti Království českému velkostatkářská kurie uchovávala výrazněji svůj šlechtický charakter – mezi lety 1884 a 1906 se počet občanských velkostatkářů v jejích řadách změnil z 34 na 35, což v obou případech znamenalo cca. 19% zastoupení v kurii. Jednoznačně po celou dobu převládali voliči z řad knížat a hrabat (mezi 35-39%) a svobodných pánů (mezi 16-18%). Obdobná situace panovala také co do zastoupení v moravském zemském sněmu. Z 30 poslanců první kurie tvořili v letech 1887 až 1918 celkem 2/3 reprezentanti vyšší šlechty.³⁴¹ I z tohoto důvodu se zde příliš neměnilo rozložení politických sil.

V Království českém panovala vypjatější situace. Strana konzervativního velkostatku musela reagovat na strukturální změny v nesvěřeneckém (alodiálním) velkostatku zvýhodňující ústavověrnou stranu. Zvolila navýsost inteligentní strategii, která ji umožnila zachovat si vnitřní homogenitu a zároveň obnovit svou politickou sílu. Na jedné straně zůstávala oproti ústavověrným velkostatkářům více stavovsky uzavřenou skupinou, což ostatně odpovídalo konzervativnímu aristokratickému přesvědčení. Na druhé straně odpor vůči vídeňskému centralismu vedl k rozhodnutí hledat spojení v české občanské reprezentaci. Tato spolupráce nezdědila překračovala hranice dané principem státoprávní šlechtě vlastního zemského patriotismu.

³³⁹ Johann svobodný pán Lexa von Aehrenthal stál dokonce v letech 1890-1896 v čele volebního výboru české větve ústavověrného velkostatku.

³⁴⁰ Kolem roku 1900 byly 3/5 alodiálních (nefideikomisních) velkostatků v Čechách v rukou občanských velkostatkářů, čítajících tehdy na 200 osob. Jejich celkový majetek a daňové výnosy byly nicméně v porovnání se šlechtickými velkostatky relativně malé. Prostřednictvím Josefa Maří Baernreithera však měli občanští velkostatkáři své zastoupení i ve vedení strany ústavověrného velkostatku. Podobné postavení by bylo ve stavovsky „uvědomělé“ straně konzervativního velkostatku nemyslitelné. Srov. L. Velek, *Strana ústavověrného velkostatku...*, s. 90, k Baernreitherovi H. Bachmann, Josef Maria Baernreither (1845-1925). *Der Werdegang eines altösterreichischen Ministers und Sozialpolitikers*. Neustadt a.d. Aischa 1977.

³⁴¹ Při započtení aristokratických poslanců v jiných kuriích dosahovalo zastoupení vyšší šlechty na moravském zemském sněmu v roce 1913 úctyhodného počtu 26 poslanců z celkových 151 (17%). V Čechách bylo v roce 1908 procentuální zastoupení vyšší šlechty mezi poslanci zemského sněmu obdobné (17%). Srov. R. Luft, c.d., s. 191.

V poměru k českému národnímu hnutí lze pozorovat postupné a opatrné přibližování předních státoprávníků z řad české šlechty k češství a s tím související diferenciaci uvnitř samotného konzervativního aristokratického bloku. Jakkoli šlechta zůstávala věrna francouzštině coby stavovskému „sociálnímu kódu“ a její jazykový projev se vyznačoval multilinguálním charakterem³⁴², užívání českého jazyka se stalo symbolem obrany českého státního práva. K „čechizaci“ dochází u Schwarzenbergů, Thunů i Lobkoviců³⁴³, upřímným obráncem národních zájmů se stává postupně také Jindřich Jaroslav Clam-Martinic³⁴⁴, když již „poslední lancknecht“ Bedřich Schwarzenberg hájil proti Vincenci Auerspergovi své přesvědčení, že česká šlechta musí svými kořeny pevně tkvět v organismu českého národa.³⁴⁵ Češství (*Tschechentum*) bylo předhazováno Thunům³⁴⁶, na Moravě kritizoval národnostní vyhraněnost Egberta Belcrediho nejen Chlumecký a Pallavicini, ale také jeho bratr Richard Belcredi. Na druhé straně ale nelze opominout ani skutečnost, že v prostředí ústavověrného velkostatku pro změnu vzrůstalo sepětí s německým charakterem říše, jak dokládá vzývání němectva (*Deutschtum*) a zájmů Němců ve volebních provoláních tohoto bloku.³⁴⁷ V obou táborech však panovalo silné přesvědčení, že eskalace národnostního konfliktu může přinést ohrožení existence monarchie.³⁴⁸ Nejen Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, ale také Bedřich Schönborn a Jan Harrach považovali klín mezi českou a německou složkou obyvatelstva českých zemí za další překážku na cestě k dosažení uznání státoprávní integrity Království českého.

³⁴² R. Slabáková, „Il est «Höchst Zeit»“ aneb Jaký jazyk pro aristokracii v Čechách a na Moravě v 19. století? In: K. Bláhová (ed.), *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*. Praha 2002, s. 102-115.

³⁴³ K používání českého jazyka v rodině Jiřího Kristiána Lobkovice srov. M. Hlavačka, *Dětství, dospívání a rodinná strategie*..., zvl. s. 11.

³⁴⁴ Tento Clam-Martinicův přerod ovšem nikdy nepřekročil rámec státoprávně a politicky definovaného postoje, nepřerostl v národní odhodlání. Vždyť ještě 16.5.1859 psal Clam-Martinic z Krakova Bachovi dopis, v němž se strachuje o osud německého divadla a novin ve městě s těmito slovy: „Beide können nicht fallen gelassen werden, ohne dem deutschen Elemente den empfindlichen Schlag zu versetzen und der Zähigkeit der nationalen Tendenzen neuen Halt zu geben.“ (AVA Wien, Nachlaß Bach, karton 4).

³⁴⁵ „Podle mého názoru je šlechta, pokud ještě nějaká je, zakořeněna v lidu samém, může korunu a vrchol nésti, ale její kořen leží v půdě lidu. Stane-li se mu jednou cizí nebo lhostejná, už jí neprospěje stín vrcholů.“ Viz K. Schwarzenberg (ed.), c.d., s. 128.

³⁴⁶ Srov. např. Beustův výrok o bratřích Thunech: „Zum Czechentum neigten Sie von früh an, obschon die Familie damit historisch nicht verwebt war, und oft hörte ich Leo sagen: Ich bin kein Deutscher, ich bin ein Böhme.“ F.F. Graf von Beust, *Aus drei Viertel Jahrhunderten*. II, Stuttgart 1887, s. 24.

³⁴⁷ E. Rutkowski (Hg.), *Briefe und Dokumente*..., s. 300 či 473.

³⁴⁸ L. Höbelt, *Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn*. In: J. Nantz, R. Vahrenkamp (Hg.), *Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse, Umwelt, Wirkungen*. Wien-Köln-Graz 1993, s. 777-787.

Přes svůj odlišný postoj v letech první světové války nebyl zprvu národnostně lhostejný a vůči českému živlu nepřátelský ani Clamův synovec Jindřich, jak dokládá jeho korespondence s Otakarem Czerninem. U Jana Nepomuka Harracha, který neudržel s kruhem Lva Thuna, Karla Schwarzenberga, Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice a Egberta Belcrediho až tak úzké vztahy, jsme svědky úzké vazby na staročeskou stranu. Jeho pokusu vytvořit most mezi konzervativní politickou orientací a českým nacionalismem se ostatně budeme věnovat podrobněji v jedné z navazujících částí této práce. U všech zmíněných však byl přítomen prvek vědomí stavovské výlučnosti. Tam, kde jej již v důsledku vědomého odmítnutí nenacházíme – jako kupříkladu u Rudolfa Thurn-Taxisa, Václava Kounice³⁴⁹ či Františka Lützowa, kteří se ztotožnili s národně-občanským demokratickým programem – nemůžeme samozřejmě hovořit ani o konzervativním politickém krédu v plném slova smyslu.

Vedle otázky národnostní vedla k diferenciaci uvnitř strany konzervativního velkostatku i problematika sociální, která se stává jakýmsi „vnitřním kruhem – magmatem – našich moderních dějin“.³⁵⁰ Právě sedmdesátá léta strávená v opozici jako by aristokraty podněcovala k hledání nových ³⁵¹programových východisek i v této oblasti.³⁵² Jakýmsi mezníkem intenzifikace debaty nad těmito otázkami se stal rok 1873, kdy krach vídeňské bursy nastartoval hospodářskou krizi, a rok 1875. Tehdy jednak převzal přední protagonista křesťansko-sociální nauky Karl von Vogelsang vedení *Vaterlandu*, a dále v květnu tohoto roku pronesl moravský aristokrat Aloys Liechtenstein (1846-1920) svůj slavný projev, který mu vynesl přezdívku „rudý princ“. Krátce nato publikovaný Liechtensteinův článek o stávce brněnských textilních dělníků, nešetřící kritikou kapitalismu, vyvolal rychlý zásah censury.³⁵³

Sociálně reformní úsilí, k němuž choval sympatie vedle Egberta Belcrediho a Arnošta Sylva-Taroucy³⁵⁴ i bolzanovským okruhem v době předbřeznové ovlivněný Lev

³⁴⁹ Výmluvná byla neúčast šlechtického příbuzenstva na pohřbu Václava Kounice, který probíhal zcela v občanské režii za hojné účasti zástupců Sokola. Srov. O. Klobas, c.d., s. 100-101.

³⁵⁰ P. Manent, *Proč existují národy. Úvahy o demokracii v Evropě*. Brno 2006, s. 16.

³⁵¹ F. Dragon, *Die Wiener Presse kirchlicher Tendenz vom Revolutionsjahr 1848 bis zur Gründung der Reichspost (1894)*. Disertace, Wien 1953, s. 73nn.

³⁵² Srov. dále W. Stöger, *Das Verhältnis der Konservativen zur christlich-sozialen Partei*. Disertace, Wien 1949, s. 11, a také M. Grandner, *Conservative Social Politics in Austria 1880-1890*. In: *Austrian History Yearbook XXVII/1996*, s. 77-107.

³⁵³ L. Höbelt, *Die Konservativen ...*, s. 123.

³⁵⁴ Taroucovým poručíkem se po smrti jeho otce Augusta Alexandra stal ostatně právě Egbert Belcredi –

Thun, výrazně oživilo právě Vogelsangovo působení v redakci Vaterlandu. Ten již ve svých prvních člancích neváhal razit ideu politického zastoupení profesních stavů coby nejvhodnější nástroj řešení sociálních konfliktů moderní doby. Reformistické nálady ovšem nesdíleli všichni aristokraté.³⁵⁵ O ústavověrných a nově nobilitované šlechtě, nezřídka vzešlé z podnikatelských kruhů, netřeba jistě v tomto ohledu pochybovat. Ani mnozí šlechticové konzervativci, jinak s oblibou vzhlížející k ideálu „zaopatřovacího“ patrimoniálního systému, ale nesdíleli zaujetí pro sblížení s nemajetnými vrstvami městského obyvatelstva, jejichž myšlenkový svět mohl být spíše ovlivněn ideály socialismu než konzervativcům tak posvátným křesťanským světonázorem.

I přes konkrétní rozdíly v postojích jednotlivých šlechtických konzervativců je zřetelné, že zemský patriotismus jim na rozdíl od ústavověrné šlechty umožňoval zaujmout vstřícný postoj vůči české národnostní emancipaci. Jejich obava před radikalizací nižších společenských vrstev pak vedla k ochotě podpořit opatření směřující k sociální ochraně potřebných, často spíše cestou využití samosprávných institucí. V těchto dvou podstatných momentech se tedy strana konzervativního velkostatku odlišovala od liberální strany ústavověrného velkostatku.

Proces štěpení dvou hlavních politických táborů české šlechty souvisel s jednáním parlamentních sborů habsburské monarchie, zejména pak se zahájením politiky pasivní resistance v roce 1863. Právě v tomto roce tak vznikají dvě šlechtické frakce v Království českém, přičemž obdobný vývoj probíhá v roce 1864 i na Moravě. Ústavověrní velkostatkáři se vymezují oproti požadavkům konzervativního velkostatku a vytvářejí v období sporu o podobu rakouské ústavnosti vlastní organizační struktury, které jim umožní se adaptovat v podmínkách kuriální reprezentace.³⁵⁶ Pomineme-li výjimečné postavení u dvora a v rámci panské sněmovny, vysoké posty v armádě a diplomatickém sboru, zaručoval aristokracii významný vliv na politické scéně právě specifický kuriální systém zastoupení na zemském sněmu a (do roku 1905) v poslanecké sněmovně říšské rady. Bolestivá byla tato adaptace na nové poměry zejména právě pro státoprávní šlechtu, jež si uchovávala principiální odpor k institucím vzniklým na troskách stavovského

ve vzájemné korespondenci jej Sylva-Tarouca dokonce nazýval „otcem“. Viz J. Topinková, Veřejná činnost hraběte Ernsta E. Sylva-Taroucy. Diplomová práce, Liberec 2005, s. 27.

³⁵⁵ J.-P. Bled, *Les fondements...*, s. 296nn.

³⁵⁶ L. Velek, *Strana ústavověrného velkostatku...*, s. 87nn.

systému. Chtěli-li však aristokraté zasahovat do politického dění, museli potlačit svůj odpor k parlamentnímu konstitucionalismu a přistoupit na daná pravidla hry.

Princip kuriálního zastoupení založený na volební soutěži a nikoli na stavovské reprezentaci odpuzoval státoprávní šlechtu také v důsledku zavedení většinového volebního systému. Praktická podoba zastupitelského zřízení totiž připomínala vabank. Na českém zemském sněmu se až do uzavření volebního kompromisu v roce 1901 (obnoveného roku 1908), který uznal právo konzervativního velkostatku na určení většiny poslanců volených za alodiální velkostatek (33 z 54), uplatňoval princip „vítěz bere vše“. Království české bylo přitom jedním volebním okresem. V něm figurovalo přes 400 velkostatkářů v roli voličů. Z nich se jedna pětina voleb neúčastnila a zbylý počet se dělil do dvou přibližně stejně velkých skupin – na přívržence státoprávního a ústavověrného velkostatku. Každé volební klání tak bylo vyčerpávajícím maratónem s destabilizačním výsledkem.

Kupování velkostatků a jejich fiktivní převody zcela ovládly zejména volební kampaň v roce 1872, označovanou jako chabrus. Na české straně se tehdy projevil mimořádný organizační talent Skrejšovského, na německé straně zase Dotzauera. Mezi toryi se o koordinaci nákupů statků snažili Jindřich Clam-Martinic, Jiří Lobkovic, Karel Schwarzenberg a Hugo Thurn-Taxis. Síla Živnostenské banky ale nemohla konkurovat možnostem vídeňských peněžních ústavů. Bizarní spekulace a intervence z nejrůznějších stran nakonec tedy zkreslily výsledek voleb ve prospěch ústavověrných.³⁵⁷

Tzv. chabrusové volby představovaly nejen debakl morální povahy, poněvadž volební spekulace a likvidační výsledky voleb prestiž zastupitelského sboru rozhodně nezvyšovaly, ale znamenaly také značnou ekonomickou zátěž. Na šest let byli finančně vyčerpaní konzervativci postaveni mimo hru, přičemž tento stav vydržel dokonce až do rozpuštění sněmu roku 1882. V následných volbách naopak zvítězila státoprávní šlechta a ústavověrní pro změnu ztratili zastoupení na sněmu na dobu celých 19 let, tedy až do uzavření výše zmíněného volebního kompromisu.³⁵⁸

³⁵⁷ Jak dokládá Jaroslav Purš (Volby do českého zemského sněmu v dubnu 1872. Praha 1987, zvl. s. 106nn.), na jaře roku 1872 můžeme v Čechách zaznamenat na 70 převodů velkostatků.

³⁵⁸ L. Velek, Český zemský sněm v letech 1848-1913. In: Senát 3/2004 (příloha O bikameralismu a parlamentarismu), s. 1-6, zde s. 5.

Rozdělení mandátů ve velkostatkářské kurii českého zemského sněmu ³⁵⁹		
Volební období	Zastoupení ústavověrné šlechty	Zastoupení státoprávní šlechty
1861 – 1866	70	
1867	0	70
1867 – 1869	70	0
1870 – 1872	0	70
1872 – 1877	70	0
1878 – 1883	70	0
1883 – 1889	0	70
1889 – 1895	0	70
1895 – 1901	0	70
1901 – 1907	21	49
1908 – 1913	21	49

Vcelku symptomatickým paradoxem ovládnutí velkostatkářské kurie zemského sněmu konzervativci v roce 1882 se stala následná obava vlády z přílišného vlivu Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice. Ministerský předseda Taaffe v dopise pražskému místodržícímu baronu Krausovi podává věrné svědectví o stavu vedení strany konzervativního velkostatku, když líčí zážitky z audience a následného jednání s knížetem Karlem ze Schwarzenbergu. Ten odmítl úvahy o svém povolání na post nejvyššího zemského maršálka. Prý by tato funkce příliš kolidovala s jeho rolí předsedy zemské kuturní rady,³⁶⁰ a jako řadový poslanec také může lépe oponovat případné snaze hraběte Jindřicha učinit z půdy zastupitelského sboru „Kampflandtag.“ V případě tohoto argumentu byl Taaffe ovšem přesně opačného názoru a vřele Schwarzenberga na uvedený post doporučoval. Jiří Lobkovic by dle jeho názoru příliš podléhal Clam-Martinicovi, což ostatně platí („als gefügiges Werkzeug seines Bruders ... angesehen würde.“) také o mladším Jindřichovu bratru Richardovi. Oba se mu z tohoto důvodu nezamlouvali. Přesvědčit Schwarzenberga

³⁵⁹ Dle O. Urban, Die Landtage der böhmischen Länder. Sonderdruck aus der Reihe Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. VII, Verfassung und Parlamentarismus. Wien 2000, S. 1998. Podrobněji též J. Husák – R. Schráníl, Sněm království českého 1861-1911. Praha 1911, a M. Navrátil, Almanach sněmu království českého 1895-1901. Praha 1896.

³⁶⁰ Tomuto argumentu ovšem Taaffe nepřikládal žádnou váhu. Dále A. Skedl (Hg.), c.d., s. 396-398.

se ale ani Krausovi ani Taaffemu nepodařilo, a tak nakonec na relativně dlouhou dobu stanul v čele zastupitelského sboru Království českého Lobkovic.

Na moravském zemském sněmu byla situace poněkud odlišná a – dodejme - více stabilizovaná. Konzervativní šlechta z celkového počtu 32 velkostatkářských a virilních mandátů zpravidla neobsadila více jak šest či sedm křesel. Vedle stálce Egberta Belcrediho zde nacházíme na straně konzervativních „feudálů“ Hugo Salm-Reifferscheidta, bratry Serenyie a hrabata Sylva-Tarouca. K získání většiny zpravidla potřebovali konzervativci přesvědčit někoho z „mlhavých“ (*die Nebulosen*)³⁶¹, jak bývají označováni aristokraté z šedé zóny již zmíněné tzv. strany středu. Za této situace se i zde stalo spojení státoprávní šlechty s českou občanskou reprezentací přímo existenční otázkou. O vzájemné loajalitě konzervativní šlechty a poslanců národní strany svědčí i podpis moravských aristokratických státoprávníků pod Osvědčením moravských poslanců z 25.8. 1868. V Čechách se konzervativní šlechta připojila k obdobnému prohlášení občanských politiků až s časovým odstupem a pouze nepřímo.

Rozložení sil na říšské radě

Výrazný, ba přímo principiální odstup si po dlouhou dobu šlechtičtí konzervativci uchovávali vůči celorakouskému parlamentnímu sboru, vůči říšské radě.³⁶² Neúčast konzervativních „feudálů“ na jednání říšské rady v letech 1863-1879 dokazuje, že odpor k zastupitelskému sboru na celorakouské úrovni byl přímo zásadního charakteru, a nevázal se tak jako na zemském sněmu k pouhé nespokojenosti s volebním systémem. Situaci zde nicméně v praktické rovině dokázal proměnit tzv. lex Zeithammer počínaje rokem 1885 – od této doby platil na říšské radě model, který umožňoval zastoupení jak státoprávní tak ústavověrné šlechty v poslanecké sněmovně tím, že jeden volební obvod byl nahrazen obvody pěti. Ve třech z nich vítězili konzervativci a bratrovražedného boje nebylo tedy již více zapotřebí. Tímto způsobem se do jisté míry podařilo otupit nelibost, s níž konzervativní velkostatáři přistupovali k existenci celostátního zastupitelského tělesa.

³⁶¹ Zmíněný přídomek se objevuje již u F. Kameníček (ed.), Paměti a listář Dra. Aloise Pražáka. I. sv., Praha 1926, s.70.

³⁶² Ani „pamlsek“ v podobě panské sněmovny říšské rady šlechtickým konzervativcům politické působení neosládl – v souvislosti s ústavní krizí roku 1867 Jindřich Jaroslav Clam-Martinic píše Egbertu Belcrediho následující nelichotivá slova na adresu obou komor: „Nichts bringt die Wirtschafft vor dem Schottenthore – und ebenso jene in der Herrengasse, die um nichts besser ist – sicherer ad absurdum, bringt sie dahin ihren Kreislauf zu vollenden und bei dem vollkommenen Bankerott anzulangen, als wenn man sie sich selbst überlässt.“ Srov. P. Molisch (Hg.), Briefe ..., s. 101-102.

Vratme se však na samý počátek. Vzhledem k výše řečenému by nás mohlo zmást, že to byl původně právě Clam-Martinic a jeho kolegové, kdo českou občanskou reprezentaci roku 1861 přesvědčil o potřebnosti vstupu českých politiků na říšskou radu. Pragmatismus měl zvítězit nad principy. Z 203 zástupců na říšské radě jich ovšem tehdy 130 náleželo do vládního tábora liberálních centralistů a pouze 70 patřilo k parlamentní pravici sestávající z katolických konzervativců a federalistů. Když Clam v důsledku provokací podnikaných ze strany německých liberálů vůči své osobě resignoval na mandát v říšské radě, vrátil se k původnímu ostře nepřátelskému postoji k celorakouskému parlamentnímu sboru a české zástupce na sněmu podněcoval k vystoupení z říšské rady. K tomu také vskutku v červnu 1863 došlo.

Nejenom tato skutečnost dokládá hlubokou vnitřní spojitost mezi postupem státoprávní šlechty a české občanské reprezentace na politické scéně habsburské monarchie při obhajobě práv Českého království. Ovlivňování postojů bylo vzájemné, byť převzaté postoje nabývaly různých důrazů v diskursu obou stran. A tak zatímco si měšťanstvo osvojilo a přizpůsobilo historický státoprávní koncept, konzervativní aristokraté začali postupně projevovat silnější vnímavost vůči českým národnostním požadavkům i sociálním tématům. Zpočátku ryze pragmatické spojení se ve vícero případech měnilo v pouto, kdy o upřímnosti obhajoby vlasteneckých aktivit nepochybovali ani staročeští politici, jak připomíná i F. Kameníček v listáři A. Pražáka.³⁶³ Osobní angažování v české musejní společnosti, projektu Národního divadla v Praze, řadě místních osvětových projektů tak logicky doprovází postřeh policejního konfidenta z února 1867: V šlechtickém klubu poslanců českého zemského sněmu se mezi sebou pánové začínají bavit česky, pokládajíce to patrně za stavovskou povinnost. Arcivévodovi Karlu Ludvíkovi nezbylo než konstatovat, že „s těmi nejrozhodnějšími, Jindřichem Clamem, s Jiřím Lobkovicem, a Karlem Schwarzenbergem se asi nesvede nic.“ Není divu, že po zavedení okresní samosprávy v Čechách v roce 1863 Češi volili do čela těchto územních jednotek též spřízněné aristokraty (J. Lobkovic na Mělníku³⁶⁴, J.J. Clam-Martinic ve Slaném).

³⁶³ F. Kameníček (ed.), c.d., I, s. XXIII: „Z království byl vzat pouze geniální – dle mínění Pražákova – politik Jindřich Clam-Martinic, který, rozpoznáv bystře význam českého národa pro Rakousko, záhy se těsněji přiklonil k české straně vlastenecké, ba lze říci, že od r. 1861 byl vůdcem této strany, ač na veřejnost nechával vedení Palackému a Riegrovi.“

³⁶⁴ Dále Georg Fürst von Lobkowitz und die Selbstverwaltung im Königreiche Böhmen. Prag 1905, s. 7nn.

S růstem vlivu radikálnějšího křídla Národní strany, které se na počátku 70. let odštěpilo v samostatnou mladočeskou formaci, však narůstala nespokojenost části občanské reprezentace s úzkou spoluprací s konzervativními velkostatkáři.³⁶⁵ První zaváhání spojené s neúspěšnými pokusy českých aristokratů pohnout pragmatického ministerského předsedu Richarda Belcrediho k státoprávnímu narovnání se podařilo překonat, šok z provedení „dualistického“ řešení rakousko-uherského problému společné šiky pak naopak spíše posílil. Poté, co ztroskotal pokus o státoprávní vyrovnání v roce 1871, konzervativním aristokratům se nepodařilo vyhrát tzv. chabrusové volby a v roce 1873 (resp. 1874) byl v důsledku zavedení přímých voleb do poslanecké sněmovny říšské rady princip zemské autonomie dále otřesen, mladočeši už začali jednoznačně považovat spojení se státoprávní šlechtou za chybu. Vzorem pro ně mohl být koneckonců přístup moravských poslanců Pražákovy národní strany, kteří byli po celá šedesátá léta na moravském zemském sněmu věrnými spojenci „feudálů“, avšak roku 1873 neváhali se vstupem na říšskou radu rozetnout pouta vazající je na politiku konzervativního velkostatku.

Tvrdohlavý Clam-Martinic důsledně trval na pasivní resistenci svých kolegů – aristokratů a českých občanských zástupců – i přes nespokojenost mladočechů. I pragmatici v jejich řadách mu tento přístup nemohli odpustit a považovali nevyužívání příležitosti k ovlivňování veřejného dění s poukazem na státoprávní nelegitimitnost celorakouského parlamentního sboru neodvozuujícího svou existenci od zemských sněmů za staromódní, nepraktický a škodlivý postoj. Gustav Eim si například bere na mušku nedůslednost tohoto kroku a s ironií glosuje neobratnou a těžkopádnou „zásadovost“ aristokratických matadorů a jejich zhoubný vliv na českou občanskou reprezentaci, přičemž nešetří zvláště Clam-Martinice. Ostrý odsudek a jednoznačné přičítání odpovědnosti nemusí být ovšem na místě - podle umírněného Alberta Pražáka důsledné zastávání politiky neúčasti razili společně Jindřich Jaroslav Clam-Martinic i František Palacký.³⁶⁶ Navíc Clamův politický styl nelze zjednodušeně charakterizovat jako zkosnatělý - politika pro něj byla svým způsobem oblíbeným adrenalinovým sportem.³⁶⁷

³⁶⁵ Poměr ke šlechtě se dle Františka Palackého stal „jablkem Eridiným“ ve vztahu staročechů a mladočechů. Dále F. Palacký, O demokracii. In: Radhost. III. Praha 1873, s. 141.

³⁶⁶ F. Kameníček (ed.), c.d., I, s. 42.

³⁶⁷ Srov. zajímavé svědectví E. Plenera (Erinnerungen von Ernst Plener. Zweiter Band. Stuttgart – Leipzig

Konzervativní aristokracie z českých zemí koncem 70. let sama viděla neudržitelnost stávajícího dogmatického lpění na státoprávním programu a její rychlá reakce na možnosti nabízené pod Taaffeho taktovkou v roce 1879 překvapila i staročechy. Na druhou stranu „feudálové“ sedmdesátá léta nepromarnili – úzký kontakt navázaný v době vyjednávání o fundamentálkách mezi Clamem a Hohenwartem byl nyní zúročen v úsilí o sjednocení katolických a konzervativních sil v monarchii. Spolupráce se soustředila okolo Hohenwartovy strany práva (*Rechtspartei*), o jejíž vznik se Clam nemálo zasloužil³⁶⁸, jakkoli zpočátku choval pochybnosti o projektu, do něhož měli být vtaženi z jeho pohledu nespolehliví polští poslanci.³⁶⁹

Právě vůči Hohenwartovi byla ze strany politických oponentů vznášena námitka, že zcela pod vlivem Clama, jeho konzervativců a staročeků³⁷⁰ prosazoval proti vůli českých Němců „federalistickou utopii“. ³⁷¹ Někdejší karierní úředník Hohenwart, sloužící státnímu aparátu ve funkci hornorakouského místodržitele i za vlády liberálů, připravil poté rakouským centralistům nejednu nepříjemnou chvíli, přičemž velkou zásluhu na Hohenwartově osvojení si federalistického programu a přiblížení státoprávní šlechtě měl hrabě Julius Falkenhayn.³⁷² Jednotná fronta strany práva se přes rozličná zakolísání stávala díky vynikajícím osobnostem Clamova a Falkenhaynova typu v Předlitavsku realitou. Ostatně právě od českých toryů převzal Hohenwart obdiv k anglickému *selfgovernmentu* a konzervativnímu pruskému správnímu zřízení.³⁷³

Strategie hledání společné řeči ale přinesla ovoce až po roce 1879. Jakkoli věčná politika střední cesty v případě Taaffeho vlády „železného kruhu“ pravice znamenala spíše

1921, s. 175): „Er trieb die Politik etwas wie einen Sport, wie ein alter Quinze-Spieler, aber dieser leichte Wagemut, der nicht in Frivolität verfiel, hatte etwas Anziehendes, wie er denn überhaupt die glänzende Figur der Rechten war.“

³⁶⁸ Jednání vedoucí k zformování politického programu strany práva se odehrávala na podzim 1871 právě na rodovém hradu v Clamu, aby počátkem roku 1872 pokračovala ve Vídni a v létě téhož roku v Peuerbachu. Srov. L. Höbelt, *Die Konservativen...*, s. 120.

³⁶⁹ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic, dopis Riegerovi z 6.2.1871.

³⁷⁰ V řadách ještě nerozdělené Národní strany chovali vůči straně práva rezervovaný postoj „mladí“, jak dokládá koncept Riegerova dopisu Jindřichu J. Clam-Martinicovi z 28.10.1873. ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic.

³⁷¹ *Erinnerungen von Ernst Freiherrn von Plener. Erster Band*, Stuttgart-Leipzig 1911, s. 316.

³⁷² L. Höbelt, *Die Konservativen ...*, s. 118-122.

³⁷³ Srov. polemiku, kterou s Hohenwartem v této věci vedl Ernst von Plener 17.11.1876 na půdě poslanecké sněmovny říšské rady: *Reden von Ernst Freiherrn von Plener. Stuttgart-Leipzig 1911*, s. 39nn.

vytloukání klínu klínem a nevzbuzovala u státoprávníků žádné velké nadšení, drobnější úspěchy přinášely alespoň dílčí satisfakci. Požadavky „drobečkového charakteru“ koneckonců opanovaly i čtyři pamětní spisy, s nimiž F.L.Rieger, F. Šrom a J. Lobkovic předstoupili v listopadu 1879 před panovníka – vedle nápravy poměrů ve středním a základním školství šlo o požadavek zrovnoprávnění češtiny s němčinou v úředním styku v Čechách i na Moravě a žádost o úpravu jazykových poměrů na pražské universitě.

Taaffe pocházející z irského rodu usedlého v českých zemích sám nesdílel zemský patriotismus konzervativních velkostatkářů, jeho krédo spočívalo spíše v závazku oddanosti a loajality císaři. Na druhou stranu si musel být vědom významu podpory poskytované mu ze strany českých „feudálů“ – jejich 22 mandátů v poslanecké sněmovně říšské rady představovalo po 40 poslancích Hohenwartova klubu a 34 mandátech staročeků třetí nejsilnější oporu jeho vlády. Do Taaffeho kabinetu byl koneckonců přizván i katolický politik z řad státoprávní šlechty Bedřich Schönborn. Jeho kariéra nám ale zároveň ukazuje, že přijetí vládního křesla ministra spravedlnosti někdejším horlivým státoprávníkem vede v reálných podmínkách liberálního státu spíše než k proměně takového státního útvaru ke konzervativnímu obrazu k přeměně konzervativní osobnosti v kompromisního pragmatika...

Konzervativní velkostatek z Českého království se v období let 1879-1891 spojil s českými a moravskými občanskými zástupci na říšské radě do rámce tzv. Českého klubu vedeného osvědčeným tandemem Rieger-Clam. O postojích moravských velkostatkářů velmi přesvědčivě hovoří fakt, že jako jediný z osmi zvolených osob na společné kandidátce konzervativců a strany středu do tohoto Klubu vstoupil Egbert Belcredi. Ostatní velkostatkáři z Moravy vstoupit odmítli, čímž dali najevo, že nejsou přesvědčeni o státoprávní svébytnosti Koruny české zahrnující jak Království české, tak Markrabství moravské. Pro moravskou stranu středu úvahy (ostatně stejně velmi krotké) o zemské autonomii stále končily na zemských hranicích s Českým královstvím, případný integrační motiv vyplývající z pocitu sdílené české národnosti u nich (právě s výjimkou Belcrediho) nepřipadal v úvahu.

V rámci Českého klubu, ustaveného 6. října 1879 ve Vídni z 54 autonomistických poslanců z českých zemí na říšské radě, představovalo 12 českých konzervativních

velkostatkářů³⁷⁴ druhou nejsilnější formaci po staročesích (26). Volby v roce 1885 pak postavení státoprávní šlechty v důsledku úpravy volebního řádu ještě posílily. V čele Klubu stál pětičlenný výbor vedený Riegerem, reprezentující 4 názorové skupiny spojené do rámce Klubu (staročesi, státoprávní šlechta, moravané a mladočeši), přičemž „feudály“ zastupoval Jiří Lobkovic (později Richard a Jindřich Clam-Martinicové) ve funkci místopředsedy Klubu. Jednacím jazykem Klubu byla pochopitelně čeština, při volbách do parlamentních orgánů se aplikoval princip poměrného zastoupení.³⁷⁵

Jakkoli Jindřich Jaroslav Clam-Martinic nezastával zprvu v Klubu žádné oficiální funkce, disponoval značnou neformální autoritou, která se stala příčinou výtek ze strany mladočechů, obávajících se vlivu „pana Bořity“³⁷⁶ na Riegera.³⁷⁷ Také Mattušovy Paměti dokládají silné postavení státoprávní šlechty, mezi kterou v Klubu vynikali pracovitý Jiří Lobkovic, bratři Clamové a Jan Harrach.³⁷⁸ Jiný umírněný liberál, Alois Pražák, mimo jiné jeden z nejvýznamnějších českých politiků z Moravy, svého času neváhal - podle něj geniálního - Clama označit za skutečnou hlavu Českého klubu, která, netoužíc po popularitě, přenechává formální vůdcovství Riegerovi.³⁷⁹ V části Klubu ale bylo cítit řevnivost. Karel Adámek dokonce neváhá hovořit o nespokojenosti, která „s terrorem hraběte Clama“ v radikálnější nalažené části Klubu panovala.³⁸⁰ Nelze zapomenout, že úzké vztahy k šlechtě pěstovalo pouze konzervativní křídlo staročechů vedené Zeithammerem, přičemž osoba poslance Františka Jeřábka zároveň dokládá, že ani ne všichni staročesi věřili v trvalejší spojení s aristokracií.³⁸¹

³⁷⁴ Z nich bylo 10 zvoleno ve velkostatkářské kurii a dva (Harrach, Wiedersperg) za venkovské okresy, viz P. Cibulka, Český klub na říšské radě (1879-1887). In: ČČH 92/1994, s. 45-62., zde s. 54.

³⁷⁵ Dále P. Cibulka, c.d., s. 50.

³⁷⁶ Touto důvěrnou přezdívkou označovali Rieger a další čeští politici v korespondenci Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice. Jiní šlechtitští politikové většinou dostávali přezdívku právě dle svého poměru k české věci - a tak zatímco Jiří Kristián Lobkovic byl Jiříček nebo kníže Jiří, Richard Belcredi neutrálně jenom Richard, Beust už dostal označení Kousavec, Carlos Auersperg Areopák a Andrassy Vondráček. Na druhé straně se ovšem nejvýznamnější aristokratický obhájce českého státního práva na Moravě, hrabě Egbert Belcredi, dočkal nepříliš lichotivého přízviska Piskoř. Srov. F. Kameníček (ed.), c.d., II, s. 13 a 44.

³⁷⁷ Mladočech Gustav Eim jedovatě poznamenal: „V dru. Riegrovi opravdu dvě duše bydlí pospolu – jedna drží se myšlenkového a politického světa hr. Jindřicha Clama, druhá mocně zvedá se k «nivám předků» kroměřížských, k nivám demokratických, svobodomyslných a slovanských politiků.“ Srov. J. Penížek (ed.), Politické úvahy Gustava Eima. Praha 1898, s. 143.

³⁷⁸ K. Mattuš, Paměti. Praha 1921, s. 229.

³⁷⁹ F. Kameníček (ed.), c.d., I, s. XXIII.

³⁸⁰ K. Adámek, Mé paměti..., s. 90.

³⁸¹ Jeřábková přesvědčení o nutnosti emancipace občanských politiků od šlechty si byli čeští toryové

V katalogu tajných spisů fondu Presidia českého místodržitelství nalézáme zprávu místodržitelství adresovanou ministrovi vnitra komentující velký vliv hraběte Clama na sestavování kandidátní listiny staročeků pro doplňovací volby do říšské rady z 30. srpna 1880.³⁸² Podle tajné zprávy ministrovi vnitra z 11.11. 1879 Julius Grégr dokonce podezíral Clama, že chce z pozice místopředsedy ovládat Český klub skrze Riegera.³⁸³ Už v této době bylo Clamovo údajné poručníkování a povýšené chování kritizováno mladočeskými poslanci, kteří svůj názor ventilovali i vně Českého klubu.³⁸⁴ Prakticky stálé napětí panovalo mezi Clamem a Juliem Grégrem. Na druhé straně ani mladočeši nepožívali v prostředí konzervativního velkostatku dobré pověsti. Jindřich Jaroslav Clam-Martinic v dopise Riegerovi z 9.1.1881 tlumočí názor „předních měšťanů slánských“, kteří nechtějí, aby za město do říšské rady kandidoval mladoček, přičemž je zjevné, jak mu osobně leží tato otázka na srdci. Pokud by přesto nakonec měl kandidovat místo staročecha „mladý“, neměl by to každopádně být Eduard Grégr.³⁸⁵ Také pro císaře Františka Josefa I. se jednalo o „podivnou společnost“, symptomatický je výrok barona Wiedersperga, který označil mladočechy za komunisty.³⁸⁶

Poslední léta monarchie: Ve stínu někdejší slávy

Po roce 1890 dochází k viditelnému poklesu vlivu státoprávní šlechty na politické dění v monarchii, nikoli náhodou v době volebních debaklů staročeské strany.³⁸⁷ Symbolickým projevem resignace na samostatnější politiku byl vstup českých „feudálů“

vědomi – Jindřich Clam-Martinic měl k prof. Jeřábkovi ostatně „recipročně“ odměřený poměr. Karel Adámek vzpomíná, jak Clam reagoval na jeden z Jeřábkových projevů slovy „Mohlo to býti horší.“ (K. Adámek, Na úsvitě aery Taaffeovy 1879-1880. In: Česká revue 1907-1908, s. 705-723).

³⁸² NA Praha, Fond Presidium českého místodržitelství - Tajné, inv.č. 1041, č. 83.

³⁸³ NA Praha, Fond Presidium českého místodržitelství - Tajné, inv.č. 949, č. 104.

³⁸⁴ Srov. Prager Tagblatt (Beilage) z 8.5.1880: „Im čechischen Abgeordnetenclub herrscht große Erbitterung über den Terrorismus Clam's. Clam dringt auf eine möglichst schnelle Erledigung aller laufenden Geschäfte. Er bestimmt, ob und wie lange die einzelnen Redner des böhmischen Clubs zu sprechen haben. Zwischen Rieger und Clam herrscht eine auffällige Spannung. Zahlreiche Mitglieder des Čechen Clubs sind fest entschlossen, die Mandate niederzulegen.“

³⁸⁵ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic. Obdobně v listu Riegerovi 3.8.1881 ze Smečna píše: „Při doplňujících volbách doufám že nebudete příliš shovívavým k Mladočechům: s těmi lidmi není dorozumění možné.“

³⁸⁶ K. Adámek, Mé paměti z doby Taaffeovy 1879-1893. I, Hlinsko 1910, s. 27.

³⁸⁷ Úzké provázanosti těchto jevů si všiml i T.G.Masaryk, když konstatoval, že „Politický úpadek strany staročeské je přece úpadek politického vedení šlechty.“ (T.G. Masaryk, c.d., s. 132).

do Hohenwartova klubu na říšské radě po volebním úspěchu mladočechů a rozpadu Českého klubu. Smrtí Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice v roce 1887 strana ztratila vůdčí osobnost s mimořádným rozhledem i značnou společenskou autoritou a tuto ztrátu se nepodařilo nikdy nahradit.³⁸⁸ Jeho bratr a věrný souputník Richard nebyl bohužel dostatečnou náhradou. Z politického života se stáhli i další výrazní politici starší generace – Karel III. Schwarzenberg odešel po punktacích do ústraní, Egbert Belcredi v roce 1894 umírá, pouze Jiří Kristián Lobkovic dále nesl prapor státoprávní šlechty jako zemský maršálek.³⁸⁹ Pokusů o vážné hledání státoprávního řešení pro Království české se strana prakticky vzdala, občasné návrhy stárnoucího Jana Nepomuka Harracha, opakující se posléze i s jistou pravidelností, začaly být považovány za jistou formu státoprávního folklóru.

Výraznou postavou v řadách strany byl nadále Alfréd III. Windisch-Graetz, který se roku 1893 dokonce stal na dva roky rakouským ministerským předsedou. Jeho politickou kariéru v premiérském křesle symptomaticky přerušily nezvládnuté národnostní konflikty, tentokráte spor o slovinskou výuku v jižním Štýrsku.³⁹⁰ Windisch-Graetz zároveň patřil v táboře státoprávní šlechty k umírněnému křídlu inklinujícímu k dohodě s německými liberály, jehož vztahy s českou politickou reprezentací výrazně ochladly po mladočeských atacích na výsledky punktací v roce 1890.³⁹¹ Zcela samostatnou kapitolou, vybočující ovšem z nárysu aktivit konzervativních velkostatkářů, by bylo líčení působení Františka Antonína Thuna, jehož politická kariéra dokládá převládající pragmatické rysy pozdního aristokratického konzervatismu a zároveň dokumentuje marnost snah o dosažení česko-německého vyrovnání, v němž se šlechta ve své většině hodlala angažovat pouze ve smířčí roli.³⁹² Příklon k české národní straně, k němuž vyzýval Jan Nepomuk Harrach, nebyl většinově akceptován.

³⁸⁸ I dle jinak kritického Gustava Eima byl Clam-Martinic „muž, který nepopíratelně schopnostmi daleko převyšuje všechny ty sourodé politické aristokraty.“ Dle J. Penížek (ed.), c.d., s. 42.

³⁸⁹ Srov. brožuru Georg Fürst von Lobkowitz und die Selbstverwaltung im Königreiche Böhmen (Prag 1905), vydanou k sedmdesátinám knížete, která podrobně mapuje Lobkovicovy široké aktivity na poli samosprávy včetně zemských záležitostí.

³⁹⁰ H. Stekl, Das Fürstenhaus Windisch-Graetz im 19. Jahrhundert. In: H. Stekl (Hg.), Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert. Wien 2004, s. 87-100, zde s. 93-94.

³⁹¹ A. Frhr. von Czedit, Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien 1861 -1916. II, Teschen – Wien – Leipzig 1917, s. 13.

³⁹² Thun zde vynikal obdivuhodnou důsledností a sebekontrolou, kdy jej zuřivé útoky vedené v různých fázích úředního působení z obou stran nesvedly z cesty racionální uvážlivosti a střídavosti. Komplexně k jeho působení dále J. Galandauer, František kníže Thun. Místodržící českého království. Praha-

Šlechta nicméně nemizela z politického dění, poněvadž stále představovala pro panovníka spolehlivý reservoár loajálních vysokých úředníků. Jiný aristokrat z tábora státoprávní šlechty Jan hrabě Ledebur zastával pro změnu v letech 1895-1897 funkci ministra zemědělství. Tento – dle svědectví Aloise von Czedika – horlivý katolík projevující schopnosti odpovídající úřadu, do něhož byl povolán, patřil ovšem k nevýrazným postavám politického dění.³⁹³

Ledebur nebyl ostatně posledním ministrem zemědělství z tábora státoprávní šlechty. V Koerberově vládě zastával tuto portfej Ferdinand Buquoy, úspěšný velkostatkář a ministr, který požíval všeobecné obliby a vážnosti. Jeho předčasná smrt v pouhých třiapadesáti letech v roce 1900 znemožnila plné rozvinutí nepochybného talentu.³⁹⁴ S jeho starším bratrem Karlem Buquoyem, který tábor konzervativního velkostatku po Windisch-Graetzově nástupu do vládního úřadu formálně vedl, je spojen nástup nejmladší generace státoprávní šlechty do vedení strany v Čechách. Buquoy však svoji úlohu chápal spíše defensivně jako obranu již obsazených zákopů.³⁹⁵

V Markrabství moravském byla pozice šlechtických konzervativců oproti poměrům v Království českém v devadesátých letech i nadále ještě o něco neradostnější – ve volbách obsadili pouze 5 z 30 míst za první kurii. Hrabě Otto Serenyi, který po Egbertu Belcredim převzal vedení státoprávní šlechty, nedokázal tento vývoj usměrnit. Ústavověrný velkostatek, v Markrabství moravském tradičně silnější než v Čechách, tedy opět triumfoval. Pocit ohrožení z případné realizace národnostního vyrovnání na úkor kurie velkostatkářů vedl však nakonec na Moravě po roce 1895 k pozoruhodnému sbližování ústavověrné šlechty se sporými zbytky tamější státoprávní aristokracie.³⁹⁶ Reforma moravského zemského sněmu v roce 1905 ale beztak přinesla procentuální pokles podílu křesel velkostatkářské kurie. Z 30% podílu na 100 mandátech zůstal 20% podíl na 151 mandátech.

Litomyšl 2007, zde zvl. srov. s. 70, 94nn. a 227nn.

³⁹³ A. Frhr. von Czedik, c.d., I, s. 130.

³⁹⁴ Ibidem, s. 371.

³⁹⁵ L. Höbelt, Die Konservativen..., s. 135.

³⁹⁶ Na říšské radě byla podobná tendence patrná v době diskusí o zavedení rovného volebního práva do Poslanecké sněmovny, kdy ústavověrní Otakar Czernin a Max Egon Fürstenberg vystupují společně s konzervativními velkostatkáři proti tomuto kroku.

Vzestup mladočechů, probíhající takřka v přímé úměře k úpadku staročeské strany v návaznosti na ztroskotání punktací, pozici strany konzervativního velkostatku dále podkopával i v Čechách. Snaha o nalezení společné řeči s mladočechy vedla dokonce k přechodnému odštěpení tzv. národních velkostatkářů od strany konzervativní velkostatku v lednu 1894. Rozkol se podařilo překonat již na přelomu let 1896/1897. Definitivní rozpad Hohenwartova klubu vedl totiž aristokratické konzervativce k sblížení s českou občanskou reprezentací, přičemž iniciativu v tomto směru vyvíjel jak Bedřich (Fido) Schwarzenberg, tak Karel Eduard Pálffy a Oskar Parish von Senftenberg. O tom, že konzervativní velkostatek i nadále zůstával silou, s níž bylo třeba při politických kalkulacích vážně počítat, přesvědčila české občanské politiky i skutečnost, že v devadesátých letech držela státoprávní šlechta na českém zemském sněmu 49 z celkem 70 mandátů první kurie.

Dalším opěrným bodem pro konzervativní aristokraty z českých zemí byla panská sněmovna říšské rady, kde od Taaffeho dob třímala pravice prapor většiny. Její vliv na politické rozhodování ale nelze přeceňovat. Vcelku přesvědčivě jej vystihl Nikolaus von Preradovich, když konstatoval, že sněmovna je „vznešeným klubem důvěrníků Koruny, jejíž aktivity se vyčerpávají v průměru 16 schůzemi za rok“.³⁹⁷ Oproti tomu v poslanecké sněmovně říšské rady se šlechtické zastoupení stalo v podstatě marginálním v důsledku zavedení všeobecného a rovného volebního práva v roce 1907. Pokud se zde tedy ještě v roce 1878 nacházelo mezi 335 poslanci 78 aristokratů (23%), tak po roce 1907 bychom v téže komoře našli pouze 29 příslušníků této společenské vrstvy, což v úhrnu činilo pouhých 5,5% z 516 poslanců.³⁹⁸

Politická aktivita se navíc stávala v nové generaci šlechty spíše rutinou a závazkem než posláním v boji za uchování společenského řádu, jak jsme tomu byli svědky v případě generace jejich otců v době zásadních politických zvratů let 1848-1867. K nejznámějším osobám mezi konzervativními aristokraty patřil v této době Arnošt Sylva-Tarouca, kterému připadl v letech 1917-1918 nelehký úkol stanout v čele ministerstva zemědělství. Oproti jeho poručíkovi Egbertu Belcredimu ovšem Sylva nebyl rozeným politikem – svou politickou angažovanost vnímal spíše jako povinnost než osobní posláním.³⁹⁹

³⁹⁷ N. von Preradovich, *Die Führungsschichten in Österreich und Preußen*. Wiesbaden 1955, s. 60.

³⁹⁸ Ibidem, s. 61.

³⁹⁹ J. Topinková, c.d., s. 147nn.

V okruhu aristokratů pohybujících se kolem Františka Ferdinada d'Este, jenž se vážně zabýval myšlenkou federalizace monarchie, pak nacházíme kromě hraběte Sylva-Taroucy také Jindřicha Clam-Martinice⁴⁰⁰, tedy synovce slavného státoprávníka 19. století, Karla IV. Schwarzenberga i Františka Antonína Thuna,⁴⁰¹ pod jehož místodržitelskou taktovkou probíhala poslední série pokusů o národostní vyrovnání v Čechách.⁴⁰²

Prožitkem nucené volby mezi věrností dynastii a (někdy snad i více než jen) zemským vlastenectvím museli někteří šlechticí konzervativci projít v průběhu první světové války. Ministr zahraničí Otakar Czernin⁴⁰³ stejně jako Jindřich Clam-Martinic, Karel Schönborn, Hugo Windisch-Graetz, a někteří Buquoyové a Nosticové v rozporu s rodinnou tradicí optovali pro ústavověrné popř. stranu středu, zatímco Vladimír Lažanský, Ferdinand Lobkovic a Jaroslav Thun-Hohenstein zůstali věrni spojení s českou stranou. V předjaří 1918 se navíc od konzervativců odštěpila tzv. *Reichspartei* tvořená aristokraty vážně se obávajícími o osud rakouské monarchie a vládnoucí dynastie.⁴⁰⁴ Úvahy o Bedřichu Schwarzenbergovi či Bedřichu Lobkovicovi jako možném českém panovníkovi, který by nahradil habsburské mocnáře, v průběhu válečných let 1914-1918 nepřekročily hranice pražských salónních debat a v podstatě již byly anachronické.⁴⁰⁵ Občanská společnost se nejen v českých zemích většinově ubírala jiným směrem.

⁴⁰⁰ Ten následníka trůnu doprovázel i na jeho cestě kolem světa – dále např. T. von Sosnosky, Franz Ferdinand. *Der Erzherzog-Thronfolger*. München-Berlin 1929, s. 10.

⁴⁰¹ J. Galandauer, František Ferdinand d'Este. Praha 1993, s. 155nn.

⁴⁰² Na německé straně se tehdy Thun stal v důsledku svého počínání velmi neoblíbeným. Dále srov. v edici Z. Kárníka dílo K. Kazbundy, *Otázka česko-německá v předvečer velké války*. Praha 1995, s. 272 a 328.

⁴⁰³ Z dopisu Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice F.L. Riegerovi z 15.5.1866 vyplývá, že Rieger tehdy udržoval nejužší kontakty z řad šlechty s Janem Nepomukem Harrachem, Václavem Kounicem a Otakarem Czerninem. Dále ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic.

⁴⁰⁴ L. Höbelt, *Adel und Politik...*, s. 370.

⁴⁰⁵ K tomuto srov. např. M. Kučera, *Rakouský občan Josef Pekař*. Praha 2005, s. 236nn.

IV. Význam samosprávy pro politiku státoprávní šlechty

IV.1. Idea samoprávy – liberální koncept převzatý konzervativci

Podstatným prvkem existence šlechty bylo slovy Saint-Simonovými panování nad jinými lidmi, jež vycházelo ze struktur stavovské společnosti, která vyrůstá ze starších lenních svazků.⁴⁰⁶ Za situace, kdy tyto struktury ztratily své opodstatnění, stalo se předmětem zpochybňování i samo výsadní postavení dědičné aristokracie. Jak výstižně konstatuje Alexis de Tocqueville, „v době feudalismu byla šlechta vnímána téměř stejně, jako my dnes vnímáme vládu: břemena, která ukládala, byla snášena vzhledem k zárukám, které dávala. (...) Od chvíle, kdy šlechta přestává plnit tyto úkoly, zdá se být váha jejích privilegií těžší a sama její existence se už stává nepochopitelnou.“⁴⁰⁷ Vyvázání půdy a likvidace vrchnostenských poměrů zbavily šlechtu povinnosti pečovat o chudé a poskytovat pomoc v nutných případech (např. výpomoci s osivem či stavebním dřevem), zmizely i sirotčí kasy – tyto instituty přitom představovaly určité jistoty zejména pro chudší venkovské obyvatelstvo. Ze sedláků i šlechtických velkostatkářů, kteří v důsledku vyvázání půdy obdrželi značné finanční sumy⁴⁰⁸, se stali podnikatelé v agrárním sektoru.

V prostředí habsburské monarchie se ovšem ve hře objevil významný politický faktor, který stabilizující působení šlechty ve strukturách veřejné správy činil nadále žádoucím. Tímto prvkem bylo setrvalé napětí mezi českými občanskými elitami a byrokratickou státní mocí ve Vídni. Objev společného nepřítele umožnil najít styčné body mezi programem šlechtických konzervativců a českými liberály, kteří ještě na říšském sněmu v Kroměříži roku 1848 hlásali požadavky z konzervativního hlediska obtížně obhajitelné. Centralizace politické moci ve Vídni a zpochybňování státoprávní integrity korunních zemí vedly k nalezení ústředního programového bodu, na jehož prosazování se obě strany shodly. Úsilí o vytvoření široké samosprávy jakožto paralelní mocenské struktury vůči státní moci tak získalo v českých zemích zcela jedinečný rozměr. Nic na tom nemění ani skutečnost, že pojetí samosprávy u konzervativní aristokracie nemělo za

⁴⁰⁶ Srov. Ch. Meier – W. Conze, Adel, Aristokratie. In: O. Brunner et al. (Hg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart 1974, s. 1-48.

⁴⁰⁷ A. de Tocqueville, c.d., s. 80.

⁴⁰⁸ Např. u Schwarzenbergů se jednalo o 2 212 290 zlatých, u Lobkoviců o 1 205 429 zlatých a u Valdštejnů o 875 000 zlatých – srov. Ch. Stölzl, c.d., s. 29.

cíl posílit reprezentaci občanského živlu na správě veřejných záležitostí, nýbrž mělo vést k zachování co nejširší míry autonomie tradičních institucí, a to institucí veřejnoprávní povahy, vůči centrální státní moci, jejíž vůli určovala v míře nemalé osvícenským racionalismem odkojená byrokracie. Šlechta nejprve zbavená politické moci a následně přišedší i o vrchostenskou pravomoc v přirozené sféře svého vlivu, tedy na venkově, musela začít uvažovat v pojmosloví, které jí nebylo vlastní, a přizpůsobit se správním strukturám, jež mezitím v prostředí habsburské monarchie zdomácněly.

Není přitom pochyb o tom, že idea samosprávy proniká do politického zřízení Rakouska v konstituční éře z liberálního politického programu. K umírněně reformním ministrům patřil i hrabě František Stadion, z jehož dílny pocházela nejen oktrojovaná tzv. březnová ústava, ale také prozatímní obecní zákon ze 17. března 1849 (č. 170/1849 říš.zák.). Tento normativní právní akt zaštiťující se heslem „svobodná obec je základem svobodného státu“ reagoval na změny související se zánikem poddanství a vrchnostenské správy a na potřebu nového správního uspořádání v monarchii. Část pravomocí někdejší patrimoniální správy měla být přenesena na samotné občanstvo, které by v určitém územním rámci vytvářelo veřejnou korporaci vykonávající funkce veřejné správy.

Do prostředí podunajské monarchie tímto přichází moderní pojetí samosprávy, kterou lze chápat jako zásadní formu decentralizace státní správy, jako od státních zásahů bezprostředně oproštěné vykonávání věcně vymezených správních úkolů skrze zvláštní, na státu nezávislé a veřejnoprávního postavení požívající nositele správní moci, nad nimiž vykonává právní dozor stát.⁴⁰⁹ Takováto samospráva má aspekt politický (ve smyslu organizačního principu veřejné správy vtahujícího do hry občanský živel) a právní (veřejnoprávní korporace obhospodařuje určitý díl veřejné správy v podobě územní či zájmové samosprávy).⁴¹⁰ Jak samospráva územní (velkostatek, obec, okres, země) tak zájmová (cechy, společenstva, komory, a v neposlední řadě také církevní autonomie) nakonec našly své nejdůslednější zastánce mezi šlechtickými konzervativci.

O takovém vývoji se otci rakouské samosprávy, hraběti Stadionovi, na počátku ovšem ani nezdálo. Stadionovu koncepci samosprávy mohly v teoretické rovině ovlivnit

⁴⁰⁹ Pojem samosprávy viz např. P. Weides, Selbstverwaltung. In: Staatslexikon. IV, Freiburg-Basel-Wien 1988, s. 1164.

⁴¹⁰ J. Hoetzel, Samospráva. Pojem samosprávy. In: Slovník veřejného práva československého. IV, Brno 1938, s. 1nn.

zejména tři mimorakouské vzory: v belgické ústavě z roku 1831 kodifikovaná *pouvoir municipal* akceptovaná do určité míry i přirozenoprávní školou v Německu, dále francouzský trend po decentralizaci správy oživený jako reakce na koncentraci moci v napoleonském období (odtud původně dle Jiřího Hoetzela vzešlo i dělení na samostatnou a přenesenou působnost obce), a pak i Steinovo městské zřízení v Prusku (1808), které usilovalo o vtažení občanského elementu do městské správy.⁴¹¹ V první řadě ovšem Stadion byl – jak trefně konstatuje Josef Redlich – obdivovatelem francouzského stylu centralizované veřejné správy.⁴¹²

Jak vyzníval již H. Heffter, právo na obecní samosprávu, které začalo být v liberální politické doktríně chápáno jako nárok přirozenoprávní povahy, bylo v německojazyčném prostoru původně artikulováno v zásadě v opozici vůči ambicím šlechty.⁴¹³ Symptomatické je to zvláště v případě bádenského obecního zřízení z roku 1831, jež se těšilo pověsti nejsvobodnějšího komunálního zřízení v Německu. Občanství se v Bádensku již nevázalo korporativně na vlastníky nemovitostí a provozovatele řemeslných provozů, nýbrž na usedlé státní občany. Tím se odlišovalo jak od Steinova městského zřízení tak od jinak vyspělé právní úpravy platné v Bavorsku a Württembersku. Dle francouzsko-porýnské tradice bádenské obecní zřízení zároveň „zglajchšaltovalo“ města a venkovské obce, a následně v duchu osvícenského racionalismu podřídilo všechny komuny striktnímu státnímu doзору.⁴¹⁴

Myšlenka obecní samosprávy jakožto společenství vycházejícího z potřeby určit místní správní autoritu pro výkon veřejné moci ovšem nacházela již od počátku vlivné zastánce i mezi konzervativci. Friedrich Karl von Savigny ve svém díle *Die preußische Städteordnung* z roku 1832 označuje samosprávné zřízení obcí za vhodný nástroj umožňující ventilovat zájem občanů o veřejné dění. Právě v prostředí ovlivněném politickým konzervatismem se začíná projevovat rovněž zájem o ostrovní samosprávné zřízení. Důkladnost anglosaské organické výstavby společnosti zdola nahoru oslovuje aristokracii jednak perspektivou uchování organicky vzniklých místních struktur a venkovských autorit (tedy v první řadě zachováním správních funkcí šlechtického

⁴¹¹ Ibidem, s.2. Též M. Stolleis, Selbstverwaltung. In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. IV, Berlin 1990, s. 1621-1625.

⁴¹² J. Redlich, c.d., I, s. 370.

⁴¹³ H. Heffter, Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1950, s. 168-169.

velkostatku), a dále také zajímavou vyhlídkou na oslabení moci stále více se rozpínajícího státního úřednictva.

Původními zvěstovateli *selfgovernmentu* byli ovšem opět liberálové, tentokrát však porýnští. Redaktor Brüggemann, muž s minulostí politického radikála, kterého zkušenost s pruským vězením přivedla k názorové umírněnosti, tak mohl koncem roku 1845 ve svých *Kölnische Zeitung* publikovat programovou stat', v níž formuloval „cíl od místní obce až po stát a národní říši realizovaného *selfgovernmentu*“.⁴¹⁵ Dahlmannem ovlivněná bonnská universita se následně stala místem hlásání anglosaského modelu uspořádání samosprávy coby vzoru osvojitelného i ve středoevropském prostředí. Důsledně rozvedena je zmíněná idea rovněž v poslední svazku *Staatslexikonu* ve vydání z roku 1843, v němž je anglosaská idea „samovlády“ postavena do opozice k byrokratickému systému poručníkování (*Bevormundungssystem*). Projevem zájmu o britské správní poměry se stávají studijní cesty na ostrovy, které podnikají mnozí učenci a politici jako kupř. heidelberský profesor a bádenský poslanec Mittermaier v roce 1850.

Vůdčím zvěstovatelem *selfgovernmentu* se v návaznosti na průkopnickou úlohu Roberta von Mohla⁴¹⁶ stal pruský právník a liberální politik Rudolf von Gneist. Jeho klasická díla přibližující v německé jazykové oblasti kontinentálnímu právnímu i správnímu řádu vzdálenou oblast anglosaského práva pocházejí právě z 50. a 60. let⁴¹⁷, kdy také nabývají pro představitele politického konzervatismu své specifické hodnoty.⁴¹⁸ Sám Gneist jistě nebyl konzervativcem, svou polemiku zaměřuje jak proti byrokratickému systému správy tak imanentně též proti „junkerstvu“, které v padesátých letech 19. století obnovovalo v Prusku své mocenské pozice. V tomto směru je pozoruhodná již brožura *Adel und Ritterschaft in England* z roku 1853, v níž vyjadřuje svou náklonnost k statutu

⁴¹⁴ Ibidem, s. 183n.

⁴¹⁵ Ibidem, s. 253.

⁴¹⁶ Jeho zájem a v podstatě také obdiv se ovšem vztahoval primárně k ostrovnímu zastupitelskému zřízení – srov. E. Angermann, Robert von Mohl 1799-1875. Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten. Neuwied 1962, s. 402nn.

⁴¹⁷ Jedná se v první řadě o pojednání *Adel und Ritterschaft in England* z roku 1853, práci *Geschichte und heutige Gestalt der Ämter in England* z roku 1857 a následně o souborné dílo *Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht*, jež bylo publikováno poprvé v letech 1857-1860. Roku 1871 se objevuje práce *Selfgovernment. Communalverwaltung und Verwaltungsgerichte in England*.

⁴¹⁸ Řada konzervativněji zaměřených autorů neváhala Gneistovy myšlenky dále rozvádět – za zmínku stojí např. Fischelova *Die Verfassung Englands* (1862) a Walckerova *Kritik der Parteien in Deutschland vom Standpunkt des Gneistschen Englischen Verfassungs- und Verwaltungsrechts* (1865), opěvující aristokratický a nebyrokratický charakter místní správy v Anglii, který se opírá o systém smírčích soudců, a zavrhuje „kontinentální pseudoselfgovernment“.

šlechty v ostrovním království, která se na rozdíl od kontinentální stavovské elity striktně neodděluje od měšťanských vrstev ani nepožívá nijak mimořádných stavovských privilegií. Společenská harmonie v Anglii podle Gneistova přesvědčení vznikla postupnou centralizací výkonu státní moci, přičemž zvláště oceňuje „umírněnost“, s níž šlechta přijala zakotvení rovnosti před zákonem a rozšiřování volebního práva. Právě tato uměřenost prý způsobila, že se aristokracii na druhé straně podařilo zachovat kontrolu nad veřejnými úřady a podstatný vliv v parlamentu.⁴¹⁹ Pro náš výklad není bez zajímavosti, že výkon místní policie vrchností, patrimoniální soudnictví a zachování hospodářských výhod šlechty (fideikomisy, daňové úlevy) v Prusku Gneist kritizuje, protože se domnívá, že jde o „ochranná cla“ produkující „oslabené a zdegenerované plémě“ (*schwächliches und entartetes Geschlecht*).⁴²⁰

Gneistova ambice ovlivnit uspořádání orgánů veřejné moci v Prusku dle anglického vzoru se pak prolíná i jeho vícesvazkovým dílem *Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht*, které komplexně pojednává problematiku centrální i lokální veřejné správy. Avizovaný třetí svazek, který měl být věnován dějinám parlamentu, nakonec vyšel až v roce 1886 pod jiným názvem.⁴²¹ V tomto ohledu předstihlo Gneistovu publikaci vydání německého překladu klasického díla W. Bagehota o anglickém parlamentarismu v roce 1868.⁴²²

Logika Gneistova pojetí ostrovního ústavního uspořádání je nesena pojetím jednotné státní moci, která se vzpírá montesquieuovské vizi dělby moci a představám západoevropského konstitucionalismu. Základní chybou většiny kontinentálních pozorovatelů dle Gneista bylo, že v anglickém zřízení hledali cosi, co v domácím prostředí postrádali – ve francouzském prostředí se jednalo o doktrínu *checks and balances*

⁴¹⁹ E.J. Hahn, Rudolf von Gneist 1816-1895. Ein politischer Jurist in der Bismarckzeit. Frankfurt am Main 1995, s. 64-65.

⁴²⁰ R. Gneist, Adel und Ritterschaft in England. Berlin 1853, s. 81.

⁴²¹ R. Gneist, Das Englische Parlament in tausendjährigen Wandlungen vom 9. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin 1886.

⁴²² Výjimečnost významu Bagehotova pojednání pro naši studii spočívá především ve skutečnosti, že zachycuje anglické ústavní poměry v období mezi dvěma velkými reformami parlamentního zřízení v letech 1832 a 1867, tedy v čase, kdy se odpovědnost za sestavení vlády přesouvá z rukou panovníka do v podstatě exklusivní sféry Dolní sněmovny, jejíž složení se po druhé volební reformě navíc výrazně demokratizuje. Tento trend k výsadnímu postavení volené dolní komory, jejíž složení odvisí od stranické soutěže, samozřejmě nemohl českým torýům uniknout a jejich sympatie rozhodně nezískal. Srov. také komentář k novějšímu německému překladu K. Streifthaua (Hg.), Walter Bagehot. Die englische Verfassung. Neuwied-Berlin 1971, s. 9nn.

dokládající strach šlechty z úpadku vlastní moci v konfrontaci s panovnickým absolutismem a rostoucí silou úřednictva.

Gneist však konstatuje, že anglické zřízení nestojí na principu dělby moci, nýbrž naopak vyjadřuje po staletí trvající jednotu státu vyrůstající z koherentní soustavy správního práva a širokého *selfgovernmentu* hrabství. *Selfgovernment* přitom není nesen úřednictvem, byrokracií, nýbrž velkostatkem, který ovšem na druhé straně díky pozemkové dani fakticky hradí náklady místní správy. Logicky zcela mimořádnou roli v tomto systému sehrávala dědičná aristokracie – srůstání daňové a úřední povinnosti legitimizovalo výjimečné společenské postavení šlechty, z jejichž řad panovník pravidelně vybíral nejvyšší správní autoritu hrabského okrsku – smírčího soudce. Ten rozepisoval daňovou povinnost, jemu podléhali nižší úředníci, on sestavoval seznam přisedících.⁴²³ Ať příslušník vyššího stavu v roli smírčího soudce či středostavovský obyvatel hrabství zastávající funkci přisedícího, představeného farní rady, konstábla či dohlázele nad chudinskou péčí – všichni nacházeli v této struktuře své místo vyplývající ze společenské stratifikace. Podle Gneista se takto nejlépe překoná individuální egoismus a napětí mezi státem a společností, které Gneist chápe v intencích Lorenze von Stein.⁴²⁴

Základní osa Gneistova výkladu tedy v konečném důsledku spočívala na přesvědčení, že anglický *selfgovernment* je vzorem hodným následování, a to zejména s ohledem na tři jeho prvky:

- 1) úřednický aparát pouze doplňuje strukturu samosprávy a je podřízen čestným úřadům, na nichž je *selfgovernment* vystavěn;
- 2) smírčí soudce odvozuje svou autoritu od panovníkova pověření a je tudíž nezávislý na centrální vládě; a
- 3) koherenci veřejného práva garantují soudy aplikující zvykové právo.⁴²⁵

⁴²³ R. Gneist, Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht. Bd. I, Berlin 1857, s. 629-630.

⁴²⁴ Podle Steina je úkolem státu garantovat svobodu jednotlivce a rovnost ve vztahu k veřejnému právu, která je ve společnosti podrobena ohrožení vyplývajícímu z rozdílných možností, jež se na jedné straně naskýtají třídě vlastníků a na straně druhé nemajetným osobám závislým v pozici pracovní síly na vůli majitelů výrobních prostředků. Srov. L. Stein, Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. I. Bd., Leipzig 1850, s. XLIII-XLVII.

⁴²⁵ V této souvislosti není bez zajímavosti, že aristokratická Sněmovna lordů, tedy horní komora britského Parlamentu, byla a je zároveň nejvyšší soudní instancí v zemi. Tato konstrukce přesně odpovídá přesvědčení o kontrolní, v každodenním životě nenápadné povaze vlivu, který si šlechta v Albionu ponechávala.

Selfgovernment postavený na vzájemné službě občanů napomáhá zdolat rizika sociálního neklidu tím, že překonává střet vzájemně na místní úrovni protichůdných zájmů – tím také spolehlivě eliminuje riziko revoluce. Duch zvykové příslušnosti k místním korporacím pak umožňuje je pojímat coby přirozené volební jednotky, z nichž je obesílána dolní komora parlamentu.⁴²⁶

V druhém díle svého *opus magnum* si již Gneist také více všímá napětí, které v novějších anglických dějinách přináší systém stranické reprezentace.⁴²⁷ Pravým protipólem tohoto uspořádání pak byl pro Gneista systém francouzské veřejné správy. Konstitucionalismus červencové monarchie stejně jako správní despotismus bonapartistického ražení představovaly dle něj zavrženíhodnou formu uspořádání veřejné moci. Systém prefektur ovládaný pařížským centrem vylučoval možnost efektivního fungování místní a regionální samosprávy. Sám Tocqueville jakožto stoupenec liberálního konceptu samosprávy byl sice v německém prostředí vysoce ceněn, sehrával ovšem spíše roli svědka pochybení systému francouzské veřejné správy. Není proto divu, že úvahy Johna Stuart Milla, který doporučoval místní správu v Anglii převést na placené úředníky a volená shromáždění, přičemž na základě všeobecného volebního práva by byl volen i parlament, Gneist jednoznačně odmítal.⁴²⁸ Vláda by následně degradovala do pozice voleného výboru dozírajícího na výkon moci státní úřednictva, což podobně jako ve Francii „auf dem Boden völlig verflachter Municipalverfassungen nur zur centralisierten Bürokratie und zum Absolutismus eines *élu du peuple* führen kann.“⁴²⁹

Gneistovy úvahy o anglickém *selfgovernmentu* se od počátku setkaly mezi pruskými konzervativci s pozitivním ohlasem, jak dokazuje dopis Ernsta Ludwiga von Gerlach Rudolfovi Gneistovi z 9.8.1854, v němž se tento konzervativní „feudál“ vyznává ze svého přesvědčení potvrzeného četbou Gneistova spisu, a sice že aktuálním politickým úkolem je důsledné provedení Hallerova patrimonialismu, které zároveň garantuje silné monarchické zřízení, kdy jsou všechny vztahy ve státě proniknuty jednotící mocí.⁴³⁰

⁴²⁶ E.J. Hahn, c.d., s. 71.

⁴²⁷ Ibidem, s. 75n.

⁴²⁸ Podrobně se ke kritice J.S. Milla vrací R. Gneist v pojednání *Verwaltung, Justiz, Rechtsweg. Staatsverwaltung und Selbstverwaltung nach englischen und deutschen Verhältnissen mit besonderer Rücksicht auf Verwaltungsreformen und Kreis-Ordnungen in Preußen*. Berlin 1869, s. 55nn.

⁴²⁹ Dle E.J. Hahn, c.d., s. 77.

⁴³⁰ Na druhé straně Gerlach očividně nesouhlasil s Hallerovým „soukromoprávním“ uchopením státu, kdy státní právo jako by bylo pouhou modifikací přirozeného soukromého práva. Dále srov. vzájemnou

Jakkoli Gneistovy postoje mohli pruští i rakouští konzervativci v mnohém převzít, jeho další směřování se v pozdějším období odchýlilo od původní osy, a to i v důsledku politických změn, které od šedesátých let vedly k prosazení liberálních politických názorů. Gneist je spolu s Treitschkem přitom již řazen k mladší generaci právních teoretiků neváhajících se politicky angažovat v duchu klasického národního liberalismu. Právě tento okruh později vytvořil ideový základ pro formulování Bismarckovy pruské politiky vycházející však již oproti starokonzervativcům z etatistických premis.⁴³¹ Reformní ideje národně liberálního tábora, který své naděje opíral o silnou autoritu státu jakožto přímého dědice byrokraticko-osvěcenského projektu 18. století, se pak logicky obracely proti pokusům o resuscitaci byť i jen dílčích prvků stavovského zřízení.

Z tohoto důvodu se trajektorie původního pojetí samosprávy coby protiváhy státní moci posouvá stále více do polohy uchopitelné konzervativními silami, které se nacházely v éře nástupu konstitucionalismu v defensivě. Skutečně relevantní pokus o sloučení původně liberálních premis s konzervativním politickým programem podnikl v teoretické rovině Wilhelm Heinrich Riehl, jehož koncepce státního zřízení a organizace samosprávy vycházela z představy o slučitelnosti stavovského principu s moderní občanskou společností. Riehl sice stejně jako Gneist usiloval o reformu šlechty dle anglického vzoru⁴³² a byl si vědom společenské poptávky po odstranění tradičních společenských privilegií, nadále však považoval za základ zastupitelského zřízení rozdělení obyvatelstva na reprezentaci šlechty, měst, rolnictva a čtvrtého stavu - proletariátu. Z Nasavska pocházející Riehl se sice dočkal zásadního odmítnutí ze strany pruského historika Treitschkeho, na druhé straně tradiční společenské elity mohly nalézt v jeho úvahách řadu styčných bodů s vlastními zájmy.

Averze svobodomylovného Porýní vůči pruské byrokracii nacházela v habsburské monarchii svůj odraz v odporu části šlechty i občanské politické reprezentace k vídeňskému úřednickému a mocenskému aparátu. V době předbřeznové se patrně

korespondenci v edici H. Diwaldta (Hg.), *Von der Revolution zum Norddeutschen Bund. Politik und Ideengut der preußischen Hochkonservativen 1848-1866*. II, Göttingen 1970, s. 658.

⁴³¹ Dosud nepřekonána je v tomto ohledu práce G. Rittera, *Die preußischen Konservativen und Bismarcks deutsche Politik 1858 bis 1876*. Heidelberg 1913.

⁴³² Tímto požadavkem ostatně nebyl nijak výjimečný – srov. H. Reif, *Adelserneuerung und Adelsreform in Deutschland 1815-1874*. In: E. Fehrenbach (Hg.), *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770-1848*.

nejznámějším reprezentantem tohoto proudu stal Viktor svobodný pán von Andrian-Werburg.⁴³³ Andrian vystihl touhu po změnách, která se začínala ve stavovských tělesech monarchie ve 40. letech probouzet.⁴³⁴ Ve svých dílech se tento reformistický aristokrat („...im Fortschritt liegt das Leben, Stillstand aber ist Tod.“) odvolává na poměry v Uhrách a Anglii jakožto na vzor územní samosprávy, jehož inspirativní hodnota vyniká zvláště ve srovnání s poměry panujícími v Rakousku. Je přesvědčen o nezbytnosti „postupné, ale důkladné reformy“ a volá po „systémové změně“. Za základ oživení zemských sněmů pokládal předchozí změnu obecního zřízení, která by garantovala, že svobodně zvolení zástupci třetího stavu nebudou pouhým nástrojem závislým na pokynech centrální vlády a byrokratického aparátu. V zemských sněmech by mělo být sjednoceno zastoupení panského a rytířského stavu, přičemž hlasovací právo mělo být omezeno na pozemkové vlastníky, rozšířena by byla reprezentace měst a venkova. Rozhodujícím faktorem poměru zastoupení stavů by se staly odvody přímých daní.⁴³⁵

Důležitý je však návrh na rekonstrukci zemských práv – zemské stavy by měly rozhodovat o povolování všech daní, rozdělování, výběr a odvod pozemkové daně, petiční právo, právo konzultace ke všem země se dotýkajícím záležitostem, výlučné oprávnění k uznání nových stavů či zemskodeskových korporací. V případě jmenování nejvyšších zemských úředníků (hejtmana či maršálka) panovníkem mělo být zaručeno oprávnění stavů předložit vlastní návrh. Zavedena měla být veřejnost jednání nových sněmů a výslovně uznáno by bylo i právo na korespondenci mezi provinciemi ve věcech společného zájmu.⁴³⁶

Andrian, reprezentant autonomistů, se následně svým postojem po roce 1848 fakticky přiblížil konzervativní šlechtě stojící v opozici k neoabsolutistickému režimu. V srpnu 1850 plánoval setkání aristokratické opozice monarchie ve Vídni, přičemž ale jeho

München 1994, s. 203-230.

⁴³³ Dále též V. Bibl, *Die niederösterreichischen Stände im Vormärz*. Wien 1911, zvl. s. 308nn.

⁴³⁴ Dosud byli poslanci zemských sněmů spíše jen „schön uniformierte Volksvertreter“ – cit. dle V. Bibl, c.d., s. 36.

⁴³⁵ V. von Andrian-Werburg, *Oesterreich und dessen Zukunft*. II, Hamburg 1847, s. 53. V této souvislosti jistě stojí za pozornost, že propojení otázky obecního zřízení s reformou zemského sněmu nacházíme i v petici vídeňského měšťanstva z 9.3.1848 – petice přitom počítá s rozdílnou úpravou poměrů na venkově a ve městech, čímž zohledňuje zájmy šlechty. Dále V. Bibl, c.d., s.322n.

⁴³⁶ Ibidem, s. 310.

podnět nenašel s výjimkou hraběte Belcrediho a Hartiga⁴³⁷ na Moravě v českých zemích podstatnější odezvy. Ve své brožuře *Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage* (Leipzig 1859) sepsané již roku 1851 útočí Andrian na absolutismus i vítězí centralismus, dovolává se přitom i českého státního práva a stavovského principu. Zájmové zastoupení by se dle něj mělo zakládat na reprezentaci velkostatku, měšťanského a rolnického živlu při zohlednění postavení některých korporací (církve, university, obchodní komory...). Dolní komoru zastupitelského sboru by měly obesílat zemské sněmy, horní komora by se měla skládat z dědičných pairů.⁴³⁸

Oslnění Anglií vede k osvojení si pojmu *selfgovernmentu* i v prostředí české aristokracie. Idealizovaný *selfgovernment* se zde stává jakýmsi symbolem odporu vůči moderní podobě zbyrokratizované veřejné správy. Vyjadřuje obdiv k stabilnímu, z tradice vycházejícímu a právní kontinuitě respektujícímu státnímu zřízení ostrovního království. Vzhledem ke kosmopolitnímu rodovému zázemí řady šlechtických předáků byl tento zájem ostatně přirozený. Zejména v případě Clam-Martinice, kterého vzhledem jeho k anglofilii kombinované s důstojným plnovousem obdařil ministerský předseda Hohenwart přízviskem „anglický ovčák“⁴³⁹, nás tato skutečnost nemůže překvapit - původ matky a diplomatické kontakty jeho otce činí tento postoj ještě pochopitelnějším.⁴⁴⁰

Samotné odvolávání se na anglickou samosprávu a poměry v ostrovním království nepatřilo mezi nijak ojedinělé projevy konzervatismu, poněvadž se s ním setkáváme i u jiných představitelů českého šlechtického velkostatku. Tak kupříkladu brožura Lva Thuna *Die Ereignisse in Galizien und das Patrimonialverhältnis in Österreich* z dubna 1846, obhajující úlohu zemských stavů a patrimoniální správy v souvislosti se správními reformami probíhajícími v Haliči pod taktovkou hraběte Františka Stadionu, uvádí jako protiklad

⁴³⁷ F. Hartig v roce 1852 anonymně publikoval ve Vídni spis *Zwei brennende Fragen in Österreich*.

⁴³⁸ Navázal přitom na svou brožuru *Centralisation und Decentralisation in Österreich* (Wien 1850). Dále H. Friedjung, c.d., II, s. 277-278.

⁴³⁹ A. Schäffle, *Aus meinem Leben*. I, Berlin 1905, s. 209.

⁴⁴⁰ S trochou nadsázky můžeme konstatovat, že ostrovní objetí jej svíralo ze všech stran – nezapomínejme ani na děda Clamovy choti, moravského aristokrata Hugo Salm-Reifferscheidta. Tento praktický člověk ovšem hledal inspiraci spíše v podnikatelských aktivitách. Roku 1801 navštívil Británii a následně na svých panstvích neváhal zavádět odpozorované progresivní metody zpracování vlny.

byrokratické státní správy na pevném základě stojící samosprávu charakteristickou pro Anglii.⁴⁴¹

Jiný vzdělaný aristokrat, hrabě Jiří Buquoy, známý polyhistor a objevitel hyalitového skla, ve své dnes již takřka pozapomenuté brožuře *Vorschule zu den Kammer-Debatten*⁴⁴² z roku 1848 nejen prokazuje znalost římského práva, názorů Montesquieuových i Washingtonových, ale především se projevuje jako svobodomyšlný přívrženec parlamentarismu anglického stříhu. Na druhé straně varuje před nedostatkem odpovědnosti a za základní podmínku občanské svobody považuje morální vyspělost a „zlomení okovů animálnosti“⁴⁴³. Při srovnání konstitučně monarchistického a republikánského zřízení klade do popředí výhody prvního z nich⁴⁴⁴, přičemž za vzor hodný následování považuje právě anglické ústavní uspořádání. Rozdíl mezi monarchií a republikou simplifikuje na příkladu rozdílu mezi občanskou svobodou a demokracií, neboť podle něj je udržovacím principem demokracie malost a zlostné slídění neuspokojených jedinců. Naopak zastupitelské zřízení postavené na koexistenci s principem monarchie, pokud skutečně vychází z historického vývoje národa a je opravdovým výrazem v národě panujícího přesvědčení, dovoluje každému jednotlivci dosáhnout nejvyšších met při respektování zájmů druhých...⁴⁴⁵

Při líčení událostí z počátku 60. let poté Redlich označuje Thuna, Clama i Szécsena za opravdové znalce a obdivovatele anglických institucí⁴⁴⁶, přičemž u Stadiona, jemuž prý koneckonců spíše vyhovoval model francouzský se svým centralistickým zaměřením, pro období konce 40. let otevřeně přiznává, že i přes určité analogické prvky obsažené v jeho

⁴⁴¹ R. Melville, *Adel und Revolution*..., s.292.

⁴⁴² Celý název spisku je poněkud krkolomný a zní: Einige der wesentlichen Punkte, die jeder Theorie des Debattirens in den Kammern einer echten Volks-Repräsentativ-Verfassung entsprechen müssen, gleichsam als eine Vorschule zu den Kammer-Debatten im Oesterreichischen Staate, Prag 1848.

⁴⁴³ „Willst du frei als Bürger, so sei vorerst moralisch würdig als Mensch; breche vorerst die Fesseln der Zoosinnlichkeit.“ Ibidem, s. 21.

⁴⁴⁴ Pod pojmem republikánství mu patrně vyvstává před očima představa jakobínského teroru ve Francii, naopak monarchii si idealizuje na příkladu Anglie. Ibidem, s.30 .

⁴⁴⁵ Ibidem, s. 30.

⁴⁴⁶ J. Redlich, c.d., I, s. 577. Dále srov. J. Klabouch (*Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich*. Wien 1968, s. 14), který situaci v předbřeznovém Rakousku popisuje následovně: „Das englische Selfgovernment war in Mitteleuropa nicht unbekannt. Es fand schon damals Sympathien namentlich in den Adelskreisen, aber es war aus zu unterschiedlichen Verhältnissen hervorgegangen, als daß es hätte tiefer wirken können.“

návrhu obecního zákona nelze odpovědně říci, zda byl hlouběji seznámen s fungováním britské veřejné správy.⁴⁴⁷ Dle Redlicha, který se otázce samosprávy na teritoriu ostrovního království také věnoval⁴⁴⁸, se sice ve 40. letech o anglické samosprávě mnoho diskutovalo, avšak skutečně zasvěcenější pohled na ní přináší až v Rakousku rozšiřované Gneistovy spisy. Na rozdíl od Gneista však Redlichův pohled na ostrovní samosprávu vycházel z abstraktnější vize státního uspořádání, v podstatě oproštěné od Steinova dualismu státu a společnosti, který ještě u Gneista hrál klíčovou roli. Také reformy britského zastupitelského zřízení po roce 1832 již Redlich nehodnotí negativně, nýbrž je považuje za úspěšný pokus přizpůsobit politický systém požadavkům industriální společnosti.

Základním problémem praktického naplnění úvah o *selfgovernmentu* v prostředí podunajské monarchie, problémem, na který ostatně upozornil i Albín Bráf, však byl diametrálně odlišný charakter samosprávy v Anglii, kde územní samospráva prakticky výlučně vykonávala na svou odpovědnost i to, co v habsburské monarchii vzhledem k dvoukolejnosti veřejné správy spadalo do rámce přenesené působnosti. Tamější *selfgovernment* tedy představoval státní správu realizovanou na lokální úrovni.⁴⁴⁹ Navíc nositeli znalostí o fungování britského *selfgovernmentu* byli v Království českém vzhledem k získanému vzdělání, zcestovalosti a koneckonců také „existenčnímu ohrožení“, jež přinášely byrokratické reformy, právě aristokraté. V prostředí českých občanských elit dozrával proces poznávání poměrů v ostrovním království pomaleji. Opravdu zasvěcené práce zabývající se reálnou podobou a podstatou samosprávy v Anglii jsou publikovány o poznání později. Jan Palacký v Praze roku 1881 vydal útlé dílko *O samosprávě anglické*, v rámci několikavazkové řady *Česká politika* redigované Z.V. Tobolkou za účasti K. Henna, K. Kadlece, K. Kramáře, T.G. Masaryka a dalších se objevila v hlavě druhé druhého dílu nazvané *Správa mocnářství rakouského* (Praha 1907) v části čtvrté věnované samosprávě a sepsané A. Bráfem stat' věnovaná srovnání situace v podunajské monarchii s poměry britské monarchie.

⁴⁴⁷ J. Redlich, c.d., I, s. 375 a 577.

⁴⁴⁸ V roce 1901 vychází jeho práce *Englische Lokalverwaltung. Darstellung der inneren Verwaltung Englands in ihrer geschichtlichen Entwicklung und in ihrer gegenwärtigen Gestalt*.

⁴⁴⁹ A. Bráf, *Anglická samospráva*. In: *Samospráva. Řada přednášek pořádaných Českým klubem v Praze*. Praha 1899, s. 25-48.

Obecně vzato reálný vývoj poměrů v Rakousku, pro které se stala charakteristickou obecná dvojkolejnost státní správy a samosprávy, dával čím dál tím méně šancí k prosazení anglického *selfgovernmentu*, zejména těch prvků, které byli pro českou státoprávní šlechtu nejatraktivnější. Tímto lákadlem byly široké pravomoci obecní samosprávy a relativní nezávislost pozemkové aristokracie na obecní správě, které si všímá již Jan Palacký, když konstatuje: „Zárodek a podklad všeho státu jsou prvkové politictví, obec a dvůr.“⁴⁵⁰, přičemž „Anglie byla a jest státem čistě feudálním; manské právo dosud platí a rozhoduje.“⁴⁵¹ Netřeba asi vysvětlovat, že dvorem je zde prakticky míněn svobodný velkostatek, jehož vyčlenění z obecního celku nejen z důvodů prestižních, ale i z příčin ryze pragmatických konzervativní šlechta požadovala.

Bez povšimnutí nemůžeme přejít ani zasvěcené a obdivné úvahy a referáty neznámého autora či autorů věnované ústavním poměrům v Británii, publikované již počátkem roku 1861 na stránkách umírněně liberálního deníku *Čas*. Ten vydával JUDr. Alois Krása, okolo kterého se seskupuje tzv. strana pokroku, k níž se hlásili mimo jiné Bělský, Brauner, Palacký, Pinkas, Rieger, tedy lidé ochotní ku spolupráci s konzervativními aristokraty.⁴⁵² V článku „Rakousko a ústavní svoboda“ otištěném 27. února 1861 (*Čas* č. 50) se tedy například dočteme následující věty: „Praktický Angličan kráčel na dráze politické statně, avšak i povážlivě ku předu bera vždy ohled i na čas i na vlastní síly své. A povážlivé postupování toto učinilo z Angličanů nejsvobodnější národ v Evropě. Jinak počínali sobě Francouzi. Roku 1789 dal se národ tento na dráhu, na kteréž bez rozvahy všecko jal se bořit. (...) Doufejme, že národ náš bráti se bude cestou praktických Angličanů a že tudíž statně, ale i povážlivě kráčet bude ku předu na dráze politické svobody“. Po vydání únorové ústavy následuje i její obsáhlé srovnání s anglickou ústavní situací⁴⁵³, když již dříve dala redakce listu na vědomí ochotu smířit se s existencí

⁴⁵⁰ J. Palacký, *O samosprávě anglické*. Praha 1881, s. 6.

⁴⁵¹ Ibidem, s. 7.

⁴⁵² Koneckonců jak Bělský, tak Rieger byli později nobilitováni, jiní dva vedoucí představitelé strany pokroku (cukrovarník Clemens Bachofen von Echt a Eduard Seutter von Lötzen) se už šlechtickým titulem mohli pyšnit.

⁴⁵³ *Čas* č. 55 z 5.3.1861, šifra **.*.

panské komory, bude-li tato budována po vzoru ostrovního království a ne podle „pruského mustru“.⁴⁵⁴

Na druhou stranu šlo v případě těchto příspěvků nepochybně o výraz konzervativnější části občanské reprezentace. Její radikálnější složky nalézaly prostor pro své názory od počátku roku 1861 na stránkách *Národních listů*. Navíc i v samotném *Času* se začaly postupně objevovat články autorů, kteří se již nestavěli odmítavě k dědictví Francouzské revoluce. Redakce tohoto listu navíc nepokrytě upřednostňovala národní princip před šlechtou vyzvedávaným historickým právem⁴⁵⁵ a neváhala kritizovat *a priori* odmítavý přístup Clamových konzervativců k Schmerlingem připravované ústavní reformě a zřízení zastupitelského orgánu na říšské úrovni, což vedlo až k tomu, že pro Clama se na krátkou dobu staly přijatelnější vídeňské vládě nedůvěřující a v neskrývané opozici stojící *Národní listy*.⁴⁵⁶

Momenty, které představovaly pro jednu stranu nejzazší bod, kam až byla ochotna zajít, považovala druhá strana pro existenční minimum. Prostor k průniku obou množin tak byl relativně nevelký. Prostřednictvím svého pera nám totiž Lev Thun, autor doslovu k jím vydanému překladu Greyovy knihy věnované otázce britského parlamentarismu (*Die parlamentarische Regierungsform, betrachtet im Hinblick auf eine Reform des Parlaments*, Prag 1863), jasně narýsoval meze, kde končil obdiv k anglickému státnímu a správnímu zřízení na straně konzervativního velkostatku. Zatímco obecní samosprávu by bylo dle anglického vzoru vhodné reformovat včetně vyčlenění velkostatku z obecní pravomoci, parlamentní systém britského typu dle jeho názoru není v současné době možné zavést, protože Rakousko nezná stranický systém a jedinou existující stranou jsou jemu osobně nepříliš příjemní liberálové. Obává se spojení parlamentarismu a úřednické vlády, čímž by vzrostl vliv byrokracie a snížila by se odpovědnost poslanců za osud země. Navíc narozdíl od Anglie, kde neexistuje psaná ústava, by v rakouských poměrech hrozily

⁴⁵⁴ Čas č. 41 z 16. února 1861.

⁴⁵⁵ E. Tonner v Čase z 6.1.1861 vyjadřuje názor, že z historického práva je možno převzít jen to, co může obstát v poměrech nynějších.

⁴⁵⁶ 7. ledna 1861 píše Jindřich Clam Karlu Schwarzenbergovi: „Der Čas wird täglich schlechter. Mir sind die Národní listy entschieden lieber.“. Situace se však o něco později opět „stabilizovala“, redakce Času se stala přístupnější, takže smečenský pán mohl knížeti Karlovi 24. září 1861 napsat: „Mit Krása habe ich lange und eindringlich gesprochen - er schien ganz willig und bereit das gesagte zu beherzigen.“ SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223.

neustálé zásahy do podoby základního zákona země. Za vhodnější proto Thun považuje podle stavovského klíče sestavený zastupitelský sbor a zároveň volá po respektování práva panovníka jmenovat ministry dle svého vlastního uvážení.⁴⁵⁷

Není divu, v jeho uvažování výrazně resonuje odkaz stavovského chápání vztahu společnosti a státu, kde v duchu hallerovského patrimonialismu představuje stát autonomní sféru panování hierarchicky nejvýše postaveného aristokrata. Ten by ovšem na druhé straně neměl (s výjimkou vojenské služby a daňových povinností) zatěžovat panování⁴⁵⁸ stavovských korporací korunních zemí.⁴⁵⁹ Z hlediska požadavků vznášených konzervativním velkostatkem je smutným paradoxem, že to byl nakonec z celého systému veřejné moci právě a jen moderní parlamentarismus, který byl z Anglie důsledně recipován po celé Evropě včetně území podunajské monarchie.

IV.2. Územní samospráva v Království českém: příběh nenaplněných očekávání

Při letmé sumarizaci výsledků spojených s existencí územní samosprávy v habsburské monarchii v 19. století, konkrétně pak v Království českém, není jistě třeba pochybovat o skutečnosti, že příběh samosprávy patří k úspěšným kapitolám historie podunajské monarchie. Rozkvět školství, rozvoj silniční a železniční sítě, vytvoření systému sociální péče v podobě chorobinců, nalezinců, starobinců či ústavů pro choromyslné, a zakládání veřejných úvěrových institucí jsou dokladem významu, který měla územní samospráva pro vytvoření moderní „občanské vybavenosti“.⁴⁶⁰ Na druhé straně však politická očekávání občanské reprezentace a státoprávní šlechty, které chápaly koncept samosprávy coby svého druhu „paralelní polis“⁴⁶¹ vůči byrokraticko-centralistickým strukturám státní moci, nenalezla odpovídající promítnutí při vymezení pravomocí samosprávných institucí coby veřejnoprávních korporací, jejichž nejvyšší

⁴⁵⁷ A. Okáč, *Rakouský problém...*, I, s. 146-148.

⁴⁵⁸ Výraz panování koresponduje s potřebou zdůraznit rozhodovací moci stavů – k pojmu *Herrschaftsstände* dále W. Schwer, *Stand und Ständeordnung im Weltbild des Mittelalters. Die geistes- und gesellschaftsgeschichtlichen Grundlagen der berufsständischen Idee*. Paderborn 1952.

⁴⁵⁹ O. Brunner, *Die Freiheitsrechte...*, zde s. 25.

⁴⁶⁰ M. Hlavačka, *Zlatý věk české samosprávy*. Praha 2006, s. 173.

⁴⁶¹ K vymezení pojmu, který posloužil k charakterizování kvalitativně odlišné historické situace, srov. V. Benda, *O situaci, perspektivách a smyslu paralelní polis*. In: P. Benda (ed.), *Václav Benda: Křesťanství a konzervativismus*. Praha 2002, s. 5-12.

stupeň – tedy zemská samospráva – měla představovat autonomní státoprávní jednotku. Pro konzervativní šlechtu byl důvod k nespokojenosti ještě výraznější – nepodařilo se jí totiž udržet svébytnost velkostatku coby na obci nezávislé správní jednotky.

Jakkoli zakotvení místní samosprávy v právním řádu podunajské monarchie stálo od počátku v popředí snah občanských elit, nezůstávala ani šlechta zcela pasivní. Dolnorakouský a český zemský sněm v převážně aristokratickém složení již v roce 1847 rozhodly o ustavení speciálních komisí, jež by se zabývaly problematikou obecního zřízení.⁴⁶² Za situace, kdy šlechta v českých zemích se znepokojením sledovala proměnu charakteru veřejné správy a usilovala o uchování co nejsilnější míry kontinuity s předbřeznovou dobou (tedy zachování patrimoniálního soudnictví a autonomie velkostatku na jedné a udržení stavovsky obesílaného zemského sněmu na druhé straně), se ovšem aktivistickým nositelem reformních návrhů stala občanská politická reprezentace.⁴⁶³

K úspěchu jejího snažení přispívala především nejistota dohasínajícího absolutistického režimu, kdy v průběhu událostí roku 1848 autorita státní moci i patrimoniální správy rychle upadala.⁴⁶⁴ Zejména na úrovni místní správy byly důsledky tohoto procesu pro aristokracii bolestivé. Zatímco státní moc soustřeďoval v době předbřeznové ve svých rukou panovník, poměry na venkově charakterizoval dlouhou dobu zaběhnutý pořádek určený rytmem života místních šlechtických autorit. Tato situace se měla po roce 1848 změnit.

Ani Pillersdorfova dubnová ústava, která při existenci centrálního říšského zastupitelského tělesa počítala se zachováním provinčních stavů zastoupených na zemských sněmech, se neprosadila. Dle Jiřího Klaboucha byla právě dubnová ústava posledním pokusem zaručit šlechtě jakožto stavu významnou pozici v politickém

⁴⁶² J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, s. 15. V roce 1848 se problematikou obecního zřízení začaly zabývat i další zemské sněmy monarchie. Jak v Horních Rakousích tak ve Štýrsku a Korutanech se ukázalo, že další existence patrimoniálního soudnictví je neudržitelná – dále srov. K. Hugelmann, *Die österreichischen Landtage im Jahre 1848*. I, Wien 1929, s. 111nn., s. 194nn. a s. 352nn., II, Wien 1938, s. 23nn.

⁴⁶³ Zavedení obecní samosprávy žádá jak petice vídeňského měšťanstva z 9.3.1848, tak i první pražská petice z 11.3.1848. Srov. V. Bibl, c.d., 323, a J.M.Černý (ed.), *Boj za právo*. I, Praha 1893, s. 3.

⁴⁶⁴ J. Klabouch, *Die Lokalverwaltung in Cisleithanien*. In: A. Wandruszka - P. Urbanitsch (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Bd. II. *Verwaltung und Rechtswesen*. Wien 1975, s. 271.

životě.⁴⁶⁵ Dodejme, že na rozdíl od pozdější panské sněmovny říšské rady a jednotného kuriálního systému reprezentace v zastupitelských tělesech by šlo o postavení reflektující specifika jednotlivých korunních zemí, uchováající odlišnou podobu obesílání a složení zemských sněmů. Navíc úprava obecního zřízení by dle dubnové ústavy nespádala do kompetence říšského zákonodárství, což by umožnilo vyjít z reálných možností, které šlechta ve veřejné správě konkrétní korunní země ještě mohla sehrávat.

V květnu 1848 se ovšem stalo zřejmým, že koncepce hájená Pillersdorfovou ústavou nebude realizována. Iniciativu následně měl převzít do svých rukou jednokomorový ústavodárný říšský sněm, jehož způsob ustavení naznačoval, že respekt k tradičním společenským strukturám a zemským specifikům nebude prioritou v úsudku jeho členů. V momentě zrušení poddanských vztahů se vytvoření nových správních struktur stalo nutností. Na místní úrovni totiž začaly spíše živelnou cestou vznikat neformální správní struktury zavádějící podíl občanstva na výkonu veřejné správy - ze strany gubernií zaváděný postup vytváření občanských výborů s poradním hlasem⁴⁶⁶ byl už v době svého zavádění překonán vývojem událostí.

Záhy se ovšem ukázalo, že státní administrativa – na rozdíl od v podstatě v defensivě se nacházející patrimoniální správy - nehodlá ze svých rukou pustit převodní páky, jež jí zaručovaly poslední slovo v klíčových rozhodnutích. Prvky centralistického rozhodování a byrokratického dozoru měly proniknout i do nové podoby úpravy organizace samosprávy. Tato samospráva měla dle představ státní byrokracie i liberálů zaplnit mezeru ve výkonu veřejné správy, jež vznikla odstraněním tradičních stavovských intermediárních institucí.⁴⁶⁷ Řešení postavené na diskontinuitě s dosavadním stavem bylo o to snazší, že na rozdíl od původních představ o řešení problematiky územní samosprávy, které ještě počítaly s tím, že o její podobě rozhodnou zemské sněmy⁴⁶⁸, se kormidla chopil říšský sněm. Není divu, český zemský sněm měl z doby předbřeznové

⁴⁶⁵ J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung ...*, s. 19.

⁴⁶⁶ Např. guberniální nařízení pro Království české z 22. května 1848 počítalo s obligatorním zřizováním občanského výboru s poradním hlasem, který by ve městech a tržních osadách dohlížel na hospodaření obce. Vedle něj mohl být volen v případě žádosti občanů ještě druhý výbor s poradním hlasem při správě ostatních záležitostí obce.

⁴⁶⁷ W. Brauner, *Österreichische Verfassungsgeschichte*. Wien 2003, s. 105 a 122.

⁴⁶⁸ Srov. J.M. Černý (ed.), c.d., I, s. 43.

pověst veřejnosti odcizeného sboru vládních přitakávačů a netěšil se nijak valné pověsti.⁴⁶⁹ V ostatních korunních zemích byla situace podobná. Zemské zastupitelské sbory se tak v podstatě ocitly na vedlejší koleji, a z této premisy začala vycházet i vláda Felixe Schwarzenberga.

Ústavní výbor říšského sněmu ve svých úvahách o nové podobě samosprávy šel dokonce za rámec vymezený zmíněnými peticemi pražského či vídeňského měšťanstva. Svobodná volba orgánů obce, nezávislý výkon místní policie a samostatná správa vlastních záležitostí měly náležet k základním principům výkonu obecní samosprávy. O zvláštním postavení šlechty již nemohla být ani řeč – každý občan monarchie měl příslušet k některé z obcí, do nichž se státní území mělo dělit. Z kompetenčního hlediska zajímavá situace nastala na přelomu let 1848/1849, kdy říšský sněm na jedné straně ve svém usnesení z 26. ledna 1849 dal vládě své dobrozdání doporučující vyslovit souhlas s obecním zřízením schváleným moravským zemským sněmem⁴⁷⁰, aby na druhé straně ovšem v témže měsíci prohlašoval návrh parlamentní levice směřující k ustavení speciálního výboru říšského sněmu pověřeného přípravou jednotného říšského obecního zákona. Tento výbor sice byl k 30. lednu 1849 ustaven, avšak ani jednou se do doby rozpuštění sněmu nesešel.⁴⁷¹

Myšlenka jednotné celoříšské úpravy obecní samosprávy neměla zapadnout – záhy se jí totiž chopila vláda Felixe Schwarzenberga, o němž je všeobecně známo, že nebyl ani přítelem zemských tradic ani nechoval příliš vysoké mínění o příslušnících vlastního stavu.⁴⁷² Zprvu v diskrétním jednání s vybranými poslanci říšského sněmu⁴⁷³, později

⁴⁶⁹ „Die böhmischen Stände hatten sich vordem als bloße Ja-Herren begreiflicherweise keinerlei Volksthümlichkeit zu erfreuen.“ (J.A. Frhr. von Helfert, Graf Leo Thun – k.k. Gubernial-Präsident in Böhmen. Wien 1894, s. 11).

⁴⁷⁰ Již v létě 1848 přitom vlastní zemská obecní zřízení schválily sněmy v Horních Rakousích, Korutanech, Šlezkou a Štýrsku. Tato zřízení však nevstoupila v účinnost, neboť Stadionovo ministerstvo vnitra nesdílelo přesvědčení o kompetenci zemských sněmů k regulaci postavení obecní samosprávy.

⁴⁷¹ Srov. J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, s. 28.

⁴⁷² Josef Redlich (c.d., I, s. 329) připomíná slavný Schwarzenbergův výrok, podle něhož nezná ani 12 příslušníků svého stavu, kteří by byli vhodnými adepty na členství v horní komoře rakouského parlamentu, a konstatuje: „Schwarzenberg hingegen war vor allem Machtpolitiker. Daß die staatliche Macht ausschließlich und ungeteilt nur dem Kaiser und den von ihm berufenen, die Regierung bildenden Vertrauenspersonen gebühre, stand ihm dabei von vornherein unumstößlich fest. Vom Adel Oesterreichs als ständisch organisiertem Teilhaber an dieser Macht wollte Fürst Schwarzenberg nicht das Geringste wissen, zumal da er den hohen Adel Oesterreichs, wie er ihn kannte, für völlig unfähig zu irgendeiner solchen Rolle hielt.“

⁴⁷³ J.A. Frhr. von Helfert, *Geschichte Österreichs vom Ausgang des Wiener Oktober-Aufstandes 1848. III*, Wien 1872, s. 408.

v samostatné režii podnikl jeho ministr vnitra, přesvědčený centralista⁴⁷⁴ František hrabě Stadion pokus o vytvoření moderního systému územní samosprávy v celém Rakousku. Sám Stadion, tento slovy Josefa Polišínského „pozdň josefinský byrokrat, asi Pillersdorfova typu“⁴⁷⁵ disponoval potřebnými zkušenostmi k takovému podniku. Ještě coby guvernér Přímoří se intenzivně zabýval problematikou reformy místní správy⁴⁷⁶, kterou koneckonců mohl zčásti realizovat během svého působení v Haliči, kde v květnu roku 1848 představil návrh nového obecního zákona. Již v tomto návrhu lze nalézt prvek charakteristický pro pozdější rakouské obecní zákonodárství, tedy rozdělení voličů do tří volebních skupin v závislosti na daňovém censu. Namísto stavovského rozdělení společnosti tak do rakouských poměrů vkročila diferenciací na základě majetku.

Již do vládního prohlášení z 27. listopadu 1848 pronikla slibná věta o „svobodné obci coby základu svobodného státu“, která se posléze objevila rovněž v obecním zákoně č. 170 ze 17. března 1849. Tato věta měla zmírnit znepokojení projevující se zejména v liberálních kruzích poté, co se stalo zřejmým, že počátky moderní ústavnosti jsou spojeny s mocenským monopolem státu.⁴⁷⁷ Obecní zákon sice nebyl nikdy zcela v praxi proveden, avšak některá z jeho ustanovení byla zčásti uvedena v život v českých a rakouských korunních zemích – připomeňme, že důležitým cílem, který zákon sledoval, bylo sjednocení regulace obecní samosprávy v neuherských zemích. Jeho jednoznačně centralistický charakter byl patrný již ze skutečnosti, že zákonodárce ani nepočítal s doplňujícími zemskými obecními zřízeními a komplexní úpravu prováděl na celorakouské úrovni. Obdobně problematickou se pro konzervativce stala absolutní nivelizace povahy místní samosprávy – rozdíl mezi venkovem a městem pro zákonodárce nehrál žádnou roli. Z dosavadních usedlostí, dvorů, vsí, městysů a měst vznikly místní obce na základě obvodů stabilního katastru. Mimo jiné se tím vylučovala možnost, že by si šlechta v roli pozemkové vrchnosti uchovala na venkově privilegované postavení.

⁴⁷⁴ O Stadionově oktrojované ústavě z roku 1849, která měla nahradit Pillersdorfovův konstituční projekt a zakrýt neuskutečněný záměr říšského sněmu, praví Josef Heidler, že „byla to ze stanoviska federalistického nejhorší ústava, jaká kdy v říši naší byla zamýšlena.“ (J. Heidler, *Počátky ústavního života v Rakousku*. Plzeň 1910, s. 47).

⁴⁷⁵ J. Polišínský, *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848*. Praha 1975, s. 227.

⁴⁷⁶ J.A. Frhr. von Helfert, *Die Thronbesteigung des Kaisers Franz Joseph I.* Prag 1872, s. 8-12.

⁴⁷⁷ W. Brauneder, c.d., s. 122.

Právě s tímto tzv. Stadionovým obecním zřízením vstoupila do právní úpravy samosprávy v habsburské monarchii řada institutů, které na nejnižší úrovni místní obce následně přetrvaly až do konce trvání habsburské monarchie, resp. její zánik dokonce přežily a s výjimkou období komunistického režimu ovlivňují podobu územní samosprávy v českých zemích doposud. V prvé řadě se jednalo o prosazení koncepce přirozeného (později tzv. samostatného) okruhu působnosti místní samosprávy, zařizující obecní záležitosti bez ingerence orgánů státní správy. Právě do tohoto rámce přešla většina úkolů, které obce vykonávaly v době předbřeznové. Obecní samospráva zde instančně podléhala vyššímu stupni územní samosprávy, a to včetně závažnějších dispozic s obecním jménem. Žádná část z přirozeného okruhu působnosti obce, garantovaného generální kompetenční klauzulí v čl. III, nemohla být bez změny zákona atrahována do pravomoci státních orgánů. Poměrně podstatným břemenem se však pro výkon funkcí obecních orgánů mohla stát přenesená působnost, kdy na sebe obecní samospráva přebírala odpovědnost za realizaci úkolů státní správy na nejnižší úrovni. Ačkoli Stadionův obecní zákon formuloval tyto pravomoci v omezeném rozsahu (§127-138), riziko spočívalo v možnosti jejich jednostranného rozšíření na základě rozhodnutí státní moci.⁴⁷⁸

Všechny orgány obecní samosprávy, jejíž jednání se na úrovni obecních výborů stala veřejnými, měly být voleny⁴⁷⁹ (i rozpouštěny) bez ingerence státní správy. Bezesporu zajímavou pojistku v této souvislosti představovalo na jedné straně volební právo státních úředníků, jež nebylo vázáno na daňový census, a na druhé straně výkon hlasovacího aktu, jenž byl veřejný a ústní (sic!). I takto jištěná relativně volná ruka samosprávy přesto odlišovala Stadionovu koncepci od pouhého departementismu francouzského stříhu.⁴⁸⁰ Rozesetí územní samosprávy do palety místních, okresních a krajských obcí mělo zároveň kanalizovat samosprávné tendence tak, aby centrální moc nebyla oslabována federalistickými požadavky, příp. tlakem na uznání státoprávní identity korunních zemí

⁴⁷⁸ J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, s. 33.

⁴⁷⁹ Způsob obecních voleb neposkytoval šlechtě žádné výhody. V duchu panujících liberálních představ vázal zákon výkon volebního práva na daňový census s tím, že nádeníky, čeled' a poživatele chudinské podpory z volebního práva vylučoval. Jistou – z hlediska dědičné šlechty ovšem spíše difamující – kompenzaci poskytovalo rozdělení občanů do tří volebních kurií dle výše přímých daní. Každá kurie vysílala bez ohledu na svou početnost třetinu zástupců do obecní rady.

⁴⁸⁰ J. Redlich, *c.d.*, I, s. 369n.

monarchie.⁴⁸¹ Společenské zájmy se měly vyvažovat a utkávat na nižších úrovních veřejné správy. V praxi se však ukázala umělost celé konstrukce zejména v případě krajské samosprávy, kterou se v Rakousku nikdy nepodařilo uvést v život.⁴⁸² Ostatně ani Stadionův obecní zákon jí nedokázal přisoudit jiný smysl než úlohu kontrolní a odvolací instance nad nižšími stupni samosprávy.

Už v souvislosti s tímto zákonem se šlechta poprvé pokusila oživit některé z tradičních principů výkonu místní veřejné moci, jež byly vlastní patrimoniální správě. V prvé řadě se jednalo o tzv. župní obce stojící mezi okresní a krajskou obcí. Tento koncept počítající se zachováním správního celku dominikálu některých kompaktních panství se ovšem nepodařilo realizovat, a tudíž se čeští konzervativní aristokraté následně soustředili na skromnější cíl, tedy prosazení vyčlenění velkostatku ze svazku místní obce a jejich společné začlenění do rámce okresní samosprávy. Návazně měla být resuscitována také zemská samospráva coby legitimizační základ státoprávní identity podunajského mocnářství. Podrobně se tomuto z hlediska konzervativní politiky patrně nejsmělejšímu pokusu o vytvoření alternativního řešení místní samosprávy budeme věnovat v následující části tohoto pojednání, věnované Jindřichu Jaroslavu Clam-Martinicovi. Jeho koncepce zdola nahoru na organických základech vybudovaného *selfgovernmentu* představuje dle našeho názoru příklad projekce autentického konzervativního, z pokrokářské perspektivy reakčního myšlení, založeného na prvcích politického romantismu.

Pro zachycení souvislostí boje o zachování svěbytného postavení velkostatku je ovšem zapotřebí aplikovat srovnávací přístup, který dokládá, že snažení české šlechty nepředstavovalo osamělý, soliterní pokus naprosto vzdálený realitě. Příběh rozparcelování místní veřejné správy mezi orgány státní moci a občanské samosprávy podniknutý na úkor šlechty známe ostatně i z Pruska. Centralizační tendence dominovaly již pruskému obecnímu zákonu z 29.6.1851, který nivelizoval rozdíl mezi venkovem a městem zavedením jednotného pojmu obce, přičemž místní policii svěřoval do rukou obecní samosprávy. Radní volila obecní rada, panovník si vyhradil oprávnění dosazovat starostu.

⁴⁸¹ Tato snaha byla zcela cílená – samotný Stadion si jistě uvědomoval sílu, kterou přirozené zájmy zemí a jejich národností mají. Srov. i H. Friedjung, c.d., I, s. 142n.

⁴⁸² Bachovský neoabsolutismus celkově nepřál myšlence na zřízení vyšších stupňů samosprávy – výnosem z 8.4.1850 bylo ustavení okresních a krajských obcí odsunuto na dobu neurčitou. Dále J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, s. 42.

Stavovské členění společnosti nemělo hrát zásadní roli ani na úrovni komunální, ani na úrovni provincií, kde si centrální správa uchovala silný vliv prostřednictvím práva veta a institutu královského komisaře.

Prusko ovšem zároveň představovalo pro rakouské konzervativce následováníhodný vzor v jiném ohledu. Dokazovalo totiž, že i ze zdánlivě bezvýchodné pozice je možno nalézt cestu k obnově „žádoucích“ poměrů. V průběhu roku 1851 se totiž zdařil starokonzervativcům sdruženým okolo tzv. *Kreuzzeitungspartei* vpravdě husarský kousek. Ministr vnitra Westphalen nejprve výnosy ze 17. a 28. května znovu svolal předběžné krajské a provinciální stavy. Novelizací předloženou zemskému sněmu 1.12.1851 pak došlo k vytvoření dvou režimů samosprávy v Prusku – jedné liberální, platné v západopruských provinciích a městech východolabské oblasti, a druhé konzervativnější respektující stavovské rozdělení a reálnou váhu pozemkové aristokracie ve východolabských provinciích. Souhra vládních snah a většiny na pruském zemském sněmu, která v diskusi udávala ostřejší tón, pak vedla 24. května 1853 ke zrušení postrevolučních právních předpisů regulujících územní samosprávu a následnému obnovení tradiční místní samosprávy ve východních provinciích při souběžné resuscitaci původní podoby krajského a provinciálního zřízení v celém Pruském království. V provinčních sněmech následně dominovala šlechta, v krajských sněmech získali držitelé deskových statků virilní hlasy. Přesto zůstal sen o pruské době anglických hrabství či uherských komitátů nenaplněn a reálná síla provinčních sněmů zaostávala za významem zemského sněmu a výkonnou mocí státních úřadů.

Skutečné – alespoň dočasné – vítězství pruským konzervativcům oproti tomu přinášela obnova místní samosprávy nesená v konturách renesance pozic pozemkové vrchnosti. Ta sice musela akceptovat zrušení poddanství a definitivní zánik patrimoniálního soudnictví, avšak na druhé straně zákony z 14. dubna 1856 mj. garantovaly vlastníkům tzv. rytířských statků výkon místní policie a právo jmenovat obecní představené. Statkáře rovněž potěšilo faktické obnovení daňových svobod, jimž se dříve těšily. Oproti tomu města byla ponechána „na pospas“ státní byrokracii – šlechta

neměla ambice předepisovat zásady, jimiž by se měla města při správě svých záležitostí řídit.⁴⁸³

Ve znamení obnovy postavení pozemkové aristokracie se nesla rovněž reforma veřejné správy v sousedním Sasku. Ministru Beustovi se zde dokonce podařilo vyvolat iluzi poskytnutí dílčí náhrady za zrušené patrimoniální soudnictví ve formě smírčích soudců dle anglického vzoru.⁴⁸⁴ Na základě zákona z 11. srpna 1855 byli panovníkem jmenováni smírčí soudci převážně z řad pozemkové aristokracie. Do jejich kompetence spadala jednak místní policie a dále jim jako kolektivnímu tělesu náležel v příslušném okrsku podíl na výkonu okresní správy. Není divu, že tato pruská či saská inspirace⁴⁸⁵ našla svou odezvu v požadavcích vznášených českými konzervativními aristokraty na přelomu 50. a 60. let 19. století.

Vídeňská byrokracie a úřední aparát v korunních zemích se ale nehodlal o politickou moc dělit – ani s národnostně vyhraněnými občanskými elitami ani se šlechtou. Po celá padesátá léta se konzervativní šlechtě nepodařilo dosáhnout rozhodujícího obratu. Jakkoli implementace obecního zákona vážla a nepostoupila nad rámec místních obcí, k žádnému návratu k patrimoniální správě nedošlo. Pouze §69 obecního zákona, který počítal s vydáním prováděcích předpisů, jež upraví začlenění velkostatků do obecního rámce, zůstával mrtvou literou. V Haliči a Bukovině se začlenění někdejších panství do obecního svazku vůbec nerealizovalo, v ostatních korunních zemích zůstávala provizorní situace.

Obecní zákon z roku 1849 počítal s tím, že veškeré území státu (tedy i někdejší panství) a každý jeho občan přísluší k některé katastrální obci, což vyplývalo přímo z definice obsažené v §1 zákona, podle něhož se místní obcí *zásadně* rozumí právě katastrální obec. V řadách konzervativní šlechty se setkáme s námitkou, že pojem katastrální obec zjišťovaný v souvislosti s vytvářením tzv. stabilního katastru ještě v době předbřeznové, kdy se zaměřovala do jednoho celku půda rustikálu a dominikálu, byl

⁴⁸³ H. Heffter, c.d., s. 331.

⁴⁸⁴ Za pozornost jistě stojí, že sám Beust, který se s funkcí smírčího soudce seznámil během svého pobytu v Anglii v letech 1846-1848, ji tehdy z úhlu pohledu byrokrata kritizoval.

⁴⁸⁵ Na druhé straně není důvod význam institutu smírčích soudců v Sasku zveličovat – fakticky byli spíše pouhými pomocníky státních úřadů a jejich shromáždění mělo charakter poradního orgánu. Anglický vzor zůstal nedostižným ideálem.

pořizován jako uniformní jednotka z důvodů technicko-administrativních a území v katastrální obci sloučené zpravidla tvoří homogenní celek.⁴⁸⁶

Obavy pozemkové aristokracie záhy zmírňoval ministerský výnos z 16. září 1849 zasláný zemským úřadům, jenž výslovně negoval zákonnou úpravu, která navíc vzhledem k tomu, že nedošlo ke vzniku plánovaných okresních a krajských obcí a přistoupilo se pouze ke zformování místních obcí, zůstala z nemalé části pouze na papíře. Zmíněný výnos stanovil, že vynětí velkostatku z obce je dovoleno pouze tehdy, když je jeho rozsah větší než rozsah pozemkového majetku obce, ke které by byl přiřčen (zuweisung wäre). Dále tehdy, když se velkostatek nachází mimo území obce nebo se nepodílí na obecních výdajích vůbec či na základě jiného principu. Nejasná a zmatená dikce ministerského nařízení usnadnila představitelům konzervativní šlechty v pozdější době jejich útok na takovou konstrukci reformy veřejné správy, která by zamýšlela začlenit území velkostatku do obecního svazku.

Přetrvávající nespokojenost šlechty s rizikem podřízeného postavení velkostatku ve vztahu k obecnímu celku měl dále neutralizovat kabinetní list z 31. prosince 1851 (č. 4/1852 říš. zák.) pocházející z pera barona Kübecka.⁴⁸⁷ Ač jinak samosprávu obcí spolu s dalšími předpisy z let padesátých oklešťoval⁴⁸⁸, umožnil již začleněným velkostatkům znovu se z obecního rámce vyvázat (čl.9). Konstrukce se změnila tak, že zatímco dříve mělo být vynětí velkostatku z obecního svazku výjimkou, nyní se stalo výjimečným řešením naopak jeho včlenění do celku určité obce. Velkostatek se tak stává samostatným celkem vedle obce jako teoreticky druhá základní jednotka samosprávy. Článek 7 zastavoval další provádění včleňování. Snahu po zajištění svébytného veřejnoprávního statutu velkostatku posléze doplňovalo úsilí Lva Thuna, aby šlechtická dominia navíc ani nebyla podřízena okresnímu úřadu, protože jejich území se zpravidla vzájemně nekryla a v

⁴⁸⁶ Viz anonymní brožura Die Frage lautet »Ausscheiden oder Nichtausscheiden aus der Gemeinde«; richtig gestellt soll sie aber lauten: »Eintreten oder Nichteintreten in die Gemeinde«, Prag 1860, s. 4. Též srov. vystoupení hr. Szécsena 24. května 1861 na ministerské radě projednávající nový říšský obecní zákon - H. Rumpler (ed), Die Protokolle..., Abteilung V, Bd. 2, Wien 1981, s.69.

⁴⁸⁷ Konzervativní duch listu byl patrný též z ustanovení, která vedle výše majetku přiznávala pro vliv na obecní záležitosti zvláštní postavení korporacím hájícím určité materiální či duchovní potřeby, i z opětovného rozlišování mezi městskou a venkovskou obcí, jejichž specifika by pokryla nová obecní zřízení, jež měla při zohlednění poměrů v jednotlivých korunních zemích překrýt centralizující dikci dosavadního Stadionova celoríšského obecního zákona.

⁴⁸⁸ Viz např. J. Klabouch, Die Gemeindeselbstverwaltung..., s. 46-51, K. Schelle, Organizace veřejné správy v letech 1848-1948, Brno 1993, s. 39-41.

některých případech velkostatek pokrýval území vícero politických okresů. Správnější by tedy dle něj bylo podřídit velkostatek přímo krajským úřadům.⁴⁸⁹ Ve většině ostatních případů by začal šlechtický majitel velkostatku formálně v záležitostech obce, pod kterou spadal, podléhat starostovi, svému někdejšímu poddanému – a volební systém mu navíc nezaručoval v obecním výboru žádné virilní hlasy. Stížnost adresovaná skupinou šlechtických velkostatkářů v květnu 1851 vládě dokládá, že již jen z hlediska prestiže se řadě aristokratů nejevila takováto situace jako ideální.⁴⁹⁰

Nejednalo se ale jenom o prestiž – velkostatkář se totiž jako zpravidla největší daňový poplatník v obci musel významnou měrou podílet na finančních výdajích obce. Musel vydržovat lesní policii a v případě zákonem předvídaném (v praxi zejména ve věcech úpravy nádenického vztahu) též strpět zásahy orgánů obce do správy statku. Správu bývalého panství navíc začasté musel realizovat v podmínkách, kdy různé části jeho statku spadaly do správního režimu vícero obcí. Jaké výhody mu mohlo na oplátku začlenění do obce nabídnout? Odpověď je nasnadě – žádné. Postupně začalo být jasné, že klíčovým, a zároveň jediným realistickým požadavkem, který má šanci na úspěch, je uznání někdejších panství coby samosprávných jednotek vyčleněných z území místní obce.

Vývoj v padesátých letech sice vedl na jedné straně k demontáži ustanovení Stadionova obecního zákona – roku 1852 byla odstraněna veřejnost jednání obecních zastupitelstev a obce byly podřízeny silnějšímu dozoru politické správy – avšak na druhé straně ani nijak zásadně nezpochybnil výsledky odstranění partrimoniálního panství šlechty. Příslib nezačlenění, popř. vyloučení již zařazených velkostatků z obecního svazku nebyl realizován – jeho provedení bylo stále odkládáno.⁴⁹¹ V praxi se tak vytvořil zvláštní vztah, kdy velkostatkáři v Království českém, jejichž panství tvořila kompaktní správní celek, začali *via facti* vykonávat lesní a říční policii na svých pozemích ve vlastní režii a v tzv. konkurenčních věcech (chudinská péče, silniční, patronátní, školské a nadační záležitosti) vystupovali vedle obecních orgánů samostatně, aniž by takovýto stav platná právní úprava regulovala.⁴⁹² Ani vládní úřady nepostupovaly při přípravě nového

⁴⁸⁹ Viz. J. Adámek, c.d., s.52-53.

⁴⁹⁰ H. Friedjung, c.d., I, s. 360.

⁴⁹¹ Ibidem, II/1, s. 183.

⁴⁹² J. Klabouch, Die Gemeindeselbstverwaltung..., s. 51. Ve vztahu velkostatku k obecnímu majetku srov. také interpretaci J. Šouši v jeho pojednání Obecní majetek v Čechách 1848-1918. In: PHS 38/2007, s.

obecního zákona nijak agilně – od předložení thesís nového normativního právního aktu v roce 1855 trvalo celé čtyři roky, než dokument nabyl podoby platného předpisu.

Tento nový Bachův obecní zákon z 24. dubna 1859 (č.58/1859 říš. zák) potvrdil možnost dvou alternativ postavení velkostatku – buď jeho začlenění do obecního svazku s virilním hlasem velkostatkáře ve výboru a zvláštní úpravou příspěvku k výdajům obce (§263), a nebo vyřazení velkostatku z obce coby druhého typu jednotky místní správy. Kritika, kterou vůči zákonu směřoval pozdější vůdce státoprávní šlechty Jindřich Jaroslav Clam-Martinič a již se budeme podrobně věnovat v následující části této práce, ovšem dokazuje, že přístup šlechtických špiček nezůstával jen přízemně omezen na obhajobu vlastních zájmů, ale vycházel z bytostného odporu k okleštěnému pojetí samosprávy jakožto prodloužené ruky státní byrokracie. Samostatná („vnitřní“) působnost obce byla nyní taxativně vymezena a podléhala obsahovému dozoru politické správy.⁴⁹³ Ta mohla zapovědět každý úkon obecní samosprávy a naopak směla z vlastní moci a na náklady obce provádět jakékoliv opatření, jež spatřovala v obecním rámci jako nezbytné. S vyššími stupni samosprávy než se samosprávou na úrovni místní obce zákon navíc vůbec nepočítal. Konzervativní šlechta ovšem požadovala obnovení samosprávy zejména na zemské úrovni s tím, že právě zemské sněmy se stanou v budoucnosti ohnisky politického života.

Nový obecní zákon jako celek v platnost stejně nikdy nevstoupil – uplatňovat se začala pouze ustanovení věnovaná domovskému právu. Česká šlechta nicméně vytušila příležitost, kterou právní předpis oproti Stadionovu zákonu nově zcela otevřeně připouštěl, a u pražského místodržitelství se začaly shromažďovat její žádosti o vypuštění statkových obvodů z obecního svazku. Poté však, co Alexander Bach 21. srpna 1859 resignoval na svůj úřad, přestal během roku 1860 byrokratický aparát monarchie s přípravnými pracemi, jež měly uvést dikci zákona v život, očekávat přijetí zcela nové úpravy, která bude odpovídat změněným poměrům v habsburském soustátí.⁴⁹⁴

89-134, zde s. 101.

⁴⁹³ Konzervativnější pojetí volebního práva a odlišení podoby volebních kurií ve městech a na venkově nepředstavovaly projev jakéhosi tradicionalismu bachovského režimu, nýbrž spíše zapadaly do logiky absolutistického způsobu vlády obávajícího se průniku „revolučních elementů“ do výkonu veřejné správy.

⁴⁹⁴ J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung ...*, s. 53.

Politickou činnost zintenzivnila v tomto období také česká šlechta, navazující spojenectví s uherskou aristokracií – klíčový part v této hře měl sehrát, jak ještě uvidíme, již vícekrát zmíněný Jindřich Jaroslav Clam-Martinic. Jeho představa spočívala na restrukturalizaci veřejné správy v Rakousku, kdy by nositeli veřejné moci byly autonomní korporace založené na výkonu čestné funkce význačnými místními autoritami.⁴⁹⁵ Těmito by byly nahrazeny v co nejširší míře byrokratické orgány, které šlechticí konzervativci (a v první řadě Clam-Martinic) vnímali jako ztělesněné zlo. Tzv. říjnový diplom z roku 1860 spíše než naději na změnu poměrů ve prospěch posílení zemské autonomie prozrazoval určitou bezradnost patrnou zvláště v kontextu správy pozdějšího Předlitavska, přičemž korespondujícím odrazem tápání nad kýženou budoucí podobou územní samosprávy byly *Grundzüge der neuen politischen, kommunalen und judiziellen Organisation des Reiches*, které ministr Goluchowski předložil ministerské radě 2. října 1860. Právě perspektiva prosazení důsledně federalistického modelu založeného na kooperaci zemských sněmů, které by také rozhodovaly v každé korunní zemi individuálně o místně příhodné formě obecní samosprávy, dávala českým toryům naději na jim příznivé politické uspořádání. Goluchowského plán ještě počítal s vyloučením velkostatku z obecního rámce i odlišnou úpravou samosprávy na venkově a ve městech.⁴⁹⁶ Schmerlingova ústava a obecní zákonodárství z počátku šedesátých let ale přinesly snažení šlechty studenou sprchu.

Namísto federalistického řešení rakouské otázky se totiž nakonec prosadil centralistický režim založený na spojenectví vídeňského dvora a státního úřednictva s těmi umírněnými liberálními silami, které neměly zásadních námitek k vytvoření silné ústřední moci. Jádrem zákonodárné činnosti tak nespočívalo na zemských sněmech, nýbrž na říšské radě. Zemské sněmy se staly spíše vrcholnou institucí samosprávy v korunních zemích než reprezentací politického národa. Ani samospráva obecní, popř. okresní, neměla kontury, jež by politickému snažení šlechty konvenovaly. Dualistické řešení rakousko-uherské otázky v roce 1867 pak centralistické uspořádání Předlitavska petrifikovalo – za takovéto situace hrozilo, že pokus o uznání státního práva Českého království v podobě fundamentálních článků, na jejichž formulaci se česká konzervativní aristokracie

⁴⁹⁵ Krystalickou představu o tomto uspořádání podává H. von Perthaler, *Palingenesis. Denkschrift über Verwaltungsreform in Österreich*. Leipzig 1860 - zde rezonuje představa selfgovernmentu dle anglického vzoru tak, jak ji v německojazyčném prostředí zprostředkoval námi již připomenutý Rudolf von Gneist.

⁴⁹⁶ J. Redlich, c.d., I, s. 661.

významně podílela, by státoprávní uspořádání Rakousko-uherské říše učinil již vskutku hybridním.

Ve sféře obecní samosprávy došlo nejprve k vypsání voleb nařízením z 26. listopadu 1860 (č. 261/1860 říš. zák.), přičemž dohled politické správy nad obecní samosprávou byl *via facti* oslabován. Ke konci března 1861 byla obnovena veřejnost jednání obecních výborů, do nichž v řadě případů po volbách usedli opět zkušení matadoři proslavení svým angažmá v roce 1848. I přes snahu federalisticky naladěných poslanců, kteří již 19. dubna 1861 vystoupili na zemském sněmu s návrhem na zřízení okresních zastupitelstev, se otázky samosprávy záhy chopil nově ustavený zákonodárny sbor monarchie. Dne 14. června 1861 předložila vláda říšské radě předlohu rakouského obecního zákona, který byl postoupen příslušnému výboru tohoto zastupitelského orgánu. Ke zděšení konzervativních federalistů se ovšem záhy ukázalo, že početní převahu mají v tomto výboru liberálové.⁴⁹⁷ V únoru 1862 byl nový předpis schválen jak poslaneckou tak panskou sněmovnou říšské rady, aby byl následně publikován jako zákon č. 18/1862 říš. zák..⁴⁹⁸ Ačkoli únorová ústava počítala s vydáním zemských obecních zřízení k provedení úpravy celoříšské, ve skutečnosti vtiskl rámcový říšský obecní zákon celé úpravě samosprávy v Rakousku do značné míry jednotnou podobu. Na druhé straně necítil Schmerling dostatek síly k tomu, aby nejcitlivější otázky, tedy právě vyčlenění velkostatku z obecního rámce a zřízení vyšších autonomních samosprávných korporací coby základu vytouženého *selfgovernmentu*, upravoval na celorakouské úrovni a šalamounsky řešení ponechal na zemských sněmech.

Nepochybně pozitivním krokem bylo, že volení obecní funkcionáři již nyní nepotřebovali pro výkon svých funkcí posvěcení orgánů politické správy. S tím ovšem, jak se federalistické řešení rakouské otázky počalo opět vzdalovat perspektivě možného uskutečnění, rostl i faktický vliv a dozor orgánů politické správy nad samosprávnými institucemi korunních zemí. Ačkoli byl nyní okruh samostatné působnosti obcí, kde byl dohled politické správy s výjimkou kontroly zákonnosti vyloučen, definován poměrně široce (čl. V, odst. 1-12), hranice samostatné a přenesené působnosti nebyla zcela nepropustná, což se projevovalo zvláště kompetenčními konflikty ve sféře místní

⁴⁹⁷ Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, 1. Session (1861-1863), s. 291.

⁴⁹⁸ K projednávání v obou komorách srov. C. Brockhausen, Die österreichische Gemeindeordnung. Grundgedanken und Reformideen. Wien 1905, s. 6-37.

policie.⁴⁹⁹ Rozsah přenesené působnosti se v průběhu let stále rozšiřoval o plnění úkolů, kterými byly obce „obdařovány“ novými zákony. Výkon veřejné správy navíc nespočíval na čestných úřadech zastávaných panovníkem pověřenými místními autoritami, nýbrž zcela zřejmě stál na byrokratickém aparátu pevně spojujícím oblast politické správy a samosprávy.

Jediným stupněm, kde se počítalo se samostatnými zájmy samosprávných korporací, byla nejnižší úroveň místní obce. Duch zákona tím odpovídal nastoupenému trendu centralizace politické moci v Rakousku a nedával šanci na vytvoření opravdového *selfgovernmentu* v intencích již připomenutých Gneistových spisů. Jak si ukážeme v následujících kapitolách, státoprávní šlechta vedená Jindřichem Jaroslavem Clam-Martinicem si byla tohoto deficitu zřetelně vědoma. Z Herbstova podnětu se tak mj. z říšského obecního zákona vytratil pojem obce coby označení vyšších úrovní územní samosprávy, jejichž ustavení zákon sice připouštěl, avšak obligatorně je nepředepisoval. Restriktivní pojetí vyšších stupňů samosprávy bylo patrné již ze skutečnosti, že namísto okresní, župní a krajské obce, o nichž hovořilo Stadionovo obecní zřízení, se nyní v zákoně objevovala pouze zmínka o okresních, župních a krajských zastupitelstvech, ustavovaných na základě principu zájmové reprezentace.⁵⁰⁰

Na základě říšského obecního zákona byla v jednotlivých korunních zemích následně vydána zemská obecní zřízení. Ještě v roce 1863 se vlastní úpravy obecních poměrů dočkala Istrie, Bukovina a Slezsko, roku 1864 se k nim přidala Morava, Korutany, Dolní Rakousy, Čechy, Vorarlbersko, Horní Rakousy, Štýrsko a Salcbursko. Nejpozději byl přijat zemský obecní zákon v Tyrolsku, Kraňsku a Haliči (1866). Ve své struktuře a obsahu se tyto zákony nicméně silně podobaly jeden druhému, což se projevovalo jak v oprávněních přiznaných politické správě při zásazích do výkonu místní správy tak v úpravě volebního práva do obecních orgánů. Šlechtě potažmo velkostatku přitom v konečném výsledku nebyla s výjimkou Kraňska, Haliče a Bukoviny⁵⁰¹ po poměrně bouřlivých debatách, jimž se budeme věnovat v následujících kapitolách, garantována žádná speciální práva. Tato skutečnost byla o to pozoruhodnější, že právě v českých

⁴⁹⁹ Ibidem, s. 144nn a 224nn.

⁵⁰⁰ J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, s. 72.

⁵⁰¹ K autonomii statkových obvodů v Haliči a Bukovině srov. dále J. Georgiev, Jindřich Jaroslav Clam-Martinic..., s. 99.

zemích byl společně s Haličí v době likvidace poddanských svazků nejvyšší podíl dominikálu na rozloze úrodné půdy – v Haliči 50%, v Čechách 42%, na Moravě 35%, zatímco v Dolních Rakousích se jednalo o pouhých 26%...⁵⁰²

Situace v Rakousku se tak nakonec odlišovala od pruského řešení. V roce 1872 zde ministr vnitra Friedrich hrabě Eulenburg na Bismarckův pokyn předložil návrh nového krajského zřízení spojujícího obce s velkostatkem do rámce krajského celku s volenými orgány. V bouřlivých rozpravách na půdě panské sněmovny Kleist-Retzow srovnával stát bez stavovského zřízení s hordou Hunů a hrabě Brühl pronášel varovná slova připomínající někdejší Claomova veřejná vystoupení (*Gibt es keine ererbte Obrigkeit mehr außer der Krone, dann bewahre uns Gott davor, daß man nicht auch an diese erste Obrigkeit die rüttelnde Hand anlegt.*). Rozhodný odpor horní komory pruského zemského sněmu, která v říjnu 1872 spornou předlohu odmítla, se podařilo překonat až jmenováním nových loajálních 25 pairů císařem Vilémem I. V listopadu byl návrh v přepracované podobě předložen znovu. Přes odpor konzervativců se jej nakonec podařilo schválit. Za obět' krajskému zřízení padl vrchnostenský výkon místní policie i jmenování obecních představených. Na druhé straně si však junkerské statky zachovaly po formální stránce podobu samostatných správních jednotek a vzhledem k roztržtosti obcí velkostatek fakticky nadále ovládal krajskou samosprávu.⁵⁰³

Rozdíl mezi konzervativní dominancí v Prusku a liberální realitou Rakouska je na daném příkladu opravdu markantní. Šlechta v habsburské monarchii se již ve sféře veřejné správy neměla těšit zvláštnímu zacházení – občanská společnost a tržní mechanismy byly na vítězném postupu. Při koncepci volebního práva tak byly pouze všeobecně zvýhodněny zámožné vrstvy obyvatel v závislosti na odvodu přímých daní. Království české spolu s Dolními Rakousy, Korutany a Slezskem pak udělovalo virilní hlas v obecním výboru těm (velkostatkářům nebo průmyslníkům), kteří v dané obci odváděli alespoň jednu šestinu (popř. pětinu nebo desetinu) přímých daní.⁵⁰⁴

⁵⁰² R. Melville, Der böhmische Adel und der Konstitutionalismus. Franz Stadions Konzept einer postfeudalen Neuordnung Österreichs. In: F. Seibt (Hg.), Die Chance der Verständigung. München 1987, s. 135-145, zde s. 138. Slezsko se od poměrů v Čechách a na Moravě příliš nelišilo - srov. Z. Pokluda, Desková velkostatkářská držba v rakouském Slezsku ve druhé polovině 19. století a počátkem 20. století. In: Slezský sborník 77/1979, s. 15-31.

⁵⁰³ F.L.Carsten, Geschichte der preußischen Junker. Frankfurt am Main 1988, s. 124nn.

⁵⁰⁴ J. Klabouch, Die Gemeindeselbstverwaltung..., s. 73nn.

Ačkoli ani konstituování vyšších samosprávných celků neodráželo přesvědčení o veřejnoprávní funkci organicky povstávších korporací, přece jenom se jejich ustavení odehrávalo v závislosti na síle federalisticky a autonomisticky orientovaných konzervativců v té které korunní zemi. Není tedy náhodou, že pro zřízení okresní samosprávy se mezi lety 1863-1869 rozhodly zemské sněmy v Bukovině, Haliči, Slezsku, Štýrsku, Tyrolsku a Čechách, kde důležitou roli sehrálo i úsilí české politické reprezentace o vytvoření vlastních opěrných bodů vůči orgánům politické správy. Vzhledem k tomu, že koncepce krajské úrovně správy byla již v šedesátých letech opuštěna, zůstalo pouze u okresní samosprávy. Tento fakt neulehčoval snahy o federalizaci monarchie, neboť se nepodařilo vytvořit ani náznak pendantu k uherským komitátům, pevné to opoře decentralizačních snah politické reprezentace svatoštěpánské koruny.

Ačkoli systém zastoupení v okresních zastupitelstvech vycházel oproti obecní úrovni z korporativních představ o reprezentaci zájmů, na rozdíl od zemských sněmů neměly kurie pevně určený počet mandátů, tudíž mohlo dojít k majorizaci velkostatku ze strany průmyslu a měšťanstva.⁵⁰⁵ Obecná kompetence okresní samosprávy byla od počátku velice slabá, nepodařilo se tudíž vytvořit důstojnou protiváhu okresní státní správě. Význam okresní samosprávy tak spíše tkvěl v odlehčení kontrolní funkce zemských výborů – tam, kde byly samosprávné okresy ustaveny, převzaly úlohu druhé instance nad rozhodováním obecních orgánů v samostatné působnosti.⁵⁰⁶

Nejdůstojnějším a vpravdě organickým stupněm samosprávy tak zůstávaly paradoxně korunní země a jejich sněmy, jež měly být dle federalistických představ nejen završením *selfgovernmentu*, nýbrž orgány skutečné politické vůle monarchie. Tuto roli jim ovšem ani centralistická ústava roku 1861 ani dualistické řešení nesvěřilo. Zákonodárným sborem monarchie s rozhodujícími pravomocemi se stal říšský sněm. Zemským sněmům se tedy nepodařilo uhájit státoprávní kontinuitu s dobou předbřeznovou – v Předlitavsku se staly pouhými němými svědky rozdrobené a shora konstruované územní samosprávy, kdy říšský obecní zákon doplňovalo 16 zemských obecních zřízení, šest zákonů o okresní samosprávě a dva zákony o statkových obvodech v Haliči a Bukovině. Fundamentální

⁵⁰⁵ Srov. §9 zákona č. 27/1864 pro Království české a podobně §8 zákona č. 21/1866 platného v Haliči. Pevný počet zástupců v jednotlivých kurích oproti tomu stanovil úprava okresní samosprávy ve Štýrsku.

⁵⁰⁶ J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, s. 79.

články z roku 1871, které by alespoň zemskému sněmu pro území Království českého svěřily specifické ústavněprávní postavení, se nakonec nepodařilo uvést v život.

Přirozená inklinace konzervativních aristokratů ke snaze o nalezení politického kompromisu vedla v posledních letech existence monarchie řadu jejich představitelů k aktivní podpoře úsilí o národnostní vyrovnání mezi českým a německým obyvatelstvem v monarchii.⁵⁰⁷ Zemské i nižší instance orgánů územní samosprávy měly být rozděleny v souladu s národnostním klíčem. Dle přesvědčení většiny českých toryů, nejen Jana Harracha, mohlo překonání vnitřních rozporů v Království vést k úspěchu při řešení státoprávní otázky. Šlechta tím ale implicitně zároveň akceptovala takovou podobu samosprávy, která krystalizovala z liberálně konstitučního chápání státní ideje. Pocit odpovědnosti vedl k postojům, kdy podpora národnostní autonomie (většinou) nepramenila z niterného přesvědčení, ale byla motivována snahou o překonání rizika naprosté paralýzy politického života v Království českém a habsburské monarchii jako celku. Rozpuštění zemského sněmu v roce 1913 a následné události vedoucí k rozpadu monarchie ostatně následně doložily oprávněnost obav české šlechty.

IV.3. Úsilí konzervativní šlechty o uchování autonomie dalších korporací

Podstatným prvkem uspořádání tradiční společnosti byla autonomie stavů, kdy některá v moderním osvícenském pojetí výsostná práva státu byla realizována stavovskými institucemi. Jakkoli např. dle již zmiňovaného „prakonzervativce“ Justa Mösera stav rolnický a městský nemohl konkurovat v podílu na státní moci stavu pozemkových vlastníků, tedy vlivu šlechty, měla být na druhé straně přenechána reprezentaci těchto stavů autonomie v otázkách právní regulace a soudní jurisdikce.⁵⁰⁸

Vývoj systému veřejného práva v Rakousku však kráčel po roce 1848 jinými cestami. Zatímco požadavek územní autonomie mohl nalézt své vyjádření v podobě obecní, okresní popř. zemské samosprávy, autonomie ostatních veřejnoprávních korporací založených na osobní příslušnosti ke stavu či pospolitosti byla postupně omezována či zcela eliminována. Její relikty přežily v podobě profesní či zájmové samosprávy nejzřetelněji u počátkem padesátých let zřízených obchodních a

⁵⁰⁷ Nejnověji k tomuto E. Drašarová a kol. *Promarněná šance: edice dokumentů k česko-německému vyrovnání před první světovou válkou - korespondence a protokoly 1911-1912. I-II*, Praha 2008.

⁵⁰⁸ Justus Möser's *Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe in 14 Bänden. Bd. I, Patriotische Phantasien I*, Berlin 1943, s. 248-249.

živnostenských komor či komor profesních stavů, nebo v právní úpravě postavení církví. Tendence nastartována v duchu josefinismu osvícenským zákonodárstvím nivelizujícím stavovské rozdíly a potlačujícím nezávislost nestátních veřejných korporací⁵⁰⁹ se vítězně prosadila právě v konstituční éře.

Druhá polovina 19. století je přitom obdobím, kdy můžeme sledovat soupeření konzervativních autonomistů s liberály, kteří hájí model státní výsosti proti kolektivním zájmům obhajovaným společenskými institucemi. Dokonce již v době bachovského neoabsolutismu, kdy se liberální ideály prosazují nikoli ve sféře politické, nýbrž v oblasti hospodářské regulace, jsme svědky zúctování s tradičními cechy v návaznosti na přijetí živnostenského zákona roku 1859. Tento krok pozorovali nejen šlechtičtí konzervativci se značnou nelibostí. Také uskupení řemeslníků z obavy nad novou konkurencí odmítala liberalizaci, o čemž mj. svědčí výroční zprávy obchodních a živnostenských komor z let 1851-1852. Kupř. liberecká komora ještě v roce 1852 volá po restauraci cechovních poměrů, ba dokonce žádá jejich zavedení do textilního průmyslu, jehož bouřlivý rozvoj v tomto období již však probíhal zcela mimo rámec tradičních představ o řemeslnické hierarchii.⁵¹⁰

Z odchodu ministra Karla Ludwiga Brucka mohly být zprvu vyvozovány restaurativní tendence, zejména tehdy, když na jeho místo nastoupil jeden z nejschopnějších rakouských úředníků, první ministr obchodu z roku 1848 Andreas Baumgartner.⁵¹¹ Ten hodlal udržet kompromis založený na uchování svobody podnikání coby liberálního výdobytku roku 1848, na druhé straně však respektoval existenci cechů. Z těchto premis také vycházela jeho předloha živnostenského zákona z roku 1854. Patrně nás nepřekvapí, že nejohavnivějším zastáncem zachování cechovní struktury byl již tehdy ve vídeňské vládě ministr kultu Lev Thun, český konzervativní aristokrat.⁵¹²

⁵⁰⁹ K tomuto fenoménu přináší řadu postřehů O. Brunner, *Staat und Gesellschaft im vormärzlichen Österreich im Spiegel von J. Beidels Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740-1848*. In: W. Conze (Hg.), *Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz 1815-1848*. Stuttgart 1962, s. 39-78.

⁵¹⁰ Srov. Ch. Stölzl, c.d., s. 138.

⁵¹¹ K němu W.G. Wieser, *Die österreichischen Handels- und Arbeitsminister*. In: *100 Jahre im Dienste der Wirtschaft*. Wien 1961, s. 374n.

⁵¹² V děčínském archivu (SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Pozůstalost Lva Thuna A 3 XXI, inv.č. D 318, folio 760-768) se zachovalo vlastnoručně koncipované votum Lva Thuna k živnostenskému řádu pro jednání ministerské konference z roku 1854. K odporu autonomistů vůči principům hospodářského liberalismu srov. také T.v. Borodajkewycz, *Gewerbefreiheit und konservativer Geist*. In: *Festschrift Walter Heinrich*. Graz 1963, s. 371nn.

Mocným spojencem v tomto sporu mu byl Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, jehož komentář k Baumgartnerově návrhu se rovněž zachoval v Thunově pozůstalosti.⁵¹³ Sarkastický text se vysmívá revolučním časům roku 1848, kdy se liberální svobody rovnaly dogmatům víry. Mezitím se však takovýto postoj – „abych použil mnohokrát zneužitého pojmu“, píše Clam-Martinic – stal „překonaným“. O to zajímavější je, že anathema roku 1848 přežívá v návrhu nové živnostenské úpravy, aniž by však byly z liberálních principů vyvozeny konsekventní závěry: „Man wagt nicht ganz zu brechen mit den auf dem entgegengesetzten Prinzipie beruhenden Institutionen.“ Ačkoli cechy tedy dle návrhu zatím přežijí, cítí se být Clam-Martinic povinován vystoupit proti samotnému principu živnostenské svobody a z něj vyplývající atomizaci řemeslnického stavu, kdy je každý odkázán na sebe a druh v povolání se stává konkurentem, tudíž nepřítelem. Učedník se stane pouhým námezdním dělníkem, kterého majitel provozu odvrhne, když jej nepotřebuje. Výsledkem je proletariát, revoluce.

Nejedná se však jen o společenskou atomizaci, ale i o logiku celé právní úpravy. Oprávnění každého jednotlivce, který má zákonem předepsanou kvalifikaci, získat živnostenské oprávnění je dle Clama zhruba stejně nesmyslné jako „právo“ vystudovaného právníka osobně způsobilého ke státní službě získat odpovídající uplatnění v úřadu. Stejně jako půda, má-li rolníka uživit, nemůže být dělena do nekonečna, tak i živnosti nemohou být volně udělovány. Živnostenská licence by ostatně „in dieser Fassung unter den s.g. allgemeinen Menschenrechten Platz finden könnte.“ Naprostá svoboda řemeslného podnikání by dle konzervativní argumentace vyzvedla egoismus jednotlivce a nechala by zvítězit monopol peněz. Rychlost výroby půjde na úkor solidnosti výrobku a v konečném efektu se prosadí na úkor mnohosti provozů monopoly disponující dostatečným kapitálem – „in letzter Auflösung wird an die Stelle des Monopols von zwanzig und dreißig Müllern das einer Dampfmaschine...“⁵¹⁴

Podobně jako v případě kritiky Bachova obecního zákona, i zde konzervativci netušili, že se situace stane ještě vyhrocenější. Jejich pozice se zhoršila poté, co Baumgartnera vystřídal ve funkci ministra obchodu Georg Otto Toggenburg, jehož návrh živnostenské úpravy představený ke konci roku 1855 již obsahoval radikálnější rysy. Zároveň se začalo proměňovat a také probouzet veřejné mínění – velkopřemysl a

⁵¹³ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Pozůstalost Lva Thuna, AXXI, inv.č. D 265, folio 435-449.

⁵¹⁴ Ibidem.

kapitálová uskupení se stejně jako liberální tisk za ministra postavily, v řemeslnických společenstvech převládal sice nesouhlas, ten byl ovšem někdy zaměnitelný za apatii.⁵¹⁵ Nicméně tento návrh se konzervativcům ještě podařilo torpédovat.

Teprve rok 1859 přinesl zásadní změnu – i přes ostré výpady Lva Thuna, polemizujícího na ministerské radě s konceptem živnostenské svobody coby nástrojem průniku židovského kapitálu do podnikatelské sféry, se podařilo ekonomickým liberálům tentokrát prosadit nový živnostenský zákon, který neponechával cechovním organizacím možnost omezovat a regulovat výkon řemesel a dalšího podnikání.⁵¹⁶ Obchodní a živnostenská komora v Praze ustavila pro posouzení návrhu zákona speciální výbor, který doporučil zmírnit totální liberalizaci výkonu živností. Vláda sice ustoupila v tom, že živnostenská společenstva nahrazující cechy měla být zřizována obligatorně, nicméně princip živnostenské svobody a volného přístupu k výkonu živnosti byl zachován.⁵¹⁷ Ani úsilí Thunových spojenců Karla hraběte Wolkensteina a knížete Salma nevedlo ke kýženému výsledku. Éra tradičními strukturami nespoutaného liberalismu nastoupila ponejprv v hospodářské sféře.⁵¹⁸

Císařský patent z 20. prosince 1859 zaváděl s účinností od 1. května 1860 namísto cechů živnostenská společenstva⁵¹⁹, která sdružovala na území, jehož rozsah mohl být určen rozhodnutím orgánů státní správy, živnostníky vykonávající „příbuzné“ profese. Členem společenstva se stal automaticky ten, kdo začal živnost vykonávat („durch den Antritt des Gewerbes“ dle §107). Živnosti se počaly rozdělovat na volné na jedné straně a koncesované na straně druhé, u nichž koncesi udílel orgán politické správy po slyšení názoru (*Einvernehmung*) obchodní a živnostenské komory (§111). Někdejší takřka patriarchální cechovní vztahy, kdy mistři připouštěli k řemeslu tovaryše, nahradilo rozdělení na členy (*Mitglieder*) a příslušníky (*Angehörige*) živnostenských společenstev. Příslušníky byli pomocníci a úředníci řádných členů společenstva. Tato společenstva

⁵¹⁵ H. Reschauer, *Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und der Kaufmannsgremien mit der österreichischen Bureaucratie. Vom Ende des 17. Jahrhunderts bis zum Jahre 1860.* Wien 1882, s. 240.

⁵¹⁶ V komentáři k zákonu se výslovně praví: „Die Grundlage des Gesetzes ist die Begünstigung des Strebens nach möglichst ungehinderter Concurrenz...“ (komentované souborné vydání viz *Das Gewerbegesetz vom 20. Dezember 1859.* Wien 1860, zde s. 60).

⁵¹⁷ E. Schebek, Richard Ritter von Dotzauer. Prag 1895, s. 103.

⁵¹⁸ T. v. Borodajkewycz, c.d., s. 380nn.

⁵¹⁹ Po formální stránce se dosavadní cechovní korporace musely „přizpůsobit zákonu“, přičemž jejich nové statuty podléhaly dle §108 živnostenského zákona schválení ze strany úřadů politické správy.

přitom nebyla nadána veřejnou rozhodovací mocí.⁵²⁰ Mohla v souladu s §114 živnostenského zákona řešit spory mezi svými členy (a regulovat vztahy mezi členy a příslušníky), zakládat a podporovat vzdělávací ústavy a odborné školství, zřizovat ústavy péče o nemocné či ve stavu nouze se nacházející členy a příslušníky, popř. vydávat dobrozdání pro úřady a komory. V průběhu diskuse o odstranění povinného členství v živnostenských společenstvech na půdě poslanecké sněmovny říšské rady 21. února 1862 Clam-Martinic znovu vystoupil na obranu pravomocí společenstev, proti snahám přenášet jejich kompetence na obce, kterým organicky nepřísluší. Nejenže by došlo k oslabení autority společenstev, ale z obecních (tedy samosprávných) orgánů by se z důvodu jejich nepřirozené příslušnosti v dané věci fakticky stávaly byrokratické úřady.⁵²¹

V průběhu padesátých let se nicméně zdařil konzervativní aristokracii husarský kousek, který umožnil v dílčím segmentu právní regulace širokou autonomii jedné z uznaných a tradičních veřejnoprávních korporací. Zatímco se územní samospráva obcí, profesní samospráva komor a živnostenských společenstev pohybovala od přelomu 50. a 60. let 19. století v poměrně úzkých mantinelech narýsovaných liberálně-centralistickými vládami, zásluhou Lva Thuna si uchovala širokou autonomii, založenou na státním uznání nezávislé aplikace kanonického práva, katolická církev. Té se dařilo již od přelomu 20. a 30. let diplomatickou aktivitou tlačit josefinisty do pozice obhájců *statu quo*. V průběhu roku 1848 se jí pak do značné míry vskutku podařilo zbavit se extensivního státního dozoru, onoho dědictví epochy josefinismu.⁵²² Oktrojovaná ústava z března 1849 přiznala uznaným náboženským společnostem právo samostatně spravovat své záležitosti, přičemž však svou dikcí zbavovala katolictví jeho výsadního postavení coby náboženství státního. Rakouská ústavněprávní úprava tehdy odpovídala klasickému liberálnímu pohledu, který ve svém díle popularizoval francouzský filosof Benjamin Constant.⁵²³

⁵²⁰ Komentář k živnostenskému zákonu přiznává: „Die Organisation, das Reglement und die Leitung der Genossenschaften liegen thatsächlich in den Händen der Behörde.“ (komentované souborné vydání Das Gewerbegesetz vom 20. Dezember 1859. Wien 1860, zde s. 80-81).

⁵²¹ Působivý Clamův projev zachycuje stenografický protokol: 95. Sitzung des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes am 21. Februar 1862, s. 2337nn.

⁵²² A.J. Reinerman, *Austria and the Papacy in the Age of Metternich. Volume 2: Revolution and Reaction, 1830-1838*. Washington 1989, s. 270nn.

⁵²³ O náboženské svobodě B. Constant obsáhle pojednává ve své studii věnované základním principům zastupitelské formy vlády ve Francii – srov. bohatě komentovanou německou edici A. Blaescheho a L. Galla: *Benjamin Constant. Werke in vier Bänden. Vierter Band. Politische Schriften*. Berlin 1972, s. 192-216.

V průběhu konference zasedající od 29. dubna do 20. června 1849 pod předsednictvím tehdy salcburského arcibiskupa Schwarzenberga a pozdějšího vídeňského arcibiskupa Rauschera (mj. odchovance přední osobnosti vídeňského konzervativního okruhu Klemense Hofbauera) se ukázalo, že josefinské pojetí církve coby prodloužené ruky státu je i v praxi neudržitelné. Biskupové žádali obnovení volné korespondence se Svatým Stolicem, stavěli se za uznání církevní jurisdikce v duchovních záležitostech i za právo zřizovat a svobodně spravovat církevní nadace. Svoboda kázání i autonomie při administraci výuky teologie se měly stát samozřejmostí. Reakce josefinistů byla ovšem natolik silná, že prosazení alespoň části těchto požadavků si vyžádalo další rok. Až svými patenty z 18. a 23. dubna 1850 císař požadavkům církve vyhověl, zrušil *placetum regium* a biskupům povolil samostatně rozhodovat o některých záležitostech – organizace výuky v seminářích, ustanovování profesorů teologie a katechetů i úprava bohoslužebného pořádku se posunuly do sféry církevní samosprávy.⁵²⁴

Konkordát z roku 1855 dílo propuštění církve ze státní služby dovršil – formou mezinárodní smlouvy se katolické církvi dostalo nejvyšší garance autonomie jejího postavení, jakého mohla dosáhnout. Není náhodou, že lví podíl na sjednání dohody se Svatým stolicem měl jediný integrální konzervativec mezi ministry Bachovy vlády – nám dobře známý hrabě Lev Thun, ministr kultu. Řím mohl od této chvíle svobodně komunikovat s diecézními biskupy, kterým se dostalo plné pravomoci nad správou farností a organizací studia teologie. Stát se mohl podílet na rozhodování v církevních záležitostech tehdy, hrozil-li střet s výkonem státní správy – konkrétně se jednalo o nominační (čl. 19) a presentační (čl. 25) právo císaře a souhlas vlády vyžadovaný při změnách hranic farností (čl. 4 a 18). Konkordát znamenal rovněž otevření prostoru pro návrat jezuitů do monarchie a posílil možnosti působení řádů a kongregací katolické církve.⁵²⁵ Z principu široké církevní autonomie mohla těžit i nekatolická společenství. Logika ústavněprávní garance rovnosti náboženských vyznání před zákonem se prosadila v tzv. protestantském patentu z 8. dubna 1861, který v §1 evangelíkům garantoval právo samostatně uspořádat, spravovat a vést vlastní náboženské záležitosti.⁵²⁶

⁵²⁴ J. Kadlec, Přehled českých církevních dějin. II, Praha 1991, s. 201-202.

⁵²⁵ J. Georgiev, Mezi svéprávností a poručnictvím. K postavení církví v habsburské monarchii druhé poloviny 19. století. In: Z. Hojda, R. Prah (ed.), Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Praha 2003, s. 169-185, zde s. 171.

⁵²⁶ H. Schwendenwein, Österreichisches Staatskirchenrecht. Essen 1992, s. 30.

Vzhledem k postavení katolického náboženství jako převažující konfese s dominantním vlivem ve společnosti se však katolická církev těšila některým prerogativám. Kanonické právo konkordátem nově získalo veřejnou sankci pro úpravu manželství občanů katolického vyznání včetně přiznání jurisdikce církevním soudům. Právě tento bod se stejně jako zavedení církevního dozoru nad školstvím stal později předmětem neshod mezi sekularisty a konzervativci, přičemž zmíněný spor vedl k likvidaci obou zmíněných církevních prerogativ vnitrostátním zákonodárstvím z roku 1868. Následně Rakousko odstoupilo i od konkordátu jako takového - formální záminkou k uplatnění pravidla *rebus sic stantibus* (zásadní změna povahy smluvního partnera), které umožnilo zřeknutí se smlouvy se Svatým stolcem, se stalo vyhlášení papežské neomylnosti na prvním vatikánském koncilu v roce 1871. Pro rakouské etatisty bylo přitom klíčovým úspěchem odbourání ne-státního zdroje církevní autonomie. Následné květnové zákony sedmdesátých let církevní autonomii omezily, a to včetně práv k nakládání s církevním majetkem.⁵²⁷ Dle Helmuta Pree byly jak tzv. uznávací zákon (č. 69/1874 říš. zák.), tak zákon o vnějších poměrech církve katolické (č. 50/1874 říš. zák.) neseny církvi nepřátelským přesvědčením o potřebě detailní regulace právního postavení náboženských společností a nutnosti omezení nezávislosti jejího vystupování.⁵²⁸ Pokud se podařilo v následujícím období zabránit eskalaci napětí mezi liberální politickou reprezentací a biskupy, kteří se odvolávali na výhradu svědomí, jež by jim bránila uvádět všechna ustanovení zákona v život, jednalo se jistě též o zásluhu císaře Františka Josefa I., který se svou autoritou osobně angažoval ve prospěch umírněné interpretace nové legislativy.⁵²⁹

Právě v souvislosti s rakouskou obdobou pruského *Kulturkampf* nás upoutá snaha těch šlechtických konzervativců, kteří akceptovali liberální povahu státního zřízení v Rakousku, vystoupit proti zmíněným tendencím a odmítnout centralistický model uspořádání veřejných poměrů. Oproti autenticky konzervativnímu Clam-Martínovicovu projektu alternativního uspořádání veřejné správy na bázi *selfgovernmentu* se jistě jedná o vizi mnohem skromnější, počítající pouze se zachováním dílčí autonomie veřejnoprávních

⁵²⁷ J. Kadlec, c.d., s. 208.

⁵²⁸ H. Pree, *Österreichisches Staatskirchenrecht*. Wien 1984, s. 8.

⁵²⁹ E. Kovács, Die katholische Kirche im Spannungsfeld von Nationalismus und Patriotismus zwischen 1848 und 1918. In: F. Seibt (Hg.), *Die Chance der Verständigung. Absichten und Ansätze zu übernationaler Zusammenarbeit in den böhmischen Ländern 1848-1918*. München 1987, s. 49-61, zde s. 54n.

korporací, a to tam, kde katolické přesvědčení vylučuje akceptovat státní omnipotenci. V ostatních aspektech potom rozum velí nevzdorovat převládajícímu liberálnímu světonázoru. Právě proto je patrně nejvhodnější hovořit v souvislosti s politickým vystupováním Bedřicha Schönborna v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století o pragmatickém konzervatismu. Pokud bychom spíše než vztah společnosti a státu v konzervativním myšlení sledovali jiné akcenty, mohli bychom jistě Bedřicha Schönborna zařadit k otcům politického katolicismu v habsburské monarchii.

V. Příběh první: Jindřich Jaroslav Clam-Martinic a autentický konzervatismus 60. let

V.1. Clam-Martinicové na politické scéně Rakouska

Prvním ze tří životních příběhů konzervativních aristokratů, a to sice příběhem, kterým chceme dokumentovat proud autentického konzervativního myšlení, je osud Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice, přičemž se soustředíme na vývoj jeho představ o organickém *selfgovernmentu*. Clam-Martinic představuje vůdčího reprezentanta první generace strany konzervativního velkostatku, který souhrou osobních dispozic a okolností mohl významným způsobem zasáhnout do utváření nové podoby státního zřízení monarchie v konstituční éře.

Spojení jmen hrabat z Clamu⁵³⁰ se starobylým českým rodem Martiniců, které nacházíme v jeho jménu, dokládá úzké sepětí rakouských dědičných zemí s historií Království českého v pobělohorském období. Až do doby politického angažmá Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice navíc nikdo nemohl pochybovat nad tím, že katolické krédo a dynastická loajalita představují hodnoty, nad které u Clam-Martiniců neexistuje nic vyššího. Ostatně co jiného by také bylo možno čekat od potomka Jaroslava Bořity z Martinic, královského místodržícího, jehož defenestrace zástupci evangelických stavů vedla k rozpoutání konfliktu vedoucího k bitvě na Bílé hoře a vítězství katolické prohabsburské strany nad protestantskými rebely. Tradice starobylé české rodiny vešla do clamovské pošlosti po přeslici v důsledku sňatku poslední příslušnice rodu – hraběnky Marie Anny Martinicové – s Karlem Josefem hrabětem Clamem v roce 1791. O rok později obdržel Karel Clam panovnickovo svolení užívat martinický erb a připojit jméno starého českého rodu ke svému vlastnímu jménu.

Není zajisté účelem tohoto pojednání zabývat se rodopisnými záležitostmi – ostatně historie martinického rodu i jejich smečenského panství je dostatečně zdokumentována.⁵³¹ Zastavme se proto až u osobnosti otce Jindřicha Jaroslava Clam-

⁵³⁰ Clamové odvozovali svůj původ od korutanského rodu Pergerů von Höchenberg, poprvé zmiňovaného již v roce 1297. V roce 1524 získali panství a hrad Clam v Horních Rakousích, podle něhož se následně začali i psát. Do stavu svobodných pánů byli povýšeni v roce 1655, stavu hraběcího dosáhli však až v roce 1759.

⁵³¹ Nejpodrobněji historii rodu zachycuje koncept čtyřsvazkového díla Wilhelma von Blaschek Die Herren von Clam - Familiengeschichte (Wien 1956-1961), který je uchováván v archivu vídeňského spolku

Martinice. Hrabě Karel Jan (1792-1840) náležel bezpochyby k těm osobnostem z řad vyšší šlechty, které se politickému a v jeho případě i vojenskému angažmá rozhodně nevyhýbali. Jak nás informuje Wurzbachova encyklopedie, vstoupil Karel Jan Clam-Martinic do armádní služby v roce 1809, tedy ve svých 17 letech.⁵³² Zprvu sloužil pod knížetem Kinským, avšak již v r. 1812 se stal pobočníkem tehdy ještě generála Schwarzenberga, s jehož oddíly se v letech 1812-1815 zúčastnil tažení na území dnešního Německa, Polska a Francie. Později s polním maršálem Kollerem doprovázel poraženého francouzského císaře Napoleona Bonaparta na Elbu.

Jiné prostředí poznává až v roce 1815, kdy se účastnil diplomatických jednání na Vídeňském kongresu. Již v roce 1810 byl jmenován c.k. komořím, ale jeho diplomatická a politická kariéra se v plné šíři rozvíjí až po skončení napoleonských válek. Další osudy Karla hr. Clam-Martinice jsou zajímavou směsicí zkušeností vojenských a politických - r. 1820 byl jmenován plukovníkem čtvrtého kyrysnického pluku arcivévody a později císaře Ferdinanda, v r. 1830 se stal generálmajorem a členem dvorské vojenské rady, r. 1837 pak polním podmaršálkem. Mezitím absolvoval diplomatickou misi u Ludvíka I. Bavorského, r. 1824 u ruského cara Alexandra I. a o dva roky později u jeho nástupce Mikuláše I. Roku 1832 se s ním setkáváme na pruském dvoře. Ihned po nástupu císaře Ferdinanda I. v roce 1835 na trůn se stává generálním pobočníkem, což představuje vrchol jeho služebního postupu, a později přejímá ve státní radě odpovědnost za vojenské záležitosti monarchie, přičemž vystupuje s programem umírněných reforem v armádě.

Společenská angažovanost Karla Clam-Martinice a jeho vynikající postavení na vídeňském dvoře mu otevíraly dveře do kruhů tzv. první společnosti. Svědčí o tom dochovaná korespondence se čtvrtou manželkou císaře Františka I. Karolinou Augustou či s vévodou de Richelieu, který po jistou dobu zastával funkci francouzského ministra

Adler. Ke smečenskému panství srov. J. Hans, Martinický velkostatek Smečno a jeho nejstarší urbář. In: SSH 4/1969, s. 77-104, J.O. Miltner, Smečno. In: Památky archeologické a místopisné I/1854-55, s. 325-328 a 359-368, a F. Šváb, Panství smečenské. In: Slánský obzor XXXI-XXXIII/1923-25, s. 3-20, 3-22 a 3-32, pro období do r. 1848. K zachycení příbuzenských vazeb srov. svazky hraběcí řady gothajských almanachů, konkrétně kupř. Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser auf das Jahr 1852, Gotha 1852, s. 135-136, pro první polovinu 19. století. Pro období následující viz V. Pouzar (ed.), Almanach českých šlechtických rodů, Praha 1999, s.59nn. V populární formě o rodině také P. Mašek, Modrá krev, Praha 1992, s. 35-41.

⁵³² C. von Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Zweiter Theil. Wien 1857, s. 379n.

zahraničí. Karel hrabě Clam-Martinic ze svého veřejného působení zanechal v pozůstalosti také úvahy, reformní návrhy a memoranda (zčásti připravované dokonce k tisku).⁵³³

Pro zachycení souvislostí politického spojení není bez zajímavosti, že historik Jan Heidler označuje Clama za Metternichova věrného spojence. Ve sporech kancléře Klemense Metternicha s ministrem vnitra Františkem Antonínem Kolowratem potom považuje Clama za muže spojeného „s kruhy Kolowratovi nepřátelskými“.⁵³⁴ Historik Helmut Rumpler přímo hovoří o hraběti Karlovi jako o Metternichově „nejbližším spojenci ve vnitropolitickém boji“.⁵³⁵ Nepřekvapí nás proto, že v září roku 1839 během Metternichovy nemoci Clam dokonce dočasně převzal řízení státní kanceláře.⁵³⁶

Byl to však právě Kolowrat, kdo v předbřeznovém systému reprezentoval úsilí o uznání svébytnosti korunních zemí monarchie oproti pragmatickému centralismu Metternichovu. František Antonín Libštejnský z Kolowrat nejenže podporoval Národní museum, jemuž věnoval své mineralogické sbírky a rozsáhlou knihovnu, ale také stál v čele Královské české společnosti nauk. Vzhledem ke sžíravé kritice, kterou Karlův syn ve svých veřejných vystoupeních později častoval byrokratický systém veřejné správy, vyznívá pikantně skutečnost, že proti stoupenci zemského patriotismu Kolowratovi⁵³⁷ stálo mocenské trio Metternich - Clam – Kübeck, opírající se o z Vídně centrálně řízený byrokratický aparát.⁵³⁸ Zdá se, jako by již zde byl předznamenán osudový zvrát

⁵³³ SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 43 a 44.

⁵³⁴ J. Heidler, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*, Praha 1920, s. 57 a 60. Též H.L. Mikoletzky, *Österreich. Das entscheidende 19. Jahrhundert*, Wien 1972, s. 302.

⁵³⁵ H. Rumpler (Hg.), *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848-1867)*. Einleitungsband, Wien 1970, s.17.

⁵³⁶ Již o tři roky dříve si kněžna Melanie Metternichová mohla 19.11.1836 zapsat do deníčku: „Clam ist in diesem Augenblicke für mich ein Trost, er stützt Clemens mit einer Willenskraft und Rechtlichkeit wie sie selten vorkommen.“ Srov. J.A. Frhr. von Helfert, *Leo Thun – Lehr und Wanderjahre*, Wien 1892, s. 77.

⁵³⁷ Na druhé straně je ovšem třeba připomenout, že ve věcech konfesních byl Kolowrat obhájcem osvěcenského josefinismu, zatímco Metternich se i pod vlivem své třetí ženy, zbožné Melanie Zichy-Ferraris, minimálně od počátku 30. let přibližoval ultramontánní straně. Dále A.J. Reinerman, *Austria and the Papacy in the Age of Metternich. Volume 2: Revolution and Reaction, 1830-1838*. Washington 1989, s. 270nn.

⁵³⁸ L. Höbelt, *Bürokratie und Aristokratie im Österreich der vor-konstitutionellen Ära*. In: *Etudes danubiennes* 2/1995, s. 149-162.

v generačních politických názorech, který byl pro rod Clam-Martiniců po celé devatenácté století charakteristický...

S Metternichem byl koneckonců Karel hrabě Clam-Martinic provázán hospodářskými zájmy - oba patřili spolu s některými dalšími aristokraty, jejichž statky se rozkládaly v západních Čechách, k akcionářům První privilegované pražské železniční společnosti usilující ve 30. letech 19. století o výstavbu železnice z Prahy do Plzně.⁵³⁹ Hrabě Karel se projevoval jako dobrý hospodář, což mu umožnilo realizovat i další společenské aktivity - ve Smečně nechal obnovit děkanský kostel, vystavěl novou rodovou hrobku a ze závěti odkázal 10 000 zlatých coby základ po 15 let dále úročeného jmění nadace, která měla poskytovat podporu poddaným stíženým nenadálou katastrofou. Ačkoli hrabě Karel Clam-Martinic nepatřil k aristokratům angažujícím se na obhajobu historických práv Království českého, respektoval bilingvní realitu českých zemí.⁵⁴⁰ Vzhledem k českému charakteru slánsko-smečenského panství svěřil vzdělání svých synů páteru Kudrnovi, kterého zmiňuje ve svých vzpomínkách Marie Červinková-Riegerová. Výchova dětí tak byla svěřena muži, o kterém se nám sice nezachovalo více zpráv, můžeme však vytušit, že se jednalo o jednoho z generace obrozeneckých českých kněží. Velmi pěknou a bezchybnou češtinu hraběte dokládá ostatně jeho pozdější korespondence s F.L. Riegerem.

Se svou chotí Selinou Meade Quilfortovou (dcerou irského peera Richarda Meade hraběte Clan-William, barona z Quilfortu⁵⁴¹, a Karolíny roz. hr.Thun-Hohensteinové), kterou v roce 1821 pojal za manželku, měl hrabě Karel šest dětí.⁵⁴² Z nich se čtyři dožily dospělosti. Nejstarší ze synů Jindřich Jaroslav se narodil na nenápadném zámku ve Sv.Juru nedaleko Prešpurku (Bratislavy) 15. června 1826.⁵⁴³ Dalším synem byl Richard,

⁵³⁹ J. Majer, Kašpar Šternberk, Praha 1997, s. 174.

⁵⁴⁰ František Palacký oceňoval Karla Clam-Martinice jako příklad šlechtice, který o české řeči a literatuře smýšlel obdobně jako Kašpar Šternberk a Rudolf Kinský. Dále J. Hanuš, c.d., I, s. 292. Obdobné svědectví koneckonců vydávají české nápisy na klasicistní hrobce Clam-Martiniců ve Smečně – dále V. Příbýl, Rodinné hrobky Kinských a Clam-Martiniců na Slánsku. In: Posel z Budče 16/1999, s. 15-22.

⁵⁴¹ Archiválie rodiny Meade/Clan-William jsou uloženy v severoirském státním archivu (Public Record Office of Northern Ireland). K obsahu tohoto archivního fondu a historii dodnes žijícího rodu srov. <http://proni.nics.gov.uk/records/private/clanwm.htm>.

⁵⁴² Jak dosvědčuje korespondence Karla Clam-Martinice s kněžnou Lichnowskou, sňatek s půvabnou a duchaplnou irskou šlechticnou ctižádostivého důstojníka vnitřně proměnil. Rozhodně se nejednalo o pouhý sňatek z rozumu. Dále J.A. von Helfert, Leo Thun – Lehr und Wanderjahre, s. 76.

⁵⁴³ Pokřtěn byl jmény Henricus Jaroslau Maria Carolus Borromäus Aloysius Richardus Vítus. Dále W.

vedle něhož měl Karel Clam-Martinic také dcery Marii (provdanou od r. 1849 za Huga hr. Nostice, pána na Slabcích a Hřebečnicku) a Karolínu (provdanou od r. 1847 za hr. Lva Thuna), jejíž korespondence s bratrem Jindřichem se částečně dochovala.⁵⁴⁴ Úzká provázanost mezi rodem Clam-Martiniců a Thun-Hohensteinů hrála klíčovou roli v pozdějších politických zápasech, kdy se právě zásluhou staršího Lva Thuna (*1811) o patnáct let mladší Jindřich Jaroslav Clam-Martinic nejenom dostává do centra politického dění, ale také si osvojuje konzervativní programové principy. Dokladem přetrvávajících nejen politických, nýbrž úzkých osobních kontaktů mezi Clam-Martinicem a Lvem Thunem jsou i dopisy hraběte Jindřicha matce z roku 1865 zpravující ji o tom, jak se vyvíjí Thunův zdravotní stav v souvislosti s tehdy ještě vážnou nemocí - chřipkou.⁵⁴⁵

Obdobným způsobem bychom mohli rekonstruovat celoživotní vztahy k druhé úzce příbuzensky propojené rodině – Nosticům. Synovec Jindřich Nostic prosí Richarda Clam-Martinice v kondolenčním dopise vypraveném z Teplic po skonu hr. Jindřicha Jaroslava, aby mu strýc Richard (Jindřichův bratr) dovolil ponechat si některé drobnosti zanechané během návštěvy zesnulým hr. Jindřichem jako památku na něj.⁵⁴⁶ I v pozůstalostech dalších šlechticů najdeme korespondenci s pozdějším vůdcem státoprávní šlechty - zdá se však, že nejužší vztahy udržoval smečenský velkostatkář vedle Lva Thuna s Karlem III. ze Schwarzenbergu. Právě těmto dvěma šlechticům se Clam-Martinic důvěrněji svěřuje s vlastními politickými plány⁵⁴⁷. Karel III. ze Schwarzenbergu mu ostatně společně s Robertem Hildprandtem (oba narozeni v roce 1824) také stál generačně blíže nejenom než starší Lev Thun a Egbert Belcredi (*1816), ale také než další z první generace politických soupeřů - Jiří Kristián z Lobkovic (*1835).

Poněvadž manželství s Augustou Salm-Reifferscheidtovou, do něhož Jindřich Jaroslav Clam-Martinic vstoupil 5. srpna 1851, nebylo obdařeno potomstvem, postaral se o pokračování rodu mladší bratr hraběte Jindřicha Richard Clam-Martinic. Ten sloužil do

von Blaschek, c.d., I, 410.

⁵⁴⁴ Viz SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 99 a 100.

⁵⁴⁵ SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 97.

⁵⁴⁶ SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 102.

⁵⁴⁷ V dopise z 12. října 1860 žádá hrabě Jindřich Jaroslav knížete Schwarzenberga o vyjádření k otázce co dál s říšskou radou a píše: „Du weißt welches Gewicht ich auf dein Urtheil lege.“ SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karta 223.

r. 1865 v armádě a jeho politická činnost se v plné šíři rozvinula až v roce 1879, kdy byl za velkostatkářskou kurii zvolen do říšské rady. Ačkoli nebyl obdařen takovým talentem rozeného politika jako Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, zůstal po celou dobu věrnou oporou státoprávní šlechty. Vstoupil do Českého klubu, r. 1883 se stal místopředsedou poslanecké sněmovny a r. 1884 byl jmenován tajným radou. V roce 1889 odchází do panské sněmovny a zaujímá po smrti bratra, z jehož aureoly do značné míry požívá respektu, přední místo mezi šlechtickými konzervativci.

Z manželství hraběte Richarda a Louisy roz. hr. Bombelles vzešly čtyři děti - dcery Markéta a Marie a synové Jindřich a Gottfried. O politickém profilu pozdějšího rakouského ministerského předsedy Jindřicha, který byl vlastní rodinou vychováván česky a před první světovou válkou se považoval za Čecha⁵⁴⁸, padlo několik slov již v předcházejícím textu. Jistě stojí za pozornost již zmíněný fenomén generační obměny, který se u synovce slavného státoprávního aristokrata projevil jeho jednoznačným přerodem v ústavověrného politika a zastávce centralistického uspořádání Rakouska.⁵⁴⁹

Skrze druhorozeného Richardova syna Gottfrieda (1864-1935) a jeho potomka - Georga Clam-Martinice (1908-2000), uznávaného rakouského kastelologa a historika - vzešla současná generace rodu Clam-Martiniců,⁵⁵⁰ stále držící rodový hrad Clam v Horních Rakousích.⁵⁵¹ Politickou angažovanost rodiny v Království českém dodnes dokládá řada předmětů z Čech vystavených v prostorách hradu Clam i památky připomínající stavební činnost někdejší vrchnosti, jež se nacházejí na slánsko-smečenském panství. Bohužel jediná ulice v Praze, která kdysi nesla Clamovo jméno, byla v roce 1952 přejmenována⁵⁵² – po roce 1989 už památku jednoho z vůdců boje za státoprávní svébytnost Království českého nikdo neoživil...

⁵⁴⁸ Z. Kárník, Sociální a národní vazby politických postojů a jednání české aristokracie. In: Studie k sociálním dějinám 19. století, 6/1996, s. 7-45, zde s. 25 a 38.

⁵⁴⁹ K němu zvláště srov. monografii F. Höglíngera, Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic. Graz-Köln 1964.

⁵⁵⁰ Genealogisches Handbuch des Adels. Gräfliche Häuser. Bd. XVII/2003, s. 108nn.

⁵⁵¹ Zámek Arbing rodina prodala již v roce 1906, statek Außernstein pak r. 1966. Srov. G. Clam-Martinic, Burgen und Schlösser in Österreich, Wien 1998, s. 218-219, 221, nebo N. Grabherr, Burgen und Schlösser in Oberösterreich, Linz 1970, s. 250-251.

⁵⁵² Myslbekova ulice na pomezí Hradčan a Střešovic nesla v letech 1906-1952 jméno hraběte Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice. Srov. M. Laštovka, V. Ledvinka a kol., Pražský uličník. I, Praha 1997, s. 474-475.

V.2. Mládí Jindřicha Jaroslava:

Od ministerského byrokrata k opozičnímu politikovi

„Clam byl blondýn vysoké, hubené, hrdě vzpřímené postavy, vznešeně odměřených pohybů. Tvář měl zarostlou plnovousem. Byl to bystrý, talentovaný muž. Jako řečník působil svým neobyčejně elegantním, důrazným a noblesním přednesem. Nikdy nezapomínal, že pochází z třídy aristokratické. Byl odvážný, hrdý, povýšený, ctižádostivý, nedovedl smlouvat se, do nemožnosti byl důsledný, ba až nesnášenlivý. Společensky byl obratný. Nad své aristokratické přátele v českých zemích stál o celou hlavu. Rád kantoroval ty, s nimiž jednal. Byla to vyhraněná politická osobnost, která věděla vždy, co chce.“⁵⁵³ Jedinečné kouzlo Tobolkových charakteristik předních osobností politického života v českých zemích nás dokáže dodnes oslovit. Ne že by všechno z této charakteristiky bez výhrad platilo. Clam byl jistě vynikající řečník⁵⁵⁴, „důsledný, ba až nesnášenlivý“, na druhé straně ve chvílích potřeby jistě dokázal „smlouvat se“, jak ještě na vícero příkladech uvidíme. Vůdčí rysy Jindřicha Clama vynikaly zvláště ve srovnání s poměrně nevýrazným Egbertem Belcredim, který vedl šik státoprávní šlechty na Moravě.

Dodejme, že styl Clamova vystupování opravdu mohl odrazovat. Problémem bylo, že k těm, které odrazoval, náležel i sám císař.⁵⁵⁵ Řada svědectví dokládá, že František Josef I. nepovažoval Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice za loajálního politika, pročež smečenský velkostatkář platil ve Vídni za osobu „nezpůsobitou“ zastávat vyšší státní funkce. Již jsme se setkali s tvrzením Gustava Eima, obdobně Clamovu reputaci ve Vídni hodnotí další pamětník – známý národohospodář Albert Schäffle. Důvod této antipatie

⁵⁵³ Z.V. Tobolka, *Politické dějiny...*, II, s. 16.

⁵⁵⁴ Zápisky Marie Červinkové-Riegrové dokládají, jak ještě v poměrně pozdním věku dokázal hrabě Clam-Martinic oslnit své okolí výřečností, což se ukázalo také u příležitosti projednávání postavení Českého musea na zemském sněmu ve dnech 9.-13. srpna 1883. Viz J. Heidler (ed.), *Příspěvky k listáři Dra. Frant. Lad. Riegra*, II, Praha 1926, č. 488. Obdobně jej hodnotí J. Malý, *Naše znovuzrození*, IV, Praha 1883, s.96. V této souvislosti je pro pořádek nutno připomenout protichůdné - a nutno říci, že v tomto směru dosti ojedinělé - tvrzení Albína Bráfa (A. Bráf, *Listy politického kacíře*, Praha 1902, s. 24: „A mnohým z nejslavnějších státníků a politiků řečnický dar scházel. Jak slabým v řečnických projevech býval např. Clam-Martinic nebo Hohenwart!“). Hodnotu Bráfovy výpovědi snižuje skutečnost, že on sám nepatřil už ke generaci, která přímo zažila Clam-Martinicova sněmovní vystoupení a projevy.

⁵⁵⁵ „Mehr Temperament und Formgewandtheit hatte Graf Heinrich Clam, dessen äussere Persönlichkeit auch viel Anziehenderes hatte, der aber damals durch Uebertreibungen und allzu leidenschaftliche Angriffe sich oft um den gewünschten Erfolg brachte.“ *Erinnerungen von Ernst Freiherrn von Plener*. Erster Band, Stuttgart-Leipzig 1911, s. 21.

Clam-Martinic Schöfflemu později sám vysvětlil. Po pádu absolutismu roku 1859 jej císař, tehdy ještě jako zemského presidenta západní Haliče, vyzval k účasti v novém vládním kabinetu, avšak Clam odmítl podílet se na činnosti vlády, jejímž členem by byl i „liberál“ Bruck⁵⁵⁶, na jehož kandidatuře ovšem císař trval. Při loučení smečenský velkostatkář Jeho Veličenstvu, které Clamovi tvrdilo, že nikdy nepřistoupí na model parlamentní monarchie ovládané stranickými frakcemi, odpověděl, že s osobami, jež požívají jeho důvěry, a cestou, kterou se vydal, brzy dojde k nastolení režimu centralisticky a nacionálně vyhraněné stranické vlády. Podle Schöffleho se Clamova předpověď v souvislosti s nástupem Schmerlingovy vlády skutečně do roka splnila...⁵⁵⁷

Neústupný konzervativní autonomista razící alternativní nebyrokratickou variantu výkonu veřejné správy ale sám paradoxně začínal jako loajální úředník s vysokými kariérními šancemi. Počátky jeho působení můžeme dohledat v době předbřeznové. Spolu se svým švagrem Lvem Thunem působil v období předcházejícím revolučním událostem coby úředník v Haliči. Tato rakouská část někdejšího polského území sloužila tehdy jako jakási pokusná laboratoř nového správního uspořádání rakouského císařství, a to zásluhou Františka Stadiona. Hrabě Stadion zde po svém odchodu z Přímoří usiloval ve 40. letech ve funkci guvernéra o realizaci rozsáhlých a poměrně odvážných správních reforem spojených zejména se zaváděním nového obecního zřízení.

Nevíme sice přesný důvod, avšak Thun každopádně v dubnu 1848 opustil Halič a vrátil se do Čech. Zde jej překvapuje rychlý sled revolučních událostí. Cítí proto potřebu se už v květnu skrze svou ženu Karolínu, rozenou Clam-Martinicovou, obrátit na jejího bratra a nepřímo jej vyzvat k návratu do centra dění. Podle Thuna by nadaný mladík mohl být konzervativní šlechtě v Praze užitečný „slovem, perem i činem“ a také by ohrožené zájmy aristokracie mohl hájit na zemském sněmu.⁵⁵⁸ Clamově politické angažovanosti ale dosud bránil nedostatek věku. Vstup do stavovského zastupitelského tělesa mu měla umožnit žádost o zavedení poručnictví projednávaná na sněmu již roku 1847, která

⁵⁵⁶ H. Friedjung ministra financí Brucka (1798-1860) charakterizuje jako liberála velkoněmeckého ražení, který „svět a státní záležitosti vnímal očima velkoobchodníka“. H. Friedjung, c.d., I, s. 295. Dodejme však k této charakteristice, že v politickém slova smyslu je označení Brucka za liberála jen obtížně možné.

⁵⁵⁷ A. Schöffle, c.d., II, s. 8.

⁵⁵⁸ Dopis Karolíny Thunové Jindřichu Jaroslavu Clam-Martinicovi z května 1848. SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 100.

vycházela ze starého martinického privilegia umožňujícího účast na sněmu nejstaršímu synovi po dosažení 20 let. Zemský sněm však tehdy žádost zamítl s odůvodněním, že přechod zmíněné prerogativy z Martiniců na Clam-Martinice nebyl prokázán. Že by první z řady parlamentních obstrukcí, s nimiž se hrabě Jindřich Jaroslav během svého života setkával?

Až poté, co mu bylo 3. května 1848⁵⁵⁹ vydáno prohlášení o plnoletosti, odpadla formální překážka bránící plnohodnotnému zapojení do politického života v Království českém. Po rozhovoru se Stadionem, který jeho záměr angažovat se na zemském sněmu v Čechách posvětil, opustil hrabě ještě koncem května Halič.⁵⁶⁰ Ačkoli z jeho kandidatury do sněmu nakonec sešlo, podpořil Clam svého přítele Thuna, který tehdy již zastával funkci guberniálního presidenta, vydáním politické brožury za situace, kdy *Constitutionelle Prager Zeitung* odmítly jeho myšlenky publikovat na svých stránkách. Clamův leták stavěl do popředí hodnoty práva, svobody a ústavního pořádku a zároveň polemizoval se „stranou pokroku“ – již tehdy se u něj projevuje mimořádná schopnost ironického zachycení postojů protivníka. Kvalitu textu s uznáním kvitoval v dopise Clamově matce i známý konzervativce klasického ražení Alfréd kníže Windisch-Graetz⁵⁶¹, který ovšem nikterak nepatřil do tábora Stadionových stoupenců.⁵⁶²

Nové možnosti se pro Clama otevřely po 21. listopadu 1848, kdy se František Stadion stal ministrem vnitra Schwarzenbergovy vlády. Zkušenosti z Haliče tentokrát hodlal promítnout do nové úpravy obecního zřízení v Rakousku. Jedním z úředníků přímo vtažených do přípravy tohoto záměru byl i „benjamínek ministerstva“ a referent pro české země, Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, zjevně požívající důvěry svého resortního šéfa.⁵⁶³ V Hübnerových pamětech spatříme mladého Clama jako „esprit ardent, mais peu clair, tout dévoué alors aux idées libérales et unitaires de son maître“,

⁵⁵⁹ Viz SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 96.

⁵⁶⁰ R. Melville, *Adel und Revolution...*, s.207.

⁵⁶¹ V. Urfus, Ein Flugblatt des Grafen Heinrich Clam-Martinic über die Wiener Ereignisse im Mai 1848. In: *Wiener Geschichtsblätter* 22/1967, s. 144-148. Blízkost Windisch-Graetze k hraběti Jindřichovi dokládá skutečnost, že Clam patřil k vyvoleným, jež kníže Alfréd povolal v posledních dnech života ke svému loži. Viz H. Stekl - M. Wakounig, c.d., s. 245-246.

⁵⁶² K rozdílným názorům Windisch-Graetze a Stadionu na rozličné nejen správní otázky viz H. Friedjung, c.d., I, s. 143-147.

⁵⁶³ Ke Clamovu působení na ministerstvu J. Redlich, c.d., I, s. 373.

kterého Stadion opravdu považoval za „son ami principal“ a doporučoval jej dokonce přímo do služeb Felixe Schwarzenberga. Již tehdy Clam-Martinic dokázal zaujmout řečnickými kvalitami.⁵⁶⁴

Není vcelku pochyb o tom, že loajální úředník ve službách Františka Stadiona, tohoto dědice osvěcenského pragmatismu, který vycházel vstříc potřebě konstitucionalizace Rakouska⁵⁶⁵, sdílel v řadě ohledů představu svého resortního nadřízeného.⁵⁶⁶ Z dopisu, který Clam-Martinic zasílá 24.9.1849 do Vídně ministerskému radovi Bachovi (toho tehdy ještě tituluje „werther Freund und Gönner!“⁵⁶⁷) vysvítá, že obava z chaosu na venkově, kde patrimoniální struktury již v podstatě nefungují, jej vede k volání po zřízení nové správní struktury garantované státní mocí.⁵⁶⁷ Pilný a svědomitý úředník si v listu také stěžuje, jak gubernium brzdí provádění nezbytných reforem. O *selfgovernmentu* nemůže být v této době ani řeči, vždyť samotnému Stadionovi mnohem spíše konvenoval systém francouzských departementů než anglosaská vize samosprávy, pro niž chyběly v prostředí monarchie historické základy.

Ani Stadion by si ovšem netroufl zcela pustit ze zřetele zájmy velkostatkářů. Šlechtický velkostatek si měl uchovat do značné míry politický vliv díky existenci volebních tříd u obecních zastupitelstev, do nichž se dělilo obyvatelstvo platící přímé daně s ohledem na svou zámožnost. Nezapomínejme, že již Stadionovo haličské obecní zřízení umožňovalo aristokracii určit složení až jedné třetiny obecního zastupitelstva, pokud velkostatkář odváděl příslušný obnos z přímé daně placené obyvatelstvem. To nepředstavovalo až takový problém, protože z údajů získaných pro období těsně před

⁵⁶⁴ J. A. von Hübner, *La monarchia austriaca dopo Villafranca*. Roma 1959, s. 71.

⁵⁶⁵ H. Friedjung (c.d., I, s. 144) o něm hovoří jako o „státníkovi středních vrstev“ (*Staatsmann der Mittelklasse*), u něhož pak není třeba pochybovat o tom, že blíže než anglický *selfgovernment* mu stál systém francouzských departementů. Srov. K. Malý, *Idea samosprávy v české politice v 19. století*. In: *Veřejná správa a právo. Pocta Dušanu Hendrychovi k 70. narozeninám*. Praha 1997, s. 295-311, zde s. 297.

⁵⁶⁶ Jak Urfus tak Molisch v souvislosti s Clamovou loajalitou prokazovanou v Stadionových službách oprávněně konstatují, že na přelomu let 1848/1849 stál mladý aristokrat blíže centralistickým představám a měl k proměně ve federalistického autonomistu ještě hodně daleko. Srov. V. Urfus, *Ein Flugblatt...*, s. 145, a P. Molisch, *Briefe...*, s. 477.

⁵⁶⁷ „Hier am Lande habe ich mich erst überzeugt von welch imminenter, nicht genug zu würdiger Dringlichkeit die Einführung der Behörden ist. (...) Die Patrimonialämter haben gar keine Macht, und die staatlichen Ämter nicht den Muth sie zu gebrauchen. (...) Ich kann Sie versichern, daß der Zustand der vollkommenen Regierungslosigkeit hier zu Lade wirklich beispiellos ist.“ (AVA Wien, Nachlaß Bach, Karton 4).

zrušením poddanství vysvítá, že dominikál tvořil ze zdaněné půdy na Moravě přes 35%, v Čechách skoro 42% a v Haliči dokonce skoro 50%...⁵⁶⁸

Institutem, který však měl poskytnout šlechtickým kruhům jistou satisfakci za újmu, kterou utrpěly vyvázáním půdy, byla tzv. župní obec (*Gaugemeinde*). Takováto župní obec měla zahrnovat území katastrálních obcí spadajících do přirozeného celku tvořeného bývalým panstvím. Společné záležitosti týkající se obcí určité župy by řešil župní výbor, kterému by obce podléhaly a jehož rozhodnutí by musely pod dohledem župního představeného respektovat a provádět (§§150,151,154 ministerské předlohy). Někdejší patrimoniální správa by tak našla důstojného nástupce právě v podobě župních obcí. Ministerská rada ale na doporučení ministra financí barona Krauße⁵⁶⁹ a ministra obchodu rytíře Brucka zamítla celou koncepci župních obcí a na jejich místo postavila tzv. okresní obce (*Bezirksgemeinde*), které ale jednak stály v úzké vazbě k státní správě (srov. §142 obecního zákona), a to nejen proto, že reprezentovaly totéž území jako politický okres, a jednak jejich podoba neodpovídala rozloze někdejších panství.

Stadionův obecní zákon v podobě, která vstoupila v platnost, institut župních obcí opominul. Správní okres místo toho zpravidla zahrnoval území několika dřívějších patrimonií a nemohl se stát skutečnou oporou pro mocenské a správní ambice šlechtických velkostatkářů. Zatímco místní obec (*Ortsgemeinde*) skutečně reprezentovala samosprávu a nastavení rozhodovacího procesu v jejím rámci zaručovalo velkostatku zohlednění jeho zájmů, okres i ve sféře výkonu správních funkcí představoval především jednotku státní správy řízenou vůči Vídni loajální byrokracií.

Poté, co ukončil své působení na ministerstvu, stal se Jindřich Jaroslav Clam-Martinic okresním hejtmanem na Mělníku⁵⁷⁰ a z tohoto titulu se také účastnil práce hlavní

⁵⁶⁸ Viz R. Melville, Von der Patrimonialverwaltung zur Gemeindeselbstverwaltung in Böhmen und Österreich um 1848. In: Documenta pragensia XIV/1997, s. 51-64, zde s.62.

⁵⁶⁹ Ministr financí Krauß se ale zároveň na témže zasedání ministerské rady 13.2.1849 v Olomouci přimlouval za vyčlenění velkostatku z obecního celku, a to s argumentací, s níž se i později setkáváme u šlechtických konzervativců. Dále W. Heindl (Hg.), Die Protokolle..., Abteilung II, Bd. 1, Wien 2002, s. 114-118.

⁵⁷⁰ K slavnostnímu nástupu do úřadu došlo 2. února roku 1850, jak dosvědčuje v obou zemských jazycích tiskem vydaná „Promluva k shromážděným přednostám obcí a obyvatelům okresu Mělnického“ vyzývající občany okresu k součinnosti při naplňování zákonů země. Úloha nového úřadu má spočívat při „neodvratném držení se ústavy říšské“ v zajištění pořádku, prosazování zásad rovnosti před zákonem a rovnoprávnosti národů. Má docházet k důslednému provádění správních reforem zejména zřízením svobodných obcí, které budou své věci „bez dalšího poručení úřadů zpravovati“.

vyvazovací komise v Čechách. Zájem o provádění správních reforem u něj lze vysledovat i nadále, přičemž teoretické znalosti spojené s vytvářením koncepce fungování veřejné správy nyní doplňovaly praktické zkušenosti z terénu. Zdá se, že někdejší nedůvěra vůči schopnosti resuscitace správních funkcí patrimonií ustoupila zcela do pozadí. Svědčí o tom alespoň votum separatum, které nechal zaprotokolovat coby člen organizační komise v Praze v březnu roku 1853.⁵⁷¹

Zemská organizační komise (*Organisierungs-Landes-Commission*) složená ze tří referátů začala působit 1. února 1853, přičemž jejím úkolem bylo nahradit stávající prozatímní správní rozdělení země trvalejším uspořádáním. Podnět pro její vznik vzešel z Vídně. Nařízení ministra Bacha z 21.9.1852 požadovalo sestavení komise složené ze zástupců politické, soudní i finanční správy, která by pod předsednictvím místodržitele v prvé řadě provedla sjednocení obvodů prvoinstančních úřadů politické a soudní správy, tedy vytvořila tzv. smíšené okresy. Jejím dalším úkolem bylo posoudit otázku nového rozdělení krajů a určení jejich sídelních měst. Počet správních obvodů měl být redukován a katastrální obce neměly zasahovat na území více okresů najednou. Svá stanoviska měla komisi poskytnout stávající okresní hejtmanství. Právě hejtmanství se z praktických důvodů stala přímluvci stanoviska, požadujícího respektovat při novém správním rozdělení obvody někdejších vrchnostenských dominií. Stále totiž mj. existovaly nejružnější společné fondy a pokladny, v nichž se před rokem 1849 v rámci jednotlivých patrimonií hmotně angažovali poddaní. K dalším důvodům patřilo i zachování národnostně a komunikačně často homogenních a přirozeně srostlých celků.

Jednodušší bylo rozhodování o podobě krajských obvodů, kde již 14. března 1853 komise souhlasila se zřízením 13 krajů, což představovalo počet nepříliš vzdálený situaci před rokem 1850. Oproti tehdejším poměrům však nynější kraje měly být proporčně vyrovnanější a s výjimkou jediného - zřízeného v okolí Prahy - se měl každý z nich dotýkat zemských hranic. Nepodařilo se však sjednotit politickou správu se správou soudní. Vedle zemského soudu v Praze totiž zůstalo dalších 14 krajských soudů.

Jako mnohem složitější se opět ukázala organizace veřejné správy na nižších úrovních. Stadionovo obecní zřízení zůstalo v mnoha směrech pouze na papíře, nebyly

⁵⁷¹ Uchováno v SOA Litoměřice, pobočka Děčín, fond Pozůstalost Lva Thuna, inv.č. D 197. Následně editováno v R. Melville, *Adel und Revolution...*, s. 366-368.

přijaty prováděcí právní předpisy, a tak bylo možno spíše jen spekulovat o budoucích kompetencích obcí a začlenění velkostatků do systému veřejné správy. Právě v této souvislosti vstoupil do probíhající diskuse se svým názorem někdejší mělnický okresní hejtman a v této době místodržitelský referent Jindřich Jaroslav hr. Clam-Martinic, který byl také 17.1.1853 jmenován členem organizační komise jako jeden ze zástupců politické správy. Již 14. února téhož roku vystoupil Clam s požadavkem, aby státní správa využila přirozených vazeb nadále přetrvávajících v rámci bývalých dominií, s tím, že sjednocení soudních a politických okresů představuje vhodnou příležitost, jak *de iure* obnovit správní celky na úrovni někdejších panství, kde by nyní nové okresní úřady mohly navázat na zkušenosti i písemné podklady svých předchůdců. Vyřešení této otázky považoval smečenský velkostatkář za naprosto stěžejní moment, který by určil další nasměrování reformního díla.

Provedení takové reorganizace ve smyslu jím naznačeném by prý zlepšilo poměry ve sféře správy daní, vyvazovacího a pozemkového katastru. Zmíněné votum *separatum*, postavené na důvodech, které většina komise zamítla zejména s ohledem na případné výhrady Vídně, pak prezentuje zásadní body, o které Clam opřel své stanovisko. Argumentace zjevně povstala z *pera* konzervativně smýšlejícího politika. Smečenský velkostatkář důrazně varoval před přetrháním a narušením historicky vykrystalizovaných institucí a organických celků. Proto požadoval, aby nové hranice okresů v co možná největší míře respektovaly původní hranice jednotlivých panství. Zachování těchto hranic podle něj zabránilo atomizaci státu a vytvoření anorganických umělých celků. Právě respektování hranic dominií dá novému organizačnímu členění státu potřebnou životaschopnost.

Clam navíc vypracoval i plán konkrétního územního provedení svého návrhu. Z tohoto plánu však vysvítalo, že při realizaci návrhu by musel být snížen až o 20 počet soudních okresů. Požadavek pokud možno rovnoměrného rozložení okresů navíc často narážel na nesouměrnost a někdy i prostorovou oddělenost jednotlivých částí bývalých panství. Navíc se někdejší dominia poměrně podstatně lišila v celkové výměře. Koneckonců i Clamův návrh zakreslený do mapy musel ve vícero případech porušit zásadu respektování patrimoniálních hranic. Většina komise, k níž se konečně přiklonil i její předseda - místodržitel Mecsery, Clamův návrh projednávaný v dubnu i na plénu

vzhledem k jeho organizační náročnosti a neefektivnosti zamítla⁵⁷², i když konečné slovo mělo připadnout Vídni. V květnu ministerstvo vnitra definitivně vyřklo své ne Clam-Martinicovu návrhu a podpořilo většinové stanovisko komise.⁵⁷³ Dalších peripetií spojených s faktickým úpadkem významu organizační komise se již hrabě Jindřich Jaroslav neúčastnil. Stačil ještě poskytnout dům ve Smečně jako prozatímní sídlo úřadu politické správy, ale v červnu 1853 jej již čekalo jmenování místodržitelským radou v Budíně.⁵⁷⁴ Na jeho místo v komisi nastoupil 25. června 1853 okresní hejtman Vilém Bach.⁵⁷⁵

I při vědomí odlišných pozic k podobě správních reforem zatím služební kariéra mladého aristokrata nerušeně pokračovala. Padesátá léta ostatně příležitost k prosazení vlastních vizí cestou politického angažmá neposkytovala. V roce 1857 zaujal Clam-Martinic místo presidenta zemské vlády pro západní Halič se sídlem v Krakově, kde působil až do roku 1859. Až tehdy – v době závažných změn v ústavním uspořádání Rakouska – se rozhodl překročit horizont státního úředníka. Na politickém nebi monarchie jako by tím začala vycházet nová hvězda, a této skutečnosti si byl vědom i císař, když jej zanedlouho jmenoval členem rozmnožené říšské rady. Tím, kdo Clamovi dláždil cestu, byl opět nám již dobře známý Lev Thun, který vytyčil šanci zasáhnout do změny poměrů za situace, kdy se nachýlily dny Bacha a Brucka v ministerských postech.⁵⁷⁶ Dne 26. dubna 1859 vydal panovník dekret o jmenování Clam-Martinice skutečným tajným radou a 2. září 1859 mu udělil komanderský kříž Řádu Leopoldova.⁵⁷⁷

Vídeňští byrokraté – zprvu vítající Clamovo angažmá⁵⁷⁸ – si nicméně záhy počali uvědomovat, že hrabě nebude hledat pragmatická řešení v rozpětí mezi zájmy byrokracie

⁵⁷² Komise přímo odmítla i principy, na nichž byl návrh postaven. Viz NA Praha, fond Zemská organizační komise, inv. č. 21.

⁵⁷³ Jednoznačnou podporu v názoru na vytvoření okresů z bývalých patrimonií měl Clam-Martinic mezi ministry pouze u Lva Thuna. Srov. H. Rumpler (Hg.), *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848-1867)*. Abteilung III, Bd. 2, Wien 1979, s. XLI.

⁵⁷⁴ Srov. NA Praha, fond Zemská organizační komise, index C-F (1853-1855), inv.č. 24.

⁵⁷⁵ K fungování zemské organizační komise a Clamově účasti na její práci srov. F. Roubík, *Vývoj správního rozdělení Čech v letech 1850-1868*. In: SAMV XII/1939, s.1-219, zde s. 9-10, 27-32.

⁵⁷⁶ W. Goldinger, *Von Solferino bis zum Oktoberdiplom*. In: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 3/1950, s. 106-126, zde s. 109.

⁵⁷⁷ Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthums Österreich für das Jahr 1860. Wien 1860, s. 48 a 105.

⁵⁷⁸ J.K.Mayr (Hg.), *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Wien – Leipzig 1931, s. 397 a 527.

a liberálních městských vrstev. Tuto skutečnost postřehli Hübner⁵⁷⁹ s Rechbergem⁵⁸⁰, kteří se obávali, že panovník v úvahách o reformě veřejné správy najednou příliš vychází vstříc konzervativcům. Série ministerských konferencí, které se v přítomnosti panovníka po Bachově resignaci od 28. července do 21. srpna 1859 odehrávaly, poskytly Clam-Martinicovi šanci obhájit svůj program. Na rozdíl od též přítomného Wolkensteina neviděl smečenský velkostatkář řešení v pouhé revitalizaci někdejší patrimoniální správy.⁵⁸¹ Clamovým ideálem byl organicky zdola vyrůstající⁵⁸² *selfgovernment* navazující na životaschopné tradiční správní struktury v korunních zemích a oživený anglickým modelem místní správy, jehož základními prvky by byla obec a velkostatek..⁵⁸³ Za nutnou považoval Clam-Martinic dohodu se stavy dotčených zemí, zvláště pak se silnou uherskou opozicí. V tomto ohledu byl jistě snadnějším terčem Rechbergovy kritiky z pragmatických pozic Wolkenstein, který ostatně vzhledem ke zdravotnímu stavu odmítl převzít post ministra vnitra. Nebezpečnější mohl tudíž být pro vídeňskou byrokracii bystrý Clam-Martinic, který se jako prominentní Bachův kritik zprava mohl stát dalším vhodným adeptem na ministerský post.

⁵⁷⁹ Hübner neviděl Clama od svého setkání se Stadionem v roce 1849. O to většího překvapení se nyní nadál: „Je le trouvais changé du tout au tout. D’ancien libéral unitaire et un peu philosophe, il était devenu féodaliste, provincial, catholique fortement accentué. Il apporta dans ses nouvelles convictions l’ardeur de la première jeunesse, dont il avait fait preuve autrefois dans un camp différent. Ses convictions avaient changé, son naturel était resté le même. Il avait dans ces dix ans trop appris et trop oublié à la fois. Tout en rendant pleine justice à la honnêteté de ce caractère, je n’ai pu fermer les yeux, dès les premières entrevues, à ce qui lui manquait de connaissances solides, d’expérience, d’horizon politique. J’étais surtout frappé du manque de clarté des ses idées qu’il nous exposait longuement, dans des phrases ampouleuses et embrouillées, souvent prétentieuses, jamais concluantes. (...) Vouloir faire de lui le Ministre de l’Intérieur, lui confier la tâche ardue de réorganiser la Monarchie, me parut effrayant.“ Srov. J.A. von Hübner, c.d., s. 107.

⁵⁸⁰ K oběma mužům srov. životopisy F. Engela-Jánosiho, *Der Freiherr von Hübner 1811-1892. Eine Gestalt aus dem Österreich Kaiser Franz Josephs* (Innsbruck 1933) a Graf Rechberg. *Vier Kapitel zu seiner und Österreichs Geschichte* (München-Berlin 1927).

⁵⁸¹ Sám Wolkenstein ostatně na zasedání ministerské rady 2. a 3. srpna 1859 přiznal, že ne každý velkostatkář musí být svolný k výkonu správních funkcí – pro tyto případy (dodejme, že ke Clamově nelibosti) doporučoval zachování úředních správních struktur, jsa přesvědčen, že rolník není schopen obhospodařovat obecní samosprávu. Dále S. Malfèr (Hg.), *Die Protokolle...*, Abteilung IV, Bd. 1, Wien 2003, s. 487nn.

⁵⁸² „Ein solcher Aufbau kann weder auf einer Reihe constitutioneller Gebilde noch auf einer Hierarchie berathender Ausschüsse, sondern nur in der von unten nach oben aufstiegender Ueberordnung korporativ geschlossener, sich selbst verwaltender, autonomer Organe beruhen. Ohne eine organische Gliederung ist Selfgovernment unmöglich.“ Srov. protokol z jednání ministerské konference z 2.-3.8.1859, HHStA Wien, PA I, Nachlaß Rechberg, Karton 531.

⁵⁸³ Samotný císař si ovšem v souvislosti s Clamovými vývody musel položit otázku, kam až sahají hranice obnovení stavovské samosprávy, kde začíná moc císařského úředníka, jak bude nový systém veřejné správy financován. Obavy choval císař z dalšího vývoje v Uhrách. Dále W. Goldinger, c.d, s. 110.

Zatímco Rechberg s Clamem polemizoval otevřeně, Hübner byl opatrnější, avšak o to obratnější v použití zákulisních intrik. Dobře mířenými insinuacemi se Hübnerovi podařilo vzbudit v císaři přesvědčení, že Clamova reforma veřejné správy by vyvolala revoluční napětí a odpor nejširších vrstev obyvatel. Na druhé straně ovšem císař nevyšel vstříc ani Hübnerovým osobním ambicím a odmítl Rechbergovo doporučení na jmenování barona Hübnera do funkce ministra vnitra. Panovníkovo pověření nakonec obdržel Goluchowski. Hrdý Clam nebyl ochoten snést pomýšlení, že bude podřízen Goluchowskému, jehož politický styl Thunův okruh považoval za autoritářsky bonapartistický⁵⁸⁴, a definitivně resignoval na postavení státního úředníka. Ministerských konferencí se již také nezúčastňoval. Lev Thun sice na postu ministra kultu vydržel až do října 1860, jeho postavení v rakouské vládě se však začínalo čím dál více podobat izolaci.

Smečenský velkostatkář disponující již solidními zkušenostmi s fungováním systému veřejné správy zůstal nicméně pevně přesvědčen o potřebě vystavět systém veřejné moci v Rakousku na zcela nových základech. Nepodařilo-li se mu své názory realizovat v prostředí bachovského neoabsolutismu, doufal v možnosti, které by se mohly naskytnout v době netrpělivě očekávaných reforem, z nichž měla povstat nová hierarchie veřejné moci v habsburském soustátí. Příležitost stále ještě mohla přijít.

V.3. Problematika samosprávy a brožury hraběte Jindřicha z let 1859-1860

Clamovy zkušenosti s byrokratickým centralismem a strnulostí státní správy reflektují memoranda a spisy, s nimiž v letech 1859-1860 seznamuje okruh svých přívrženců z řad vznikající strany konzervativního velkostatku. Jedním z nejfrapantnějších omylů (nejen) české historiografie je přitom skutečnost, že po dlouhou dobu bylo Jindřichu Jaroslavu Clam-Martinicovi podsouváno autorství brožur, které by svědčily spíše o nezralosti státoprávních představ a omezeném chápání potřeby změn ve výkonu veřejné správy.

⁵⁸⁴ Walter Rogge ve svém díle *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart* (II, s. 6) popisuje Goluchowského styl podobně: „die roh slawisch-autokratische Manier des polnischen Grafen“.

Na počátku tohoto omylu stálo přesvědčení Josefa Redlicha a Zdeňka V. Tobolky⁵⁸⁵, že Clam-Martinic, agilně vystupující na obhajobu práv svého stavu, bude patrně i autorem obdobně laděné brožury, která v průběhu roku 1859 vzbudila jistý zájem veřejnosti. Clamovo tajnůstkaření⁵⁸⁶ a anonymní vydávání brožur v pozdějším období by ostatně utajenému autorství mohly nasvědčovat. Brožura *Sustine et abstinence*⁵⁸⁷ tak sice byla již v *Deutsches Anonymen-Lexikon* vydávaném ve Výmaru mezi lety 1902-1928 a následně v dosud nejpodrobnější práci věnované státoprávní šlechtě z pera Antonína Okáče⁵⁸⁸ správně přiřazována Vincenci Karlu Auerspergovi. K tomuto názoru kupříkladu Antonína Okáče přivedla obsahová i stylistická podobnost s jinou Auerspergovou brožurou - *Zwischen Stamm und Rinde* z r. 1862. Ta je psána v obdobně patetickém duchu, avšak vedle odmítnutí konstitucionalismu i teorie lidové reprezentace obsahuje také kritiku podílu šlechty na pádu stavovských práv skrze účast na uherské revoluci v r. 1848. K tomuto útoku do vlastních řad a poskytnutí munice protivníkovi by se však Jindřich Clam-Martinic tak, jak jej známe z jiných projevů v této době, patrně neuchýlil. Cize také působí stále zdůrazňovaná loajalita k panovníkovi, která vede až k tomu, že šlechtě je přiznáno pouze oprávnění býti slyšena (!) v otázkách zdanění a domácího zákonodárství.

V době relativně nedávné diskuse o autorství opět ožila, a to v souvislosti s vydáním nové práce věnované vztahu pozemkového vlastnictví a politických postojů české šlechty z pera mohučského historika Ralpa Melvilla. Právě ten upozornil na pozapomenutý sborník *Erinnerungen an meinen Vater Vincenz Carl Fürst von Auersperg*, který sestavil František Josef Auersperg coby soubor díla z literárního odkazu svého otce

⁵⁸⁵ J. Redlich, c.d., I, s. 577 a Z.V. Tobolka, Jak došlo k sblížení Dra F.L.Riegra s hr. J.J. Clamem-Martinicem. In: Nová česká revue II/1905, s. 496-516, zde s. 500; později přebírají tvrzení R. Sak, Rieger. Příběh Čecha 19. věku, Semily 1993, s. 135, či V. Urfus, Český státoprávní program..., s. 139n.

⁵⁸⁶ Jak korespondence s Karlem III. ze Schwarzenbergu tak listy psané Riegerovi dosvědčují, že smečenský velkostatkář nedůvěřoval papíru – zpravidla sjednává datum schůzky, při níž má být projednáno podstatné. Velmi výmluvné je svědectví v dopise Riegerovi psaném na Clamu dne 19.9.1876 – „list Váš ze dne 14ho toulal se po světě na cestách zbytečných a krivých – snad že se také na některém místě oddechl, a může se proto předpokládati, že se o něm již dostala zpráva na patřičné místo.“ (ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic).

⁵⁸⁷ „Sustine et abstinence“ čili „trp a odříkej se“ bylo heslem vlivného stoického filosofa Epikteta z Hierapole - k němu viz např. I. Tretera, Nástin dějin evropského myšlení, Praha 1996, s. 101. Autor spisku tímto názvem snad chtěl vyjádřit touhu po obnově stavovského vědomí šlechty s důrazem na specifické aristokratické pojetí cti a vědomí zvláštní politické odpovědnosti.

⁵⁸⁸ A. Okáč, Rakouský problém..., I, s. 142.

Vincence Karla Auersperga (*1812-†1867).⁵⁸⁹ Vlastník slatiňanského a žlebského panství patřil k zámožným českým velkostatkářům, v době předbřeznové ale rozhodně nepatřil k stavovské opozici a do širšího povědomí se zapsal až v průběhu událostí roku 1848, kdy patřil k stoupencům umírněných reforem.⁵⁹⁰

Autor brožury *Sustine et abstine* vychází z předpokladu existujícího odcizení mezi šlechtou a venkovským obyvatelstvem, k němuž došlo v důsledku událostí roku 1848. Aristokracie však vzhledem k závazku vůči předkům, který je dán zděděnou půdou a stavovskou ctí nemůže resignovat na politickou činnost. Naopak musí ji obnovit a naplnit novým obsahem. Šlechtě podle Auersperga zbyl odlesk někdejší slávy, pozemkové vlastnictví a určité historické povědomí. Co jí však schází, je vědomí příslušnosti k jednomu celku. Obnovení stavovského povědomí⁵⁹¹ je také podmínkou, aby se šlechtě dostalo zpět politických práv, která jí kdysi náležela.

Auersperg přiznává, že zemské instituce před r. 1848 nefungovaly a potřebovaly projít ozdravnou kúrou. Zmrzačenost někdejší stavovské reprezentace autora odrazuje od volání po prosté obnově starého zemského sněmu. Nechce však ani vytvoření jakési šlechtické „horní sněmovny“ v rámci konstitučního uspořádání, ale spíše volá po obnově organického členění společnosti. Upozorňuje rázně měšťanské vrstvy, že voláním po konstituci otevírají dveře početným masám chudiny, která v mocenském boji nemá co ztratit.⁵⁹² Skutečná ústava může prý vycházet jediné ze smlouvy stavů a nemůže se zakládat na jednostranném „aktu milosti“. Autor spisu ani nežádá podíl šlechty na vrcholných funkcích ve státní správě, protože tento prostor nedělený náleží do výhradní sféry nejurozenějšího z aristokratů - panovníka. Na druhou stranu však volá po tom, aby panovník ve věcech zákonodárství, zdanění a dalších záležitostech dotýkajících se jednotlivých provincií vyslechl názory „věrných stavů“ těchto provincií. Je totiž potřebné

⁵⁸⁹ Základní genealogická a osobní data přináší heslo Auersperg v Ottově slovníku naučném (I, Praha 1888, s. 1019-1024) a pojednání R. Nohela, Auerspergové v Čechách. Kutná Hora 1997.

⁵⁹⁰ Srov. R. Melville, Adel und Revolution..., s.149, 218, 265-268, A.Okáč, Rakouský problém., I, s.142-144.

⁵⁹¹ Sustine et abstine, Prag 1859, s. 8: „Edelleute würde unser Herr und Kaiser finden, in der Armee, auf ihren Gütern, selbst hie und da im Civildienste; aber einen Adel nicht.“

⁵⁹² Ibidem, s. 10: „...die Burgeoisie ...vergaß, daß hinter ihr noch hundertmal größer Massen gar bald das „im Namen der Menschenrechte“ errungene Recht der Stimmenmehrheit siegreich ihnen schwachen Händen entreißen würden.“

vidět problémy korunních zemí nejen pohledem centrální správy, ale také očima stavů v nich žijících. Až do této chvíle by názory Auerspergovy byly jen obtížně odlišitelné od představ Clam-Martinicových, avšak v dalších bodech již odlišnosti nalezneme. Týkají se ostychu při definování širě oprávnění, jež by měly být přiznány stavovské reprezentaci, i Auerspergovy neochoty zamyslet se nad celkovou podobou politického uspořádání monarchie.

K tomu, aby šlechta hrála opět výraznější roli, je podle autora *Sustine et abstine* zapotřebí zavést v každé korunní zemi v souladu s domácími tradicemi sněmovnictví (jinak za obecně následováníhodný vzor označuje sněmovní zřízení v Tyrolsku) sbor velkostatkářů (pozemkových vlastníků) jakožto korporaci ustavenou organizačním statutem. Takovýto dle Auersperga pouze poradní sbor by se měl scházet na plenárním zasedání každé tři roky, aby zvolil trojčlenný výbor sídlící v zemském hlavním městě a zastupujícím korporaci v období mezi jejími zasedáními. Zemským guvernérem jmenovaný komisař měl být zárukou toho, že na zasedání korporace se budou projednávat pouze zájmy pozemkových vlastníků. Virilními hlasy v korporaci měli disponovat ale jen vlastníci deskových statků, přičemž otázka zastoupení ostatních pozemkových vlastníků by zůstala v kompetenci jednotlivých zemí. Do pravomoci stavů se mělo vrátit vedení zemských desek.

Korporace pozemkových vlastníků by podle Auersperga na úrovni provincií vybíraly na tříleté období 7 říšských radů, kteří by při projednávání věcí dotýkajících se zdanění a zákonodárství zemí dávali příslušná dobrozdání. Bez zprostředkování vládními orgány by předkládali panovníkovi návrhy korporace a v případě, kdy by se představa říšského rady z určité provincie rozcházela s názory ostatních radů, by tento měl právo předložit panovníkovi vlastní předlohu zákona týkající se zemských záležitostí. Říšských radů mělo být sedm stejně jako provincií - Uhry a Sedmihradsko, Halič a Bukovina, Chorvatsko se Slavonií, Dalmácií a Ilýrií, Čechy a Morava, Rakousy a Štýrsko, Tyrolsko a Vorarlberg, Lombardie a Benátsko. Provincie tvořené více korunními zeměmi (tzn. s více velkostatkářskými korporacemi) by říšského radu volily tak, že korporacemi zvolená trojčlenná terna by na úrovni provincií ze svého středu jednomyslně vybrala říšského radu. Autor brožury neupírá ostatním stavům (města, obchodníci a živnostníci...) právo na

rovnocenné zastoupení také na úrovni poradních korporací, ale nepokládá se za tolik znalého těchto prostředí, aby mohl navrhnout podobu jejich reprezentace.⁵⁹³

Vedle velkostatkářské korporace, která by suplovala funkci stavovské reprezentace na úrovni zemí, Auersperg navrhoval také zřízení speciální samosprávné instituce pečující o záležitosti zemské šlechty. Provinční šlechtické komory o 5 členech měly být voleny na provinční synodě z plnoletých aristokratů na tříleté funkční období. Volba by přitom podléhala sankci panovníka. Do pravomoci komory by patřilo svolávání provinční synody, vedení šlechtických vzdělávacích institucí, správa šlechtických nadací a jmění. Pod jejím patronátem by se scházel i soud projednávající spory o chování neslučitelné se stavovskou ctí.

Vzhledem ke skutečnosti, že za autora brožury *Sustine et abstine* někteří čtenáři považovali někdejšího aktivního bojovníka za obnovu stavovských privilegií na českém zemském sněmu, hraběte Viléma Wurmbanda, považoval tento aristokrat za nezbytné ohradit se proti spojování spisku se svou osobou. *Offener Brief des Grafen Wilhelm Wurmband an den Herrn Verfasser der Flugschrift Sustine et abstine* z 10. října 1859 vyšlý tiskem v komisi Crednerova knihkupectví hned v úvodu kritizuje příliš jednostrannou orientaci autora *Sustine et abstine* na příslušníky šlechtického stavu při řešení otázky obnovy sněmovního života. Co se týče zřízení šlechtické komory a soudu jakožto orgánu usilujícího o pozvednutí soudržnosti a stavovského vědomí šlechty, není mezi oběma muži principiálního sporu. Místem, kde se však Wurmband s autorem spisu rozchází, je institut korporace pozemkových vlastníků. Za naprosto nepraktický a nevhodný označuje systém říšských radů, který se váže na existenci zcela umělých provincií. Také nesouhlasí s tím, aby deskové statky mohli nabývat jen ti, kdo patřili k vlastníků deskových statků před r. 1848. Zřizování fideikomisů se zdá být Wurmbandovi řešením čistším a pružnějším než realizace předchozího záměru. Celkově předložený projekt hodnotí jako nekoncepční, neodpovídající reálnému stavu věcí a neřešící potřebu zastoupení jiných vrstev obyvatelstva než šlechty.

Z Wurmbandova spisu pro autora brožury *Sustine et abstine* jasně vyplynulo, že koncepce velkostatkářské korporace a zastoupení obyvatel musí být upřesněna. Ve své

⁵⁹³ Ibidem, s. 20: „Ich formulire blos deshalb keinen Antrag für die Vertretung dieser anderen Stände, weil deren Wirksamkeit, Einfluß und Bedürfnisse meiner Beurtheilung zu ferne stehen.“

odpovědi (*Die Antwort des Verfassers der Broschüre Sustine et abstine*) Vincenc Karel Auersperg předem přiznává malou popularitu svých názorů pro širokou veřejnost. Ani to mu však nebrání zopakovat a vyslovit veřejně své přesvědčení o nevhodnosti konstitučního uspořádání, systému dělby moci a principu lidového zastoupení pro rakouské poměry. Na celostátní úrovni se prý princip lidové reprezentace neosvědčil již roku 1848, na zemské úrovni by znamenal zánik jednoty státu. Rakousko lze tak nově postavit jen na základě zastoupení zájmů v institucích s poradním charakterem (*berathende Vertretungen der Interessen*), přičemž představa o zastoupení průmyslu, obchodu a živností musí vyjít ze strany těch, kdo tyto příslušné zájmy reprezentují...

Je zřejmé, že systém zastoupení zájmů šlechty načrtnutý Auerspergem nemohl ani v době svého vzniku konvenovat s Clam-Martinicovými představami. Pouze poradní charakter korporací⁵⁹⁴, umělý systém provincií stejně jako resignace na vyřešení podoby místní samosprávy v monarchii představovaly nevýraznější slabiny Auerspergova záměru. Přesto jeden moment jeho brožury dokládá osvojení si konceptu *selfgovernmentu* v širších vrstvách zemské šlechty. Jedná se o jednoznačné oddělení sféry místní správy od řízení státu. Tradiční představa rozdělení sfér vlivu, tak charakteristického pro dobu předbreznovou, kdy místní autoritu na venkově představuje šlechta, zatímco panovníkovi vcelku nerušeně náleží výkon vládní moci, znovu ožívá v 50. letech v habsburské monarchii v souvislosti s módním trendem hledání inspirace v anglosaském správním systému. Přední německý státovědec Lorenz von Stein, který od roku 1855 přednášel ve Vídni, s poukazem na anglické poměry přisuzuje „den kommunalen Selbstverwaltungskörpern“ plnění těch úkolů, které „ohne Regierung erledigt werden können, also nur die reinen Verwaltungsangelegenheiten.“ Tento model *selfgovernmentu* ovšem Clam-Martinic „přizpůsobil“ dědictví politického romantismu a interpretoval jej ve světle idejí Hallerových a Müllerových. Jak vysvítá z průběhu parlamentní debaty vedené v poslanecké sněmovně říšské rady k novele živnostenského řádu, pravý *selfgovernment* musel být dle Clam-Martinice postaven na dvou základních konstantách:

- 1) organické svazky s hierarchickým vnitřním členěním („organische Verbände und innerhalb derselben autoritative Stellungen“)

⁵⁹⁴ Zatímco Auersperg se v *Sustine et abstine* domáhá pouze zřízení poradních zájmových korporací v jednotlivých korunních zemích, požaduje Clam-Martinic v brožuře *Die wesentlichen Gebrechen des*

- 2) co nejužší provázanost s mnohotvárností života při vyvarování se každé nepotřebné centralizace a rovnostářství („möglichste Anlehnung an die Mannigfaltigkeit des Lebens mit Vermeidung jeder unnötigen Gleichmacherei und Centralisation.“)⁵⁹⁵

V první řadě se smečenský velkostatkář logicky potřeboval vyrovnat s problematikou místní samosprávy, která měla představovat opěrný bod pro snahy konzervativního velkostatku o vytvoření stavovského systému organické veřejné správy, který by nahradil mezi šlechtickými konzervativci neoblíbený byrokratický model. Právě zdola nahoru měl být vybudován správní systém, který v podobě načrtnuté Clam-Martinicem prolamoval v řadě ohledů hranici mezi místní správou a správou státu, kterou narysoval předchozí vývoj v průběhu vítězného tažení osvěcenského absolutismu. Územní samosprávě na úrovni obcí, velkostatku a okresů se Jindřich Jaroslav Clam-Martinic věnoval v brožuře z října 1859. Protože spisek není autorem nadepsán žádným názvem, užíváme též s ohledem na jistou výstižnost označení *Die wesentlichen Gebrechen des Gemeindegesetzes*, tj. citaci *incipitem* tak, jak je brožura evidována i v katalogu Národní knihovny v Praze.

Její text reaguje na vydání nového, tzv. Bachova obecního zákona č. 58/1859 říš. zák., jehož koncept byl v zásadě hotov již v lednu roku 1857, ale k publikaci v říšském zákoníku (*Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*) došlo až císařským patentem 24. dubna 1859.⁵⁹⁶ Tento právní předpis nakonec nebyl uveden do praxe a definitivní úpravu na říšské úrovni tak představoval až obecní zákon z 5. března 1862, na jehož základě byla přijata obecní zřízení v jednotlivých korunních zemích (v Čechách č. 7/1864 zem. zák., na Moravě č. 4/1864 zem. zák.)⁵⁹⁷, která velkostatku již neposkytovala tak výhodné postavení jako dosavadní právní úprava a začlenila jej - s výjimkou Haliče a Bukoviny - definitivně do obecního celku.

Gemeindegesetzes přímo obnovu zemských sněmů.

⁵⁹⁵ Srov. stenografický protokol s Clamovým projevem: 95. Sitzung des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes am 21. Februar 1862, s. 2338.

⁵⁹⁶ Kaiserliches Patent vom 24. April 1859 wirksam für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme des lombardisch-venetianischen Königreiches, Dalmatiens und des Militär-Gränzlandes, womit ein neues Gemeindegesetz erlassen wird.

Nelze říci, že Bachův obecní zákon byl vůči šlechtě nepřátelský. Ba naopak, poprvé byla normou takovéto kvality petrifikována možnost vyčlenění velkostatku z rámce obecního celku, tedy klíčový požadavek konzervativní šlechty. Každý majitel někdejšího panského statku (*herrschaftlicher Grundbesitz*), který byl začleněn do svazku jedné či vícero obcí v zemi, kde došlo k ustavení místních obcí dle Stadionova obecního zákona, mohl, přál-li si z obecního svazku vystoupit, podat u zemského úřadu žádost o vyčlenění ve lhůtě stanovené ministrem vnitra pro každou správní oblast (*Verwaltungsgebiet*) zvlášť. Článek II. obecního zákona výslovně stanoví pořádkový charakter lhůty, když dodává, že opožděné podání nemá za následek zánik oprávnění. Pokud by takovou žádost velkostatkář nepodal, i tak mu zákon zaručoval v orgánech obce postavení virilisty a garantoval též zvláštní režim podílení se na obecních výdajích (§263). Případné rozpory ohledně začlenění do obecního celku měl dle tohoto zákona řešit přímo zemský úřad (Artikel III.). Před bývalými panstvími se tedy otevírala možnost stanout vedle obce jako samosprávná jednotka, na níž se přiměřeně vztahují všechna ustanovení obecního zákona (Artikel IV.), nebo dokonce vytvořit obvod na úrovni okresu podřízený krajskému úřadu.⁵⁹⁸

Šlechtický velkostatek mohl získat postavení na obci nezávislého statkového obvodu (*Gutsgebiet*)⁵⁹⁹ po splnění několika zákonem stanovených podmínek (§7), k nimž patřila v první řadě reálná schopnost výkonu správních funkcí (§89nn.). Omezení vytvoření statkových obvodů zákon přinášel tehdy, nalézala-li se plocha velkostatku na území vícero okresů nebo byla-li jeho plocha obklopena hranicemi města apod. (§13-14). Majitel velkostatku se svou rodinou (*seine Zuständigkeit folgende Familienglieder*) měl právo vystoupit z rámce působnosti obce, čímž se zaváděla i domovská příslušnost k velkostatku, kterou mohli získat udělením, provdáním či narozením také zaměstnanci a jiné fyzické osoby. Příslušnost k velkostatku měla analogické účinky jako příslušnost k obci, nezakládala však příspěvkovou povinnost na správní výdaje (§§52-54).

⁵⁹⁷ K vývoji organizace samosprávy pro dané období ve světle příslušných právních úprav viz J. Adámek, c.d., s. 44-49, J. Klabouch, *Die Gemeindeselbstverwaltung...*, zvl. s. 52-53, a K. Malý a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 1997, s. 209-218.

⁵⁹⁸ Takovýto status mělo mít například bývalé dominium Orlík. Srov. konkrétní podobu vytváření statkového okresu Orlík in: J. Adámek, c.d., s.54-58.

⁵⁹⁹ Statkový obvod (*Gutsgebiet*) mohli vytvořit dohromady i vlastníci několika někdejších dominií.

Je zjevné, že vnitřní struktura velkostatku do značné míry závisela na individuální úvaze vlastníka pozemkového celku, přičemž však zákon požadoval i zde řádné plnění správních úkolů v přenesené působnosti samosprávného celku (§89nn.). Odpovědnou osobou zastupující statkovou oblast navenek v záležitostech veřejného práva byl správce (*Geschäftsleiter*) jmenovaný a placený velkostatkářem, jenž tuto funkci mohl vykonávat koneckonců i sám. V úřední funkci jej potvrzoval příslušný orgán státní správy, který vystupoval v roli vrchního dozorčího úřadu. Správce byl podřízen okresnímu úřadu, avšak k řešení personálních služebních záležitostí (potvrzení jmenování, složení přísahy, odvolání..) byl oprávněn krajský úřad jako nejbližší nadřízený (§336). Správce mohl zastávat svou funkci i ve vícero statkových obvodech, přičemž ve vztazích mezi ním a velkostatkářem platily občanskoprávní předpisy (§332). Za určitých okolností se připouštělo oddělení části území statkového okresu jako nové místní obce (§343). Na druhou stranu zákon umožňoval, aby kostely, fary či nemocnice v obcích, k nimž se vztahovala dříve bezprostřední patrimoniální správa, byly znovu odděleny od obecního celku a spojeny se statkovým obvodem. Veškeré náklady spojené s vyřizováním veřejných záležitostí by pak hradil statkový obvod sám (§338), aniž by výdaji mohli být zatěžováni obyvatelé či jiné osoby zdržující se na území statkového obvodu. Neobstaral-li by záležitost veřejného zájmu statkový obvod sám, provedl by jej na jeho náklady krajský úřad (§340).

Šlechticí velkostatkáři vděční za takovéto řešení na úrovni zákona se tak nedovolávali ani - v praxi koneckonců nerealizovaných a spíše formálních - prerogativ stanovených ve zmíněném kabinetním listu z roku 1851. K nim patřilo přijetí zvláštních statutů na zemské úrovni zajišťujících privilegované postavení dědičné šlechty (§34), zřízení poradních sborů na krajské a zemské úrovni se zastoupením aristokratických kruhů (§35) a přijetí zvláštních volebních řádů, které by v obecních orgánech zajistily převahu šlechtického živlu (§16).

Ne všichni však byli spokojeni bez výhrad. Zákon z r. 1859 sice potvrzoval vynětí velkostatku z pravomoci obce a jeho obyvatelům přiznával vlastní domovskou příslušnost, ale samotná koncepce samosprávy vycházela z byrokratického přesvědčení o podřízeném postavení samosprávy vzhledem k orgánům státní správy. Tento prvek tvořil jednu ze tří substantivních výhrad, které Clam-Martinic vůči Bachovu obecnímu zákonu

vznášel. Vedle byrokratického poručníkování této normě smečenský velkostatkář vyčítal rovněž nesystematičnost a skutečné situaci na venkově neodpovídající představu o podobě samosprávných orgánů. Panující situaci navíc považoval za dlouhodobě neudržitelnou.⁶⁰⁰

Odpor k byrokratickému elementu, s nímž se setkáváme v řadě pojednání, jimiž příslušníci konzervativní aristokracie reagovali na změny v organizaci a systému výkonu veřejné správy⁶⁰¹, však v případě Clam-Martinicových brožur sehrává zcela specifickou roli. Za kritikou byrokracie, která od osvícenských dob představovala protiváhu stavovských institucí, se skrýval principiální nesouhlas s moderní podobou veřejné správy. Byrokracie vzniká z císařovy vůle, aby však nakonec sledovala cíle rozpínání vlastní moci. Úřednictvo nezávislé na šlechtických kruzích bez skrupulí odstraňuje staré řády, jeho počet a společenská váha stále roste. Čeho se úřednictvo obává? Revoluce. Z této obavy vyrůstají účelové ústupky liberálním a radikálním silám. Není koneckonců žádným tajemstvím, že označení byrokratického elementu za nositele politického liberalismu v monarchii není přijímáno bez výhrad⁶⁰², neboť i ze strany německých liberálů zaznívalo rozhořčení z nadvlády „byrokratického moru“.⁶⁰³ Navíc rozhodující podíl rakouského úřednictva ještě ve 40. letech 19. století nevycházel z řad rodící se buržoasie.⁶⁰⁴

Za projev „niveleujícího byrokratismu“ považuje Clam v první řadě skutečnost, že obecní zákon upravuje zároveň materii samosprávy venkovských obcí i samosprávu

⁶⁰⁰ Die wesentlichen Gebrechen..., s. 46: „Die dermaligen Zustände sind unhaltbar; sie führen uns nicht nur zum finanziellen Ruin, sondern auch zur Zersetzung der Gesellschaft: durch diese zur Revolution. Daß neue Bahnen eingeschlagen werden müssen, ist durch diese Kundgebungen der Regierung selbst anerkannt. Solche Bahnen gibt es aber nur zwei, entweder Einlenken in französisch-constitutionelles Regime (in dieser oder jener Form) oder aber sociale Regeneration auf der Grundlage autonomen Selfgovernments.“

⁶⁰¹ Kritika byrokracie ostatně provází konzervativní proud politického myšlení od jeho burkeovských počátků, srov. J. Greenway, *British Conservatism and Bureaucracy*. In: *History of Political Thought* 1/1992, s. 129nn.

⁶⁰² W. Heindl, *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780-1848*. Wien-Köln-Graz 1991, zejm. s. 200-209.

⁶⁰³ L. Kammerhofer, *Staat und Verwaltung*. In: L. Kammerhofer (Hg.), c.d., s. 91-121, zde s. 110.

⁶⁰⁴ V ústředních vídeňských úřadech roku 1841 tvořila vyšší šlechta 23,56% úřednictva (roku 1781 však pouze 16,77%), nižší šlechta 29,88% (roku 1781 45,45%) a občanského původu bylo 46,56% (roku 1781 37,78%) úředníků. I přes znatelný nárůst občanského živlu v letech 50. se Clamova kritika beztak musela obracet také proti početné skupině byrokratů z řad šlechty. K tomuto viz W. Heindl, c.d., s. 155-159, obdobně srov. H. Möller, *Aufklärung und Adel*. In: E. Fehrenbach (Hg.), *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770-1848*. München 1994, s. 1-9, s. 2nn.

měst⁶⁰⁵, přičemž jedinou a ryze formální úlitbou, pomineme-li otázku tzv. statutárních měst, u nichž ale snad ještě více vystupovalo do popředí podřízení samosprávy státní správě, je respektování tradičních označení - vesnice, městys, městečko atd. (§8). Konzervativní aristokrat odsuzuje snahu zákonodárce redukovat rozdíl mezi venkovem a městským prostředím na otázku rozlohy obce, počtu obyvatel či velikost majetku a z toho vyplývající rozdíl ve struktuře a způsobu jmenování do samosprávných orgánů. Už samotný zánik termínu rychtář (*Ortsrichter*) a jeho nahrazení pojmem starosta (*Bürgermeister*) ve venkovském prostředí považuje za nevhodný. Z těchto důvodů se Clam-Martinic klonil k oddělení obecního zákona od právního předpisu regulujícího chod městské samosprávy. Tím by se zároveň učinil podstatný krok k zpřehlednění zákona, neboť by ubyla prý více jak polovina ze stávajících 346 paragrafů...

Clam upozorňuje, že právě obecní zákon by měl být přehledný a srozumitelný ještě více než jiné právní předpisy pro svůj bezprostřední dopad na široké vrstvy obyvatel. Kritizuje, že ačkoli zákon neupravuje některé pro život a chod obce zásadní otázky, věnuje svou pozornost v paragrafech 32 až 57 problematice domovského práva, která si přitom nutně žádá samostatného zákona.⁶⁰⁶ Paradoxně právě ustanovení o domovském právu byla jedinými partiemi zákona, u nichž nakonec došlo k faktickému uvedení do praxe.

Takto „očistěný“ obecní zákon upravující postavení venkovských obcí by se ovšem musel podstatně lišit od stávající podoby zákona, který nepopisuje obec jako v průběhu času organicky se ustavivší entitu⁶⁰⁷, ale jako umělý celek katastrální obce

⁶⁰⁵ Systematika zákona měla následující strukturu: Po úvodních dvanácti článcích obsahujících základní principy a zásady následoval díl první (Erster Theil) upravující určení, vytváření a zachování místních obcí (Bestimmung, Bildung und Erhaltung der Ortsgemeinden). Teprve druhý díl upravoval samotné obecní zřízení (Zweiter Theil: Gemeinde-Verfassung), tedy kompetenční, obsahové a procedurální náležitosti fungování obecního celku, přičemž vedle sebe postavil „městský řád“ (Städte-Ordnung) a „řád venkovských obcí“ (Landgemeinde-Ordnung).

⁶⁰⁶ V tomto ohledu dal vývoj za pravdu Clam-Martinicovi: V roce 1863 byl přijat zvláštní zákon o domovském právu (č. 105/1863 říš. zák.), který nahradil předmětnou úpravu obecního zákona z roku 1859. Zákon zavedl s definitivní platností dělení obyvatel v obci na přespolní (Auswärtige) a občany obce (Gemeindemitglieder), kteří se dále dělili na obecní příslušníky (Gemeindeangehörige) požívající v obci domovské právo a obecní společníky (Gemeindegenossen). Obecní společníci vzhledem ke skutečnosti, že v obci odváděli přímé daně, měli právo účastnit se na většině požitků příslušejících obecním příslušníkům, ale také představovali subjekty povinností a obecních závazků.

⁶⁰⁷ Die wesentlichen Gebrechen des Gemeindegesetzes, Prag 1859, s. 3: „Die Gemeinde, wie sie das Gesetz vom Jahre 1849 definirt und jenes vom 24. April 1859 annimmt, ist durchaus nicht die factische, historisch entwickelte Orts-Gemeinde.“.

zahrnující všechna i dosud samostatná osídlení v dané lokalitě podle libosti úřadů. Nesouhlas Clam vyslovuje také s tím, že při dělení obyvatelstva na příslušníky obce (*Gemeinde-Angehörige*) a společníky obce (*Gemeinde-Genossen*) se stírá na vesnici přirozený rozdíl mezi rolníky a řemeslníky, popř. ostatním obyvatelstvem. Právě rolník je totiž ten, kdo svou prací ztělesňuje venkov a je s ním pevně svázán vlastnictvím půdy. Zásadní členění obyvatelstva v obci by podle něj mělo jít v linii odlišení těch, kdo mají domovské právo jakožto oprávnění pobývat v obci, účastnit se činnosti obecních spolků a zároveň mít nárok na zaopatření v nouzi, od těch, kteří disponují tzv. obecním právem, tzn. oprávněním podílet se na výkonu obecní samosprávy, jež má virilní povahu nebo je důsledkem svobodného udělení ze strany obce. Navrhuje tedy rozlišovat mezi příslušníky obce (*Gemeinde-Angehörige*) a členy obce (*Gemeinde-Glieder*) disponující obecním právem.

Virilisty s obecním právem by byli majitelé nemovitostí v obci a další osoby jako vlastníci řemeslných provozů, faráři a učitelé. Vzhledem k výsadnímu postavení rolníka na vesnici Clam ve svém spisku doporučuje, aby rolníci tvořili od ostatního obyvatelstva odlišnou voličskou třídu, jejíž podíl na formování zastupitelstva bude významnější než podíl ostatních obyvatel, jejichž druhá volební třída by neměla volit více jak třetinu členů obecního zastupitelstva. Clam polemizuje i se zněním § 265 omezujícího volební právo rolníka vzhledem ke kratší délce jeho pobytu v obci. Podle něj takovýto rolník nemá o nic menší zájem na rozkvětu obce než jeho déle usedlí sousedé téhož stavu. Řemeslníkům, jejichž živnost by byla pro obecní svazek nezbytná, by obce zmíněné obecní právo mohly samy udělit. Takovéto řešení se Clamovi zdá přirozenější než snaha vázat hlasovací právo do obecních zastupitelstev na peněžní census, který stejně většinu řemeslníků z výkonu práva vylučuje. Ostatně je to právě census, který umožňuje účelovou manipulaci ze strany byrokratických úřadů. Navíc nezohledňuje specifika obce a daného regionu - rozdílnost poměrů v říši dokumentuje Clam na příkladu Horního Rakouska a Haliče, tedy oblastí, které důvěrně zná (s. 8). Census představuje zároveň možný zdroj sociálního neklidu - buď chudší obyvatelstvo zcela vyloučí ze zastoupení nebo mu naopak přisoudí majoritní postavení.

Ve své snaze zmenšit rozsah zákona vypočítává i zde jednotlivá ustanovení, která podle něj nemají v textu obecního zákona co pohledávat. Jedním z nich je § 129 vylučující z podílu na životě obecní samosprávy osobu s daňovými nedoplatky. Clam nejen v této

oblasti důsledně žádá oddělení samosprávy od záležitostí státu. Za nepřístojné považuje, aby starosta a představenstvo obce fakticky jmenovaly do funkce státní úřady (§ 275), protože těm by mělo příslušet pouze potvrzení volby provedené obecním výborem. Nevhodné se autorovi brožury navíc zdá příliš krátké (3 roky) funkční období představenstva obce, které protirečí principům autority a stability, a navrhuje prodloužit je ze tří na šest let. Pokud by někdo byl zvolen starostou bezprostředně třikrát po sobě, měl by pak úřad zastávat doživotně.

Nejvýrazněji se podle Clama duch byrokratického poručnickování projevuje okleštěním pravomocí obecních orgánů. Tyto pravomoci se navíc soustřeďují v nadměrné míře v rukou úřady jmenovaného představenstva obce, které lze ovládat snadněji než celý obecní výbor. Právě tomu by ale měla příslušet kontrola a rozhodování o finančních záležitostech a užívání majetku obce. Aby výbor fungoval efektivně a nebyl mrtvým tělesem, měl by se ze zákona scházet alespoň jedenkrát za tři měsíce. Za důkaz snahy podřídit obec doзору a vměšování státních úřadů považuje paragrafy 245-248 obecního zákona stanovující, že obecní rozpočet stejně jako získávání peněz od obyvatel obce na obecní účely jsou vázány na povolení úřadů politické správy. Způsob získávání obecních příspěvků formou přírážek k přímým či nepřímým daním také nepokládá za nejvhodnější způsob získávání finančních prostředků pro potřeby obce.

Obci nadřízené správní orgány by se měly dle Clam-Martinice soustředit na kontrolu zákonnosti rozhodnutí obecních orgánů, státní správě má náležet dohled nad výběrem daní v katastru obce, vyšší samosprávný orgán by měl dohlížet nad správou obecního jmění a nad ochranou jednotlivce popř. minorit před možným zneužitím moci ze strany majority v obci. Pokud by nedošlo k jednohlasnému schválení finančního odvodu ve prospěch obecní pokladny, měl by rozhodnout nadřízený samosprávný orgán.

S odvoláním na znalost poměrů v zaostalé Haliči autor upozorňuje na nesmyslný požadavek zákona, aby každá obec tři měsíce před začátkem správního roku schválila návrh obecního rozpočtu. Tato povinnost prý s sebou pouze přináší zbytečný formalismus a nezdravé byrokratické návyky vedoucí k neúspěšnému hospodaření s penězi. S tím také souvisí povinnost obce vydržovat si účetní či obecní úředníky, které však do úřadu jmenuje státní správa. Nemusejí pocházet ani z lidí usedlých v obci, tzn. požívat příslušné autority, a přesto jim zákon přisuzuje velmi významné postavení. Ba

dokonce zavazuje starostu, aby těmto „proletářům v morálním smyslu“⁶⁰⁸ poskytoval co nejširší podporu. Clam upozorňuje také na špatné fungování státní správy v uplynulém desetiletí, na existenci zvláštního světa cifer, jež nevypovídají nic o skutečném stavu země...

Instinkt sebezáchovy byrokracie vedl podle smečenského velkostatkáře k vytváření nadbytečné samoučelné agendy a k nárůstu počtu úřednictva.⁶⁰⁹ Zvrátit tento negativní vývoj lze dle Clama návratem k organickému uspořádání společnosti a přesunem pravomocí směrem k orgánům nebyrokratické povahy, což platí i na nejvyšší úrovni. Odbouráním nezávislých institucí stojících mezi jednotlivcem a vládou došlo paradoxně k poškození nejen jedné z těchto dvou stran. Vláda absorpcí neúměrného množství pravomocí na úkor stavovských institucí přeceňuje své síly, stává se odpovědnou za vše a nic zároveň a zjevnou neschopností řešit naskytnuvší se obtíže pozbývá přirozené autority. Na opačném pólu stojí jednotlivec, který přestává mít jakýkoli vliv na veřejné záležitosti a stává se pouze bezmocným objektem v rukou vládnoucích. Clam-Martinic zde jasně formuluje postulát omezené vlády coby nejvyššího stupně rozhodovacího procesu nezasahujícího do procesu místní správy, tedy jeden z klíčových prvků *selfgovernmentu*. Řešením nastalé situace je obnovení organických správních celků, vytvoření samosprávy postavené nikoli na mechanické reprezentaci vůle souhrnu lidských jednotlivců, nýbrž na autonomních korporacích coby zájmových sdruženích spravujících vlastní záležitosti. Autonomní veřejnoprávní korporace nemají mít dle smečenského velkostatkáře povahu pouhých poradních orgánů podřízených státním úřadům - takovýto samosprávný orgán není ničím jiným než novým státním úřadem. Proto také dohled nad nižším orgánem samosprávy musí příslušet vyššímu samosprávnému celku, nikoli státní instituci. Jejím úkolem je pouze zakročit v případě zneužití moci ze strany samosprávy.

Základními pilíři samosprávy na té nejnižší úrovni mají být město, obec a velkostatek. Společné zámy obce a velkostatku by pak zákonitě vedly k formování vyššího samosprávného celku - okresu. Na tomto stupni by orgán samosprávy představoval

⁶⁰⁸ Ibidem, s. 24: „...die wahren Proletarier der Intelligenz: Proletarier nicht bloß in materieller, sondern auch in moralischer Beziehung.“

⁶⁰⁹ Ibidem, s. 28: „Der Instinkt der Selbsterhaltung muß die Bureaukratie dahin führen, daß sie sich jeder Verringerung ihrer Ausgabe widersetzt, und was daran etwa durch nicht zu umgehende Vereinfachung in den bestehenden Geschäften entgehen könnte, durch Ansichziehen neuer Agenden und weiterer Zweige der Thätigkeit und durch intensivere Behandlung der gegebenen compensirt.“

okresní výbor scházející se alespoň čtyřikrát za rok a v jeho čele stojící okresní hejtman potvrzovaný ve funkci císařem. Některé zvláštní záležitosti (např. výstavba silnic, organizace péče o chudé atd.) by měly řešit speciální dočasné komise kontrolované výborem. Členové těchto komisí by měli plnit své úkoly bez nároku na odměnu či za úhradu nákladů. Do kompetence okresu by náleželo rozhodování o sporných záležitostech a aktivitách přesahujících možnosti a rámec pravomocí nižších instancí, dále dohled nad výkonem samosprávy na nižší úrovni a nad odvodem daní do státní pokladny. Odlišná situace v jednotlivých korunních zemích dle autora brožury vylučuje možnost jednotné úpravy fungování okresní samosprávy na říšské úrovni.

Samospráva by pak fungovala efektivněji a rychleji než státní správa, což ostatně vyplývá ze skutečnosti, že by o místních záležitostech rozhodovali lidé se znalostí situace v dané lokalitě, lidé požívající zde přirozené autority. Clamova důvěra ve spolehlivé a bezproblémové fungování samosprávy jde tak daleko, že neváhá svěřit do její sféry vlivu i rozhodování občanskoprávních a některých trestněprávních záležitostí stejně jako větší množství věcí v řízení nesporném. Zavádí proto po anglosaském vzoru s přihlédnutím k domácí tradici místních rychtářů a zkušenostem ze Saska funkci smírčího soudce (*Friedensrichter*) povolávaného do úřadu císařem z řad starostů nebo velkostatkářů okresu.⁶¹⁰ Smírčí soudci by z titulu své funkce byli zároveň členy okresního výboru a jejich pravomoc by zasahovala na celé území okresu. V pravidelných zasedáních (*Gerichtstage*) měli dle Clamovy představy rozhodovat jako samosoudci nebo v kolegiu, jemuž by předsedal okresní hejtman jakožto vrchní smírčí soudce. Samosoudci by například mohli rozhodovat o zatčení pachatele na základě zmocnění ze strany soudu či na vlastní odpovědnost při důvodných stížnostech poškozených. Též by do jejich kompetence mělo spadat zajištění provizorního pokojného stavu v případech rušení vlastnického práva v duchu zásady *quieta non movere* s následným předáním věci kolegiu. Soudní senáty (kolegia) by měly rozhodovat všude, kde je zapotřebí rozsudku.

V civilních záležitostech by kolegium jako soud první instance mělo rozhodovat ve sporech týkajících se menších peněžních obnosů, staveb, hranic pozemků, sporech

⁶¹⁰ S institutem smírčích soudců měli „feudální konzervativci“ velké plány jak v Rakousku tak i v Prusku – srov. již postřehy Ernsta Ludwiga Gerlacha z cesty do Anglie v září 1844 vydané posléze J. von Gerlachem (Hg.), Ernst Ludwig von Gerlach. *Aufzeichnungen aus seinem Leben und Wirken 1795-1877*. Schwerin 1903, s. 360n.

vyplývajících ze služebního poměru atd. Od smírčího soudu by sice bylo možno se odvolat k soudu státnímu, ale pokud by ten nerozhodl ve prospěch odvolavší se osoby, musela by tato zaplatit pokutu (*Muthwillenstrafe*). Jednání před smírčím soudem mělo probíhat ústně s vyloučením přítomnosti právních zástupců stran. V trestních záležitostech si Clamův návrh nečiní zvláštních nároků, přisuzuje smírčímu soudu jen projednávání přestupků dotýkajících se záležitostí okresu. Jmenovitě uvádí poškození mostů, zdymadel, hrází či veřejného osvětlení, a také neopatrnou jízdu. Z nesporné agendy by mělo smírčím soudům příslušet ustanovování poručníků, správa jmění sirotků, potvrzování kontraktů týkajících se poručenců aj.

Právě institut smírčího soudce je vedle daňové autonomie⁶¹¹ místem, kde na povrch nejvíce vystupuje inspirace ze strany jinak diametrálně odlišných poměrů anglické samosprávy⁶¹², která navíc procházela již od 30. let 19. století velmi výraznými proměnami⁶¹³, přičemž vrcholem reformního úsilí bylo období po roce 1888. V této době tam ztrácí samospráva svůj exkluzivní, aristokratický charakter, kritizovaný již J.S. Millem. Dochází k vzniku nových, nyní již volených orgánů, vedle tradičních správních jednotek (farnosti, města a hrabství, na jejichž úrovni kromě šerifů a koronerů vystupují i smírčí soudci) se objevují nové orgány např. ve sféře chudinských, zdravotních a školských záležitostí, čímž dochází i k určitému postátnění veřejné správy. Na základě zákonů z roku 1888, 1892 a 1894 se farnost skutečně stává obcí, odděluje se sféra světské správy od kultovních záležitostí, rozšiřuje se zastupitelský princip i samotné volební právo. Podle Bráfa „ze starého *selfgovernmentu* zbyl jedině soudce mírový“.⁶¹⁴

Úřad smírčího soudce (*justice of the peace*) měl v ostrovním království podobu čestné funkce, kterou zastávaly zamožné a obecné vážnosti požívající osoby jmenované do úřadu panovníkem pro celé území hrabství. Vystupovali buď jako jednotlivci, pak ale zpravidla v menším okrsku (*division*), nebo v komisi, přičemž hlavní náplní jejich činnosti bylo

⁶¹¹ V Anglii měla samospráva samostatný zdroj příjmů stojící na přímých daních, konkrétně na dani z výnosu majetku (*visible property*), jejíž výnos směřoval výlučně ve prospěch samosprávy.

⁶¹² A. Bráf neváhá tvrdit, že při zkoumání poměrů v Británii je třeba zcela odhlédnout od rakouských poměrů, protože „anglická správa veřejná jest, nehledíme-li k nečetným centrálním orgánům a jich cestujícím vyslancům, inspektorům - právě pouze samospráva“. A.Bráf, Anglická samospráva..., s. 26.

⁶¹³ Změny po roce 1830 zachytil do jisté míry už Gneist, a tak lze důvodně předpokládat, že zcela neznámé nezůstaly ani Clam-Martínovi.

⁶¹⁴ A. Bráf, Anglická samospráva..., s. 47.

rozhodování určených záležitostí ve formě správních příkazů (*orders*) nebo přímo soudních výroků (*convictions*).

Závěrem Clam ve svém spisu upozorňuje, že jím navrhované změny, vyžadující úpravy i jiných zákonů než jen obecního, by se měly stát předmětem dalších jednání. On sám vítá případná doporučení a námitky, jež by vzešly od příslušných odborníků a znalců. Připomíná, že ve středu jeho zájmu byla otázka samosprávy obce a velkostatku, a co se týče měst, dodává, že by se jim mělo dostat stejně rozsáhlé autonomie jako okresům. Vrcholem celé soustavy se pak má stát zemský sněm (*Provinzial-Landtag*), na němž by své místo měly zaujmout vedle zástupců venkova a měst také významné společenské subjekty na základě korporativního principu.

Samosprávě zemí se Clam věnoval posléze obšírněji v přípisu z r. 1860, který veřejně nepublikoval, ale zaslal jej obdobně smýšlejícím aristokratům. *Ideen des Grafen Heinrich Clam-Martinitz* se nalézají jak v pozůstalosti Lva Thuna, tak i v písemnostech Karla III. ze Schwarzenbergu.⁶¹⁵ Tento spis, jehož základní rysy postihl ve své stati již Jan Havránek⁶¹⁶, přímo navazuje na úvahy načrtnuté v brožuře *Die wesentlichen Gebrechen des Gemeindegesetzes* a dále je rozvádí. Zemský sněm by dle autora měl být coby vrcholný orgán samosprávy obeslán starosty venkovských obcí a velkostatkáři na jedné a městskými magistráty s živnostenskými společenstvy na straně druhé jakožto homogenními volebními svazky. Pasivní volební právo mají mít jen ti, kdo ve volebním obvodu požívají aktivního volebního práva.

Namísto tradičních čtyř stavů navrhuje vytvoření systému dvou kurií - kurie obcí a kurie panské. Toto uspořádání má také zabránit demokratizaci zemského sněmu, k níž by mohlo dojít „neuváženým“ rozmnožením počtu volených poslanců, pokud by existovala jednotná sněmovna. Kurie mají navíc jednat odděleně, přičemž názor většiny se považuje za názor celé kurie. Do kurie obcí mají náležet 3-4 zástupci za každý kraj, volení okresními výbory či starosty všech obcí z řad osobností požívajících v příslušné lokalitě

⁶¹⁵ 4 archy úvah hr. Jindřicha Jaroslava Clam-Martinitze o tom, jak by měl vypadat český sněm se nalézají v SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv. č. 1192, sign. B-I-4/1, karton 190. V samotném návrhu i v doprovodném dopise k němu z 24. května 1860 (inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223) hrabě důrazně upozorňuje, že tato skica je určena pouze pro foro interno a nejvlastnější potřebu, a tudíž nemá být představována veřejně.

⁶¹⁶ J. Havránek, c.d., s. 68-69.

náležitě vážnosti. Dále měli do této kurie náležet městští poslanci, z nichž měla vysílat po třech Praha, po jednom vyjmenovaných sedm měst s více než 10 000 obyvateli. Menší města by vybrala jednoho poslance vždy na úrovni kraje, přičemž jednoho poslance měly vysílat i obchodní komory. Se zvláštním zastoupením mohly počítat i průmyslové podniky.

Panská kurie, která by oproti 74 poslancům kurie obcí byla nepoměrně početnější, se měla skládat ze zemských úředníků, představitelů mediatizovaných rodin z říšských stavů, dále i 4 biskupů a rektora university coby virilistů. Zbytek kurie měli tvořit jednak zástupci fideikomisních velkostatků a velkostatkářů z krajů (8-10 za kraj) a jednak několik zástupců řádového i diecézního kléru. Clamův návrh se zcela vyhýbá projednávání národnostní otázky a samozřejmě nebere - či přesněji řečeno nechce brát - v úvahu otázku moderního politického stranictví, která zůstává konzervativním aristokratům cizí. Lev Thun ve svém komentáři k tomuto návrhu prakticky upozornil na těžkosti vyplývající z neřešené jazykové otázky pro sněmovní jednání a doporučil, aby obě kurie měly stejný počet členů.

Clamův návrh lze považovat za poměrně radikální změnu v *prostředcích* naplnění resp. ve složení sněmu, avšak *cíl* zůstával nezměněn. Mělo jít o pravomocemi hojně vybavený zemský sněm, který by se dovolával kontinuity s historickým zemským sněmem doby předbřeznové a tvořil by zastupitelský sbor reprezentující obdobně jako ostatní zemské sněmy základní státoprávní jednotku monarchie. Poměrně zřetelná ideová vazba mezi tímto autorizovaným spisem a brožurou věnovanou kritice obecního zákona z r. 1859 nám umožňují seznat, že počátkem 60. let vstupuje Clam do politického života monarchie jako osobnost s vyhraněnými názory na fungování samosprávy, jako konzervativec volající po obnově historických, byť určitým způsobem reformovaných zemských sněmů.

O skutečnosti, že mezi svými konzervativními spolubojovníky z řad šlechty představoval výjimečnou osobnost, svědčí výše nastíněné porovnání s projevem jiného reprezentanta historické šlechty, Vincence Karla Auersperga. Pro toho představa samosprávy přednostně zasahovala oblast „zastoupení zájmů“ šlechty, aniž by si uvědomoval praktickou potřebu celistvého uchopení problematiky územní samosprávy. Clamův obzor přesahoval sféru pohledu aristokrata soustředěného na sobeckou obranu

zájmů vlastního stavu. Mnohem spíše vyjadřoval pohled státnický, pohled znalce fungování veřejné správy, který byl zralý zaujmout místo po boku předních politicky se angažujících osobností celého mocnářství.

V.4. Boj za novou podobu územní samosprávy v letech 1860-1863

Zcela nové možnosti se naskytly Clam-Martinicovi poté, co byl povolán do rozmnožené říšské rady, která zasedala v mezidobí od 31. 5. do 27.9. 1860. Měla fungovat jako poradní orgán bez přímé legislativní pravomoci. Přesto však její význam není možno podceňovat. Na jedné straně představovala lakmusový papírek signalizující panovníkovi jakým směrem se vývoj dále bude ubírat, na straně druhé umožňovala navázat nové kontakty mezi politiky různých korunních zemí. Zde si Clam-Martinic uvědomil blízkost pozic hájených aristokratickými konzervativci z českých zemí na jedné a uherskou šlechtou na druhé straně. Od jejího předáka Antona Szécsena, s nímž zasedal v rozpočtové komisi rozmnožené říšské rady⁶¹⁷, převzal smečenský velkostatkář koncepci historicko-politických individualit, která mu umožnila požadavek organické výstavby *selfgovernmentu* zasadit do celorakouského kontextu.⁶¹⁸ Právě v průběhu září 1860 se hrabě Jindřich Jaroslav soustředil na jednání se zástupci maďarské šlechty (Eötvös, Szécsen). V dopise z 1. září 1860 oznamuje Karlu III. ze Schwarzenbergu, že „věci si stojí vcelku dobře“.⁶¹⁹ Clam se tehdy již mohl opírat o zázemí v podobě postupně se etablujícího listu *Vaterland*, jehož přípravu k vydávání s pomocí přátel dovedl k úspěšnému konci.

Koncept historicko-politických individualit měl být dle Clamova názoru uplatněn na poměry v celé monarchii, neboť svého druhu dualismus panující před rokem 1848 mezi Uherským královstvím a ostatními korunními zeměmi považoval Clam-Martinic za

⁶¹⁷ J. Redlich, c.d., I, s. 582.

⁶¹⁸ Skutečným původcem myšlenky historicko-politických individualit byl však baron Josef Eötvös. Namísto národnostního členění doporučuje k oživení koncepci historického práva, přičemž důvody pro odmítnutí jazykového nacionalismu coby základu administrativního rozdělení monarchie formuloval obsáhle v díle *Garantien der Macht und der Einheit Österreichs*. Leipzig 1859, zvl. s. 83-85 a 208nn. Na druhé straně nelze popřít, že Szécsen byl konsekventním odpůrcem centralismu již od počátku 50. let., jak dokládá jeho pojednání *Politische Fragen der Gegenwart* vydané ve Vídni roku 1851.

⁶¹⁹ „Ich glaube die Dinge stehen im Ganzen gut.“ SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223.

škodlivý.⁶²⁰ Ve svém vystoupení na rozmnožené říšské radě z 22. září 1860⁶²¹ se smečenský velkostatkář snažil představit své pojetí historicko-politických individualit, což nepředstavovalo zdaleka tak jednoduchý úkol, jak by se na první pohled mohlo zdát. Většina z nefederalisticky smýšlejících zástupců, kteří však v tomto tělese představovali menšinu, totiž byla ochotna uvažovat o tomto pojmu pouze s ohledem na uherské poměry, jak ostatně následně prozradila i dikce říjnového diplomu. Clam tvrdí, že i přes snahu byrokracie po roce 1848 přesunout rozhodující podíl správní agendy na kraje a z provincií (zemí) učinit pouhý formální svazek krajů, se přirozenou přichylnost obyvatelstva k zemím nepodařilo vykořenit. Podle hraběte Jindřicha Jaroslava pramení i samotný pocit vzájemné sounáležitosti občanů celého soustátí právě z jejich příslušnosti k zemím. Bráníme-li Čechovi, aby byl Čechem⁶²², zajisté se proto neposílí jeho vazba k celému mocnářství, jež Clam chápe coby „organický svazek zemí“, který by měl být i bratrskou pospolitostí různých národností. Na druhou stranu však Clam-Martinic potvrdil, že realizace principu historicko-politických individualit nemá znamenat absolutní nivelizaci postavení všech provincií v monarchii. Námitku oponentů, že předmětný princip nelze realizovat v neuherských zemích z toho důvodu, že zde narozdíl od Uher samosprávný element nemá své zakotvení, vyvrací s argumentem, že ačkoli co do úrovně municipální autonomie stojí Uhry napřed, v neuherských zemích se lze prý opřít o přirozený organismus, který vyrůstá z kořenů někdejších patrimoníí.

Předhazování snahy o znovunastolení bývalé vrchnostenské organizace, na které poukazovali jeho oponenti jako na skutečný cíl usilování šlechtických konzervativců, však smečenský pán s úsměškem odmítl s tím, že by šlo o „politováníhodný a nebezpečný anachronismus“, který je v praxi navíc nerealizovatelný. Šlechtický politik také své měšťanské kolegy varoval před rozněcováním stavovských antipatií. Byl-li jeden stav prohlášen v revolučním roce 1848 (hovoří o něm jako o katastrofě!) za veřejného nepřítele, za „tyrany“, a spolu s tím se bezostyšně útočilo i na základní styčné body s minulostí (*historische Anknüpfungspunkte*) a společenský řád, je nyní naivní očekávat, že lid

⁶²⁰ J. Redlich, c.d., I, s.538.

⁶²¹ Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrathes 1860. Nach den stenographischen Berichten, II, Wien 1860, s. 62-72.

⁶²² Ibidem, s. 64. Hovoří-li o Češích, míní tím pochopitelně obyvatele země (Böhme), ne národ v jazykovém smyslu. Stejně tak zmiňuje i Moravany (Mährer), obyvatele Štýrska (Steirer) atd.

zůstane stát „před závorou“, že se bude dělník ochotně klanět továrníkovi a žák se bude sklánět před doktorovou učeností. Hrabě Jindřich zde reprezentantům „nové doby“ jasně naznačuje, že i ona potřebuje ve vlastním zájmu zachování společenského řádu.⁶²³ K tomu je samozřejmě zapotřebí více než pouhého obnovení dřívějších institucí v jejich někdejší formě. Za řešení považuje jejich omlazení (!) povoláním zástupců rolnictva a měšťanstva. Aby se loď nepotopila, je potřeba zachovat rovnováhu a spojit požadavky současnosti s životaschopnými historickými tradicemi...⁶²⁴

Clamovo vystoupení podtrhovalo význam zemských sněmů jako skutečných zákonodárných těles, jejichž brzké svolání považoval za nanejvýš žádoucí.⁶²⁵ Jednota celé monarchie by měla být „jednotou v rozmanitosti“, jednotou, jejíž podstatou je omezení autonomie zemí v těch otázkách, u nichž se vyjevuje potřeba společného řešení na říšské úrovni. Konzervativní aristokrat tímto způsobem formuloval podstatu principu subsidiarity při výkonu veřejné moci. Základ a zároveň záruku jednoty říše dle něj představovala „svatost, moc a autorita Nejvyššího trůnu a společné státoprávně zajištěné spolupůsobení zástupců všech zemí v těch záležitostech, které vzhledem ku své vnitřní a nerozlučné souvislosti s mocenským postavením monarchie v Evropě jsou a musí zůstat vzdáleny hranicím zemské autonomie“.⁶²⁶ Votum minority na říšské radě žádající zřízení zastupitelského orgánu pro celou monarchii proto mělo dle Clamova názoru zůstat makulaturou.⁶²⁷

Při svém dalším projevu na rozmnožené říšské radě 27. září 1860 musel Clam reagovat na dva základní okruhy, v nichž se pohybovaly útoky politických oponentů na slabiny jeho koncepce *selfgovernmentu*. Ty spočívaly v kritice rozšíření principu historicko-

⁶²³ Obdobně se v těchto letech liberálům pro jejich vnitřní nekonsekvenci vysmívá pruský konzervativní myslitel a politik Friedrich Julius Stahl (Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche. Berlin 1863, s. 73), když píše: „Die liberale Partei behauptet den Gedanken der Gleichheit gegen Adel, gegen alle Stände als solche, weil sie nach der Basis der Revolution keine organische Gliederung zugeben kann. Allein, soll die Gleichheit positiv durchgeführt werden, soll die Klasse der Besitzlosen dieselben Rechte mit ihr erhalten, dann gibt sie den Gedanken auf und macht politisch-rechtliche Unterschiede zugunsten der Vermöglichen. Sie will Zensur für die Repräsentation, Kautions für die Presse, lässt nur die Fashionablen in den Salon kommen, gewährt dem Armen nicht die Ehre und Höflichkeit wie dem Reichen. Diese Halbdurchführung der Prinzipien der Revolution ist es, was die Parteistellung der Liberalen charakterisiert.“

⁶²⁴ Ibidem, s. 71-72.

⁶²⁵ Srov. Verhandlungen..., II, s.104 a Z.V. Tobolka, Politické dějiny..., II, s. 28.

⁶²⁶ Verhandlungen ..., II, s. 68.

⁶²⁷ G. Kolmer, Parlament..., I, s. 33.

politických individualit i na neuherské země a v poukazování na skutečnost, že neuherské části monarchie spojují navzájem mnohem užší vazby, nehledě na sdílené právní předpisy. Tento projev hraběte Jindřicha Jaroslava nedosahující již kvalitou ani rozsahem úrovně předešlého zdůrazňoval, že alespoň co se týče země, ke které má on čest příslušet, nelze mít pochyb o její historické individualitě projevující se mimo jiné ve skutečnosti, že Království české má vlastní privilegia i svou korunu. Přiznává, že nechce zpochybňovat potřebnost harmonizace právních institutů a zákonů mezi jednotlivými zeměmi, ale dodává, že takovouto kodifikaci nelze centrálně naoktrojovat. Musí vzejít z potřeby jednotlivých zemí na konsensuálním základě. Závěrem svého projevu sděluje vlastní pochybnosti nad užíváním pojmu ústava ve vystoupeních některých svých kolegů. Podle něj je legitimní hovořit o ústavě pouze jako o zakotvení základních mocenských vztahů ve státě, pro rakouské poměry ale odmítá „ústavu v moderním smyslu“, ústavu, podle které by centrální parlament rozhodoval o osudech říše, omezoval a zasahoval by do práv Koruny. Nelze připustit, aby „centralizující správa“ rozhodovala prostřednictvím parlamentu, aby místo pouhého spolupůsobení (!) spolurozhodovala při legislativní činnosti.⁶²⁸

Clam-Martinic považoval za potřebné vyjádřit se také k národnostní otázce, která dosud stála mimo jeho pozornost. Podle něj zneuznání či znásilnění (*Verkennung oder Vergewaltigung*) práv, přání a požadavků různých národností, ať již skrze všeobecnou germanizaci na říšské úrovni či potlačením práv některého národa na úrovni zemské, přímo protiče inherentnímu charakteru monarchie, stejně tak jako je s ním v rozporu i rozšíření „moderní národnostní ideje“.⁶²⁹ Podává-li Tobolka jako důkaz Clamova „nacionálního necítění“ jeho výrok pronesený na říšské radě, podle kterého na radě nevystupuje jako zástupce země (tedy Království českého) a vůbec pak už ne jako reprezentant národností (Čechů či Němců), ale prezentuje tam své vlastní mínění, odvolává se přitom na skutečnost, že jednotliví členové rady byli povoláni jako jednotlivci, nikoli jako zástupci zemí, argumentuje autor *Politických dějin* v daném případě chybně.

⁶²⁸ Ibidem, s. 374-380.

⁶²⁹ Ibidem, s. 65-66.

Významné zklamání nakonec české konzervativní šlechtě přineslo vyhlášení Schmerlingovy ústavy, která nerespektovala ani skromný rámec federalistického řešení rakouské otázky, jež by snad bylo možno vyvodit z říjnového diplomu vydaného roku 1860. Oproti přesvědčení předáků federalisticky orientované šlechty, kteří by zákonodárnou pravomoc s odvoláním na nepřerušenou státoprávní integritu svěřili do rukou zemských sněmů, se zastupitelským sborem monarchie měla stát říšská rada. Ta sice byla obesílána zemskými sněmy⁶³⁰, avšak rozhodně nepředstavovala jen jakousi jejich delegaci. Disponovala samostatnou originární legislativní pravomocí, jež nekorespondovala s přesvědčením státoprávní šlechty, že moderní centralistický parlamentarismus by znamenal pro Rakousko zkázu,⁶³¹ které je ostatně vyjádřeno i v „osvědčení osob stavovských o historických právech stavův a země“ z 5. dubna 1861.⁶³²

Záhy se ukázalo, že říšská rada je sborem, který může jen s obtížemi řešit otázky úzce související se specifiky jednotlivých korunních zemí. Jednou z prvních zatěžkávacích zkoušek se stala problematika likvidace lenních svazků v Rakousku.⁶³³ Z na první pohled věcné otázky se totiž záhy stal kompetenční problém oživující spor, jehož aktivním účastníkem se v průběhu parlamentní rozpravy stal i Jindřich Jaroslav Clam-Martinic. Ten záměrně (a nutno konstatovat, že vzhledem k rozložení sil velmi prozíravě) zvolil vyhraněnou státoprávní rétoriku prostoupenou určitým liberalizujícím nádechem, což mělo bezpochyby posílit jeho pozici v zákonodárném sboru monarchie, kde se zmíněná otázka projednávala od 13. července 1861.⁶³⁴ Tiskem vydaný Clamův projev⁶³⁵ ukazuje metodu, jak bylo možno účinně zaútočit na pozice protivníka - nezabíhaje do nadměrných podrobností, svižně shodil návrh ministra Lassera na zrušení manského práva už úvodním tvrzením, že příznivci vládního návrhu mu výrazně usnadňují práci chatrným

⁶³⁰ Tento stav změnila až ústavní revize z roku 1873 zavádějící systém přímých voleb do říšské rady.

⁶³¹ A. Schäffle, *Aus meinem Leben*, II, Berlin 1905, s.8.

⁶³² Otištěn v: J. Kalousek, c.d., s. 642-643.

⁶³³ Není třeba pochybovat o tom, že akademická obec byla z věcného hlediska přesvědčena o oprávněnosti požadavku na zrušení lenních vztahů. Srov. *Die böhmischen Kronlehen im Königreiche Böhmen, Markgrathume Mähren und Herzogthume Schlesien*, dargestellt von Eduard Pštros, Prag 1861, s. V-VI, nebo vyjádření člena redakčního kruhu k tomuto tématu v ročníku prvním časopisu *Právník* z roku 1861 (č. 3, s. 183).

⁶³⁴ K projednávání předlohy ministerskou radou 30. dubna 1861 srov. H. Rumpler (Hg.), *Die Protokolle...*, Abteilung V, Bd. 1, Wien 1977, s. 312-314.

odůvodněním svého návrhu a neschopností podpořit jej v průběhu projednávání novými věcnými a smysluplnými argumenty.

Clam si byl vědom ožehavosti takového tématu, jakým bylo zrušení starého feudálního institutu, který už samotným názvem probouzel nevhodné reminiscence na zatěžující postavení, v němž se ještě nedávno nalézalo rolnické obyvatelstvo říše. I proto opatrně zdůrazňoval, že první vládní předlohou k prvnímu zasedání říšské rady by snad mohla být závažnější otázka než zrušení lenních vztahů, tedy doživajícího institutu, jenž se navíc nedotýká celé monarchie, ale pouze některých zemí, v nichž pak zasahuje do poměrů několika tisíc lidí. Tito zainteresovaní obyvatelé říše k tomu ještě lenní vztah prý nevnímají jako natolik obtížné břemeno, že by bylo zapotřebí se s ním vyrovnávat tak rezolutním, radikálním a vůbec nešťastným způsobem. Má snad být demonstrativně rozdrceno jádro feudalismu tím, že se odstraní „nevinné manství“?

Poté přichází frontální útok, když Clam-Martinic za potlesku pravice konstatuje, že onen skutečný důvod, proč je věc tohoto okrajového významu projednávána říšskou radou a proč návrh „shodil prach ministerských archivů“, představuje snaha fakticky vyšlapávat cestičku k pravidelnému projednávání obdobných návrhů hluboce zasahujících unifikujícím způsobem do naprosto rozdílných a rozmanitých poměrů v jednotlivých korunních zemích na říšské radě, čímž má být prosazena rozhodující role centrálního uniformního zákonodárství. Už proto by šlo dle Clama naprosto pominout obsahové nedostatky zákona s tím, že není možné věc projednávat již pouze s ohledem na chybějící příslušnost říšské rady k řešení takové otázky. Za zcela mylnou a zvrácenou také označil zásadu násilného a nuceného rušení manství, které vzhledem k změnivším se poměrům odumře přirozenou cestou postupně samo. On sám tomuto vývoji nechce bránit, naopak je pro usnadnění postupu pro ty, kteří si přejí vymanit se z lenních vztahů.

Argumentem, kterým Clam mohl na svou stranu získat poslance konzervativní i liberální, se stala ochrana vlastnictví. Proto smečenský velkostatkář ve svém projevu výsloňně uvedl, že nebrání pouhé manské právo, nýbrž samotný institut vlastnického práva, který je takto svévolně zpochybněn a zrelativizován. Útok na vlastnické právo pak není ve své podstatě ničím jiným než útokem na právní řád jako takový, protože vztah

⁶³⁵ Řeči poslanců v radě říšské dne 17. a 18. července 1861, III. Řeči Dra. Prácheňského a hraběte Clam-Martinice. Praha 1861.

vrchního a užívacího lenního vlastnictví není přece ničím jiným než řádným právním poměrem. Navíc nejde o právní vztah zcela jednoduchý, protože k základnímu poměru se mnohdy připojují další oprávnění a závazky (podružní léna, práva dědiců atd.). Co je tedy důvodem bezprecedentního zásahu do vlastnického práva, který odnímá práva lennímu pánu a zároveň ukládá i nové povinnosti manovi? Podle vlády jsou to národohospodářské důvody, jež takto dostávají přednost před ochranou právního vztahu. Jediným způsobem jak legálně omezit práva vlastníka je však expropriace (vyvlastnění). Ta má ale povahu výjimečného prostředku, řešícího konflikt veřejného a individuálního zájmu ve prospěch potřeb pospolitosti, nelze-li věc vyřešit jinak. Je možné přistoupit k vyvlastnění i na základě tak pofidérní a proměnlivé záležitosti, jakou je domněnka či názor o údajné národohospodářské užitečnosti takového kroku? Lze vyvlastnit ve jménu užitečnosti?

Postupovat v souladu s tímto postulátem by znamenalo vnést naprostý zmatek a stav nejistoty do právních poměrů, protože samotné tvrzení o ekonomické potřebnosti takového kroku je nepravdivé už s ohledem na skutečnost, že léna se od ostatních pozemků neliší ani hospodářským využitím ani způsobem obdělání půdy. Stejně jako lze nalézt špatně obdělávané svobodné pozemky, je možno objevit i neobhospodařované manské polnosti. Těžko je možné takové tvrzení generalizovat. I kdyby tomu však tak hypoteticky bylo, stojí národohospodářské důvody na pomyslných miskách vah výše než ochrana vlastnického práva? Je vlastník „pánem svého statku, či jen pouhým vykonávajícím nástrojem národohospodářské theorie“?⁶³⁶

Není přece možné nutit mana k zrušení lenního svazku, pokládá-li jej za užitečný a pro uspořádání stávajících poměrů za vhodný. Dle Clamova názoru je celá záležitost ošidná i v tom, že přistoupí-li se jednou na hledisko „národohospodářských zájmů“, nemohou si v budoucnu být jisty svou existencí ani fideikomisy, ani jmění obcí a veřejných ústavů či jakákoli jiná forma majetku. „Jakmile opustíme kolej práva, pak jsme v oceánu náhledů co hračka vlnami zmítaná.“⁶³⁷ Ve svém projevu předjímá hrabě Jindřich Jaroslav i nebezpečí pozemkové reformy.

⁶³⁶ Ibidem, s.8.

⁶³⁷ Ibidem, s.8.

Clam-Martinic si byl vědom možného spojování dané otázky z s řešením vyvázání z poddanských vztahů po roce 1848. Zcela jednoznačně proto odmítl analogie mezi zrušením poddanství a likvidací manství. V prvním případě prý šlo o nezbytnou a obecně uznanou potřebu, která se ku svému provedení drala nepřekonatelnou silou, potřebu, která vysvítala i z jasného rozporu mezi požadavkem svobodného občanského postavení každého lidského individua a nucenou vázaností poddaného. O panská práva šlo tehdy až ve druhé řadě. Naproti tomu v případě lenního poměru nešlo o žádné závazky, které by se dotýkaly lidské svobody a občanskoprávního postavení, což podle něj uznal i kroměřížský sněm, který úpravu lén ze zákona ze 7. září 1848 vyloučil. Příslib vlády učiněný v listopadu 1848 o přípravě zákona o zrušení lén pak hovořil o vyvazování lén, nikoli o jejich nucené likvidaci.

Násilí právu činěné je v tomto případě dle Clama ještě o to horší, že ohrožuje samosprávu i samotnou státoprávní podstatu korunních zemí. Říšská rada podle jeho názoru nemůže ve věci rozhodovat kvůli nedostatku kompetence. Ten vyplývá ze skutečnosti, že i přes tvrzení kabinetu v daném případě nejde o zrušení institutu vycházejícího ze soukromého práva, což se vláda snaží doložit s poukazem na znění §359 občanského zákoníku (ABGB). A vzhledem k tomu, že občanskoprávní zákonodárství náleží do působnosti říšské rady, zakládá se tím dle vlády v tomto případě pravomoc ústředního zákonodárského sboru. Dle Clama je takovéto tvrzení zcela chybné, poněvadž manské právo je, jak dokázali i jeho předřečníci v parlamentní diskusi, nepochybně institutem veřejnoprávním. Připomenutí lenního práva v souvislosti s §359 ABGB navíc neznamena *eo ipso* zařazení tohoto institutu do práva soukromého. Občanský zákoník koneckonců na vícero místech odkazuje na politické, kamerální a fiskální zákony, ba dokonce i na staré zemské řády, což ale ještě neznamena, že by šlo v těchto případech o záležitosti civilněprávní spadající proto do kompetence říšské rady. I když léna je nutno považovat za druh pozemkového vlastnictví, nelze se proto domnívat, že každá záležitost dotýkající se nějakým způsobem soukromého práva automaticky spadá do působnosti centrálního parlamentu.

V případě kompetenčních pochybností je podle Clama třeba vycházet jak z §§18 a 19 nového zemského zřízení umožňujícího zemským sněmům účast na záležitostech všeobecného zákonodárství, tak především z říjnového diplomu jakožto normy vyšší

právní síly, která v článku III odstavci druhém zařazuje do společných záležitostí říše pouze tu materii, která byla po staletí jednotlivým zemím společná. Tutéž podmínku navíc obsahuje i §14 odst. 1 statutu říšské rady, jehož poměr k říjnovému diplomu je dle Clama týž jako poměr únorové ústavy, a jedná se tedy o předpis prováděcí. Panuje-li přesto nějaká pochybnost, je třeba vycházet z ducha zákonných zásad, neponechávajících v daném případě žádných pochyb. Vycházelo-li by se z vládního výkladu pojmu „společný“, neexistovala by zde patrně žádná záležitost, kterou by nebylo možno označit za společnou všem zemím. Mohutný souhlas na pravici pak vyvolalo Clamovo tvrzení, že takovým jednáním se popírá §3 říjnového diplomu, podle něhož ostatní předměty zákonodárství budou vyřizovány na sněmech a skrze sněmy, čímž se prý zpochybňuje samotný nárok zemského sněmu na zákonodárnou činnost a na autonomii.

Nechce-li se pak veřejně připustit existence rozporu mezi únorovou ústavou a říjnovým diplomem⁶³⁸, pak je nutno vycházet z toho, že stále platí zásady obsažené v diplomu. Nelze zajisté zpochybnit, že existují záležitosti, které je nezbytné a potřebné projednávat na celostátním fóru, ale vedle toho také jsou záležitosti tvořící nezbytné podmínky autonomního života zemí vyplývající ze státoprávních nároků těchto jednotek. Kupříkladu ve věcech jmění „země a Koruny české“ je oprávněn rozhodovat pouze zemský sněm společně s panovníkem. Tento státoprávní nárok uznávaly i všechny předchozí vlády bez ohledu na konkrétní podobu politického systému, až po Ferdinanda V. se jej zavazovali hájit a zachovávat i čeští králové (sic!). Clam připomíná, že Království české neztratilo právní subjektivitu, stejně tak jako i císař rakouský je zároveň králem českým. „Rakousko zůstalo věrné svému historickému rázu.“⁶³⁹

Koruna vyrostla z korun, říše z říší, což jenom dokládá specifický charakter rakouského mocnářství, které tak představuje státní celek, jenž nemá na světě obdoby. Přirovnáváje Rakousko ke stromu, pak jednotlivé korunní země nesymbolizují větve a ratolesti, nýbrž kořeny, z nichž strom získává sílu. Chceme-li, aby se strom zelenal a kvetl, musíme dbát o jeho kořeny a nesmíme je svévolně ničit. Aplaus na pravici vyvolala i další Clamova slova, podle nichž také léna Koruny české nenáleží rakouskému císaři, nýbrž českému králi, a to sice nikoli podle práva soukromého, ale jako veřejný statek. Lenní

⁶³⁸ Říjnový diplom v této souvislosti označuje za „veliký a vznešený skutek“ panovníka. Ibidem, s.11.

⁶³⁹ Ibidem, s. 11.

statky pak nejsou ani majetkem země, ani majetkem českého krále, ale nejsprávnější je prý ten výklad, podle něhož se jedná o vlastnictví Koruny jako útvaru nadaného zvláštní subjektivitou.

Podle Clama není rozhodující otázka, komu případnou peníze získané v procesu „vymanění“, protože v daném případě je fiskální aspekt naprosto okrajovou záležitostí. Zásadním problémem zůstává skutečnost, že o záležitosti, která i ze samotné podstaty věci musí být předmětem ujednání mezi zemským sněmem a zeměpánem, má rozhodovat říšská rada. Když se upírá zemskému sněmu i toto právo, pak nechť se (dle smečenského velkostatkáře) rovnou otevřeně prohlásí, že „má býti autonomie prázdným slovem, že království České, markrabství moravské, vévodství slezské přestala míti státoprávní důležitosti, a že pro rakouského státníka žádné jiné důležitosti nemají, nežli pro francouzského vévodství burgunské neb normanské a jiné země, které padly za obětí francouzské centralisaci. Ať se zřejmě prohlásí, že my máme jen míti departementy povltavské a polabské, moravské a sudetské a podobné“.⁶⁴⁰ Popírá-li se státní právo zemí, popírá se tím podle Clama zároveň i rakouské státní právo. Rakousko po staletí odolávalo pokusům destruovat státoprávní povědomí jednotlivých korunních zemí a vskutku i „státnická moudrost“ současných politiků musí zblednout před přirozenými silami „života, citu, přesvědčení a podání ústního“, které jsou pevně zakotveny „v srdcích národů rakouských“.⁶⁴¹ Jde o ty samé síly, o něž se opírá i autorita mocnářství a dynastie. Po tomto emocemi nabitém vystoupení Clam-Martinic navrhl prozatímní odložení projednávání zákona, pokud proti němu byly vzneseny tak závažné věcné i formální námitky.

Projev smečenského pána, který jsme podrobně sledovali, nezůstal bez pozitivní odezvy mezi českými poslanci na říšské radě. Již 19. července Rieger veřejně vystoupil na obhajobu kompetence zemského sněmu v této věci. Následující bouřlivá debata, v níž moravský liberální centralista Giskra mj. srovnával hodnotu titulu českého krále s významem titulu krále jeruzalémského, vedla 23 poslanců z českých zemí v čele s Jindřichem Jaroslavem Clam-Martinicem a Albertem Nosticem až k podání interpelace

⁶⁴⁰ Ibidem, s. 12.

⁶⁴¹ Ibidem, s. 12.

vůči vládě (1.8.1861), která byla požádána, aby podala vysvětlení k vyřčeným útokům na české státní právo.⁶⁴²

I přes bravurní Clamův výkon ovšem většina poslanců podporovala vládní návrh na likvidaci lén. Rozhodující role ale nakonec v tomto sporu připadla panské sněmovně, kde Lev Thun zformoval šiky odpůrců alodifikace vázaného pozemkového vlastnictví. Neústupný postoj horní sněmovny vedl vládu k ústupu od původní předlohy.⁶⁴³ Výsledná právní úprava přijatá v této věci tak byla alespoň určitým kompromisem. Rámcový zákon č. 103/1862 říš. zákoníku, který 17. prosince 1862 obdržel panovnickou sankci, pouze zakazoval zřizování nových lén a *pro futuro* počítal s postupným, ne nuceným rušením lenních vztahů, které mělo být s ohledem na odlišné poměry v jednotlivých korunních zemích realizováno speciálními zákony vydanými pro jednotlivé provincie říše zvlášť.⁶⁴⁴ Ke schválení těchto tzv. alodifikačních zákonů došlo v letech 1867-1869. 12. května 1869 byly přijaty právní předpisy č. 103-112 říš. zák., z nichž zákon č. 106 se vztahoval na Království české, č. 103 platil pro Markrabství moravské a č. 107 pro Slezské vévodství⁶⁴⁵. K vyvázání docházelo za náhradu na základě rozhodnutí alodifikační komise, kterýžto správní akt mohl být ale vydán až po vyrovnání mezi čekateli na jedné a vazalem a lenním pánem na straně druhé. Tato skutečnost též způsobila, proč s pochopitelnou výjimkou lenních vztahů, na něž se zrušení nevztahovalo, což byla tzv. léna úřední⁶⁴⁶ a na Moravě a ve Slezsku dle §2 zmíněných zákonů léna řádu německých rytířů nalézající se pod vrchní lenní výsostí rakouského císaře, ještě v třicátých letech 20. století nedošlo ani u některých zákony postižených lén k jejich alodifikaci!⁶⁴⁷

⁶⁴² O. Urban, Česká společnost..., s. 171.

⁶⁴³ H. Rumpler (Hg.), Die Protokolle..., Abteilung V, Bd. 4, Wien 1986, s. XIX.

⁶⁴⁴ Pouze v lombardsko-benátském království došlo v důsledku přijetí zákona ke zrušení veškerých lén.

⁶⁴⁵ K historickému vývoji, obsahu i zrušení institutu lenního práva srov. zejm. Die böhmischen Kronlehen im Königreiche Böhmen, Markgraffthume Mähren und Herzogthume Schlesien, dargestellt von Eduard Pštros, Prag 1861, dále K. Malý a kol., Dějiny českého a československého práva do roku 1945, Praha 1997, s.41-42, 239, a heslo Lenní právo od F. Čády ve Slovníku veřejného práva československého, sv. II, Brno 1932, s. 487-494.

⁶⁴⁶ Zde šlo např. o úřad dědičného hofmistra rodu Kinských, úřad dědičného číšníka u Czerninů apod.

⁶⁴⁷ Komentář k československému obecnému zákoníku občanskému od kolektivu autorů pod vedením F. Roučka a J. Sedláčka (díl druhý vydaný v Praze 1935), pojednávající o lenních vztazích v souvislosti s úpravou děleného vlastnictví, uvádí, že „dosud Blansko je lenem olomouckého arcibiskupa“ (s.217).

Bitva o pravomoc říšské rady posuzovat starobylý právní institut po staletí regulující tradiční vztahy k nemovitostem jako by předznamenala spor o podobu obecního zřízení a zejména o jeho poměr k úpravě postavení někdejších patrimonií, který byl logicky navazujícím dějstvím dramatického soupeření. V případě lenních vztahů se nepodařilo obhájit kompetenci zemských sněmů, což představovalo zásadní neúspěch státoprávní argumentace. Také v případě obecního zřízení se pravomoc zemského sněmu podařilo prosadit pouze v rozsahu, který připouštěl celoříšský rámcový zákon, a navíc způsobem spíše paradoxním než systémovým

Připomeňme, že již v roce 1859 společná zkušenost a sdílené zájmy umožnily navázat užší spojenectví, ba přátelství mezi konzervativními aristokraty. Z deníkových poznámek datovaných k 17. říjnu a 26. prosinci 1859 vysvítá, že hrabě Belcredi volající po obnově zemských sněmů byl i členem komise, která vypracovala návrh obecního zřízení pro Moravu, avšak výsledný návrh považoval za mizerný a ohradil se proti němu v separátním votu. Pozdější hlava moravské konzervativní šlechty se právě tehdy seznámila s Clamem⁶⁴⁸, jenž byl členem obdobné obecní komise v Čechách.⁶⁴⁹ V průběhu projednávání obecního zřízení se opojení nad společným postupem mohlo výjimečně opakovat – i nyní mohl elitářský Clam-Martinič pociťovat uspokojení nad jednotným šikem šlechty. Toto sepětí však mělo ryze pragmatický charakter a nepřispělo k následnému osvojení si státoprávní a federalistické argumentace v aristokratických řadách.

Úřady mezitím zaujaly vyčkávací stanovisko. Pražské místodržitelství ostatně už 8. prosince 1859 naznačilo krajům, že na žádost uchazeče může být jednání o vyčlenění sistováno, přičemž výnos z 10. ledna 1860 určoval, že sistace znamená zmrazení dalšího

⁶⁴⁸ „Interessante Bekanntschaft mit Heinrich Clamm-Martinitz gemacht.“ Viz J. Boček (ed.), *Z deníků moravského...*, s. 95.

⁶⁴⁹ Tyto komise měly být ustavovány u zemských úřadů na základě Bachova obecního zákona ku jeho provedení zemskými obecními zřízeními. (Artikel I: „In den Verwaltungsgebieten, für welche dieses Gemeindegesetz erlassen ist, hat Unser Minister des Innern bei den Länderstellen unter dem Vorsitze der Chefs derselben und unter Beiziehung sachkundiger Männer Commissionen niederzusetzen, welche die in der Städte- und Landgemeinde-Ordnung der besonderen Feststellung vorbehalten Bestimmungen zu berathen und nach Maßgabe des Erfordernisses auf der Grundlage des gegenwärtigen Gesetzes und mit Berücksichtigung der besonderen Landesverhältnisse Gemeindeordnungen zu entwerfen haben. Die Anträge dieser Commissionen sind Uns Schlußfassung vorzulegen.“).

jednání až do doby, než bude přijata nová právní norma v této oblasti.⁶⁵⁰ Konzervativní šlechta hodlala naskýtající se šance rozhodně využít. Přípravovala se ostatně důkladně, a to nejen formou vydávání brožur. Roku 1860 byl soukromou iniciativou velkostatkářů připraven návrh zákona o regulaci postavení někdejšího panského velkostatku k obcím (*Zur Regelung der Stellung des vormals herrschaftlichen Grundbesitzes zu den Gemeinden*),⁶⁵¹ v němž byla proklamována ochota spolupracovat s obcí v péči o záležitosti školské, náboženské či ubytování vojska. Zároveň zde byl artikulován závazek zabezpečovat ve vlastní režii provádění záležitostí, které v oblasti přenesené působnosti obhospodařuje obec (vyhlašování zákonů, dozor nad cizinci, provádění místní policie pod kontrolou státních úřadů či provedení nařízení okresních úřadů atd.). K praktickým důvodům, které nepochybně stály za úsilím vyčlenit velkostatek z obce, patřila neochota stanout v podřízeném postavení vůči někdejším poddaným, účast na obecních výdajích, kdy v tomto případě výhody z toho plynoucí jsou ve zcela zřejmém nepoměru k nákladům⁶⁵², umělé rozdělení rozsáhlých velkostatků do několika uměle vyměřených obecních jednotek a konečně nechuť soupeřit o politický vliv na obecní úrovni ve volebním klání.⁶⁵³

Na říšské radě byla předloha nového obecního zákona, který měl nahradit do života neuvedený a duchu nové doby neodpovídající Bachův obecní zákon z roku 1859, projednávána na podzim roku 1861. Osmnáctičlenný parlamentní výbor k projednávání předlohy obecního zákona byl však ustaven již 15. června téhož roku, přičemž zde ve vzácné shodě liberálové i autonomisté ostře vystupovali proti vládní předloze, která podle jejich názoru naprosto popírala princip obecní autonomie.⁶⁵⁴ Své síly mobilizovala i šlechta, přičemž stejně jako dříve přispěla problematika autonomie velkostatku k utužení vazeb mezi velkostatkáři.

⁶⁵⁰ J. Klabouch, Ke vzniku novodobých jednotek..., s.169.

⁶⁵¹ Tato anonymní předloha zákona uchovávaná v děčínském rodinném archivu Thunů je dle mínění Ch. Thienen-Adlerflychta pravděpodobně dílem hraběte Clam-Martinice (Ch. Thienen-Adlerflycht, c.d., s. 28). Oproti tomu Adámek tvrdí, že tento tištěný návrh zákona byl vydán „zřejmě z popudu Thunova“ (J. Adámek, c.d., s. 52).

⁶⁵² Srov. též Clamův projev při projednávání této otázky na zemském sněmu – Stenographische Berichte des böhmischen Landtages. Fünfte Jahressession 1863. Prag 1867, s. 1091.

⁶⁵³ Dále C.Brockhausen, c.d., s. 15-16.

⁶⁵⁴ Ibidem, s. 6 a 9.

Otázka vyčlenění velkostatku dokonce hrozila torpédovat celý návrh nové právní úpravy obecního zřízení, což v důsledku vedlo k pozoruhodnému obratu. Centralističtí liberálové, kteří se nechtěli nechat v této záležitosti zatahnout do nekonečných hádek a sporů, dospěli k závěru, že zmíněná otázka má být přenechána k vyřešení zemskému zákonodárství. Paradoxně tím byla státoprávní logika celé kauzy, tak zřetelná v případě výše zmíněného sporu o kompetenci v případě rušení lén, postavena na hlavu. Zatímco centralisté spokojení s vládní předlohou navrhovali předmětnou záležitost ponechat zemským sněmům, velkostatek smířený s tím, že říšská rada na vydání rámcového obecního zákona nerezignuje, pragmaticky bojoval za vyřešení otázky na celorakouské úrovni.

Principy šly i u konzervativců stranou, jednalo-li se o existenční otázku postavení velkostatku. O závažnosti situace svědčilo, že ani v panské sněmovně neprošly návrhy podávané Clamem a Thunem, ba dokonce ani propozice umírněnějšího Carlose Auersperga. Ten navrhoval přijmout do obecního zákona formulaci, podle níž může být velkostatek z obce vyčleněn, poskytuje-li záruky plnění závazků, k nimž je ze zákona zavázána obec, zatímco Clam s Thunem prosazovali zakotvení oprávnění velkostatkáře rozhodovat o svém začlenění či naopak vystoupení z obecního svazku při splnění zákonných podmínek. Většinou 46 hlasů z celkových 64 byl nakonec přijat vládní návrh ponechávající konečné řešení na zemských sněmech.

Ostrejší průběh měla debata pochopitelně na půdě poslanecké sněmovny říšské rady, kde docházelo i k útokům německých liberálů na lavírující konzervativní křídlo českých liberálů reprezentované Palackým, Riegerem či Braunerem. I přes v porovnání s jinými situacemi až neuvěřitelně jednotnou frontu šlechtických kruhů byl i zde nakonec schválen poměrem hlasů 88 ku 75 vládní kompromisní návrh odsouvající celou záležitost na půdu zemských sněmů.⁶⁵⁵

Rámcový říšský obecní zákon z 5. března 1862, „kterým se uvádějí zásadní ustanovení k regulaci obecních poměrů“ byl relativně stručný a ve většině bodů odkazoval na úpravu zemskými zákony. Vzhledem ke skutečnosti, že zemská obecní zřízení, přijatá následovně v průběhu 60. let 19. století v jednotlivých částech monarchie, se v naprosté

⁶⁵⁵ K tomuto viz J. Adámek, c.d., s. 61-62.

většině ustanovení podobala navzájem jako vejce vejci, a to nejen ve formálním členění a uspořádání, ale i co do obsahu, je nad slunce jasnější, že odsunutí podrobnější úpravy na zemskou úroveň mělo jasný politický rozměr. Rámcový obecní zákon se dělil na 26 článků, z nichž již první stanovil, že každá nemovitost musí náležet do svazku některé místní obce.

Zemský zákon měl následně určit, zda a za jakých podmínek může velkostatek stát odděleně od místní obce, přičemž však takovéto zvláštní postavení velkostatku přicházelo v úvahu pouze tehdy, pokud by byl schopen zabezpečit plnění povinností a výkonů místní obce bez potřeby ingerence úřední moci. K ostatním ustanovením rámcového obecního zákona jen ve stručnosti připomeňme, že odkazoval na úpravu domovského práva ve zvláštním zákoně (článek II), přičemž udělení domovského práva stálo plně v kompetenci samotné obce (článek III).⁶⁵⁶ Podle článku čtvrtého a následujících se výkon veřejné správy v obci dělil na přenesenou a na demonstrativně vypočtenou samostatnou působnost, která byla definována jako možnost obce „při zachování říšských i zemských zákonů nařizovat a jednat podle svobodného uvážení ve všem, co se v první řadě dotýká jí samé a co ona v rámci svých hranic může vlastními silami obstarat a provést“.

Poměrně podrobně byly už na této úrovni upraveny podmínky aktivního i pasivního volebního práva. Zákon rovněž předepisoval podobu obecních orgánů a naznačoval roli, kterou měly sehrávat, přičemž pro jejich rozhodování platil princip absolutní většiny a veřejnosti jednání (čl. XIV). K získávání finančních prostředků měly sloužit především přírážky k přímým daním či k dani spotřební, ale článek XV připouštěl i zavedení jiných dávek a poplatků prostřednictvím zemských zákonů! Velmi zásadní povahu mělo ustanovení článku XVI připouštějícího tzv. právo dohledu (*Aufsichtsrecht*) orgánů státní správy v obecních záležitostech, a to sice při dozoru nad zákonností municipálních aktů a kontrole, zda ze strany obecních orgánů nedochází k překračování vymezeného okruhu působnosti. Závažný zásah do fungování samosprávy mohlo představovat rozpuštění obecního orgánu ze strany úřadu zemské politické správy

⁶⁵⁶ Apodiktické znění článku II obecního zákona totožné s ustanovením §2 zákona č. 105 říš. zák. z 3. prosince 1863 („Jeder Staatsbürger soll in einer Gemeinde heimatberechtigt sein.“), upravujícího podrobně problematiku domovského práva, zdá se a contrario vylučovalo eventualitu domovského práva založeného jinak než v místní obci, tedy např. odvozujícího se od existujícího statkového obvodu.

(*politische Landesstelle*), proti kterému bylo možno podat rekurs bez odkladného účinku, o kterém navíc ještě rozhodovalo ministerstvo, tedy orgán státní správy!

Představě o organické koncepci samosprávy neodpovídala ani úprava postavení místní obce, ale ani regulace statutu vyšších samosprávných celků, jejichž fakultativní existenci zákon připouštěl, jakkoli zároveň odkazoval na zemské zákonodárství. Vzhledem k významu, který byl v původním Stadionově návrhu obecního zákona, či spíše v koncepcích konzervativních velkostatkářů počátkem roku 1849 přikládán existenci župních obcí, je nepochybně zajímavé, že i obecní zákon z roku 1862 hovoří o samosprávě okresní, župní a krajské s pravomocí dohlížecí a rozhodovací (povolovací). K tomuto oprávnění mělo v neposlední řadě patřit i rozhodování o odvoláních ve sféře samostatné působnosti. Tam, kde k ustavení těchto jednotek nedošlo, vykonával jejich působnost zemský výbor. Orgány okresní samosprávy představovalo okresní zastupitelstvo, okresní výbor a starosta. Financování nákladů měly zajišťovat přirážky k přímým daním, přičemž s jinými možnostmi - narozdíl od alespoň na papíře relativně širšího výběru v případě finančního saturování potřeb místních obcí - se zde nesetkáváme.

Vzhledem k námi zpracovávanému tématu se zdá nezbytné v tomto kontextu vyzdvihnout do popředí skutečnost, že právě na úrovni vyšších územně samosprávných celků bylo zakotveno konzervativními aristokraty protěžované zastoupení zájmů v podobě stavovsky korporativního konceptu zastoupení. Podle rámcového zákona se totiž měly vytvářet tyto zájmové skupiny (*Interessengruppen*):

1. skupina velkostatku,
2. skupina největších poplatníků ve sféře průmyslu a obchodu,
3. městská skupina, a konečně
4. skupina venkovská.

Nebylo to však v první řadě stavovské členění, co v Rakousku liberální éry bránilo ustavení fungujících struktur samosprávy na vyšší úrovni. Ve skutečnosti rozhodující faktor zapříčiňující jejich absenci představovalo národnostní napětí. A tak zatímco v Království českém s dostatečně emancipovanou a početnou českou pospolitostí byl skutečně vedle podrobného obecního zřízení zabývajícím se problematikou místní obce

vydán 25. července 1864 zákon o okresním zastoupení (*Bezirksvertretung*)⁶⁵⁷, jehož dílce byla uvedena následně v život, na Moravě došlo k přijetí takové normy až roku 1871, přičemž se zde ovšem okresní samospráva - stejně jako ve Slezsku - nikdy reálně nekonstituovala, nebudeme-li ovšem za její náhražku považovat okresní silniční výbory...

Nejzajímavější kapitolou ponechanou k řešení na zemské úrovni však zůstávalo postavení velkostatku. Šlechtická obec Království českého na zemském sněmu, jak se koneckonců dalo očekávat, narazila na sebevědomý a rozhodný odpor proti vyčlenění statkových obvodů z obecního území. Tento odmítavý postoj byl živen jak ze strany německých liberálů, tak i od radikálního křídla českých poslanců vedeného Eduardem Grégrem a Karlem Sladkovským. V konečném důsledku se pak ani umírnění představitelé českého liberalismu (F. Palacký, F.L.Rieger a jejich okruh) neodvážili hlasovat pro autonomii velkostatku, a tak byl tento návrh, projednávaný 19. a 20. března 1863 jako předběžná otázka v rámci komplexu zákonných předloh věnovaných samosprávě, smeten ze stolu většinou 147 proti 70 hlasům.⁶⁵⁸ Ani další velkostatkářský pokus – tentokrát již dosti zoufalý – vyhnout se přímému začlenění velkostatku do obce vytvářením místních obcí ze statkových obvodů na sněmu neprošel. Jediným ústupkem šlechtickým kruhům, který se podařilo vložit do zemského obecního zřízení v Čechách i ve Slezsku, bylo ustanovení zaručující postavení virilisty v obecním výboru tomu, kdo platí alespoň jednu šestinu předepsaných daní v obci (§17).

Kompromisní návrhy velkostatkářů se v závěrečném stádiu boje o vyčlenění velkostatku soustřeďovaly již na ryze pragmatickou rovinu, kdy šlechtičtí toryové a whigové museli rezignovat na obnovení „přirozeného organického uspořádání veřejných poměrů na venkově“ a snažili se o zachování „existenčního minima“ pro svobodný velkostatek.⁶⁵⁹ Bez úspěchu. Jediným pozitivním prvkem celého snažení tak nakonec byla

⁶⁵⁷ Zemskému sněmu Království českého byly místodržitelstvím předloženy na 5. schůzi třetího ročního zasedání sněmu souběžně tři předlohy: obecní zřízení, obecní volební řád a návrh zákona o okresním zastoupení. Srov. stenografickou zprávu o V. sezení třetího ročního zasedání sněmu českého od roku 1861, dne 9. března 1864.

⁶⁵⁸ Stenographische Berichte des böhmischen Landtages. Fünfte Jahressession 1863. Prag 1867, s. 1123-1125.

⁶⁵⁹ J. Klabouch, Ke vzniku novodobých jednotek..., s. 170.

jen jednota postojí českých aristokratů, která vyvolávala – iluzorní – představu o pospolitosti šlechtického stavu.⁶⁶⁰

V podstatně klidnější atmosféře probíhalo jednání o přijetí zemského obecního zákona na Moravě, kde se šlechta s výjimkou ojedinělých projevů nesouhlasu (Gábor hr. Serenyi de Kis-Sereny) prakticky smířila se začleněním velkostatku do obecního rámce. Na druhou stranu se moravským velkostatkářům podařilo prosadit, aby v případě, kdy existuje alespoň 200 jiter souvislých pozemků jednoho vlastníka, mohla být přenesena na takovýto celek část kompetence obce spočívající zejména v nezávislém výkonu policie a správy komunikací (§§84-92).

Ani další příležitost, která před konzervativními šlechtici z Království českého vyvstala v březnu 1864, kdy došlo vzhledem k chybějící císařské sankci k novému projednávání obecního zřízení na českém zemském sněmu, nepřinesla změny. Kníže Auersperg se marně snažil liberální občanskou většinu přesvědčit, že vyčlenění velkostatku není politickou, nýbrž ekonomickou záležitostí.⁶⁶¹ Vniveč přišla i Clamova ochota k ústupkům, kdy za možnost přenesení výkonu některých obecních pravomocí na velkostatek a za udržení nezávislého postavení na obci ve sféře financování konkurenčních záležitostí byl smečenský velkostatkář svolný obětovat jurisdikci a samostatné domovské právo velkostatku.⁶⁶² Vavříny vítězství si v tomto případě odnášeli opět liberálové⁶⁶³ a konzervativcům zůstala jen naděje, že síla faktických poměrů překoná

⁶⁶⁰ Clam-Martinic v dopise Karlovi III. ze Schwarzenbergu z 25. března 1863 vyjadřuje své zklamání z výsledku vyčerpávajícího boje („bei den anstrengenden und wirklich erschöpfenden Kämpfen und Mühe der letzten Woche.“), avšak - jak je u něj obvyklé - neztrácí odvahu bojovat dále a s radostí připomíná, jak obhajoba samostatného postavení velkostatku posílila stavovské vědomí aristokracie: „In der Ausscheidungsfrage sind wir also durchgefallen - wie es vorauszusetzen war; aber wir sind ehrenvoll gefallen. Und bei allem Kummer über die Vernichtung jahrelanger Bestrebungen und über die Vernichtung der Hoffnung auf eine günstige entwicklungsfähige Gestaltung der Dinge, wird es mir doch immer eine wohltuende Erinnerung bleiben, daß in dem entscheidendem Kampf unsere Kurie, unser Stand endlich einmal fast zusammen gehalten hat und wie ein Mann da gestanden ist. Es bleibt mir eine wohltuende - ich wäre fast versucht zu sagen stolze - Erinnerung, daß alle in diesem Kampfe - trotz aller Machinationen und Intrigen - meiner Fahne gefolgt sind und daß wir die Position bis auf's Aussage gehalten und vertheidigt haben. Einmal wenigstens hat sich der Esprit de Corps geltend gemacht.“ (SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223).

⁶⁶¹ Stenografická zpráva XI. schůze 3. ročního zasedání 1. dubna 1864.

⁶⁶² Dále též projev Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice jako zpravodaje minoritního stanoviska zachycený ve stenografické zprávě z XI. schůze 3. ročního zasedání zemského sněmu 1. dubna 1864.

⁶⁶³ Jednoznačně vyzníval §5 týkající se nemovitostí („Jede Liegenschaft muß zum Verbande einer Ortsgemeinde gehören.“), který jedinou výjimku připouštěl pro residence a zámky císaře a jeho dvora. K projednávání na zemských sněmech srov. J. Adámek, c.d., s.63-65.

nedostatky zákona.⁶⁶⁴ Tento řez, byť bolestný a dočasně spoživší liberální politiky z české a německé strany, však odstranil z cesty závažnou překážku budoucí spolupráce šlechtických konzervativců a českých liberálů.

Co se týče ostatních negativ, které Clam roku 1859 Bachovu obecnímu zákonu vytýkal, přece jenom došlo přijetím nového říšského obecního zákona a navazujících zemských zřízení⁶⁶⁵ k určitým změnám ve prospěch posílení samosprávy v monarchii. Říšský obecní zákon č. 18/1862 ř.z. sice již nehovořil o přirozených právech a přirozeném okruhu působnosti obcí, avšak obci se v prováděcím obecním zřízení dostalo záruk nezávislosti v relativně širokém rámci záležitostí spadajících do samostatné působnosti, orgánům státní správy byla dále podřízena zásadně pouze ve věcech přenesené působnosti, jejímž výkonem nyní nemohly být obce zatěžovány dle libovůle úřadů, ale pouze na základě zákona. Místodržitelství pochopitelně zůstávala možnost zasáhnout ve veřejném zájmu do procesu slučování obcí (§5). Na druhou stranu byl oslaben vliv politické správy na personální obsazení orgánů samosprávy. Dále se alespoň teoreticky otevřela cesta k ustavení vyšších územně samosprávních celků. Už nařízením č. 38/1861 ř.z. došlo k obnovení principu veřejnosti jednání obecního výboru.

Na druhou stranu však ani v zemském obecním zřízení nedošlo k uspokojivému řešení otázky finančního zázemí výkonu místní správy, mj. zůstal zachován systém obecních přírážek ke státním daním a nebyly zavedeny zvláštní komunální daně.⁶⁶⁶ Danajský dar představovalo ustanovení §§ 93-95 (*Sechstes Hauptstück. Von der Vereinigung der Gemeinden zur gemeinschaftlichen Geschäftsführung oder zu gemeinschaftlichen Anstalten*)

⁶⁶⁴ Srov. slova z Clam-Martíniceva projevu na zemském sněmu, s nimiž žádal alespoň dílčí ústupky ve prospěch velkostatku: „Es geschieht weiter und darum, weil wir die Hoffnung nicht aufgeben, daß die Macht der thatsächlichen Verhältnisse, die Macht der Bedürfnisse und Ansprüche des Lebens und der gesunde Geist der Bevölkerung, daß diese Faktoren zusammen wirken werden, um auch bei einer nicht im vollen Maße unsern Wünschen und Ansprüchen nicht entsprechenden Textirung des Gesetzes, bei Bestimmungen, welche in vielen Beziehungen mit den Ansprüchen des thatsächlichen Lebens nicht übereinstimmend sind, doch durch die Praxis Verhältnisse herauszubilden, welche einer gesunden Entwicklung fähig sind...“ Stenografická zpráva z XI. schůze třetího ročního zasedání českého sněmu zachycuje ke dni 1. dubnu 1864 i jinou větu: Das Leben läßt sich eben in seiner Vielgestaltung nicht in geometrische Figuren eintheilen, und die Probleme organischer Gesetzgebung nicht durch algebraische Gleichungen lösen; es müssen vielmehr die positiven Verhältniszahlen des Lebens in Betracht werden.“

⁶⁶⁵ V Království českém šlo o zákon č. 7 zem. zák. z 16. dubna 1864, rozpadající se do dvou hlavních částí: první část upravovala vlastní obecní zřízení a skládala se - kromě úvodních 6 článků vesměs procedurální a intertemporální povahy - z 9 hlav (Gemeinde - Ordnung), druhá část obsahovala obecní volební řád (Gemeinde-Wahlordnung).

⁶⁶⁶ K otázkám obecního hospodaření se vztahovala celá pátá hlava obecního zřízení (Fünftes Hauptstück. Vom Gemeindehaushalte und von den Gemeindeauslagen).

dávajících obcím možnost sdružovat se k obstarávání záležitostí společného zájmu. Na první pohled lákavé sdružování spojené s obstaráváním určité agendy kvalifikovanými úředníky v praxi mohlo nést nechtěné ovoce v podobě zdlouhavého vyřizování, nadbytečného papírování a ztráty bezprostředního kontaktu s místní realitou, jak alespoň vysvítá z kritiky v liberálním „Čase“.⁶⁶⁷

Obecní představenstvo hrálo roli „spravujícího a výkonného orgánu“ (§51) nadaného snad až příliš velkou nezávislostí na obecním výboru, u něhož postačovalo, aby se sešel jednou za čtvrt roku (§42), a navíc jej mohl svolat pouze starosta! Jedinou kontrolní pojistku tak představovala povinnost starosty svolat obecní výbor, požádá-li o to třetina jeho členů.⁶⁶⁸ Clamem již roku 1859 kritizované příliš krátké tříleté volební období zůstalo zachováno (§21), stejně jako dle smečenského pána hanebný byrokratický návyk schvalovat závazný návrh obecních příjmů a výdajů měsíc před počátkem nového správního roku (§72). I když došlo k vydělení materie domovského práva z obecního zákona, nedošlo k naplnění Clamovy vize o nahrazení systému daňového censu preferovaným zastoupením rolníků ve zvláštní voličské třídě. Není však třeba pochybovat o tom, že majetkové poměry velkostakářů jim zaručovaly významný podíl na rozhodování obecních orgánů. Jak nás zpravuje dobový tisk, např. Kamil kníže Rohan zasedal ve všech obecních výborech tam, kde se rozkládaly statky jeho někdejšího panství Svijany, podobně tomu bylo u hraběte Waldsteina, barona Aehrenthala a dalších aristokratů.⁶⁶⁹

Zachována byla i principiální rovnost obcí a měst a úprava jejich postavení společným zákonem. Naopak lze říci, že v Bachově obecním zákoně do určité míry zachovávaný rozdíl mezi úpravou postavení venkovských obcí a měst se v zemských obecních zřízeních z 60. let zcela stírá. Velkostatek zahrnutý do obce taktéž nemohl počítat s nějakým privilegovaným postavením, nyní byla rozhodující pouze jeho hospodářská síla (odvozující se od podílu na daňových odvodech), nikoli stavovské zařazení. Jak už bylo výše zmíněno, dle §17 obecního zřízení požívala osoba hradící alespoň šestinu vybíraných přímých daní postavení virilisty v obecním výboru.

⁶⁶⁷ Srov. článek „Úřadování venkovských obcí“ uveřejněný v Čase č. 69 z 21. března 1861.

⁶⁶⁸ Pravomoci vyhrazené obecnímu výboru upravoval §30 obecního zřízení v rámci čtvrté hlavy (Viertes Hauptstück. Von dem Wirkungskreise der Gemeinde). Šlo především o záležitosti majetkové a rozpočtové, popř. oprávnění vůči obecnímu představenstvu.

⁶⁶⁹ Čas č. 49 z 26. února 1861.

Věru chabou útěchu tak pro smečenského velkostatkáře představovala v říšském obecním zákoně naznačená (čl.V odst. 11) a v zemském obecním zřízení potvrzená možnost obcí vytvářet v samostatné působnosti v podstatě bezzubý úřad důvěrníků (*Vertrauens-männer*) řešících spory znesvářených stran, kterýžto v praxi nijak se nerozšířivší institut měl být snad ústupkem konzervativní šlechtou požadovanému zřízení funkce smírčího soudce.⁶⁷⁰ Postavení důvěrníků zmiňovalo obecní zřízení pro Království české dosti stručným a pro praktické uvedení v život nedostatečným způsobem. Paragraf §28 odst. 11 v rámci úpravy samostatné působnosti obce vymezil jejich kompetenci strohým konstatováním, podle něhož „z obce zvolení důvěrníci [provádějí] pokus o smír mezi stranami sporu“. V paragrafu 34 odstavci 6 se mezi oprávněními obecního výboru hovoří i o každoroční volbě těchto důvěrníků z řad obecních příslušníků. Poměrně málo známou skutečností pak zůstává fakt, že potřeba upravit některé povícero formální, leč pro zajištění řádného procesního ošetření uzavírání narovnání nezbytné náležitosti, vedla k přijetí zákona č. 150 říš. zák.z 21. září 1869. Tento právní předpis, jeden z milníků v historii vývoje mimosoudního narovnání⁶⁷¹ na našem území, upravoval předměty sporu, u nichž mohlo dojít k uzavření narovnání (*Vergleich*). Nešlo pochopitelně o urovnání záležitostí spadajících do sféry veřejného práva, což byl jeden z důležitých momentů oslabujících tento úřad oproti Clam-Martinicem navrhovanému postavení smírčího soudce.

Degradaci úřadu pak napomáhalo omezení předmětů sporu na peněžní částky v hodnotě do 300 zlatých a movité věci, jejichž cena taktéž nepřesahovala zmíněnou částku. K uzavření takového narovnání před smírčím úřadem (*Vermittlungsamt*) mohlo dojít pouze v přítomnosti alespoň dvou důvěrníků (§1). Následující ustanovení (§2) vylučovalo jakoukoli hrozbu či použití donucovacích prostředků (*Zwangsmittel*) v průběhu jednání před smírčím úřadem, nedovolovalo se také skládání přísah ani uzavření smíru na základě přísahy (§3). Právní jistotu posilovalo ustanovení paragrafu 4, podle něhož v případě neuzavření smíru nemohlo být použito tvrzení některé strany proti ní samé v případném

⁶⁷⁰ J. Klabouch, Die Gemeindeselbstverwaltung..., s. 63nn.

⁶⁷¹ Povaha smíru čili narovnání uzavřeného před důvěrníky nemá v recentním právním řádu obdoby. Určité shodné momenty lze vysledovat v úpravě rozhodčího řízení, soudního smíru a smíru ve správním řízení.

pozdějším právním sporu. Další část probíraného předpisu puntičkářsky přesně⁶⁷² upravovala formální náležitosti zápisu a vedení úředních knih s ohledem na záležitosti projednávané smírčím úřadem. Učiněná prohlášení měla být po provedení zápisu přečtena a stranami i důvěrníky podepsána. Následně došlo k vydání úřední listiny, kterou podepisoval vedle důvěrníka i starosta a která byla posléze opatřena obecní pečeti (§7).

Za pro význam smíru a jeho realizaci zásadní lze považovat znění §8, podle něhož všem předepsaným náležitostem vyhovující narovnání má sílu soudního smíru a pro případ nuceného splnění povinností se mu klade naroveň. Ani přijetí říšského zákona upravujícího postavení důvěrníků ale samo o sobě nemohlo přivodit uvedení mrtvé litery v život. To výslovně vylučoval §10, v souladu s nímž by k zřízení smírčích úřadů musel být přijat ještě prováděcí zemský zákon. Ten by určil, zda vůbec a v kterých obcích se důvěrníci ustaví, jaký bude jejich počet a kompetence, specifikoval další procesní aspekty, a v neposlední řadě by zároveň stanovil maximální hodnotu předmětu sporu při respektování rámcovým říšským zákonem stanoveného limitu 300 zlatých. Za takovýchto podmínek nás ani nepřekvapí, že již dávno se rozplynulší sen konzervativních aristokratů o smírčích soudcích v habsburské monarchii nenalezl ani tak skromného a minimalistického praktického uskutečnění, které měly představovat smírčí úřady obecních důvěrníků...

V.5. České státní právo a otázka federalizace monarchie

Soupeření o kompetenci říšské rady ve vztahu k zemskému sněmu, jehož jsme byli svědky jak v souboji o regulaci lenních vztahů, tak v případě projednávání obecního zákona, jasně naznačovalo, že problematika územní samosprávy měla v prostředí podunajské monarchie výrazný státoprávní přesah.⁶⁷³ Z pohledu konzervativního politického proudu neznamenal neuspokojivé vyřešení otázky místní či okresní

⁶⁷² Jak jinak totiž lze hodnotit kupříkladu takovéto ustanovení §6 zákona: „Sämtliche Blätter des Amtsbuches sind mit einer Schnur zu durchziehen, deren beide Enden auf der letzten Seite mit dem Gemeindesiegel anzuheften sind.“ Předkladatel zákona se pochopitelně snažil o maximální možnou popisnost a jednoduchost předkládaných norem, přičemž si asi nečinil iluze o kvalifikaci důvěrníků a způsobu úředního jednání na obecní úrovni. Formální bezchybnost se pak vyžadovala i vzhledem k možnosti vynucení předmětného plnění.

⁶⁷³ Podobně ostře vystupovali v roce 1862 Clam, Rieger a Thun proti kompetenci užší říšské rady sestavovat rozpočet pro neuherské korunní země. Dále G. Kolmer, *Parlament...*, I, s. 104.

samosprávy opuštění konceptu organického *selfgovernmentu*. Vzhledem k tomu, že na úrovni obecní samosprávy nebylo možno zásadní změnu poměrů očekávat⁶⁷⁴, soustředilo se úsilí strany konzervativního velkostatku na otázku federalizace monarchie jako celku, na znovunabytí ztracených pozic zemského sněmu coby legitimního zákonodárského sboru. Tento postoj však vyžadoval hledání spojenců. Kontakty s uherskou šlechtou na rozmnožené říšské radě, o nichž jsem se již zmínili, nepřinesly kýžené ovoce. V první řadě v důsledku politiky důsledné pasivní resistance, kterou uherská šlechta po vydání únorové ústavy zahájila, a pak také vzhledem k sebestřednosti politické reprezentace svatoštěpánské koruny, kterou zkrátka poměry v jiných částech monarchie nezajímaly. V něčem však byl uherský příklad přesto inspirativní. Měla-li státoprávní šlechta dosáhnout úspěchu, nezbytně potřebovala získat podporu v domácích řadách, tedy v samotném Království českém. Z logiky věci přicházely do úvahy čeští liberálové.

I přes zprvu rezervovaný a nedůvěřivý poměr mezi konzervativní šlechtou a českou měšťanskou reprezentací, táhnoucí se i přes ojedinělé pokusy o jeho překonání⁶⁷⁵ v podstatě od konce 40. let (vztahy výrazně ochladly zvláště po svatodušních bouřích), došlo po dohodě konzervativních velkostatkářů, stvrzené u Karla III. ze Schwarzenbergu na Orlíku v listopadu 1860, ke schůzce Clama s Riegrelem v bytě W.W. Tomka dne 8. ledna 1861. Zmíněná schůzka byla poměrně pečlivě připravena. V dopise hraběte Jindřicha Jaroslava Karlu III. ze Schwarzenbergu z 21. prosince 1860 totiž Clam svému příteli oznamuje, že jej Tomek vyzval k navázání kontaktů s českými liberály. Clam Tomka požádal o separátní schůzku, na které mu však více než o stanoviscích českých liberálů Tomek rozprávěl o neradostném postavení Musea Království českého. Clam-Martinic, který přišel na setkání s historikem proto, aby se dozvěděl více o požadavcích české občanské reprezentace, tak odešel pouze s dílčími poznatky. Česká strana, po níž chtěl, aby vyslala jasnější signál potvrzující vůli po spolupráci s konzervativními aristokraty, dle Tomka prý chce, aby se šlechta bez obalu přihlásila k českému národu, podpořila požadavek uznání českého jazyka v úředním styku a ujala se Matice české.⁶⁷⁶ Více se

⁶⁷⁴ Ani u konzervativního křídla českých liberálů nepřipadala změna postavení velkostatku vůči obci do úvahy – i ku šlechtickým konzervativcům jinak shovívavý J. Malý mění tón, popisuje-li kontroverzi mezi Clamem a Braunerem ohledně tohoto tématu, a kritizuje „velkopanské choutky šlechty“ (J. Malý, *Naše znovuzrození*, V, Praha 1883, s. 158).

⁶⁷⁵ J.M. Černý (ed.), c.d., II, s. 751-754.

⁶⁷⁶ SOA Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů, inv.č. 1331, sign. N-d-74, karton 223.

Clam-Martinic dozvěděl přímo až na schůzce s Riegerem. Od té se pak odvíjela následná, zvláště zprvu obezřetná spolupráce obou táborů.⁶⁷⁷ Jejím nejvýznamnějším plodem bylo převzetí historické státoprávní argumentace českým občanským politickým táborem.

Jak jsme již zjistili na příkladu politické orientace „Času“, nebyl poměr českých liberálů a konzervativní šlechty vpředvečer vydání Schmerlingovy ústavy ideální. Realita následně však přinesla z liberalismu, resp. z oné podoby, kterou prezentoval nový rakouský ministerský předseda, občanské reprezentaci hořké zklamání. Na vzniklou situaci čeští politikové reagovali logicky, tedy sblížením s postoji Clamovy skupiny, netající se od počátku svým odporem k vládě německých liberálních centralistů a hledající nyní na politické scéně spojence. Clam-Martinic a jeho nejbližší stanuli po rozpuštění rozmnožené říšské rady v politickém soukolí monarchie osamoceni. Uherští konzervativci dávali zřetelně najevo, že poměry v té části monarchie, která se nachází před říčkou Litavou, je nezajímají. Osobní antagonismus navíc bránil i užší spolupráci Clam-Martinice s některými osobnostmi konzervativního smýšlení. Vzpomeňme alespoň spory se Schmerlingovým předchůdcem, s Agenorem Goluchowskim, které měly svůj původ ještě v době působení hraběte Jindřicha Jaroslava v Krakově.⁶⁷⁸ Goluchowského karierní postup směřující k jmenování do funkce ministra vnitra vedl nakonec k již vzpomenuté rezignaci hraběte Jindřicha Jaroslava na dráhu úředníka. Ještě v listopadu roku 1860 Goluchowski navíc odmítl jmenovat hraběte Clam-Martinice českým místodržitelem, ačkoli se tehdy Clam mohl opřít o podporu uherské aristokracie.⁶⁷⁹

Spojenectví českých liberálů a konzervativní šlechty jako východisko z nouze bylo zprvu doprovázeno nedůvěrou na obou stranách. Již jsme se zmínili o skutečnosti, že právě spolupráce s konzervativní šlechtou a vedle toho značný vliv Clama na Riegera⁶⁸⁰ patřily k důvodům růstu napětí v Národní straně. Nejen osobní ambice, ale také pojetí ústavnosti a národního přesvědčení dávaly této spolupráci jasné mantinely a podněcovaly

⁶⁷⁷ K počátkům spolupráce viz např. W.W. Tomek, *Paměti*, II, Praha 1901, s. 1, dále Z.V. Tobolka, *Jak došlo...*, R. Sak, *Rieger. Příběh Čecha...*, s. 135nn., nebo H. Traub, F.L. Rieger, Praha 1922, s. 81.

⁶⁷⁸ Goluchowski jako místodržitel Haliče byl při výkonu své funkce limitován skutečností, že západní část zmíněného území měla tehdy Clam-Martinice ve vedení zemské správy. Ve funkci ministra vnitra nechtěl být Goluchowski nikterak svázán, kterýžto moment výrazně znesnadňoval možnost dohody s uherskou politickou reprezentací. Jistá jednoduchost a omezenost Goluchowského se ovšem záhy stala terčem posměšků. Dále W. Rogge, *Oesterreich von Világos ...*, II, s. 7-8.

⁶⁷⁹ Z.V. Tobolka, *Politické dějiny...*, II, s. 16.

⁶⁸⁰ Např. J. Kaizl, *Z mého života*. II, Praha s.d., s. 213.

méně konformní jedince v rámci Národní strany k projevům nesouhlasu. Když v prosinci roku 1866 vzrostlo napětí mezi konzervativnější a radikálnější částí českých liberálů, zareagovali na to konzervativci přístřením rétorických cvičení provozovaných na parlamentní půdě. Rieger tehdy srovnával Bílou Horu s Vilagosem a Clam-Martinic žádal o navrácení korunovačních klenotů do Prahy.⁶⁸¹

Na rozdíl od jiných koalic byl však svazek konzervativních velkostatkářů a českých liberálů výjimečný - vynikal totiž přes všechny obtíže stálostí a dlouhodobou vzájemnou loajalitou. Je zřejmé, že zvláště na počátku se společné cíle lépe vymezovaly v negativních konturách (odpor k centralismu únorové ústavy) než v souhlasných projevech. Ne vždy se také pozice obou stran shodovaly, což se ostatně projevilo při hlasování o opravě volebního řádu v dubnu 1861, kdy se vzhledem k nastavší vnitrostátní krizi, vyvolané neurovnanými vztahy mezi uherskou částí monarchie a říší jako celkem, uvažovalo o propuštění Schmerlinga a vytvoření nové, tentokrát konzervativní vlády, v níž by Clam-Martinic zastával funkci ministra spravedlnosti. Opravu volebního řádu ve prospěch českého národního živlu, s níž by bylo spojeno prozatím alespoň zdržení svolání říšské rady, Clam a jeho spojenci tehdy z taktických důvodů nepodpořili, za což sklidili na stránkách *Času* mimořádně ostrou kritiku.⁶⁸² Také druhá strana měla všem své zájmy – jak víme, čeští liberálové z principiálních důvodů nepodpořili požadavky konzervativců na autonomní postavení velkostatku.

Na říšské radě se konzervativní feudálové opravdu necítili jako na domácí půdě. Z Czedikových pamětí i dobového denního tisku se dozvídáme, že bezprostředním podnětem k odchodu hraběte Clam-Martinice z říšské rady v roce 1862 byla skutečnost, že poslanecká sněmovna nedala hraběti zdravotní dovolenou a navíc jej zvolila na své schůzi do čela zapisovatelů sněmovny. Nejen že by jeho úkolem bylo zabývat se finančními aspekty vládních předloh, s nimiž třebas principiálně vzhledem ke kompetenci říšské rady nesouhlasil. Především vzhledem k tomu, že tuto funkci zpravidla zastávali služebně nejmladší, nezkušení poslanci, se hrdý aristokrat cítil nepochybně osobně uražen.⁶⁸³ Po prohře ve sporu o vyčlenění velkostatku a ve stálém vnitřním odporu

⁶⁸¹ G. Kolmer, *Parlament...*, I, s. 241-242.

⁶⁸² *Čas* č. 95 z 20. dubna 1861.

⁶⁸³ A. Frhr. von Czedik, c.d., I, s. 19.

k statutu říšské rady pro něj představovala resignace na poslanecký mandát vysvobození. Clam se tehdy vskutku mohl cítit jako „major bez batalionu“, jehož nimbuses se vytrácí.⁶⁸⁴

Jistá naděje, že centralistický režim bude nahrazen federalistickým zřízením, nicméně svitla po sistaci únorové ústavy ministerským předsedou Richardem Belcredim v roce 1865. V adrese českého zemského sněmu z 12.12.1865 byla požadována nová úprava státoprávního postavení Království českého a korunovace císaře Františka Josefa I. českým králem. Panovníkova odpověď předaná zemskému sněmu 8. ledna 1866 byla příznivá.⁶⁸⁵ Clam si mohl dovolit napsat Riegerovi, „že jsem dlouho a důkladně promluvil s panem hrabětem Belcredim, a že jsem byl na všech hlavních otázkách úplně spokojen. Hrabě B. zůstal a zůstane věren programu od 20. září m.r. Žádostem Uhrů není a nebude vyhověno, pokud není docíleno státoprávní vyrovnání a pokud nebudou slyšány sněmy ostatních zemí.“⁶⁸⁶

V lednu 1866 opravdu došlo ke zřízení komise zabývající se revizí zemského zřízení, přičemž se vedle provedení volební reformy počítalo i s možností vytvořit na zemské úrovni dvoukomorový systém s panskou sněmovnou. 5. března 1866 zmíněná komise pověřila právě smečenského velkostatkáře, aby císaře požádal o pověření vlády ku vypracování volební reformy pro český zemský sněm.⁶⁸⁷ Diplomatičtější prostředníka mezi zemí a panovníkem Clama tehdy jistě potěšila, ale neústupnost Vídně a zákulisní vyjednávání centralistických politiků⁶⁸⁸ dále posílily neskryvaný a v jeho veřejných projevech také ventilovaný odpor k centralistickému způsobu vlády. Zajímavá je v této souvislosti tajná zpráva místodržitelství ministrowi vnitra z listopadu roku 1868 kritizující

⁶⁸⁴ „Die Rolle, die er im Hause anfangs spielen zu wollen schien, hat er nicht gespielt, und je länger er auf der Bühne sichtbar geblieben wäre, destomehr hätte er von seinem Nimbus verloren, der ihm zeitlang die öffentliche Meinung andichtete.“ Takto jízlivě situaci popsala na titulní straně Die Presse č. 265/1862.

⁶⁸⁵ A. O. Zeithammer, Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche (1865-1871). I, Prag 1912, s. 8.

⁶⁸⁶ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic, dopis Riegerovi z Vídně datovaný 30.9.1866.

⁶⁸⁷ G. Kolmer, Parlament..., I, s. 213.

⁶⁸⁸ Řadu detailů z této doby zachycují Clamovy paměti „Aus der Zeit des Endes der Belcredischen Action“, uchované v Zeithammerově pozůstalosti a přetiskné Z.V.Tobolkou v jeho pojednání Dodatky ke knize A.O. Zeithammera: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche (1865-1871). In: ČNM 112/1938, s. 251-286, zde s. 252-262.

neloajální a protivládní politické smýšlení hraběte Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice a obsahující mj. návrh, aby byla Clamovi císařem veřejně projevena nemilost.⁶⁸⁹

Clamova „neloajalita“ byla způsobena jeho naprostým nesouhlasem s dualistickým řešením státoprávní otázky, které i přes výše uvedené Belcrediho ujišťování nakonec zvítězilo poté, co Richard Belcredi podal 3.2.1867 demisi a na jeho místo nastoupil baron Beust. Dualismus představoval v očích federalistů dvojnásobné zlo – zatímco centralistické uspořádání mohlo za určitých podmínek podstoupit federalizační reformu, dualistický model její provedení v celorakouském měřítku fakticky znemožňoval. Jindřich Jaroslav Clam-Martinic si svou nespokojenost nenechával pro sebe. Vtělil ji do pojednání nazvaného příznačně *Mene, Tekell*, které otiskl list Vaterland a které následně vyšlo také formou samostatné brožury.⁶⁹⁰ Hrozivé varování v názvu parafrázující starozákonní příběh Belšasarova hodokvasu⁶⁹¹ předznamenává kritický podtext brožury útočící na rozsáhlé ústavní změny roku 1867 a obsahující většinu základních opěrných bodů myšlenkového světa šlechtických konzervativců.⁶⁹²

Clam-Martinic v úvodu zpochybnil nejen samotnou kompetenci „ústavodárné“ říšské rady, ale také nový konstituční princip ministerské odpovědnosti, který v podstatě pojímal jako nejsilnější zbraň vlády proti parlamentní menšině i samotné vůli Koruny. Zcela oprávněně se obává o osud konkordátu z roku 1855 a útočí na legitimitu předlitavských a uherských vyjednávacích delegací. Samotní otcové liberálního myšlení se prý musejí obracet v hrobě, vidí-li nešťastné počínání svých nástupců ohánějících se formulkami doktrinárního konstitucionalismu a provádějících „politiku teroru ve jménu bezduchého liberalismu“.⁶⁹³

Pozoruhodná jsou ale především Clamova závěrečná slova, která nám mohou oprávněně připomínat proslavené výroky Františka Palackého na adresu rakouského

⁶⁸⁹ SÚA Praha, Fond Presidium českého místodržitelství -Tajné, inv.č. 483, č. 35.

⁶⁹⁰ Mene, Tekell Separatabdruck aus dem „Vaterland“, Wien 1867.

⁶⁹¹ Mené, tekell, ú-parsín (Hospodin sečetl, zvážil a rozdělil). Viz kapitolu 5 knihy Proroctví Daniele Proroka.

⁶⁹² Viz např. G. Stourzh, Die österreichische Dezemberverfassung von 1867. In: Wege zur Grundrechtsdemokratie, Wien-Köln 1989, s. 239-258.

⁶⁹³ Mene, Tekell ..., s. 3-4.

soustátí obsaženými v jeho Ideji státu rakouského.⁶⁹⁴ Smečenský velkostatkář se přiznává, že náleží k těm, kteří jsou k Rakousku poutáni nejen pocitem věrnosti, ale především přesvědčením o jeho historickém poslání. Dějiny jsou plné příkladů truchlivých osudů národů a států, jejichž pád byl zapříčiněn zneuznáním a opuštěním nosné ideje, což dokumentuje na příkladu vyvoleného izraelského lidu. S odvoláním na adresu českého zemského sněmu považuje za poslání Rakouska „být pevným útočištěm všem národům, které se v průběhu událostí uplynulých staletí pod jeho žezlem sjednotily v jednu rodinu, složenou z národů odkázaných na vzájemnou pomoc, a přitom jim poskytovat prostor pro mnohostranný, rovnoprávný a svobodný rozvoj.“⁶⁹⁵

S tímto posláním je však dle jeho názoru současná dualistická vládní politika nastolující nadvládu dvou národů nad ostatními v nepřekonatelném rozporu. Nejenže se nerespektují specifika a státoprávní individuality jednotlivých zemí a provincií Rakouska, ale současně jsou tlačeny ke zdi („an die Wand drückt“) ostatní národy kromě oněch dvou privilegovaných. Pokud ovšem současně v okolních zemích probíhají procesy národního sjednocení, považuje Clam takové počínání za obzvláště nebezpečné. Zejména neurovnané státoprávní a národnostní postavení Italy žádaného Tyrolska, oné „citadely věrnosti“, dále status Chorvatska představujícího nárazník proti tlakům z Balkánu a zejména opomenutí politicko-strategického jádra střední Evropy - tedy podle hraběte Jindřicha Království českého - vytváří z těchto někdejších pevných opor „říše říší“ Achillovu patu budoucího soužití. Samotný dualismus - hegemonie dvou národů - je dle mínění autora článku první etapou na cestě k celkovému rozdělení státu. Rakousko ztrácí svůj *raison d'être* a v germanizovaném a centralizovaném Předlitavsku se otevírá prostor pro sjednocené Německo budoucnosti...⁶⁹⁶

Mimořádně prozíravá slova vůdce státoprávní šlechty nemohla v době, kdy otěže vlády ve svých rukou držel vůdce ústavověrné šlechty z českých zemí Carlos Auersperg, dosáhnout náležitého ohlasu. Situace na sněmu znepokojovala dokonce i Eduarda Grégra,

⁶⁹⁴ K tomuto srov. zejm. J. Kořalka, Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914. Praha 1996, s. 215nn., J. Kořalka, František Palacký. Praha 1998, s. 447-450.

⁶⁹⁵ „ein starker Hort zu sein all' den unter seinem Szepter durch mehrhundertjährige Ereignisse zu einer Völkerfamilie vereinigten, auf wechselseitigen Beistand angewiesenen Nationen, eine feste Gewähr ihrer mannigfaltigen, gleichberechtigten, freiheitlichen Entwicklung.“ Mene, Tekel! ..., s. 23.

⁶⁹⁶ Ibidem, s. 21-23.

který začal s lítostí vzpomínat na dobu, kdy Clam-Martinic „porážel ostrovtipem neobyčejným“ své soupeře.⁶⁹⁷ Závěr šedesátých let v tomto ohledu opravdu nevyhlížel pro federalisty příliš nadějně. Lev Thun, který se v červnu 1867 ve Vídni poprvé setkal s doyenem pruských konzervativců Ernstem Ludwigem von Gerlach, přiznal, že do budoucnosti hledí s obavami a svému pruskému soupeřnickovi vykreslil nečekaně temný obraz situace v podunajské monarchii.⁶⁹⁸ Ani Clam nebyl v nejlepším rozpoložení. V dopise z 29.7.1869 píše dokonce Riegerovi „Netajím sobě, že věci se více a více k zlému obracejí, že mysl se rozhořívají a že naděje na zdárný obrat více a více mizí.“⁶⁹⁹ Jiskru naděje ovšem nabízela nejednotnost vídeňské vlády, kde se menšina ministrů (Berger, Potocki, Taaffe) klonila k jednáním s českými politiky, zatímco většina vlády (Brestl, Giskra, Hasner, Herbst, Plener) jednání odmítala a připouštěla pouze možnost revize volebních řádů.

Desilusi se podařilo překonat až počátkem roku 1870. Po schůzce předáků konzervativní šlechty u Jiřího Lobkovice na konci ledna t.r. se spolupráce státoprávní šlechty se staročechy navrátila do někdejších kolejí. Dle Tomkových pamětí se iniciativy chopil Jan Harrach, který počal v Praze organizovat čajové dýchánky za účasti spřízněných politiků.⁷⁰⁰ Proti Vídni nyní stál jednotný šik státoprávní opozice.

Samotné dýchánky by ovšem k překonání letargie způsobené dualistickou prosincovou ústavou nepostačovaly. Naději na změnu poměrů ve prospěch prosazení když už ne federalistického řešení rakouské otázky tak alespoň uznání státoprávní svébytnosti zemí Koruny české vůči celku říše přineslo jmenování hraběte Alfreda Potockého novým ministerským předsedou 12. dubna 1870. Clam-Martinic se s Potockým několikrát sešel, aniž by však dospěly k jakémukoli jednoznačnému závěru.⁷⁰¹ Potocki se cítil jako klasický konzervativce v roli „poctivého makléře“, který

⁶⁹⁷ E. Grégr, *Denník*. Praha 1908, s. 142.

⁶⁹⁸ H.-Ch. Kraus, *Ernst Ludwig von Gerlach*. II, Göttingen 1994, s. 836.

⁶⁹⁹ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic.

⁷⁰⁰ W.W.Tomek, c.d., II, s. 105n.

⁷⁰¹ A.O. Zeithammer, c.d., s. 95.

působí coby prostředník mezi znesvářenými stranami. Úřadu se ujímal spíše z loajality vůči panovníkovi než z vnitřní potřeby přispět k reformě státoprávního uspořádání.⁷⁰²

V Praze se mezitím odehrávaly tanečky státoprávní opozice. Ze vzpomínek knížete Jiřího Lobkovice, který tehdy ve svých pětatřiceti letech začínal politickou kariéru, vyplývá, že Vídeň zprvu sázela na nejednotu českého tábora.⁷⁰³ Tato strategie však nevyšla. Sílu společného postoje staročeků a konzervativní šlechty mělo demonstrovat ústní přihlášení se české šlechty k závěrům státoprávní deklarace občanské politické reprezentace z 22. srpna 1868. K té se dosud aristokraté odmítali jednoznačně vyjádřit v obavě z její nadměrné národnostní vyhraněnosti. Svůj postoj však v zájmu dosažení shody změnili. Císaři se nicméně tyto námluvy nezamlouvaly – Grégrův deník zachycuje varovná slova, s nimiž František Josef I. propouštěl Clama z audience: „Heinrich, ich warne Dich!“⁷⁰⁴

V průběhu schůzky předáků konzervativní šlechty s Potockým 18. května 1870 se ukázalo, že najít shodu na říšské úrovni nebude tak jednoduché. Potocki zcela otevřeně přiznal, že si nedokáže představit potvrzení případné státoprávní dohody s Korunou českou, dohody, která nemá oporu v platné ústavě, v ostatních rakouských zemích. Leo Thun s Jindřichem Clam-Martinicem nastínili plán reformy s tím, že mimořádná role měla připadnout znovuoživenému generálnímu sněmu Koruny české. Šlechta velmi silně trvala na udržení fikce kontinuity s předbřeznovým zemským sněmem tak, aby bylo zjevné, že se jedná o skutečný zákonodárný sbor monarchie.⁷⁰⁵ Podle Thuna mělo být následně úkolem vlády obhájit dohodu s Korunou českou před ostatními zeměmi. Na tento plán však nebyl Potocki ochoten přistoupit, což vedlo k ostré výměně názorů a faktickému krachu jednání. Přesto nezůstala debata bez výsledku – Potocki mohl císaři referovat o pozoruhodné jednotě státoprávní opozice v Čechách.⁷⁰⁶

V srpnových volbách do zemského sněmu jednoznačně zvítězila státoprávní strana. Účast na sněmu měla však podmíněnou povahu – jeho existence opírající se o

⁷⁰² O. Urban, *Česká společnost...*, s. 242.

⁷⁰³ Z.V.Tobolka, *Dodatky...*, s. 262nn.

⁷⁰⁴ E. Grégr, c.d., s. 183.

⁷⁰⁵ Ibidem, s. 208.

⁷⁰⁶ A.O. Zeithammer, c.d., s. 105n.

prosincovou ústavu byla sama o sobě považována za nelegitimní, tudíž nejen čeští liberálové ale i konzervativní šlechta podala státoprávní ohrazení, v němž se dokonce i o zemském sněmu v jeho současné podobě hovoří pouze jako o „shromáždění“. Korespondence mezi korunou a sněmovní většinou ve věci uznání státoprávní svébytnosti Království českého a obeslání říšské rady potvrdila odhodlání české politické reprezentace. Za této situace vystupovala Clamova vůdčí osobnost do popředí. Český místodržitel kníže Alexander Dietrichstein-Mensdorff tak mohl ministerskému předsedovi Potockému napsat následující slova: „Hrabě Clam-Martinic se cítí být v daném okamžiku opravdovým vůdcem a zastínil všechny staro- i mladočechy. (...) Hraje dnes velkou hru za velkou cenu.“⁷⁰⁷ Vídeňský emisar přitom považoval aktivity Clamova okruhu a jeho sblížení s českými liberály za zahrávání si s ohněm: „Jenom lituji, že velká část čestných lidí se dala totálně zmanipulovat touto stranou, jmenovitě Karel Schwarzenberg a, abych řekl pravdu, všichni Schwarzenbergové, kteří jsou loajální a stateční lidé.“ Vinu za „svedení“ nemalé části české zemské šlechty přisuzoval Mensdorff právě Clam-Martinicovi: „Dokonce ten nejinteligentnější ze všech, *Grand Henri*, mě stále více přesvědčuje, že není normálním.“⁷⁰⁸

Zarytý odpor českých poslanců k obeslání říšské rady a odhodlání bojovat za realizaci vlastních požadavků Potockého vládu paralyzovaly. Poté, co bylo 18. ledna 1871 slavnostně vyhlášeno německé císařství, nechtěl balancující císař František Josef I. dále hrát riskantní germánskou kartu, která by monarchii přivedla do nadměrné blízkosti nově vznikající mocnosti. Po demisi hraběte Potockého počátkem února tak nepovolal do úřadu některého z centralistických liberálů, nýbrž osvědčeného úředníka a loajálního Rakušana, dolnorakouského místodržitele hraběte Hohenwarta. Panovníkův krok vyvolal všeobecné překvapení a u federalistů oživil novou naději. Vládní program ze 7. února 1871 sice vycházel z platnosti prosincové ústavy, avšak počítal s jejím „rozvinutím“.

Na tomto rozvinutí měl mít klíčový podíl jeden z ministrů Hohenwartovy vlády – německý státovědec a významný právní teoretik působící od šedesátých let na vídeňské universitě Albert Schäffle. Série jednání s českými politiky, v nichž Schäffle sehrál svůj part, vyvrcholila ve dnech 20.-26.6.1871 ve Vídni za účasti Clam-Martinice, Hohenwarta,

⁷⁰⁷ O. Urban, *Česká společnost...*, s. 245 a 247.

⁷⁰⁸ Cit. dle R. Švaříčková-Slabáková, c.d., s. 292-293.

Riegera a Pražáka. Clam-Martinic Alberta Schöffleho upoutal.⁷⁰⁹ Ve svých pamětech, poskytujících pohled na hraběte Jindřicha Jaroslava jakožto jednoho z nejdůležitějších účastníků vyjednávání o fundamentálních člancích, přiznává, že z českých politiků si cenil nejvýše právě Clama. Považoval jej za politika „v nejlepším smyslu konzervativního a hluboce vnitřně zbožného“⁷¹⁰, s bohatými zkušenostmi s fungováním státní správy. Oceňoval jej i jako dobrého hospodáře a muže věrného dynastií a Rakousku, „nikoli Čecha, nýbrž reprezentanta historických Čech“. Podle Schöffleho právě Clam staročechy formoval prorakousky a „skrze staročechy“ se snažil držet při zemi mladočeské zástupce.⁷¹¹ Rieger, „tribun lidu v nejlepším slova smyslu“, který se prý ale vyznačoval vznětlivostí a ne zcela dokonalou znalostí fungování veřejné správy, právě v Clamovi našel to, co sám postrádal.⁷¹² Clam, „nedůvěřivý při jednáních jako advokát, lhostejný k popularitě, pohrdající liberálními frázemi“, vyvolával u svých protivníků z řad tábora německých liberálů obavy a odpor jako žádný druhý opoziční politik.

Byl to opět smečenský vekostatkář, kdo byl schopen nabídnout konzistentní představu. Tentokrát již nikoli vizi federalizace celého Rakouska, to ani nebylo na bázi prosincové ústavy možné. Postačovalo státoprávní řešení pro Království české. Na rozdíl od boje za místní samosprávu v šedesátých letech, kde se Clam-Martinicovo autenticky konzervativní přesvědčení o potřebě organického *selfgovernmentu* střetlo s liberalismem českých občanských elit, nyní smečenský velkostatkář dokázal české liberály přesvědčit. Státoprávní integrita Království českého jako svrchované politické jednotky převážila nad úvahami o pragmatickém rozdělení samostatného celku korunní země dle národnostního klíče.

Horké léto 1871 přineslo řadu jednání, která špěla ke kompromisnímu řešení, jímž se mohl zabývat na září svolaný zemský sněm. Na jeho první schůzi 14. září 1871 oznámil nově jmenovaný místodržitel Bohuslav Chotek jméno nejvyššího maršálka, jímž

⁷⁰⁹ S Clamem se Schöffle seznámil prostřednictvím Helferta, srov. A. Frhr. von Czedit, c.d., I, s. 181.

⁷¹⁰ Srov. také svědectví K. Adámka ze zahájení říšské rady mši v katedrále sv. Štěpána dne 7.10.1879 (Mé paměti..., s. 26): „Octl jsem se v panské lavici, v níž seděli, vlastně klečeli, oba hrabata Clamové-Martinicové. Po celou mši pokorně klečeli a, sepjatýma rukama sv. ducha za osvětlení prosíce, z obhroublých modlitebních knih modlitby šeptali. Upřímná a vrcoucí zbožnost!“

⁷¹¹ Setkáme se i s tvrzením, že ideovým původcem nového statutu Českého klubu z roku 1887 zaměřeného proti stále sílícím mladočechům je právě tehdy už těžce nemocný Clam. F. Kameníček (ed.), c.d., I, s. 247.

se příznačně stal jeden z čelných reprezentantů státoprávní šlechty Jiří kníže Lobkovic. V úvodu schůze přečtený panovnický reskript hovořil o uznání práv Království, obsahoval příslib korunovace, avizoval přípravu nového volebního řádu a zákona na ochranu národností.⁷¹³ Pilná korespondence odehrávající se mezi Clamem a Hohenwartem v měsíci září a říjnu měla precizovat znění rakousko-českého vyrovnání.⁷¹⁴

Na plenární schůzi 9. října byly poslancům zemského sněmu předloženy kromě zdvořilostní adresy císaři také návrhy stanovisek k volebnímu řádu a národnostnímu zákonu i projekt řešení státoprávních poměrů, tzv. fundamentální články. Jejich historizující název upomínal na jednání o rozšíření práv Království českého, jež byla v minulosti vedena.⁷¹⁵ Vše probíhalo v mrazivé atmosféře polarizace zemského sněmu, kdy se němečtí liberální poslanci odmítli na přípravě státoprávního a národnostního vyrovnání jakkoli podílet. Státoprávní strana si byla vědoma klíčového významu jednání o reformě postavení Království českého, a z tohoto důvodu také žádala, aby konečnou podobu státoprávního vyrovnání stvrdil český korunovační sněm, který by byl svolán na základě projednávaného návrhu volebního řádu.

Jádro státoprávního vyrovnání spočívalo v osmnácti fundamentálních člancích.⁷¹⁶ Jejich dikce již byla opatrnější než Clamova organická koncepce samosprávy z počátku šedesátých let 19. století, rukopis vůdce konzervativního velkostatku nicméně zůstal patrný. Realistický politik musel uznat faktickou sílu konstitučního liberalismu a vzít v potaz politické přesvědčení českých občanských elit. Taktéž nebylo možno opomenout skutečnost, že někdejší spojenec v boji s vídeňským centralismem – tedy uherská aristokracie – nepomůže federalizaci Rakouska, neboť je sobecky spokojena s výsledky vyrovnávacího jednání z roku 1867. Ačkoli dualistické řešení představovalo pro státoprávní stranu zhoubný nádor na těle habsburské monarchie, musela jeho výsledky respektovat.

⁷¹² A. Schäffle, c.d., II, s.6.

⁷¹³ O. Urban, Česká společnost..., s. 251.

⁷¹⁴ AVA Wien, Familienarchiv Hohenwart, karton 13.

⁷¹⁵ Clam-Martinic trval na tomto označení i proti názoru Hohenwarta a Schäffleho, byť historický kontext výskytu pojmu nemusel být pro vládnoucí dynastii příjemný. Jak připomíná Alois von Czedik (c.d., I, s. 201), protistrana mohla argumentovat, že předchozí porušení „leges fundamentales“ ze strany Habsburků zmiňoval zimní král Friedrich Falcký ve svém reskriptu o přijetí české koruny v roce 1619.

⁷¹⁶ Jejich znění spolu s navazujícími návrhy publikováno v A.O. Zeithammer, c.d., s. 87nn.

Fundamentálními články se postavení Království českého mělo alespoň přiblížit míře svrchovanosti svatoštěpánské koruny. Zahraniční, vojenské a finanční záležitosti měly být uznány za společnou agendu všech království a zemí mocnářství, přičemž byla přesně určena i forma účasti Království českého na společných rakousko-uherských delegacích. Království české by formálně samostatně také přistoupilo k obchodním dohodám s Uherským královstvím. Vedle společných záležitostí měla existovat ještě oblast právní regulace, která by se řídila sdílenými zásadami – do této harmonizované legislativní sféry by náležela daňová, finanční, obchodní a obranná politika stejně jako otázky dopravy a státního občanství.⁷¹⁷ Zákonodárnou kompetenci by zde ve svých rukou soustředil sjezd delegátů neuherských zemí, výkonnou moc pak vláda složená z resortních a zemských ministrů. Za provedení usnesení sjezdu delegátů na českém a moravském⁷¹⁸ území by zodpovídal dvorský kancléř, jenž by stál také v čele zemské exekutivy. Na smluvní bázi bylo možno následně sjednat na úrovni deputací zemských sněmů také společný postup ve věcech úpravy domovského práva, uznávání akademických hodností či dalších záležitostí. Zajímavým způsobem byla řešena problematika náhrady dosavadního bikamerálního parlamentního zřízení. Kromě kongresu delegátů zemských sněmů se počítalo i s existencí senátu složeného z dědičných a jmenovaných členů zastupujících všechna království a země neuherské části monarchie. Virilními členy by byli arcivévodové, arcibiskupové a biskupové. Senát by tak nahrazoval dosavadní panskou sněmovnu, přičemž jeho úkolem by bylo přezkoumávat státní smlouvy, řešit spory mezi korunními zeměmi, popř. projednávat věci těchto zemí se dotýkající. Senát by představoval jakousi kompetenční komoru – měl řešit i spory vzniklé mezi kongresem delegátů a zemskými sněmy, popř. spory vedené o příslušnost kongresu delegátů.

Svatováclavská koruna by se provedením ve fundamentálních člancích nastíněných opatření dočkala uznání státoprávní svébytnosti, byť při formálním zachování dualistického řešení. Propojení neuherských zemí při vyřizování řady záležitostí by sice bylo mnohem intensivnější než vzájemné vazby předlitavské části monarchie s Uherským královstvím, avšak normotvorné ohnisko by spočívalo v zákonodárné moci zemského

⁷¹⁷ Ve všech ostatních oblastech než výše jmenovaných by byla dána příslušnost zemského sněmu a zemské vlády.

⁷¹⁸ Již od počátku přípravných prací v létě 1870 se počítalo s obnovením úřadu kancléře společného pro Čechy a Moravu. Dále R. Wierer, *Das böhmische Staatsrecht und der Ausgleichsversuch des Ministeriums Hohenwart-Schäffle*. In: *Bohemia* 4/1963, s. 54-173, zde s. 100n.

sněmu. Jakákoli změna postihující státoprávní postavení Království českého by musela být schválena zemským sněmem. Základní „ústavní“ nastavení načrtnuté fundamentálními články doplňovala úprava volebního řádu pro zemský sněm. Zde se v zásadě představy vlády překrývaly s postojem většiny poslanců českého zemského sněmu, kteří pouze žádali navýšení počtu poslanců na 262 při zachování 70 zástupců velkostatku, jenž by se ovšem rozdělovali do 3 sborů v poměru 20:40:10. To by spolu se změnami v kurii měst, která by se rozrostla na 73, a venkovské kurii, rozšířené na 106 členů, mohlo znamenat posílení státoprávního tábora složeného ze šlechtických konzervativců a českých občanských liberálů.

Zejména českým liberálům pak silně záleželo na schválení třetí části balíčku státoprávního narovnání, tedy na přijetí tzv. národnostního zákona. Ten zaváděl jazykovou rovnost obou „kmenů“ Království českého. Jelikož úředním jazykem státních úřadů by byla čeština i němčina, měla být od úředníků požadována znalost obou jazyků slovem i písmem. Obecní úřední jazyk měl být stanovován obecním zastupitelstvem s tím, že správní a volební okresy by byly zpravidla tvořeny z obcí s převahou téže národnosti. V obcích s alespoň pětinou občanů náležejících k druhé národnosti měla být garantována možnost užívání druhého zemského jazyka v jednání s úřady. Dohled na regulérní ochranou zájmů obou národností měly garantovat národnostní kurie, do nichž by se zemský sněm dělil.

Pozitivní signál přišel v reakci na české státoprávní požadavky z Moravy. Pozice moravského sněmu vyjádřená ve sněmovní adrese z 18. září 1871 odrážela názor federalistické strany. Markrabství moravské se přihlásilo k fundamentálním článkům, uznalo navrhovaný společný úřad dvorského kancléře a vztah zemí Koruny české vyjádřilo charakteristikou personální unie tří korunních zemí. Prosazení konzervativního programu státoprávní resuscitace Království českého ovšem zabránil další vývoj událostí. Nejprve se proti vyrovnávací akci postavil slezský sněm ovládaný německou většinou. Zřetelnou demonstraci nesouhlasu s vyrovnáním přinesl následně vídeňský sjezd německé liberální levice uskutečněný ještě v září 1871.

Nejvážnější důsledky však mělo jednání Hohenwartovy vlády s uherským ministerským předsedou Andrássem a rakousko-uherským kancléřem Beustem, kteří od počátku nebyli projektem nadšeni. Rozhodující úder vzešel tedy z pudy ministerské rady.

Postoj císaře Františka Josefa I. ovlivnilo memorandum kancléře Beusta z 13. října 1871, kterým vysoký úředník monarchie panovníka varoval před nacionalizací německého obyvatelstva a upozorňoval na ohrožení spojeneckých vztahů s Německou říší, k nimž by podle něj realizací vyrovnání došlo. Z Schäffleho dopisu Riegerovi navíc vyplývá, že situace ve Vídni se opravdu začala povážlivě radikalizovat. Nejenom na ulici, ale také v jednací síni dolnorakouského zemského němu byl napadán i sám císař.⁷¹⁹ Zasedání ministerské rady 20. října za účasti společných ministrů, členů předlitavské vlády a uherského premiéra Andrásyho postavilo Hohenwarta za tohoto stavu do defenzivní role. Hrabě vycítil vážnost situace a šifrovaným telegramem vyzýval Clam-Martinice a Riegera k cestě do Vídně. Zaskočení čeští politici nebyli na náhlý zvrat událostí připraveni a do hlavního města podunajské monarchie dorazili až 24.října.⁷²⁰ To však již byly kostky vrženy.

Panovník totiž mezitím svěřil 22. října osud vyrovnávací akce do rukou říšské rady, čímž vyšel vstříc hlasům odpůrců česko-rakouského vyrovnání.⁷²¹ Nikoli státoprávní smlouva mezi korunní zemí a vladařem, nýbrž úsudek říšské rady měl být pro státoprávní vyjednávání rozhodující a směrodatný. Tento postup byl ovšem z hlediska státoprávní, federalistické strany nepřijatelný. 25. října proto Clam-Martinic s Riegerem předložili pamětní spis, kterým poukázali na vytržení vyrovnávacího návrhu z jeho kořenů a ohlásili návrat k „rozhodné, bezvýminečné opozici“.⁷²² Téhož dne resignovala Hohenwartova vláda. Jak přiléhavě konstatuje historik Otto Urban, císař z obavy před německou opozicí zvolil pro něj menší z obou zel: „Zvítězila potřeba dne nad potřebou desetiletí“.⁷²³

Český sněm, který se sešel 4. listopadu 1871, vyslechl text panovníkova reskriptu, přičemž požádal komisi, jež vypracovala fundamentálky, o přípravu odpovědi. Komise na nadcházející schůzi 8. listopadu 1871 předložila plénu usnesení, v němž odmítla obeslání říšské rady. Éru pasivní resistance, která se záhy stala jádrem sporu mezi staročechy a

⁷¹⁹ J. Heidler (ed.), *Príspevky...*, I, č. 595.

⁷²⁰ A.O. Zeithammer, c.d., s. 110-111.

⁷²¹ V panovníckém reskriptu datovaném 30. říjnem 1871 jsou konstatovány dva předpoklady akceptování česko-rakouského vyrovnání – přijetí stávající ústavní situace dané platnými zákony a schválení vyrovnání říšskou radou, obeslanou také poslanci z českých zemí. Dále A. Frhr. von Cziedik, c.d., I, s. 555.

⁷²² Srov. dopis Clama Schäfflemu – A. Schäffle, c.d., II, s. 63nn., a H. Münch, *Böhmische Tragödie*. Berlin-Hamburg 1949, s. 357.

⁷²³ O.Urban, *Česká společnost...*, s. 256.

mladočechy, pěkně uvedla slova jednoho z předních aktérů státoprávního vyrovnávacího pokusu, knížete Karla III. ze Schwarzenbergu: „Tím pánové, jste zároveň osvědčili pevné předsevzetí, že chcete a budete, vyhovující náhledu podaného vám náhledu, chrániti a hájiti státoprávní samostatnost království tohoto, práva koruny, práva krále a nepřetržitý svazek státův na základě pragmatické sankce pod žezlem slavného rodu Habsbursko-Lotrinského spojených. Osvědčujeme, pánové, že chceme hájiti práva tohoto a chrániti je budeme, seč nám síly stačí, nechť se stane cokoliv, až do těch hrdel a statků.“

Politika pasivního odporu byla sice projevem zásadovosti, nicméně znemožňovala jakýkoli vliv na rozhodování o praktických záležitostech každodenního života. Stejně tak jako mezi občanskými politiky nepanovala ani mezi šlechtickými konzervativci v otázce účelnosti trvalé a zásadové rezistence po krachu jednání o státoprávním vyrovnání v roce 1871 naprostá jednota - proti Clam-Martinicovi a Thunovi pragmatictější postup obhajovali Richard Belcredi a František Harrach.⁷²⁴ Na druhou stranu je třeba si uvědomit, že smečenský velkostatkář nejpozději v průběhu roku 1878 pochopil, že zvolená metoda politického nátlaku se vyčerpala.⁷²⁵ Na schůzce státoprávní šlechty konané u Bedřicha hr. Thuna 31. července 1878 se Clam-Martinic vyslovil pro nalezení schůdné cesty k opuštění politiky pasivní rezistence, i když navenek v korespondenci s Riegerem a na poradě zástupců českých poslanců dne 22. října 1878 trval na společném sdílení tohoto tradičního postoje.⁷²⁶ V dopise Riegerovi z rodového hrad Clam pan Bořita 14.7.1878 varuje, že „vstoupení do říšské rady zahrnuje v sobě uznání ústavy dualistické“ a upozorňuje na ošidnost ústupků vůči mladočechům: Spor o obeslání „nemůže být pokládán za spor v lůně stávající strany národní, nýbrž za zápas o zakládání nové strany pod novými vůdci.“ V dopise ze Smečna datovaném 10.9.1878 Clam-Martinic apeluje na Riegerovu zdrženlivost: „Musíme přečkati tu dobu kvašení. (...) Zůstaňme proto jen sami chladni a sobě důslední a vyčkejme.“⁷²⁷

⁷²⁴ L. Höbelt, *Die Konservativen ...*, s.119-120.

⁷²⁵ Zpráva místodržitelství ministroví vnitra z 20.2.1878. NA Praha, Fond Presidium českého místodržitelství - Tajné, inv.č. 776, č. 25.

⁷²⁶ Zpráva pražského místodržitelství ministroví vnitra z 11.8.1878. NA Praha, Fond Presidium českého místodržitelství - Tajné, inv.č. 820, č. 80. Dále J. Heidler (ed.), *Příspěvky...*, II, č. 233, a G. Kolmer, *Parlament...*, II, s. 442.

⁷²⁷ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic.

Ledy se pohnuly po Auerspergově demisi, kterou císař přijal 4. října 1878. Vstup českých liberálů na zemský sněm v září 1878 předznamenával ochotu k dialogu s Vídní. Clam-Martinic se v dopise Riegerovi z „lesů rožmitálských“ 5.5.1879 vyhýbá odpovědi. V obdobném duchu odkazuje na ústní hovor v listě ze Smečna 3.6.1879, neboť „bližších zpráv netroufám sobě svěřiti c.k. poště“ (Smečno 29.6.1879). „Veleváženého pana a přítele“⁷²⁸ Riegera informoval o vyjednáváních s Taaffem, který se ovšem zatím nechtěl jednoznačně přiklonit k federalistické pravici – „jest také zapotřebí, abychom předčasně nepraštili s celým tím vyjednáváním.“ Clam psal v dopise z 27.7.1879 o svém dilematu, kdy žádal „I. konservativní ministerstvo“, namísto toho má však nastoupiti „ministerstvo smíšené.“⁷²⁹ Po jmenování Taaffeho ministerským předsedou 12. srpna 1879 vývoj kulminoval v dosažení kompromisu sjednaného 16. září. Jindřich Jaroslav Clam-Martinic⁷³⁰, Jiří Lobkovic, František Ladislav Rieger, Antonín Otakar Zeithammer a Julius Grégr (poslední s jistým zadostiučiněním) vyslovili souhlas se vstupem na říšskou radu.

Pověst hraběte Jindřicha Jaroslava jako nekompromisního politika, který svou odhodlaností a obratností zároveň budil respekt i obavy, zabránila jeho jmenování do křesla ministra-krajana či na jiný ministerský post v nově nastoupivší Taaffeho vládě roku 1879. Rieger sice tehdy navrhoval do úřadu ministra krajana Jindřichova bratra Richarda Clam-Martinice, avšak pro mladočechy byl přijatelnější Alois Pražák.⁷³¹ Pan Bořita nicméně zůstával aktivním politikem, projevujícím své postoje na parlamentní půdě. Uvádí se, že v poslanecké sněmovně říšské rady dokázal své posluchače zaujmout a prý „každá jeho řeč byla parlamentní událostí“.⁷³² Z Taaffeho vlády nijaké nadšení nepocíťoval a jak vyplývá z jeho korespondence s Schöfflem, považoval ji pouze za menší zlo ve srovnání s hrozbou návratu levice k moci.⁷³³

⁷²⁸ V korespondenci Riegera s Jiřím Lobkovicem je patrný výraznější odstup (Rieger oslovuje Lobkovice Jasnosti, Lobkovic Riegera Velečtý pane). Srov. M. Hlavačka, František Ladislav Rieger a Jiří Kristián kníže Lobkowicz ve vzájemné korespondenci. In: Z Českého ráje a Podkrokoně – supplementum 8/2003. F.L. Rieger a česká společnost 2. poloviny 19. století, s. 93-103.

⁷²⁹ ANM Praha, fond F.L. Rieger, karton 24/4, korespondence Clam-Martinic.

⁷³⁰ Pamětní spis o postavení strany konzervativního velkostatku Království českého v době voleb do říšské rady se zachoval v Taaffeho pozůstalosti. Srov. A. Skedl (Hg.), c.d., s. 377-382.

⁷³¹ F. Kameníček (ed.), c.d., I, s. LXIV.

⁷³² M. Navrátil, Almanach českých právníků. Praha 1904, s. 16.

⁷³³ A. Schöffle, c.d., II, s. 85.

Svou pozornost tehdy věnoval mimo jiné otázkám spojeným se školskými reformami, kde v projevu ze 17. dubna 1880 dává najevo obavu ze sekularizace školství, z „postátňování“ výchovy dětí, které ohrožuje přirozené právo a povinnost rodičů vychovávat děti podle vlastního svobodného rozhodnutí, jehož realizace musí být garantována státem.⁷³⁴ 17. července 1883 vyzval na českém zemském sněmu vládu k předložení návrhu zákona umožňujícího středním školám v Království českém zavést obligatorní výuku druhého zemského jazyka.⁷³⁵ Tímto krokem dosáhlo sbližování s českými jazykovými požadavky vrcholu. Ostatně již v prosinci roku 1880 odmítavě reagoval na německými poslanci vyslovené obavy z „poslovanšťování“ monarchie. Konstatoval, že jazyková nařízení umožňující použití jiných jazyků než německého ve vnějším úředním styku jsou zajištěním práva na spravedlivé zacházení s národy monarchie, argumenty předhazující slavizaci jako hrozbu pro německý národ označil za nedoložitelné a nesmyslné, přičemž zdůraznil, že „rovnoprávností nelze rozumět nadvládu jednoho národa nad druhým“.⁷³⁶ Tím, co na smečenského pána stále působilo jako rozbuška, byly především projevy německého centralistického liberalismu. I v pokročilém věku totiž spolehlivě fungovaly jako stimul k vyhlášení „každodenního boje“ představitelům tohoto proudu.⁷³⁷

Z hlediska konzervativního politického přesvědčení a strategií volených k jeho obraně jistě stojí za pozorost projev, kterým se Clam v zákonodárném sboru monarchie vyjádřil 18. března 1882 k otázce reformy volebního systému. Hlasovací oprávnění má dle jeho mínění reflektovat konkrétní historický vývoj, nemůže se tedy odvozovat od jakýchsi „teoretických konstrukcí“. Volební právo už nahradilo době neodpovídající zastoupení

⁷³⁴ „Das natürliche, der Familie zugrunde liegende Recht der Eltern über die Erziehung ihrer Kinder frei zu beschließen, welches der natürlichen Pflicht, die Kinder zu erziehen gegenüber steht, muß in der Form gewährt werden, daß die Schule nun und nimmer in einem dem Sinne und Geiste der Eltern entgegengesetzten Sinne wirke und dort, wo, wie bei uns der Staat die gesamte Leitung des Unterrichtswesens in der Hand hat, ist es Pflicht des Staates darüber zu wachen, daß dieses Recht der Eltern in dieser Form seine Wahrung finde.“ Cit. dle G. Kolmera, *Parlament...*, III, s. 107.

⁷³⁵ Tzv. lex Clam, dále A. Frhr. von Czedik, c.d., II, s. 468.

⁷³⁶ G. Kolmer, *Parlament...*, III, s. 136.

⁷³⁷ „Kampf gestern, Kampf heute, Kampf morgen, Kampf jeden Tag. Und allerdings fanden Sie uns geeinigt im Kampfe. Sie haben es gesagt, es sei dies unser einziger Einigungsstand. Jedenfalls trägt der Kampf dazu bei, dieses Band zu stärken. Wir sind geeinigt zur Abwehr eines Regimes, welches wir nach unserer Überzeugung für unser Reich für verderblich halten.“ Ke Clamovu projevu z 2. března 1881 na říšské radě srov. *ibidem*, s. 182.

virilních hlasů. Na druhou stranu není možné vystupovat za všeobecné volební právo, nýbrž je zapotřebí usilovat o takovou volenou reprezentaci, která odpovídá principům „vnitřní spravedlnosti“. Své místo v této konfiguraci musí nalézt také velkostatek. Ten přitom nesmí zaujímat politicky bezbarvé postoje, nemůže spoléhat, že své kořeny zapustil v „rodné hroudě“ – z tohoto důvodu tedy musí vystupovat ve prospěch zájmů širších vrstev obyvatel monarchie.⁷³⁸ „Anglický ovčák“, jak zněla přezdívka, kterou mu s vzhledem k bohatému vousu kdysi přiřkl věrný spojenec hrabě Hohenwart⁷³⁹, se ale nevyhýbal ani praktickým otázkám. V letech 1881-1884 zastával funkci generálního zpravodaje rozpočtu jako muž „s neobyčejnou znalostí věci politicky nad jiné vyspělý, výmluvný a vzácně taktní“.⁷⁴⁰

Praktická každodennost požadavků, které musela nyní vládnoucí pravice řešit, logicky vedla k oslabování akcentu na provedení státoprávního řešení. Clam-Martinic ostatně fundamentálky považoval za jednu etapu ve svém politickém životě, a to etapu překonanou, k níž již nebylo možné se vrátit. V projevu předneseném tehdy na zemském sněmu zazněla z jeho úst na adresu fundamentálních článků tato slova: „Eine politische Aktion kann nur verstanden, kann nur erfasst, sie darf nur beurteilt werden im Zusammenhang mit Zeit und Umständen. (...) Eine solche Aktion ist eine Welle im Strome der Zeit. (...) Freilich wenn man dem Wasser ein neues Bett graben will, in dessen Richtung mächtige Felsblöcke oder alt-ingewurzelte Baumstämme das ruhige Abfließen hindern, tritt ab und zu eine Brandung ein, die Welle hebt sich wieder, aber eine andere, eine neue. Ob im Laufe der Zeit das Hindernis wird hinweggespült oder ob der Lauf des Wassers sich der Notwendigkeit anbequemt, oder ob nicht durch das Zusammenwirken organischer Kräfte im Rahmen der Zeit beides geschieht und durch diese kombinierte Wirkung die Lösung entsprechend herbeigeführt wird, das ist eine Frage der Tatsachen, der Geschichte, und in der Regel vollzieht sich der geschichtliche Verlauf eben durch das Zusammenwirken der Kräfte in dieser doppelten Richtung. Recht und Tatsachen sind die zwei Faktoren in der Entwicklung der öffentlichen Angelegenheiten; (...) Und die Verständigung und Vereinbarung sollten angestrebt werden in dem Rahmen des

⁷³⁸ Ibidem, s.145.

⁷³⁹ A. Frhr. von Czedik, c.d., I, s. 185.

⁷⁴⁰ Jedná se o svědectví Karla Mattuše, kterého si prý Clam přál vidět jako svého nástupce ve funkci, k čemuž skutečně roku 1885 došlo. Viz K. Mattuš, c.d., s. 103-104.

damaligen geltenden Rechtes. (...) Ich sage es (...) mit Bedauern, aber ich sage es offen und unumwunden, sie ist eine abgelaufene Phase.“⁷⁴¹

Zhoršující se zdravotní stav nutil Clam-Martinice po roce 1885 stále častěji vyhledávat pobyty v lázních. Životní dráha aristokratického předáka se nakonec završila v 11 hodin dopoledne 5. června 1887 v Praze krátce po návratu z léčebného pobytu v San Remu. Dne 7. června byla rakev vystavena v novoměstském chrámu sv. Jindřicha a poté následoval převoz ostatků do děkanského kostela ve Smečně, kde také po duchovním rozloučení došlo k uložení jeho tělesné schránky na smečenském hřbitově do rodinné hrobky.⁷⁴² Dopad Clamova odchodu pro stranu konzervativního velkostatku výstižně a stručně shrnul historik Otto Urban: „Po smrti hraběte Jindřicha Jaroslava Clam-Martinice v roce 1887 již strana neměla vůdčí osobnost jeho typu.“⁷⁴³ O tom, že tato ztráta tvrdě zasáhla celou českou politickou scénu, svědčí zajisté upřímně míněný Riegerův kondolenční list hovořící o vzniku prázdného místa, které se již nikdy nemůže zaplnit. Předák staročeků se vyznával ze svého přesvědčení, že ten, kdo byl svědkem práce a úsilí hr. Jindřicha a kdo znal nepříjemnosti a obtíže, s nimiž se musel střetávat, může jeho význam docenit více než široká veřejnost.⁷⁴⁴

Přesto smrt zastihla smečenského velkostatkáře v době, která mu nemohla nabídnout možnost seberealizace hodné osobnosti jeho formátu. Éra sedmdesátých a osmdesátých let, tedy éra drobečkové politiky, byla Clam-Martinicovi cizí. Jeho zásadový konzervatismus jen těžko snášel pragmatické kompromisy, které byla ochotna akceptovat mladší generace státoprávní šlechty. S ní ovšem sdílel hluboké, niterné katolictví. Patřil k zakládajícím členům Katolické besedy, přispíval do katolického tisku (např. do jesuitské *La Civiltà Cattolica* a listu *Univers*⁷⁴⁵). Spolu se svou manželkou založil již 2. prosince 1862

⁷⁴¹ A.O. Zeithammer, c.d., s. 121-123. V celkovém kontextu srov. Stenographische Berichte der I. Jahressession des böhmischen Landtages vom Jahre 1883, s. 662nn.

⁷⁴² Vaterland 8.6. a 9.6. 1887.

⁷⁴³ O. Urban, Česká společnost..., s. 478.

⁷⁴⁴ Vaterland 9.6. 1887.

⁷⁴⁵ Není náhodou, že oba tyto listy náležely k ultramontánnímu tisku, který r. 1870 horlivě podporoval přijetí dogmatu o papežské neomylnosti ve věcech morálky a víry na prvním vatikánském koncilu. Dále A.B. Hasler, Pius IX. (1846-1878), päpstliche Unfehlbarkeit und 1. vatikanisches Konzil. Stuttgart 1977, s. 46nn.

ve Smečně nadaci⁷⁴⁶, z jejíchž prostředků měli františkáni ve Slaném konat každý druhý rok osmidenní misi na smečenském panství. Výrazněji než zmíněné vnější projevy pak o této jeho vlastnosti vypovídají dopisy a více než osmdesátistránkové pojednání adresované kněžně Julii Montenuovo a nesoucí výstižný název „Dny stvoření podle Mojžíše nebo Klenckeho“ (*Die Schöpfungstage nach Moses oder Klencke*) s mottem „Nenechte se zmást prázdnyými slovy“. Clam zde ostře polemizuje s Darwinovou evoluční teorií, vzbuzující v této době značné emoce, a snahami o její „sladění“ s biblickou zvěstí o stvoření světa.⁷⁴⁷

Z uvedených momentů se zdá být zjevné, že Clamův konzervatismus představoval více než jen pouhou politickou orientaci. Šlo o určitý způsob myšlení a životní cestu naplněnou pevným setrváním na tradičních hodnotách a odporem k tomu, co tyto hodnoty v jeho očích narušovalo. Tradicionalismus pro něj představoval životní postoj, který do popředí staví osvědčené příklady a vzory, sází spíše na jistotu a zkušenosti než na racionalistické konstrukce. Výjimečná situace šedesátých let mu umožnila formulovat politická východiska a požadavky, které již generaci jeho nástupců z řad státoprávní šlechty mohly připadat idealistické a nerealizovatelné. Přesto můžeme s odstupem času hodnotit koncept *selfgovernmentu* jako nikoli bezvýhodný pokus o vytvoření alternativního modelu veřejné správy, a to takového modelu, který v mnoha ohledech citlivě reagoval na potřebu sloučení osvědčených tradičních postupů s požadavky občanské společnosti v její sociálně a národnostně stratifikované podobě.

⁷⁴⁶ Nadační listina se zachovala ve fondu Velkostatek Smečno uloženém v SOA Praha, inv.č. L 96.

⁷⁴⁷ Dopisy kněžně Montenuovo a pojednání „Die Schöpfungstage nach Moses oder Klencke“ se nacházejí v SOA Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiniců, inv.č. 101.

VI. Příběh druhý: Bedřich Schönborn a pragmatický konzervatismus 70. a 80. let

Oproti létům šedesátým, v nichž se střetávali federalističtí konzervativci s centralistickými liberály nad základními otázkami státoprávního charakteru a kdy byly v lýtých sporech položeny základy samosprávného zřízení, se mohla léta sedmdesátá popř. osmdesátá jevit klidněji. Ačkoli státoprávní šlechta nemohla být spokojena s ústavní konfigurací rakousko-uherské monarchie, přivykla standardům parlamentního vyjednávání v liberálním zřízení. Tvrdohlavost vůdců starší generace neochotných přistoupit na kompromisy, jež se projevovala v taktice pasivní resistance, byla vystřídána Taaffeho érou postupných reforem, vycházejících vstříc každodenním požadavkům v umírněně konzervativním, pragmatickém duchu. Plenerovy paměti nám přitom podávají věrné svědectví o střídání stráží ve straně konzervativního velkostatku. Jedním z nejznámějších českých šlechtických politiků, jejichž životní osudy dokládají nástup nové éry, byl Bedřich Schönborn.

VI.1. Schönbornové jako opora politického katolicismu

Na rozdíl od Clam-Martiničů, přesněji řečeno Martiničů, bylo možno říšská hrabata Schönborny považovat za šlechtický rod, který nebyl nijak výlučně či jedinečně spjat s Královstvím českým. Návštěva biskupské residence ve Würzburgu či znalost aktuálních poměrů ve vídeňské arcidiecézi nenechá však nikoho na pochybách o významu, který tento rod měl (a má) pro katolickou tradici německojazyčných zemí. Jenom v 18. století, které z tohoto pohledu představovalo jakousi zlatou epochu rodových dějin, vzešli z řad schönbornské pošlosti biskupové Lothar Franz (1655-1729), Johann Philipp Franz (1673-1724), Damian Hugo (1676-1743) a Franz Georg (1682-1756).⁷⁴⁸

Počátky rodové historie se odvíjejí z porýnské oblasti, přesněji řečeno na středním toku řeky Lahn, kde se v blízkosti městečka Nassau nachází místo, od něhož Schönbornové odvozují své jméno. Ve spise jezuity Wolfganga Schwana z roku 1673 sice

⁷⁴⁸ K rodové genealogii a historii viz kupř. E.H.Kneschke, Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon. Bd. VIII, Leipzig 1930, s. 288-292, I. von Schönfeld, Adels-Schematismus des oesterreichischen Kaiserstaates. Bd. I, Wien 1824, s. 103-110, C. von Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Einunddreißigster Theil, Wien 1876, s. 130-142, a svazky gothajských almanachů (Gothaisches Genealogisches Taschenbuch) do roku 1942. Z novější doby viz Almanach českých šlechtických rodů. Praha 1999, s. 325-333.

figuruje v dobách štaufského císaře Friedricha Barbarossy jakýsi rytíř Eucharius⁷⁴⁹, avšak prvním historicky doloženým Schönbornem je až Heinrich k roku 1275. Během 14. století se se Schönborny setkáváme jako s ministeriály hrabat nasavských, Saynů, Wiedů a duchovních kurfiřtů v Trevíru a Mohuči.⁷⁵⁰ Rodinu patrně nejvíce proslavil ve století 17. Johann Philipp (1605-1673), který se stal v roce 1642 knížetem biskupem ve Würzburgu a v roce 1647 arcibiskupem mohučským, čímž dosáhl nejvyššího duchovního úřadu na německém území, s nímž byla spojena i kurfiřtská hodnost. Jeho bratrem Philippem Erweinem (1607-1668) rod dosáhl v roce 1663 stavu svobodných pánů. Zakrátko následovalo povýšení mezi říšská hrabata.

V 18. století Schönbornové obratnou sňatkovou politikou (hatzfeldské dědictví) a nákupem statků získávají poměně rozsáhlé državy v rakouských dědičných zemích a v Království českém. Stali se postupem času zároveň bezprostředními příbuznými Colloredů, Czerninů, Kuenburgů, Nosticů, Salmů, Stadionů či Sternbergů. Roku 1811 se na základě rodové smlouvy rozdělila schönbornovská pošlost skrze syny hraběte Huga Damiana (1738-1817) na dodnes kvetoucí německou (Schönborn-Wiesentheid), rakouskou (Schönborn-Buchheim) a českou (Schönborn) linii. Zatímco první z nich stále sídlí na rodovém zámku Weissenstein v Pommersfelden⁷⁵¹ a vlastní řadu statků ve Francích, přičemž rakouská větev rovněž dosud drží zámek Göllersdorf, česká větev – jejíž příslušníci žili v českých zemích i po druhé světové válce⁷⁵² – přišla o své državy v důsledku konfiskací v roce 1945.⁷⁵³

Zakladatelem české větve rodu byl nejmladší ze synů zmíněného Hugo Damiana Bedřich Karel (1781-1849). Z jeho svazku s nadanou malířkou Annou Marií von Kerpen vzešel syn Ervín Damián Hugo (1812-1881), s nímž se počíná éra politické angažovanosti Schönbornů v Království českém. Fideikomisní velkostatkář⁷⁵⁴ na Lukavici, Kozolupech,

⁷⁴⁹ C. von Wurzbach, c.d., XXXI, s. 131.

⁷⁵⁰ H. Platte, *Das Haus Schönborn. Grafen, Fürstbischöfe und Mäzene*. Werl 2007, s. 7.

⁷⁵¹ Ibidem, s. 20n.

⁷⁵² P. Mašek, c.d., s. 252.

⁷⁵³ Nejznámější současný představitel – vídeňský arcibiskup Christoph kardinál Schönborn, se narodil v roce 1945 ještě na českém území, ve Skalce u Lovosic. Dále srov. W. Godsey, *Hofgesellschaft und zweite Gesellschaft. Die 32 Ahnen des Wiener Erzbischofs Christoph aus dem Hause der Grafen Schönborn*. In: *Adler* 2/1997, s. 33-42.

⁷⁵⁴ Podrobná zřizovací listina fideikomisu se zachovala v rodinném archivu Schönbornů (SOA Plzeň, pobočka Klatovy, Rodinný archiv Schönbornů, inv. č. 7, sign. AIV, karton 1).

Malesicích, Příchovicích a Přesticích na Plzeňsku,⁷⁵⁵ jehož majetkem bylo také panství Dlažkovice na Litoměřicku, působil coby poslanec velkostatku na českém zemském sněmu v řadách státoprávní šlechty. Od 18. dubna 1861 náležel coby příslušník váženého a starobylého rodu mezi dědičné členy panské sněmovny na říšské radě.⁷⁵⁶

Hrabě Ervín Damián Schönborn nicméně nepatřil k výrazným politickým osobnostem, jež by překračovaly horizont vlastního stavu. O to odpovědněji přistupoval k plnění povinností správce zděděného majetku a hlavy rodu. Ze svazku s Kristinou hraběnkou Brühl (1817-1902) vzešlo 8 dětí, z toho 4 synové. Prakticky každý z nich zosobňoval svým způsobem vynikající kariérní vzestup v rámci svého zvoleného či prisouzeného oboru působení, přičemž nejméně u dvou se veřejná činnost primárně soustředila do politické sféry. Z tohoto úhlu pohledu stojí za připomenutí skutečnost, že zmíněným sňatkem Ervína Damiána s hraběnkou Kristinou se rodina dostala do bezprostřední blízkosti okruhu státoprávní šlechty. K nejbližším příbuzným Schönbornů se totiž nyní mohl počítat Lev Thun, s nímž i později udržoval druhorozený Ervínův syn Bedřich korespondenci.⁷⁵⁷

Tato blízkost předurčovala nejenom angažmá mužských příslušníků rodu v řadách strany konzervativního velkostatku, ale také pro-českou orientaci rodiny. Nejstarší ze synů Ervína Damiána, tedy Karel hrabě Schönborn (1840-1908), jemuž připadl úkol hospodařit na rodinných statcích a zabezpečit potomstvo⁷⁵⁸, svou představu o vztahu obou „národních kmenů“ ozřejmil tímto výrokem proneseným na schůzi Katolicko-politické jednoty pro Království české v Rožmitále:⁷⁵⁹ „Pocházím sice z rodu německého, avšak byl a jsem dosud přesvědčen, že tato práva národa českého jsou právy přirozenými. Výčitku, že by tu v Čechách byli Němci utlačováni, odmítám.“⁷⁶⁰

K českému prostředí měl ovšem patrně nejblíže nejmladší z bratrů Vojtěch (1854-1924), jak mj. dokládá zlomkovitě dochovaná korespondence s profesorem

⁷⁵⁵ Celý fideikomis zahrnoval kromě zmíněných statků rovněž domy v Praze. Srov. NA Praha, fond Fideikomisní spisy, 1564-1953, inv.č. 22, svazek 43.

⁷⁵⁶ C. von Wurzbach, c.d., XXXI, s. 131.

⁷⁵⁷ Dosvědčuje ji např. Thunův dopis z října 1870 zachovaný v torzovité pozůstalosti Bedřicha Schönborna (NA Praha, fond Sbírka Schönborn, inv.č. 5a, karton 1).

⁷⁵⁸ Ostatně současný vídeňský arcibiskup Christoph hr. Schönborn (*1945) je jeho prapradědkem.

⁷⁵⁹ Právě do plzeňského regionu, popř. oblasti jihozápadních Čech, se Karlova veřejná činnost vzhledem k péči o rodový majetek logicky nejčastěji promítala. Srov. např. M. Lišková, Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861-1913, Praha 1994, s. 277-278.

⁷⁶⁰ Viz Pražské večerní noviny 8.10.1890.

Zeithammerem.⁷⁶¹ Vojtěch, který působil profesně jako soudní rada, byl po dlouhá léta poslancem zemského sněmu (1885-1913), kde reprezentoval stranu konzervativního velkostatku, přičemž vrcholem jeho kariéry se stalo jmenování prezidentem zemské správní komise v roce 1913.⁷⁶² Skutečnost, že v době rozbouřených národnostních emocí mohl tuto funkci obsadit právě Vojtěch Schönborn, dosvědčuje jeho národnostní nevyhraněnost i přísnou nestrannost, která mohla být začasť interpretována jako přichylnost k české straně.⁷⁶³

Dosud nejvíce pozornosti bylo ale současníky i historiky věnováno třetímu z bratrů, Františku hraběti Schönbornovi (1844-1899). Jeho tvář ostatně sloužila coby vzor pro postavu svatého Vojtěcha, která je součástí Myslbekova pomníku sv. Václava v Praze na Václavském náměstí. Není divu – kardinálská hodnost, které v roce 1889 dosáhl, mu stejně jako úřad pražského arcibiskupa zaručovaly prominentní a vlivné postavení,⁷⁶⁴ navíc vynikal impozantní postavou.⁷⁶⁵ V politické sféře vystupoval s notnou dávkou obezřetnosti, jakkoli v případě populárního vídeňského politika Karla Luegera učinil výjimku. Do dějin habsburské monarchie se tak vepsal coby zapřísáhlý odpůrce křesťansko-sociální strany⁷⁶⁶, proti níž vedl svůj soukromý boj, v jehož jménu vedl i delegaci rakouských biskupů do Říma v roce 1895. Luegerův populismus považoval za ohrožení jednoty katolické církve, u papeže však svými argumenty neuspěl.⁷⁶⁷

⁷⁶¹ Srov. pozůstalostní fond A.O. Zeithammer v NA Praha, inv.č. I. 43 v kartonu 2.

⁷⁶² K němu M. Lišková, c.d., s. 278 a úvod Jaroslava Vrbaty k inventáři fondu Sbírka Schönborn, 1860-1918, který je uchováván v pražském Národním archivu. Tento fond zahrnuje ve 2 kartonech o 106 inventárních jednotkách písemnou pozůstalost bratrů Vojtěcha a Bedřicha. Větší část písemností se vztahuje k Vojtěchovi, resp. jeho činnosti za první světové války a představuje poměrně důležitý zdroj informací o politice konzervativního velkostatku v tomto období. Písemnosti archiv zakoupil v roce 1958 od n.p. Kniha, antikvariátu v Karlově ulici v Praze. V této souvislosti je asi třeba zmínit skutečnost, že prodávacem v antikvariátu byl po druhé světové válce právě Vojtěchův syn Ervín Karel (1899-1984).

⁷⁶³ Srov. v edici Z. Kárníka dílo K. Kazbundy, *Otázka česko-německá v předvečer velké války*. Praha 1995, s. 228-229.

⁷⁶⁴ Srov. zvláště pamětní spisy Jeho Eminencí kardinál František de Paula Schoenborn, kníže-arcibiskup Pražský (Praha 1899) a František de Paula hrabě Schönborn-Buchheim-Wolfsthal (Praha 1899), které se stejně jako řada dalších archiválií vztahujících se k této přední osobnosti rakouského veřejného života zachoval v rodinném archivu (SOA Plzeň, pobočka Klatovy, Rodinný archiv Schönbornů, inv.č. 5, sign. 3, karton 1).

⁷⁶⁵ Ve vzpomínce E. Lobkowicze vystupuje jako dvoumetrový muž s přátelskou povahou: „Všichni jsme ho měli moc rádi, protože byl vždycky vlídný a s námi dětmi veselý. Vyprávěl nám spoustu příběhů a současně k nim uměl kreslit vtipné obrázky. Kreslil často, hlavně komické výjevy. Tak vznikly celé hromady karikatur, v nichž hráli velkou roli faráři, se kterými byl strýc kardinál hodně ve styku. Často svým sourozencům říkal, že doufá, že nikdy nevyjde najevo jak vysoký pastýř karikuje své duchovní.“ Dále E. Lobkowicz, *Vzpomínky na monarchii*. Praha 1997, s. 76.

⁷⁶⁶ H. Rumpler, *Eine Chance...*, s. 493.

⁷⁶⁷ P. Marek, *Český katolicismus...*, s. 49-50.

Hodnotíme-li politickou angažovanost z hlediska osobního sebeprosazení, pak nejvýraznější osobnost z řad schönbornovského rodu představoval pro období 19. století druhorozený ze zmíněných sourozenců Bedřich. Nikoli snad proto, že by dokázal v rakouském ústavním zřízení prosadit nejvíce z autenticky konzervativního politického programu státoprávní šlechty. Tato ambice byla na přelomu 60. a 70. let po definitivním principiálním vítězství centralistických liberálů odsouzena k nezdaru. Nikoli, úspěch pragmatického konzervatismu Bedřicha Schönborna, jehož hodnotový žebříček rozhodujícím způsobem pevně zformovalo katolické přesvědčení, už můžeme poměřovat spíše jeho schopností obhájit vlastní názor a politické krédo v prostředí liberálního – a postupně se demokratizujícího – politického řádu, do něhož se monarchie transformovala. A v tomto ohledu obhájce *statu quo* dokázal obstát.

VI.2. Na cestě od konzervativního autonomismu k politickému kompromisu

Hrabě Bedřich Ervín Schönborn se narodil 11. září 1841⁷⁶⁸ nikoli na rodovém zámku v Dlažkovicích u Lovosic, což je místo, které uvádí některé nekrology⁷⁶⁹, nýbrž přímo ve známém Schönbornovském paláci v Praze.⁷⁷⁰ Vyrůstal v době, kdy starší generace státoprávní šlechty sváděla boje s centralistickými liberály o uznání historicko-politických individualit korunních zemí a kdy konzervativní velkostatek usiloval o garance široké územní samosprávy na místní, okresní i zemské úrovni. Diskuse o těchto otázkách vedené v okruhu státoprávní šlechty během šedesátých let samozřejmě nezůstaly bez odrazu při formování názorů mladého aristokrata.

„Statný v těle, dobrý lovec a v mládí také zdatný šermíř.“ Těmito slovy baron J. Schenk vzpomíná na svého aristokratického kolegu.⁷⁷¹ Podobně jako tomu bylo v případě řady jiných vrstevníků jeho stavu, měl hrabě absolvovat právnická studia. Dle dostupných svědectví jej na pražské právnické fakultě nejvíce zaujali mezi přednášejícími

⁷⁶⁸ Jde o nejčastěji uváděné datum, i když v literatuře se objevují i 10. (Almanach českých šlechtických rodů, Praha 1999, s. 331) a 14. září 1841 (Fremden-Blatt č. 350 z 21.12.1907). Platnost data 11. září nám potvrzuje genealogický přehled s tabulkou z roku 1867 tvořící součást „souhrnného záznamu o fideikomisu“ české linie Schönbornů. Viz NA Praha, fond Fideikomisní spisy, 1564-1953, inv.č. 22, svazek 43. Z genealogického přehledu uchovaného v rodinném archivu vyplývá, že pokřtěn byl hrabě Bedřich stejně jako většina sourozenců v (malostranském) kostele sv. Mikuláše. Dále SOA Plzeň, pobočka Klatovy, RA Schönborn, inv.č. 7, sign AIV, karton 1.

⁷⁶⁹ Např. Fremden-Blatt 21.12.1907, Das Vaterland 21.12.1907 nebo Reichspost 22.12.1907.

⁷⁷⁰ Friedrich Graf Schönborn, Ein Spaziergang durch Prag. Wien s.d., s. 23.

⁷⁷¹ Heslo v Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog. Bd. XII/1909, s. 36-43, zde s. 36.

akademickými autoritami Habětínek, Brinz, Esmarsch a Randa. Pro Schönbornův životní příběh však mělo klíčový význam jiné setkání. Kontroverzní profesor filosofie Löwe, který v duchu módního racionalismu zdůrazňoval potřebu pozitivistického nazírání na katolickou víru, vzbudil v mladém hraběti potřebu jasně formulovat vlastní katolické přesvědčení. To mělo být nejen náboženským vyznáním, nejen etickým, žitým kodexem, ale vědomým přihlášením se k určité vizi společenského řádu.⁷⁷²

Od příslušníka předního šlechtického rodu se očekávalo i naplnění manželských povinností a uzavření stavovsky rovnorodého sňatku. Ve svých sedmadvaceti letech se Bedřich oženil s příslušnicí staré české šlechtické rodiny, s Terezií hraběnkou Czerninovou z Chudenic.⁷⁷³ Svazek uzavřený 30.ledna 1869 ve Vídni však nebyl nikdy obdařen potomstvem. Stejně jako v případě Clam-Martinicově tak politická angažovanost a péče o věci veřejné nahrazovala starost, kterou by jinak věnoval svému potomstvu.

Témata, která si vybral k závěrečné disputaci na právnické fakultě, nám přitom pomáhají odkrýt jeho tehdejší politické postoje. Obhajoba thesí, která byla předpokladem pro uzavření studia a získání titulu doktora práv, odhaluje osobnost s vykrystalizovaným konzervativním životním názorem. Narozdíl od německých studentů, kteří tiskem publikovali these pouze v jednom ze zemských jazyků, je Schönborn uveřejnil ve stejné podobě jako čeští studenti - tedy jak v německém, tak i českém jazyce.⁷⁷⁴ Obhajoba zasahovala do 10 právních odvětví⁷⁷⁵ a zahrnovala sentence, které jasně vyjadřovaly přesvědčení státoprávní šlechty („Ústava, která nezakládá se na historickém vývoji státu, nemá trvání.“, „Spravedlivé řády volební jsou základní podmínkou ústavního principu.“ či „Neobmezená dělitelnost pozemků jest nebezpečná i z příčin národního hospodářství i sociálních i politických.“), prozrazovaly přesvědčeného katolíka, jemuž je blízký duch konkordátu z r. 1855 („Zavedení civilního manželství pro katolíky odporuje učení katolickému“), konzervativce obávajícího se ekonomického liberalismu („Zakládání

⁷⁷² K jeho charakteristice dále Friedrich Graf Schönborn, Separatabdruck a.d. Allg. österr. Gerichts-Zeitung 1/1908 od neznámého autora.

⁷⁷³ Ze zápisů Marie Červinkové Riegerové vyplývá, že Terezie Schönbornová byla „nevelká, hrbatá a snad i kulhavá, ale bystrá a velmi příjemná.“ Dále J. Heidler (ed.), Příspěvky..., II, č. 878.

⁷⁷⁴ Celý název publikace zní „Věty vybrané z věd právních i státních, o nichžto Bedřich hrabě Schoenborn, rodem z Prahy, kandidát veškerých práv, odbyv čtvero přísných zkoušek, aby dosáhl hodnosti doktora veškerých práv na c.k. vysokých školách Karlo-Ferdinandských v Praze, v sobotu dne 18. května 1872 o 12. hodině polední ve velké síni koleje Karlovy veřejné hádání podstoupí, k čemuž uctivě zve.“ Praha 1872.

⁷⁷⁵ Právní filosofie, státní a mezinárodní právo; trestní právo; římské právo; církevní právo; manské právo; civilní právo; obchodní a směnečné právo; civilní soudní řízení; vědy politické a statistika.

společností akciových nemá se díti bez svolení správy státní.“⁷⁷⁶) a v neposlední řadě stoupence národnostní rovnoprávnosti, která však nemůže být záminkou pro rozštěpení Království českého („Provedení rovného práva obou jazyků zemských na nynějších vysokých školách Pražských sluší pokládati za příhodnější než zřízení dvojí oddělené university.“).⁷⁷⁶ Logicky konzistentní postoje mladého hraběte dokládaly přítomnost jasného politického názoru, která mu ovírala dveře mezi reprezentanty konzervativního velkostatku na zemském sněmu.

Se vstupem do víru veřejného dění ale Schönborn nikterak nespěchal, raději cestoval a postupně se připravoval na státní službu. Vědomosti načerpané studiem a přesvědčení neobroušené každodenní politickou realitou vyvolávaly potřebu vstoupit do veřejné diskuse na ožehavé téma. Tím byla na přelomu 60. a 70. lét bepochyby problematika státoprávního vyrovnání a uznání svébytnosti Království českého. Oblíbenou formou, jak sdělit veřejnosti svou představu o uspořádání poměrů vezdejších, představovaly po celé 19. století politické brožury. Ani Bedřich Schönborn nezůstal v tomto ohledu výjimkou. V pojednání nazvaném *Böhmen und Oesterreich* (Prag 1870), u něhož hrabě ani neskryval své autorství, se veřejnosti představil jako jednoznačný stoupenec státoprávní strany.

Členění textu brožury do 4 částí naznačovalo logické rozvrstvení do vzájemně se prolínajících tematických okruhů. V prvním oddílu, který poskytoval potřebnou státoprávně historickou argumentaci, Schönborn probral postupnou přeměnu habsburské personální unie v rakouskou reálnou unií korunních zemí, pro niž je charakteristická a přirozená společná zahraniční, vojenská a finanční politika i unifikace právního řádu, přičemž symbolem jednoty je osoba panovníka. Podle něj nelze pedanticky důsledně odlišovat spojení zemí pod žezlem panovníka z rodu habsburského (*Hausmacht*) od vzniku velké monarchie a tvrdit, že to druhé vzniká až za vlády Marie Terezie popř. Josefa II., nebo dokonce až s formálním vyhlášením Rakouského císařství v roce 1804. Svou dynastickou loajalitu a rakouské vlastenectví Schönborn osvědčuje odmítnutím tvrzení, že

⁷⁷⁶ Je určitým paradoxem, že po svém povolání do panské sněmovny v roli zpravodaje menšiny komise pro rozdělení university v Praze (od února 1882) vystoupil veřejně na obhajobu posléze přijaté předlohy návrhu menšiny komise, byť rozlukové řešení nepovažoval za ideální. Napětí mezi teoretickým postulátem a realitou musel řešit kompromisem i později – jakkoli politiku rozdělování na základě národnostního principu z principu odmítal (srov. např. Stenographisches Protokoll. Herrenhaus. XVII. Session, 66. Sitzung, am 21. Dezember 1906, s. 1453), jako ministr spravedlnosti se účastnil pokusu o česko - německé vyrovnání (punktace) z r. 1890, kdy musel národnostní klíč dělení země do značné míry akceptovat.

vědomí rakouské sounáležitosti (*staatliches Bewußtsein*) nikdy nevzniklo⁷⁷⁷, že existuje pouze německé, české či maďarské vlastenectví. Hrabě neváhá poukazovat na vypjaté dějinné momenty, kdy se národy monarchie semkly a neuposlechly lákavého „volání krve“. Naposledy se tak stalo památného roku 1866, předtím kupříkladu v roce 1848.

Suverenita jednotné a silné říše ale zároveň nemusí znamenat zánik státoprávní individuality jejích součástí.⁷⁷⁸ Rakousko navíc není a ani nemůže být jednotným státem (*Einheitsstaat*) v moderním „francouzském“ slova smyslu, protože není státem národním, ba dokonce není ani státem, kde by některá národnost měla předpoklady stát se jedinečnou hnací silou svazku národů. Jakékoli pokusy podrobit si jiné národy monarchie, o což se podle Schönborna již dříve výrazně snažili Němci následováni posléze i Maďary, nevedly nikdy k úspěchu. Naopak, podkopávaly stabilitu společného celku. Pro zachování podunajské monarchie i do budoucnosti je dle Schönborna zapotřebí provést federalizaci státního uspořádání, poněvadž centralistické řešení stejně jako dualistický model⁷⁷⁹ nemohou uspokojivě vyřešit problém mnohonárodnostního státu. Nastíněná federální koncepce Rakouska je v Schönbornově pojednání doplněna voláním po respektování tradic a výsad korunních zemí včetně oprávněného požadavku korunovace rakouského císaře českým králem. Jeho vize je logicky namířena proti liberálním centralistům. Ti jsou mu trnem v oku nejen pro své opovrhování státoprávními tradicemi korunních zemí, ale i latentním antiklerikalismem. Kritizuje přitom sobecké motivy jejich jednání, které se skrývají za velkolepými frázemi, nelíbí se mu přemíra ekonomického liberalismu popouštějící uzdu spekulantům a karieristům. Na druhé straně nachází s liberály jednotnou řeč v opozici ke snahám o zvyšování celkové daňové zátěže.

Druhá část brožury je věnována líčení historického pozadí národních a státoprávních poměrů v Čechách⁷⁸⁰, přičemž ve středu jeho zájmu stojí soužití obou

⁷⁷⁷ Již před rokem 1848 se snahy o vytvoření nadnárodního rakouského vědomí potýkaly s nezdarem, o čemž svědčí mnohé dobové prameny, jejichž autoři – začasť vzdělaní a nikoli nevýznamní reprezentanti rakouského úřednického aparátu, kteří by k takovému nazírání na rakouskou otázku měli mít teoreticky nejblíže – existenci takové identity nezdídko přímo odmítají. Srov. W. Heindl, *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien-Köln-Graz 1991, s. 194-200.

⁷⁷⁸ „...die Reiche wurden zu einem Reiche, ohne deshalb ihre staatsrechtliche Individualität zu verlieren.“, s. 7 c.d.

⁷⁷⁹ Dualistické uspořádání nazývá *societas leonina* a považuje je zřetelně za tragédii: „Was die Staatskunst vergangener Zeiten mühsam aufgebaut, was durch Ströme des edelsten Blutes verkittet, durch des letzten Habsburgers Vermächtniss dem Schutze Europas feierlich übergeben worden war, des Reiches Einheit, wurde ohne Noth und zwingende Gewalt zur Beute zweier herrsüchtigen und rücksichtslosen Parteien gemacht.“ Ibidem, s. 9.

⁷⁸⁰ Schönborn již v předmluvě upozorňuje, že hovoří-li o Čechách (Böhmen), má na mysli země Koruny

zemských kmenů - národností. Neskrývaná záliba podobající se okouzlení milovníka starožitností a etnografických kuriosit vede Schönborna k jisté slabosti, kterou chová pro českou stranu. Narozdíl od jiných západních slovanských kmenů Češi odolali německému náporu i přes komparativní výhodu, kterou Němcům skýtala jejich početnost a civilizační vyspělost. V Čechách se často měnily jazykové hranice, docházelo k vzájemnému ovlivňování, ba asimilaci. Slované byli často nazíráni pouze jako vhodný objekt kultivace a germanizace, přičemž mnohdy bylo toto zvrácené nazírání (*verkehrte Anschauung*) shora podporováno. V souvislosti s husitskými válkami, jimiž se prolíná silný národnostní akcent, Schönborn vytýká Němcům nedostatek ochoty k nalezení smíru s umírněnými Čechy, neschopnost odlišit fanatismus od potřeby odstranit v církvi i společnosti panující zlořády. Klid zemi přineslo podle něj až vítězství konzervativních sil panské jednoty nad radikálními husity v bitvě u Lipan, kdy došlo k odstranění „tyranie fanatiků“.

Schönborn si je zároveň vědom neradostných důsledků Bílé Hory vč. germanizačních a centralizačních snah, jež nabývají povahy plánovitých opatření zejména v 18. století. Ferdinand II., jinak „vladař velkého charakteru“, podlehl dle Schönbornova empatického výkladu patrně vlivu příliš horlivých rádců a odchýlil se od správné cesty, když se valnou část materie zemských privilegií rozhodl odhodit a vydal Obnovené zřízení zemské. Vždyť jak se asi cítili obyvatelé království, kteří Habsburkům zachovali ve stavovském povstání úctu a věrnost! V důsledku pobělohorských konfiskací a prodeje zabavených statků navíc do země přišla cizí šlechta, která postrádala potřebné vazby a alespoň zpočátku „nemohla mít pochopení pro české poměry“, což by v dané době Království české potřebovalo.

Třetí oddíl se věnuje aktuálnímu stavu společnosti v zemích Koruny české. Český národ zde hrabě Bedřich označuje za houževnaté a talentované společenství, s nímž je třeba počítat a zajistit mu rovnoprávnost na půdě historické autonomie Království českého. Pokračující všeobecný vzestup českého národa považuje za obdivuhodný, vyznává se i ze sympatií k typicky českým vlastnostem, za něž považuje hlubokou religiozitu, lásku k vlasti a rodině, pohostinnost a dobromyslnost. Co však hyzdí podobu jeho užší vlasti (Království české často označuje jako *engeres Vaterland*), jsou neuspořádané národnostní poměry. K překonání nepříznivé situace je zapotřebí zjednat nápravu na

české, které pro něj představují státoprávní celek. Ibidem, s. 3.

obou stranách, kdy nezbyvá než odhodit vzájemnou nevraživost a nedůvěru panující mezi Čechy a Němci.

Jak zde může být nápomocna šlechta? Schönborn se domnívá, že její úloha je nezastupitelná. Aristokracii, která respektuje národnosti jako v průběhu dějinného vývoje vykrystalizovavší entity, má připadnout role svorníku napomáhajícího udržet jednotu korunní země a státního celku. Šlechta není v převážné většině národnostně vyhraněna, sama se v první řadě cítí být vázána pevným poutem k zemi tak, jak to vyplývá z historického práva a tradic, a zároveň je povinna zachovávat věrnost panovníkovi. Bedřich Schönborn označuje svou identitu jako „politickou národnost“ Čecha (*Böhme*) i Rakušana, bez potřeby prohlašovat se za Slovana či Němce.⁷⁸¹

Závěrem - ve čtvrté části spisu – se mladý hrabě vyznává z optimismu, s nímž hledí do budoucnosti. Bez existence Rakouska, které se ovšem musí vnitřně reformovat, je pro Schönborna úspěšný rozvoj českých zemí nepředstavitelný.⁷⁸² Za svědka svého náhledu si bere Františka Palackého, na jehož okřídlená slova z roku 1848 se odvolává. Budou-li mít rakouské národy dostatek dobré vůle, nemusí se české země i Rakousko bát budoucích událostí, přesně v duchu výroku rakouského kamerálního Hornigka „*Österreich über alles, wenn es nur will.*“

Publikace sotva třicetiletého aristokrata vcelku dokládá vlastnosti, jimiž bude hraběte opěvovat pamětní spis vydaný po jeho smrti - oduševnělost, zbožnost a toleranci k názorům druhých.⁷⁸³ Brožura je postavena na uceleném a vnitřně soudržném pohledu na dějiny monarchie, prozrazuje cíl, k němuž má konzervativní český a rakouský politik směřovat. Tento fakt do značné míry ovšem odráží skutečnost, že program státoprávní šlechty byl počátkem 70. let jasně vymezen, nebylo tedy třeba tápat a nastiňovat novou vizi politické budoucnosti Rakouska. V tomto ohledu byla pozice mladší generace šlechtických konzervativců jednodušší a nesouměřitelná s výkonem, který museli podat Jindřich Clam-Martinic s Lvem Thunem na přelomu let padesátých a šedesátých. Myšlenková bystrost Schönbornova tak sice vynikne ve srovnání s pojednáními Vincence Karla Auersperga či veřejnými projevy Egberta Belcrediho, v obou případech rovněž

⁷⁸¹ Ibidem, s. 24.

⁷⁸² „Der jetzigen Sachlage zufolge hat Böhmen nur mehr in einem auf historischer Basis reorganisierten, kräftigen Oesterreich eine glückliche Zukunft zu hoffen.“ Ibidem, s. 28.

⁷⁸³ Friedrich Graf Schönborn, Separatabdruck a.d. Allg. österr. Gerichts-Zeitung 1/1908 od neznámého autora.

příslušníků starší generace, avšak stojí přece jenom ve stínu Clamovy a Thunovy literární činnosti, jejichž úrovně politického přehledu a právní erudice nedosahuje.

Z výše zmíněné charakteristiky nemá a ani nemůže být vyvozeno, že Bedřich Schönborn byl v oboru své působnosti diletantem. Solidnost jeho právnického vzdělání dokládá brožura *Randglossen zum Entwurfe eines neuen Strafgesetzes* vydaná v Praze roku 1878. Striktně vzato se nejedná o ucelený jednotný text, nýbrž o soubor komentářů ke Glaserově návrhu reformy trestního zákona, editovaný, jak sám autor upozorňuje, v podobě brožury jen „z nouze“, protože by jim více slušela podoba samostatných novinových příspěvků. Schönbornova kritika se dotýká nejrozličnějších slabin předlohy - vytýká např. předkladateli novely některé systematické nedostatky, přílišnou inspiraci německou jurisprudencí a nepřihlídnutí k specifikům rakouské tradice trestního práva, chybějící definici zločinu i věcné odlišení zločinů a přečinů, nedostatečně řešenou problematiku subjektivní stránky trestného činu atd. Za nelogické považuje odůvodnění, s nímž přichází návrh v souvislosti s výrazným omezením skutkových podstat zločinů, u nichž by bylo možno uložit trest smrti, a to sice skutečnost, že uložený trest smrti byl ve skutečnosti vykonán jen u 105 z celkem 901 v letech 1853-1873 vynesených rozsudků odsuzujících pachatele k absolutnímu trestu.⁷⁸⁴ Brožura prozrazuje rukopis věci znalého právníka, nezapře však ani politické sympatie autora - ve sféře policejních deliktů upozorňuje na specifika jednotlivých korunních zemí a navrhuje rozšíření působnosti zemských sněmů do této oblasti.⁷⁸⁵

Politické změny, které přineslo jmenování hraběte Eduarda Taaffeho rakouským ministerským předsedou, následně otevřely odborně kvalifikovanému a konzervativně smýšlejícímu Bedřichu Schönbornovi cestu k vysokým funkcím ve veřejné správě. Již v roce 1880 byl hrabě Bedřich povolán coby doživotní člen do panské sněmovny, aby již relativně krátce poté, tedy přesně 6. listopadu 1881, nastoupil do funkce moravského místodržitele, v níž setrval až do roku 1888. Z dopisu A. Pražáka Riegerovi z 24. července 1880 vyplývá, že pro českou stranu představoval Schönborn „dobrou akvizici“.⁷⁸⁶ Neměl nicméně na růžích ustláno. V roce 1884 byl sice zvolen na Uherskohradištsku v kurii venkovských obcí do moravského zemského sněmu, avšak po dosti bouřlivé debatě o

⁷⁸⁴ Dr. Friedrich Graf Schönborn, *Randglossen zum Entwurfe eines neuen Strafgesetzes*, Prag 1878, s. 14.

⁷⁸⁵ Ibidem, s. 9.

⁷⁸⁶ J. Heidler (ed.), *Příspěvky...*, II, č. 335.

regulérnosti voleb se mandátu vzdal.⁷⁸⁷ I jeho protivníky byla nicméně oceňována smířlivost a určitá noblesa, která umožňovala otupit ostří politických rozporů.⁷⁸⁸ Jistě není bez zajímavosti, že známý výrok Karla IV. ze Schwarzenbergu o husitech jako „bandě lupičů a žhářů“ odmítal nejen, protože byl neopatrný, ale také proto, že se domníval, že paušalizující odsouzení není namístě.⁷⁸⁹

Schönborn mohl zaujmout také všeobecnými znalostmi a přehledem, s nimiž byl schopen se bavit o „novém obrazu, zachování staré katedrály, francouzských memoárech, Napoleonu I. i anglických ústavních dějinách“⁷⁹⁰. Uměnilovný a společenský⁷⁹¹ Schönborn nebyl rozhodně mužem jednoho tématu. S jeho příspěvky se mohl čtenář seznámit na stránkách tak tematicky rozdílných periodik, jakými byly *Gerichtszeitung*, *Revue bleue*, *Ami des Arts*, *Jagdzeitung*, *Figaro* nebo *Vaterland*. Nevyhýbal se ani listům protistrany (*Neue Freie Presse*), obzvláště v době pozdější, kdy usiloval o konsensus s německými liberály.

Na druhé straně oko centralistických liberálů zprvu jistě nespočinulo na Bedřichu Schönbornovi se zalíbením. Když byl roku 1888 jmenován ministrem spravedlnosti, jednalo se dle svědectví Plenerových pamětí o jednoznačný ústupek federalistické straně a úlitbu českým toryům. Schönborn „patřil do Clamovy školy“, místodržitelský úřad vykonával „nepochybně stranicky“ a platil za „konzervativního doktrináře a odpůrce moderního liberalismu“, který podle některých svědectví vystupoval v posledních letech trochu umírněněji, což Plener připisuje spíše „ostýchavému a nejistému naturelu“.⁷⁹² Přitom ovšem nešlo zpochybnit Schönbornovy předpoklady k ministerské funkci -

⁷⁸⁷ Nejednalo se o první pokus. V roce 1880 kandidoval po zesnulém staročeském politikovi Františku Augustu Braunerovi v kurii venkovských obcí za skupinu okresů plzeňského, královického, blovického, přeštického, nepomuckého, klatovského a plánického (tehdy ovšem do říšské rady), ale rival z mladočeských řad dr. Steidl jej ve volebním klání porazil.

⁷⁸⁸ Ještě ve funkci moravského místodržitele se snažil uchránit podněcování národnostních třenic opatrným přístupem, který se odrazil i v jeho prvním projevu proneseném zčásti v jazyce německém a zčásti v jazyce českém při zahájení zasedání moravského zemského sněmu v září 1882. Viz Brünner Morgenpost 27.9.1882.

⁷⁸⁹ J. Heidler (ed.), Příspěvky..., II, č. 936.

⁷⁹⁰ Friedrich Graf Schönborn, Separatabdruck a.d. Allg. österr. Gerichts-Zeitung 1/1908 od neznámého autora, s. 3.

⁷⁹¹ Udržoval si přehled o literatuře německé, francouzské i anglické, dle svědectví současníků s nadsázkou tvrdil, že se zmýlil v povolání. Jeho ctižádostivé sny by prý plně uspokojilo, kdyby se stal divadelním kritikem (přesněji kritikem Burgtheatru) v některém významném periodiku. Dále Das Vaterland. Morgenblatt 22.12.1907.

⁷⁹² Erinnerungen von Ernst Plener. Zweiter Band, Stuttgart-Leipzig 1921, s. 361-362.

z Czedikových pamětí vystupuje mladý hrabě v trochu jiném světle jako „nadaný, moderně smýšlející muž a pečlivý právník.“⁷⁹³

Nová funkce se měla stát prubířským kamenem jeho schopnosti realizovat v praxi potřebné změny právního řádu a přitom nenarušit křehkou národnostní a státoprávní rovnováhu v monarchii. Zvláště ve staročeských kruzích bylo jmenování přijato s příznivým ohlasem.⁷⁹⁴ Hned na počátku jeho působení však čekala ministra obtížná zatěžkávací zkouška - musel v poslanecké sněmovně obhajovat ministerské nařízení z 1. srpna 1888 k potírání „socialistických deliktů“, nahrazující zákon č. 98/1886 říš. zákoníku, jehož platnost byla omezena na 3 roky. Podstatou nařízení byla snaha omezit pravomoci porotních soudů ve prospěch soudců z povolání. Při sněmovní debatě nový ministr spravedlnosti obratně uklidňoval rozbouřené emoce upozorňováním na potřebu skloubení preventivních a represivních opatření a zejména na nutnost přijímat kroky k zmírnění chudoby nižších vrstev společnosti, což prý povede k tomu, že podobných norem nebude v praxi vůbec zapotřebí.⁷⁹⁵ Zdálo se, že konciliantní Schönborn je mužem na svém místě.

Také personalistika nečinila novému ministrovi obtíže. První kroky, které učinil v osazení ministerstva tím, že do čela legislativní sekce jmenoval pozdějšího ministra financí a předsedu Nejvyššího soudního dvora dr. Emila Steinbacha a dr. Franze Kleina pověřil provedením reformy civilního procesu⁷⁹⁶, byly rozhodnutím správným. I přes určité rozpaky nad jmenováním relativně mladého a nezkušeného aristokrata do tak odpovědné funkce se mu podařilo poměrně záhy rozptýlit většinu pochybností. Vedle odborných kvalit se totiž Bedřich Schönborn prosazoval i jako politik schopný komunikovat s parlamentní levicí, zatímco ve vládě udržoval nejužší kontakty s markýzem Bacquehemem a baronem Gautschem.⁷⁹⁷ Nepopíratelnou Schönbornovou zásluhou v procesu přípravy nové legislativy bylo předložení návrhu nové úpravy civilního procesu, bez ohledu na to, že k schválení těchto norem říšskou radou došlo až během funkčního období jeho

⁷⁹³ A. Frhr. von Czedik, c.d., I, s. 353.

⁷⁹⁴ Srov. Dr. Josef Trakal, Dr. Bedřich hrabě Schönborn, nový ministr spravedlnosti. Separát bez bližšího určení provenience uložený v NA Praha, fond Sbirka Schönborn, inv.č. 18, karton 1.

⁷⁹⁵ Stenographisches Protokoll. Haus der Abgeordneten. 283. Sitzung der X. Session am 19. Dezember 1888, s. 10377.

⁷⁹⁶ Na svého někdejšího nadřízeného Klein vzpomíná v nekrologu již jako rakouský ministr spravedlnosti v nedělním Neues Wiener Tagblatt z 22.12.1907.

⁷⁹⁷ A. Frhr von Czedik, c.d., I, s. 354.

nástupce.⁷⁹⁸ Naopak bez úspěchu zůstaly pokusy o reformu trestního práva⁷⁹⁹, s nimiž se také pojily počátky přátelského vztahu ministra s předním odborníkem v tomto právním odvětví, dr. Josefem Koppem. Schönbornovou zásluhou však bylo prosazení zákonů o konsulárním soudnictví a o odškodnění protiprávně odsouzených osob, stejně jako příprava autorského zákona a vypracování návrhu právní úpravy splátkových obchodů. Některé právní normy ministerstvem postoupené zákonodárnému sboru (např. zákon o potlačování opilství) v říšské radě neprošly.

V ministerské funkci se Bedřich Schönborn projevoval mnohdy až puntičkářsky jako pravý byrokrat. Na překážku tomuto označení nemusí být ani fakt, že své působení ve státní službě a svou loajalitu vnímal vždy v úzké vazbě k osobě panovníka. V dualistické monarchii s ne zcela ujasněným vnitřním státoprávním uspořádáním představoval koncept oddané služby vlasti a státu tak charakteristický pro byrokratický ethos úřednického aparátu rozhodně více rozporuplný moment než - u příslušníka rakouské aristokracie o to více - jednoznačná loajalita k vladaři.⁸⁰⁰ Jako ministr se Schönborn především snažil působit apoliticky, zejména při jmenování soudců dbal na zachování nestrannosti a důraz kladl v první řadě na odborné a morální kvality adeptů. Byl si vědom odpovědnosti soudcovského rozhodování a s maximální obezřetností a pečlivostí se snažil přistupovat k věci i tam, kde šlo o spolupůsobení ministerstva při výkonu práva milosti náležejícího císaři. Dle dostupných svědectví mu dobrozdání ve věci uplatnění trestu smrti připravovala bezesné noci.⁸⁰¹

O tom, že přijetí funkce ve státním aparátu může ovlivnit politické názory a strategii veřejného vystupování, svědčí události z let 1890 a 1892. Rok 1890 patří k časovým mezníkům, které do obecného povědomí vstupují v souvislosti s pokusem o česko-německé vyrovnání, s tzv. punktacemi. Jméno Bedřicha Schönborna, ačkoli nepatřil k osobnostem, jež se samotného procesu vyjednávání formou kladení požadavků aktivně účastnili⁸⁰², je přesto s historií událostí spojených s touto epizodou politických dějin habsburské monarchie v 19. století spojeno nesmazatelným písmem. Od počátku 90. let

⁷⁹⁸ Heslo v *Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog*. Bd. XII/1909, s. 36-43, zde s. 39.

⁷⁹⁹ A. Frhr. von Czedik, c.d., II, s. 7.

⁸⁰⁰ K těmto otázkám srov. např. W. Heindl, c.d, zvl. s. 59-60.

⁸⁰¹ Heslo v *Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog*. Bd. XII/1909, s. 36-43, zde s. 40.

⁸⁰² Srov. K. Mattuš, c.d., s. 125.

totiž dochází k definitivní roztržce mezi rakouským ministrem spravedlnosti a českou politickou reprezentací, zvláště pak jejími radikálnějšími představiteli, přičemž kořeny tohoto rozkmitnutí je nutno hledat právě v roce 1890.

S hrabětem Schönbornem coby ministrem spravedlnosti tehdy jednali čeští předáci o otázce, kterou považovali ve vypjaté atmosféře houstnoucí i v důsledku jednání českých Němců veřejně prezentujících dosažené výsledky jako vítězství německého živlu v Čechách⁸⁰³, za mimořádně důležitou. Tímto klíčovým bodem bylo zavedení češtiny jako vnitřního úředního jazyka v soudnictví. Ministr, jenž se zjevně nechtěl pouštět na příliš tenký led, slíbil, že se nechá o věci informovat. Později suše oznámil, že stávající praxe užívání češtiny toleruje a legislativních kroků tedy není zapotřebí.⁸⁰⁴ Na ministerské radě ovšem Schönborn proti postojům sekčního šéfa barona Sackena zastával stanoviska blízká české straně.⁸⁰⁵ Snaha nenechat se zatáhnout příliš daleko a neztratit pevnou půdu pod nohama však přišla prakticky vniveč v důsledku jiného Schönbornova kroku, který mu nebyl českými předáky nikdy zapomenut.

Za účelem realizace předběžné dohody vyplývající z punktací vydalo 3. února 1890 ministerstvo spravedlnosti dvě nařízení. Jejich samo o sobě jistě nevinné znění vyburcovalo mladočeské předáky z nedůvěřivého postávání stranou jednání, k nimž nebyli přizváni, a stalo se rozbuškou, od níž odvinuli svou hru vedoucí k definitivnímu vytlačení staročeské politické reprezentace do pozadí a převzetí vůdčí role v české politice. V čem spočívalo jádro ministerských nařízení? Dle druhého z nich se při přijímání soudních úředníků a personálu soudů první instance a státního zastupitelství mělo v Čechách přihlížet i k potřebě znalosti českého jazyka, přičemž jeho znalost „nemůže být na újmu“. První nařízení řešilo vedle otázky disciplinárního senátu Vrchního zemského soudu v Praze také problém znalosti českého jazyka ze strany soudních radů. Podle tohoto nařízení se vyžadovala znalost obou jazyků u 26 soudců, zatímco u zbývajících 15 mělo postačovat ovládání němčiny.⁸⁰⁶

Ze strany ministra spravedlnosti se zajisté nejednalo o projev zavilého němectví, jak by bylo možno usuzovat z projevů oponentů s vervou reagujících na zmíněné

⁸⁰³ Z.V.Tobolka, *Česká politika. III*, Praha 1909, s. 482-483.

⁸⁰⁴ Podrobněji J. Heidler (ed.), *Příspěvky...*, II, č. 953 a 966.

⁸⁰⁵ K. Kazbunda, *Krise české politiky a vídeňská jednání o t.zv. punktace roku 1890. 1. část*. In: *Český časopis historický* XL/1934, s. 80-108, s. 310-346 a s. 491-528, zde s. 520.

⁸⁰⁶ Adolf Srb, c.d., s. 781-782 s textem nařízení.

rozhodnutí, spíše se již nedovedl vcítit do pozice představitelů radikalizující se české politické scény a předvídat jejich reakce. Asi ani nebylo v jeho silách porozumět národnostně vyhraněnému přístupu k dané otázce a vytušit politický kapitál, který mohli nespokojení mladočeši zúročit. Jeho uchopení zpolitizované záležitosti bylo přísně věcné - věděl, že beztak všichni soudní radové u Vrchního zemského soudu v Praze češtinu neovládají. Neváhal veřejně vyjádřit svou touhu, aby co nejvíce obyvatel českých zemí znalo oba zemské jazyky, ale zároveň sebekriticky přiznal, že ani on sám nemá tak dobré znalosti češtiny, jak by si přál.⁸⁰⁷ Krach punktací a Schönbornova účast na této epizodě však přivodily rozkmitření s českou občanskou reprezentací. Ještě v roce 1891 pokračovaly slovní přestřelky mezi mladočeskými poslanci a ministrem na parlamentní půdě.⁸⁰⁸

Další horké chvíle přinesl rok 1892. Když ministr spravedlnosti povolil vytvoření okresního soudu v Teplicích nad Metují a přiřčení obce Hony do působnosti okresního soudu v Broumově, což v důsledku národnostního rozdělení v této oblasti znamenalo krok objektivně nepříznivý české straně, mladočeští politici znovu vytáhli do boje. Tiskem tehdy dokonce vyšla brožura⁸⁰⁹ zachycující projednávání obvinění, vzneseného převážně mladočeskými⁸¹⁰ poslanci, před čtyřiaadvacetičlenným výborem poslanecké sněmovny říšské rady.⁸¹¹ Obvinění - posléze příslušnou většinou zamítnuté - kladlo Schönbornovi za vinu, že porušil ustanovení zákona č. 59/1868 ř.z., podle něhož ministr spravedlnosti smí měnit hranice soudních okresů až poté, co si opatří dobrozdání příslušného zemského sněmu. O to sice ministr opravdu požádal, avšak v důsledku procedurálních tahanic je nakonec v náležité formě neobdržel.

Projednávání v říšské radě se stalo zejména pro poslance Vašatého vhodnou příležitostí k předvedení obratných řečnických figur a útokům na odrodivší se šlechtu. Tomuto účelu měla posloužit jak citace z Schönbornových brožur⁸¹², tak zejména

⁸⁰⁷ Viz Schönbornův projev v poslanecké sněmovně říšské rady, jak o něm referuje *Neue Freie Presse* 10.5.1889.

⁸⁰⁸ Výroky pronesené na půdě sněmovny 11. prosince 1891 poslancem Vašatým a ministrovou reakce na ně zachytil *Fremden-Blatt* 12.12.1891.

⁸⁰⁹ Návrh na obžalobu Jeho Excell. hr. Bedřicha Schönborna, c.k. ministra spravedlnosti a jednání o návrhu tom v říšské radě dne 4. a 5. května 1892. Edice *Politické besedy*, sv. 4 a 5, Praha 1892.

⁸¹⁰ Navrhovatel prof. Tilscher, podepsáni mj. Eim, Herold, E. Grégr, Kaizl, Kounic, Kramář, Masaryk, Pacák, Šil, Sokol, Trojan, Vašatý, též 2 moravští a 4 jihošlovanskí poslanci.

⁸¹¹ Srov. § 12 zákona č. 101/1867 ř.z.

⁸¹² Poslanec Vašatý vyvolal obecnou veselost svým výrokem: „Je pro ministry nehodou, psali-li v mladých

připomenutí výroků hraběte Bedřicha pronesených v průběhu volební kampaně roku 1880, kdy se ucházel o křeslo poslance říšské rady na Plzeňsku za kurii venkovských obcí.⁸¹³ Srovnání někdejšího státoprávního zápalu s ministrovou současnou politikou mohlo vyvolat u české veřejnosti podezření z Schönbornovy věrolomnosti. Vrcholem vystoupení bylo obvinění, jež zaznělo z úst Vašatého, když ministrově předhodil, že nařízení z 22. dubna 1892 o zřízení okresního soudu v Teplicích nad Metují vydal „z úmyslné antipatie a z nepřátelství k českému národu.“⁸¹⁴ Rozklížené ministerstvo hraběte Taaffeho však stejně mělo dny svého působení sečteny.⁸¹⁵

Po Taaffeho resignaci hodlal Bedřich Schönborn ze své funkce odstoupit a následovat tak kolegiálně ministerského předsedu a přítele, ale nakonec si ministerský post v nově povolané (12.11.1893) koaliční Windisch-Graetzově vládě ponechal.⁸¹⁶ Sestavení nového koaličního ministerstva zároveň představovalo důkaz opatrného smíření mezi konzervativními šlechtickými předáky a německými liberály. Ostatně Windisch-Graetz, Schönborn i Plener se dobře znali z dob jednání o česko-německém vyrovnání na počátku 90. let. Plener, který při sestavování nového kabinetu sehrál klíčovou roli, už dávno Schönborna akceptoval coby smířlivého, kompromisního politika, který není vůči německým liberálům nepřátelsky zaujat - spory s mladočechy ostatně zajisté Schönbornovu pověst v těchto kruzích podstatně vylepšily.⁸¹⁷

Tentokrát však ministerské působení nemělo dlouhého trvání. V červenci roku 1895 kabinet padl a Schönborn z exekutivy odchází. Panovník nicméně považoval za vhodné ministrovu zásluhu ocenit a vyznamenal jej velkokřížem Řádu Leopoldova. Veřejná činnost Bedřicha Schönborna se tím rozhodně nezavršila. Vzdělaný, umírněně

letech brožury, které pak ve starších letech musí skutky desavuuovat.“ Návrh na obžalobu..., s. 33.

⁸¹³ „Chci, zároveň s ostatními poslanci českými pracovati k tomu, aby samospráva, zvláště zemská samospráva, rozšířena byla. Musíme hleděti k tomu, aby státního, historického práva koruny české bylo vždy šetřeno, a aby patřičná platnost naší vlasti byla navždy zajištěna. Třeba též, aby národní rovnoprávnost, a práva české národnosti vůbec, zvláště ve školách a úřadech ve skutečnost uvedena byla, aby samospráva v záležitostech obecních a okresních se lépe než dosud vyvinula.“ Citace Schönbornova projevu z roku 1880 dle Návrhu na obžalobu..., s. 32.

⁸¹⁴ Návrh na obžalobu..., s.69.

⁸¹⁵ Vzájemná „oblíba“ Vašatého s Schönbornem byla patrná také z průběhu parlamentní debaty k otázce úředního jazyka v Království českém, jejímiž hlavními aktéry (a ostrými protivníky) oba pánové o půl roku později byli. Schönborn tehdy Vašatému citoval jeho pohledu korespondující pasáže Obnoveného zřízení zemského, kterého se česká strana jinak s oblibou dovolávala. Dále Die Presse 18.2.1893.

⁸¹⁶ Kníže Alfréd III. Windisch-Graetz nezapomněl na svého ministra ani po letech a krátce po jeho smrti (24.12.1907) publikoval svou vzpomínku na Schönborna v listu Vaterland (A.W.G., Ein Palmenzweig).

⁸¹⁷ A. Frhr. von Czedik, c.d., II, s. 1-2.

konzervativní a národnostně neutrální rakouský patriot loajální k trůnu představoval muže, který v očích panovníka ideálně splňoval předpoklady ke jmenování do funkce prvního presidenta Správního soudního dvora po odchodu Richarda hr. Belcrediho. K uvedení do ctihodného soudcovského úřadu došlo na podzim roku 1895.

Bývalý ministr spravedlnosti si jistě byl vědom vlastních limitů, zejména skutečnosti, že sám jako právník nikdy neparticipoval na řízení ve správních věcech. V prostředí elit monarchie se však serióznost a aristokratický původ cenily jako mimořádné přednosti zastiňující případné nedostatky. V úloze předsedajícího našťěstí Schönborn nemusel zaujímat stanoviska vycházející z pregnantní znalosti materie správního soudnictví, ale spíše mohl užívat intuice tehdy, kdy byl v určité kauze jeho hlas jazýčkem na vahách při rovnosti hlasů členů soudního senátu. Dle pamětního spisu byl pro jeho postoje charakteristický respekt k přesvědčení jednotlivého soudce a jeho stanovisku v určité záležitosti. Důraz na právní jistotu, jednotu judikatury a snaha po zajištění spravedlivého rozhodování se staly stěžejními pilíři, o které se správní soudnictví pod Schönbornovým předsednictvím mohlo opírat.

Pro uplatnění právní erudice našel hrabě Bedřich prostor i za hranicemi monarchie jako člen rozhodčího soudu v Haagu. V příspěvku publikovaném 14 dní před započatím haagské mírové konference v *Berliner Tageblattu*⁸¹⁸ se čtenářům listu dosti otevřeně vyznal nejen ze své upřímné touhy po dosažení pokroku v kvantitativním i kvalitativním odzbrojení (včetně požadavku na zákaz námořních min), ale i ze své skepse vyplývající ze zkušeností s postoji předních evropských státníků. S výmluvným odvoláním na klasické rčení *pudet castos, de castitate loqui* se dotkl působivého vystoupení kancléře Německé říše a pruského ministerského předsedy v jedné osobě knížete Bernharda von Bülow, které předcházelo zahájení konference. S lehce ironickým nádechem podotkl, že nikoli záznamy projevů profesionálních řečníků, nýbrž dohoda o odzbrojení by byla nejprůkaznějším dokladem opravdového úsilí o mírové uspořádání. V duchu svého skepticky konzervativního přesvědčení čtenářům listu prozradil, že od dob považovaných jeho současníky za barbarský středověk neučinilo lidstvo v tomto směru žádný pokrok, a pokud došlo k určitému vývoji, tak dle jeho mínění spíše špatným směrem. I tak ale považuje uspořádání konference za smysluplné, pokud bude v jejím průběhu dosaženo

⁸¹⁸ Berliner Tageblatt 1.6.1907

shody nad třebas jen malými kroky, které povedou ke zmírnění utrpení civilního obyvatelstva i zraněných vojáků.

Bývalý ministr našel uplatnění nejen v soudcovském taláru. Jakožto člen panské sněmovny říšské rady ještě vystřídal vedení několika výborů. Ministerská zkušenost se přitom ukázala být k nezaplacení – Schönborn mohl se svými vědomostmi a znalostí byrokratické praxe o to účinněji vstupovat do legislativního procesu, byť ve stylu jemu vlastním, tedy ve znamení snahy o dosažení kompromisu. Přitom si udržoval přehled o politické situaci a dle dostupných svědectví nebyl ani bez řečnického talentu.⁸¹⁹ Jeho pozornost upoutala nyní především zahraniční politika. Slepá a výlučná orientace na Německo u něj nenacházela podporu, logicky se obával přílišného vlivu Berlína na vídeňský kabinet. V souvislosti s návštěvou německých vojenských jednotek ve Vídni, kterou část tisku oslavovala jako „rodinný svátek“ sbratřených národů, apeloval na zdravý rozum a upozornil na netaktnost takového kroku vůči těm obyvatelům monarchie, kteří slouží věrně v rakouské armádě a zároveň se hrdě hlásí k jiné než německé národnosti.⁸²⁰ Bismarckův *Kulturkampf* navíc Bedřicha Schönborna naplňoval obavami o osudy německých katolíků. Proto nás nepřekvapí jeho odsouzení pangermánských idejí a Schönererova hesla *Los von Rom*.

Jako člen delegace říšské rady na budapešťském zasedání v květnu 1902 rovněž zdůraznil, že Rakousko se rozhodně nemusí před Německem stydět ani co do úrovně svého právního řádu. Tak např. ve sféře sociálního zákonodárství, na jehož vyspělosti si Německo tak zakládalo, měla habsburská monarchie dle Schönbornova přesvědčení alespoň zpočátku navrch. Konsekventně v souladu se svým pohledem na rakousko-německé vztahy sice podporoval zachování Trojspolku, ale zároveň požadoval i sblížení s Francií a Ruskem. Za skutečného protivníka (sic!) a konkurenta zájmů evropských mocností považoval Spojené státy americké, které dle něj navíc představovaly šířitele nebezpečných republikánských tendencí. Upozorňoval přitom na jejich rostoucí politickou a hospodářskou sílu.

⁸¹⁹ Srov. svědectví Karla hr. Lanckoronského, *Einiges zur Charakteristik des Grafen Friedrich Schönborn*, jež bylo publikováno krátce po Schönbornově skonu v rakouském tisku (NA Praha, fond Sbirka Schönborn, inv.č. 52, karton 1).

⁸²⁰ Stenographisches Protokoll. Delegation des Reichsrathes. XXXVIII. Session. 4. Sitzung. Budapest am 28.5. 1902, s. 152-154, 156.

Samostatná zahraniční politika habsburské monarchie vyžadovala, aby Rakousko-uherská říše byla konsolidovaným a vnitřními sváry nezmítaným útvarem. Bedřich Schönborn byl sice z dřívějšíka znám svým negativním postojem k dualistickému uspořádání poměrů, ale reálnou situaci musel ve funkci ministra spravedlnosti nejen respektovat, ale také obhajovat. Za nejvhodnější strategii pro udržení *statu quo* považoval rezistenci vůči uherským snahám o další rozměňování pravomocí úřadů a institucí společných pro obě poloviny monarchie. Tento postoj rezonoval v jeho veřejných vystoupeních. Na již zmíněném budapešťském zasedání společných delegací zastupitelských sborů Předlitavska a Zalitavska proto vystoupil proti požadavku části uherského sněmu na zřízení vlastní armády a rozpuštění fungující celní unie. Též se postavil za zachování němčiny jako jednotného jazyka armádního velení.⁸²¹

Nejen aktuální, ale vskutku štěpnou otázkou posledních let existence Rakousko-Uherska se stala demokratizace politického života v monarchii a s tím související snahy o uzákonění všeobecného a rovného hlasovacího práva v „královstvích a zemích na říšské radě zastoupených.“ Bedřich Schönborn tu před námi opět vystupuje jako kompromisní politik, který obhajuje *status quo*, ale nehodlá sehrávat roli Dona Quijota. Zatímco v rozpravě vedené v roce 1905 o Gautschově volební reformě zastával negativní stanovisko, následující rok již Beckův návrh⁸²² volebního řádu akceptoval.⁸²³

Hlubší sondu do zákulisí jeho rozhodování v tom či onom případě nám sice torzovitost archivního materiálu nedovoluje, nicméně nápodědu k vysvětlení důvodů změny jeho postojů nacházíme ve stručném projevu, s nímž Schönborn vstoupil do dlouhé diskuse vedené nad druhým návrhem volební reformy v prosinci r. 1906 na půdě panské sněmovny. Pro politického realistu konzervativního smýšlení není souhlas se zavedením rovného volebního práva do poslanecké sněmovny říšské rady vysněným přáním, spíše projevem resignace, spojené s vědomím, že ani sebelepší volební reforma nepomůže tam, kde vládne obstrukce a neschopnost shodnout se na věcných řešeních problémů. Přiznává se, že „čistě teoreticky“ patří spíše k těm, kteří myšlenku všeobecného, rovného a přímého hlasovacího práva odmítají. Co jej tedy přimělo k tomu,

⁸²¹ Ibidem, s. 155.

⁸²² Návrh předložila Beckova vláda, na zpracování se rozhodujícím zůsobem podílel profesor Lammasch.

⁸²³ Das Vaterland 21.12.1907

aby stál na opačné straně a hlasoval pro zmíněnou předlohu, když se mu nelíbí ani pouhá dvě kritéria (zmiňuje věk a bezúhonnost) pro připuštění k volebnímu právu?

Nad „vnitřními momenty“ prý u něj v danou chvíli převážily „momenty vnější“ nesené úvahou, že podstatou politického jednání je učinit to, co je v danou chvíli správné a nezbytné. Rovné volební právo je dle Bedřicha Schönborna ve velkých evropských kulturních státech na vítězném pochodu a je jen otázkou času, kdy ovládne i rakouské poměry. Není tedy třeba kvůli věci, která je v podstatě rozhodnuta předem, ztrácet čas a nechat situaci zbytečně vyhrotit. I když sám si autora vládní předlohy, dvorního rady Lammasche, osobně váží, považuje za lepší belgickou úpravu volebního systému. Osobně by také preferoval vyšší věkovou hranici i vazbu volebního práva na plně vykonanou vojenskou službu. Odpovědnost v této věci ale padá na hlavu vlády, která ponese důsledky svého jednání.⁸²⁴ Schönbornovo vystupování vyvolalo kritiku – Ernst Plener ve svých vzpomínkách píše o nejistotě, která byla na bývalém ministru spravedlnosti patrná a která vynikla zvláště ve srovnání s vystoupením Jindřicha Clama, synovce někdejšího předáka konzervativní šlechty.⁸²⁵

V následující části svého projevu reagoval hrabě Bedřich na výrok knížete Auersperga, podle něhož minulé vlády svými kroky úmyslně poštvávaly národy Rakouska proti sobě. Toto tvrzení Schönborn, upomínaje na své zkušenosti z ministerské funkce, rozhodně odmítl. Veškeré snahy o národnostní vyrovnání byly podle něj vedeny upřímnou snahou po dosažení národnostního smíru v monarchii. Jinou věcí zůstává - a zde vzpomíná i na svůj díl odpovědnosti za události roku 1890 - nešťastná volba prostředků při realizaci bohulibého cíle. Schönborn se při této příležitosti vyznal z přesvědčení, že odtržení obyvatel jednotlivých zemí monarchie od sebe na základě národnostního principu, jak se nově objevilo i ve federalistických plánech Aurela von Popovici, nepovede k vyřešení národnostní otázky Rakouska. Vyrovnání má jistě být realizováno, ale v rámci korunních zemí a nikoli jejich roztržením na národnostní ostrovy. Tento způsob nového - čistě národnostními hranicemi strukturovaného - uspořádání Rakouska by zmíněné problémy nevyřešil, ba naopak by situaci zhoršil. Provincie vytvořené na základě realizovaného národnostního rozdělení by totiž v touze posílit své

⁸²⁴ Stenographisches Protokoll. Herrenhaus. XVII. Session. 66. Sitzung, am 21. Dezember 1906, s. 1449-1452.

⁸²⁵ Erinnerungen von Ernst Plener. Dritter Band, Stuttgart-Leipzig 1921, s. 372-373.

postavení v monarchii mohly podlehnout pokušení hledat spojence v zahraničí, přičemž konce takovýchto pokusů lze snadno dohlédnout. Namísto federace se soupeřníky ze své bývalé korunní země by raději vstupovaly do svazku se svými soukmenovci mimo dnešní hranice Rakouska.⁸²⁶

Vystoupením k otázce volebního práva potvrdil stárnoucí politik kontinuitu svých myšlenek s představami, které kdysi vtělil do brožury *Böhmen und Oesterreich*. Nikoli národnostní princip, ale státoprávní hledisko musí být rozhodujícím kritériem. Jako by tímto prohlášením v posledních měsících svého života⁸²⁷ potvrzoval politické krédo, s nímž kdysi vstupoval do veřejného dění v monarchii. Jako by tušil, že opatrnické lavírování v ministerské funkci a mnohé ústupky, které učinil, přinesou výčitky z oportunismu a časté změny názorů. Však také vzpomínka v Czeditových pamětech, podle nichž na něj Schönborn působil dojem člověka, kterému „v mnoha ohledech nešlo odepřít vážnost přesvědčení“, dělá dojem pouze velmi skromné obhajoby.⁸²⁸

Nalezla by se tedy pro pragmatického konzervativce Bedřicha Schönborna témata, u nichž přizpůsobení době muselo ustoupit osobnímu postoji? Ve zmíněném parlamentním projevu z roku 1906, proneseném u příležitosti projednávání reformy volebního práva, limity politického realismu Schönborn vyjmenoval. Neměnné konstanty jeho politického kréda souvisely s posledním opěrným bodem, který pragmatickému konzervativci v prudce se měnících rakouských poměrech zůstával, s jeho vnitřně pevně ukotveným přesvědčením hluboce věřícího katolíka.

⁸²⁶ Ibidem, s. 1453.

⁸²⁷ Hrabě Bedřich, který trpěl arteriosklerózou, začátkem listopadu roku 1907 přesídlil z venkovského sídla v Neuwaldegg u Vídně do centra města (Innere Stadt, Tuchlauben 13). I přes zhoršující se zdravotní stav se snažil nadále nezanedbávat jednání panské sněmovny říšské rady. Ve středu 18. prosince přišel okolo dvanácté hodiny na sněmovní schůzi, ale již okolo paté hodiny se mu udělalo nevolno a musel odejít domů. Lékař panské sněmovny dr. Pokorný jej vyšetřil a zjistil, že hrabě trpí horečkou. Nařídil tedy klid na lůžku. Při podrobnějším vyšetření však vyšlo najevo, že vedle zápalu plic došlo i k silnému zhoršení stavu srdečního svalu. V pátek večer se zdravotní stav nemocného poněkud stabilizoval, ale následujícího dne, v sobotu 21. prosince roku 1907, poté, co byl zaopatřen posledním pomazáním od faráře svatopetrského kostela, Bedřich Schönborn ve Vídni umírá. Dále srov. nekrolog ve *Fremden-Blattu* 21.12.1907.

⁸²⁸ A. Frhr. von Czedit, c.d., I, s. 354.

VI.3. Křesťanská sociální nauka a otázka církevní autonomie

Rakouský „kulturní boj“, jakkoli výrazně klidněji probíhající než jeho bádenská⁸²⁹ a zejména později Bismarckova pruská, resp. říšskoněmecká obdoba⁸³⁰, náleží k předním kapitolám dějin střetu liberálního centralismu s konzervativním autonomismem. Nelze jej vnímat odděleně od procesu posilování papežské autority na jedné a souběžně probíhajícího nastolování státní omipotence na druhé straně, přičemž uměřená, až odmítavá pozice rozhodující části biskupů z rakouské i uherské části monarchie vůči prosazování papežské infalibility dost možná přispěla k relativně hladkému průběhu utváření nového vztahu mezi státem a církví v habsburské monarchii. Jiným relevantním faktorem, který může posloužit pro vysvětlení mírnějšího průběhu rakouského *Kulturkampfu*, je také skutečnost, že idea nedělené národní loajality, která se nemusí poměřovat s jinými identitami (v daném případě nadnárodní a univerzální katolické pospolitosti)⁸³¹, nemohla disponovat v realitě mnohonárodnostního státu v čele s osobně zbožným císařem dostatečně průraznou silou.

Nemá cenu si ovšem zastírat skutečnost, že i v tomto případě se nakonec vítězně prosadila liberálně-etatistická vize konfesního uspořádání. Konzervativním autonomistům, mezi nimiž nacházíme i Bedřicha Schönborna, se nicméně podařilo v praktickém životě dosáhnout významných ústupků pro postavení katolické církve při souběžném zakotvení náboženské rovnoprávnosti všech státem uznaných vyznání. Na rozdíl od uherského „kulturního boje“, jehož kulminační fáze je spojena s 90. léty 19. století a který ostatně ve své intenzitě také „zaostával“ za pruským vzorem, se v Předlitavsku podařilo uhájit mj. platnost církevního sňatku i církevní vedení veřejných matrik stejně jako církvi principiálně přátelskou interpretaci norem rakouského konfesního práva.⁸³²

⁸²⁹ Podrobně srov. J.Becker, *Liberaler Staat und Kirche in der Ära von Reichsgründung und Kulturkampf. Geschichte und Strukturen ihres Verhältnisses un Baden 1860-1876*. Mainz 1973.

⁸³⁰ Dosud nejpodrobněji jednotlivé etapy kulturního boje zkoumali z katolického úhlu pohledu J.B. Kießling ve svém třísvazkovém díle *Geschichte des Kulturkampfes im Deutschen Reiche*. Freiburg im Breisgau 1911-1916, a G. Goyau ve čtyřsvazkovém pojednání *Bismarck et l'Église. Le Kulturkampf 1870-1887*. Paris 1911-1913. Přehledovou edici relevantních právních předpisů a dokumentů kulturního boje v Bádensku, Prusku a Německé říši sestavil R. Lill (Hg.), *Der Kulturkampf*. Paderborn – München – Wien – Zürich 1997. Navázal tak na starší vydání úředních záznamů a korespondence z pera A. Constabel (Hg.), *Die Vorgeschichte des Kulturkampfes*. Berlin 1956.

⁸³¹ Tento aspekt kulturního boje zkoumá H.W.Smith, *German Nationalism and Religious Conflict. Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*. Princeton 1995, zvl. s. 19nn.

⁸³² M. Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn*. Graz 1967, s. 106nn.

Vrat'me se však do padesátých let 19. století. Katolická církev, které se podařilo v roce 1848 shodit svírající krunýř státního dozoru, mohla profitovat z pozice společensky vážené síly, k níž se hlásila naprostá většina obyvatelstva monarchie, a která tudíž mohla sehrávat roli společensky integrujícího a protirevolučního faktoru, což musela uznat i pragmatická Bachova administrativa. Právě proto se mohl jedinému reprezentantu konzervativního autonomismu ve vládě, hraběti Lvu Thunovi, zdařit husarský kousek v podobě sjednání smlouvy se Svatým stolcem. Tento krok byl usnadněn dvěma faktory, které mohli rakouští konzervativci vnímat pozitivně. Rok 1848 uvolnil některá svazující pouta minulosti, avšak liberální psaná ústava obsahující prvky konzervativcům cizího rovnostářství pozbyla v roce 1851 silvestrovskými patenty platnosti. Císař navíc nařízeními z dubna 1850 zrušil *placetum regium*, biskupům garantoval výkon jurisdikce nad klérem a církvi svěřil dohled nad správou školských záležitostí.

Výsledná jednání ve Vídni trvající od června do srpna 1855 vedla k podpisu konkordátu dne 18.8.1855 – je příznačné, že za rakouskou stranu jej podepisoval vídeňský arcibiskup Joseph Othmar Rauscher. Po ratifikaci byl konkordát vyhlášen v Rakousku formou státního zákona.⁸³³ Není zajisté účelem tohoto pojednání podrobně analyzovat ustanovení konkordátu, což je ostatně úkol, jehož se se ctí chopila rakouská historiografie,⁸³⁴ nicméně je třeba charakterizovat ustanovení, která nejlépe vyjadřovala autonomní status Církve. Na rozdíl od úpravy územní samosprávy se totiž v případě církevní autonomie podařilo dosáhnout v rámci zájmové samosprávy situace, která se v tomto dílčím aspektu blížila ideální představě „pravého *selfgovernmentu*“.

Konkordát, v němž mohl být spatřován „symbol celkového směřování státního zřízení“⁸³⁵, potvrdil právo volné komunikace církevních autorit s Římem (čl. 2), právo ordinářů spravovat svobodně církevní záležitosti (čl. 3-4) i dohled nad vzdělávacím systémem tak, aby při výchově katolické mládeže nedošlo v žádném předmětu výuky k čemukoliv, co by odporovalo katolické víře a mravní čistotě (čl. 2-5). K výuce na

⁸³³ Jednalo se o č. 195/1855 říš. zák. z 5.11.1855.

⁸³⁴ Zejm. M. von Hussarek, Die Verhandlungen des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechtes. In: Archiv für österreichische Geschichte 112/1932, s. 447-811, a E. Weinzierl-Fischer, Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933. Wien 1960.

⁸³⁵ M. von Hussarek, Die Krise und die Lösung des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechtes. In: Archiv für österreichische Geschichte 112/1932, s. 211-480, zde s. 258.

gymnáziích určených pro katolickou mládež měli být připuštěni pouze katolíci (čl. 7), přičemž čl. 8 zřizoval vrchní dohled Církve nad učitelským sborem na školách pro katolickou mládež. Článek 9 umožňoval spolupráci církve a státu při dozoru nad knižní produkcí a článek 10 stanovoval církevní jurisdikci ve věcech duchovních i manželských, přičemž ve sféře patronátního práva a v trestních záležitostech byla pravomoc rozdělena mezi světskou a církevní moc (čl. 12 a 14). Na druhé straně konkordát prikazoval řešení světských záležitostí duchovních (vlastnická práva, dědictví a závazky) světským soudům. Patronátní práva, světské právní vztahy kleriků a jejich trestní odpovědnost řešily čl. 12-14. Imunita kostelů byla zaručena článkem 15, na který navazovalo ustanovení garantující ochranu Církve před blasfemií. Režimu státní církevní výsosti, který se vyznačoval silně etatistickými rysy, se muselo zvláště protivit omezení nominančního práva panovníka ve vztahu k ustavování biskupů, které obsahoval článek 19. Panovník se při svém výběru „měl obsloužit“ radou biskupů z příslušné církevní provincie. Na druhé straně se ovšem biskupové před nástupem úřadu zavazovali slibem „poslušnosti a věrnosti“ panovníkovi (čl. 20). Kompromisní povahu měla ustanovení dotýkající se aplikace patronátních práv (srov. čl. 22 či 26). Duchovní měli zaručeno právo volně nakládat se svým dědictvím (čl. 21) a rovněž působení řádů a kongregací nepodléhalo již žádným omezením. (čl. 28). Navazující ustanovení obsahovala velkorysé garance respektu k nabývání a správě církevního majetku⁸³⁶.

Dosud nedostatečně byla v literatuře zohledněna skutečnost, že konkordát se v řadě případů odvolával na ustanovení kanonického práva (popř. závěry tridentského koncilu), čímž výslovně a na smluvní bázi aproboval platnost církevního práva na rakouském území. Právě tento moment byl nejžhavějším předmětem kritiky ze strany liberálních centralistů, kteří hodlali prosadit režim státní církevní výsosti namísto panujícího smluvního modelu. Pozoruhodné souznění liberálů odmítajících propojení státní a církevní moci s etatistickým přístupem požadujícím státní ingerenci do církevního života bylo důsledkem skutečnosti, že fronta odpůrců konkordátu se rekrutovala především z řad dědiců josefinistického přístupu ke konfesním záležitostem. Ti záhy začali veřejně vystupovat proti smlouvě mezi rakouským císařstvím a Svatým stolcem –

⁸³⁶ Srov. dikci úvodního ustanovení čl. 29: „Die Kirche wird berechtigt seyn, neue Besitzungen auf jede gesetzliche Weise frei zu erwerben, und ihr Eigenthum wird hinsichtlich alles Dessen, was sie gegenwärtig besitzt oder in Zukunft erwirbt, unverletzlich verbleiben.“

začasté cestou v zahraničí tištěných brožur.⁸³⁷ Skutečná povaha Bachova režimu vystupuje však na povrch zejména z faktu, že policejní ministr Johann Franz Kempen, sám srdcem josefinista, konzervativcům účinně a aktivně oponoval. Kempen neváhal proti klerikální straně ostře vystupovat a liberální kritiku smlouvy v rakouském tisku stavěl pod svá ochranná křídla, ba dokonce ji dle Karla Vocelky protěžoval.⁸³⁸ I z těchto momentů vycházel nesmiřitelný postoj Clam-Martinice a jeho nejbližších proti Bachovu režimu, který krystalizoval závěrem padesátých let 19. století.

V zásadě publicistická kritika konkordátu nemohla mít samozřejmě potřebný vliv na charakter právní regulace, navíc za situace, kdy panovala jakási rovnováha mezi hlasem stoupenců a odpůrců smluvního uspořádání, ba dokonce se zdálo, že stoupenci konkordátu mají početní převahu, a jejich stanovisko má co do sledovaného cíle na rozdíl od protistrany jasné kontury.⁸³⁹ Žádanou municí vložila liberálům do rukou až prosincová ústava, dokument, který mohl i liberální list *Die Presse* na rozdíl od Schmerlingova „zdánlivého liberalismu“ vychválit coby projev „pravého, solidního konstitucionalismu.“⁸⁴⁰ Co pro jednu stranu sporu představovalo tragedii, bylo pochopitelně pro druhé požehnáním. Státní zákon č. 142/1867 říšského zákoníku z 21.12.1867 upravující všeobecná práva státních občanů zakotvil nejen zásadu rovnosti občanů před zákonem (čl. 2) a rovné právo v přístupu k veřejným úřadům (čl. 3), ale také v čl. 14-16 zaručil rovné požívání občanských a politických práv bez ohledu na vyznání, podřídil všechny církve všeobecným státním zákonům a vrchní dohled nad školským a vzdělávacím systémem přisoudil státu. V říšské radě zcela vážně projednávané varianty zakotvení obligatorního civilního sňatku a zrušení jezuitů a redemptoristů nenašly většinového souhlasu, avšak dokumentují rozjitřené emoce rakouských liberálů.

Centralistická idea rakouské ústavnosti nezpochybňovala jenom státoprávní integritu korunních zemí, ale také historickým vývojem vykrystalizovavší různorodost postavení veřejnoprávních korporací. Čeští aristokratičtí toryové zde byli tou politickou

⁸³⁷ Srov. dále E. Weinzierl-Fischer, Das Konkordat von 1855 im Urteil der Zeitgenossen. In: Religion, Wissenschaft, Kultur 7/1956, s. 121-131.

⁸³⁸ K. Vocelka, Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868. Wien 1978, s. 32. Dále také A. Wandruszka, Geschichte einer Zeitung. Das Schicksal der „Presse“ und der „Neuen Freien Presse“ von 1848 zur zweiten Republik. Wien 1958, s. 50.

⁸³⁹ K. Vocelka, Verfassung..., s. 36nn.

⁸⁴⁰ Die Presse 16.1.1868

silou, která dokázala vnímat státoprávní situaci v celé její komplexitě a nesoustředila se na kritiku vybraných aspektů centralistického ústavního zřízení, nýbrž na zpochybnění legitimacy nastupujícího řádu jako celku. Dědici rakouského josefinismu totiž hodlali využít prosincové ústavy k útoku na konkordát, který měl být buď zrušen nebo alespoň revidován. Rakouští biskupové včas vycítili hrozící nebezpečí a ještě před přijetím prosincové ústavy požádali v říjnu 1867 panovníka, aby vzal konkordát pod svou osobní ochranu. Zdá se však, že jejich iniciativa přišla pozdě. Eugen von Mühlfeld, přední osobnost antiklerikálního proudu v poslanecké sněmovně říšské rady, ostatně již 17. června 1867 předložil návrh na vypracování nového konfesního zákona.

Jeho iniciativy se záhy chopil Eduard von Herbst, jehož podnětu na vypracování zákonů upravujících manželské věci, školskou správu a regulaci mezikonfesních vztahů, tedy návrhu na přímou zákonnou revizi smluvních ujednání konkordátu⁸⁴¹, se ujal speciální výbor poslanecké sněmovny. Nepřítomnost českých toryů na říšské radě se v tomto momentu ukázala taktickou chybou – konzervativní strana byla od počátku výrazně slabší a její vedení v dané kauze spočívalo v rukou tyrolských poslanců.

Liberální vláda se nicméně pokoušela zažehnat hrozící spor cestou vyjednávání s Římem. Na scénu v tuto chvíli vystupuje náš starý známý Joseph Alexander von Hübner, jehož insinuace na přelomu 50. a 60. let zhatily Clamovy (nejenom kariérní) vyhlídky v ústředních orgánech státní správy. Jakožto rakouský velvyslanec u Svatého stolce měl být nyní nápomocen v jednáních o revizi konkordátu s Římem. Ve věcech vyznání konzervativní Hübner však odmítl hrát roli poslušného vykonavatele vůle liberálního Beustova ministerstva na cestě k odvolání konkordátu, jednání spíše blokoval a nakonec raději resignoval.⁸⁴² Ani při výběru jeho nástupce neměl Beust šťastnou ruku – hrabě Albert Crivelli, s nímž se zpočátku v náhledech na věc shodoval, se během svého pobytu ve Vídni dostal pod vliv ultramontánního dámského kroužku⁸⁴³, jehož postoje – zdá se – předurčily Crivelliho následné vystupování před Svatým stolicí.

Josefinistům nyní došla trpělivost, a tak bylo slovy liberálního deníku *Neue Freie Presse* nezbytné proti římskému *non possumus* postavit rakouské *possumus*.⁸⁴⁴ Bez ohledu na

⁸⁴¹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes. IV. Session, Wien 1869, zde 17. Sitzung, s. 2.

⁸⁴² A. Hudal, Die österreichische Vatikanbotschaft 1806-1918. München 1952, s. 183nn.

⁸⁴³ Tuto zábavnou historku líčí sám Friedrich Ferdinand von Beust, Aus drei Viertel ..., II, s. 145.

⁸⁴⁴ Neue Freie Presse 10.1.1868

platnost konkordátu, jehož osud tak jako tak ležel výlučně v rukou exekutivy, postupoval zákonodárny sbor monarchie k faktickému prolomení některých jeho ustanovení. Jakkoli nejradikálnější Mühlfeldovy návrhy nenalezly většinovou podporu ve sněmovnách říšské rady, přesto hladké schválení tří Herbstových zákonů, které 25. května 1868 obdržely panovníkovu sankci, dokládá faktické momentální rozložení sil v monarchii.

Symptomatické je, že také v panské sněmovně byla konzervativní strana v menšině – její stanovisko ve věci podřízení manželských poměrů katolíků pod režim Všeobecného občanského zákoníku, upozorňující na rozpor návrhu s platnou smluvní úpravou, s dostatečnou dávkou odhodlání zastupoval hrabě Gustav Blome.⁸⁴⁵ Minimálně snaha o uchování právní čistoty vedla Alexandra Mensdorff-Pouilly k požadavku na odročení jednání do doby, než vláda panskou sněmovnu obeznámí, jak budou vedena jednání se Svatým stolicí.⁸⁴⁶ Mensdorffův podnět – ač procesní povahy – směřoval stejným směrem jako Blomeho iniciativa, tj. k zahájení jednání s Římem o případných změnách v textu konkordátu.

Přece jenom se však situace v panské sněmovně vyznačovala jedním pozoruhodným rysem – mezi vystupujícími řečníky převažovali stoupenci minoritního, konzervativního stanoviska. Mezi odpůrci prolomení konkordátu defilovali z řad českých a moravských aristokratů kardinál Bedřich Schwarzenberg, starohrabě Hugo Salm-Reifferscheidt a zejména hrabě Lev Thun, který ve své řeči poukázal na skutečnost, že změny v manželském právu nejsou zaváděny z praktické potřeby reformy, ale jsou vedeny ideologickou pohnutkou směřující ku svržení konkordátu.⁸⁴⁷ Z konzervativní strany zde bylo začasť argumentováno neblahým dědictvím josefinismu, a to výrazně častěji než v poslanecké sněmovně, která se více soustředila na diskusi o dopadu a významu ústavně garantovaných liberálních principů.⁸⁴⁸

Při závěrečném hlasování se ovšem ukázalo, že aristokratická „fronda“ zde na rozdíl od otázky vyčlenění velkostatku z obecního rámce nebude vystupovat jednotně. Na straně liberálů, popř. josefinistů nalézáme i jméno Althannů, Auerspergů, Hartigů, Khevenhüllerů, Kinských, Liechtensteinů, Trauttmansdorffů a Waldsteinů, zatímco za

⁸⁴⁵ Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes. IV. Session, Wien 1869, s. 514-520.

⁸⁴⁶ Ibidem, s. 520.

⁸⁴⁷ Ibidem, s. 572.

⁸⁴⁸ K. Vocelka, *Verfassung...*, s. 84.

konzervativní stanovisko se postavili příslušníci rodu Buquoyů, Fürstenbergů, Salmů, Schönbornů, Schönburgů, Schwarzenbergů, Thunů a také Rudolf z Vrbna či Alfred Windisch-Graetz.⁸⁴⁹ Pro odročení věci nakonec hlasovalo jen 45 členů panské sněmovny (proti 65), přičemž kritickou zprávu minority podpořilo následně pouze 34 (proti 69) pairů. Jistě významným faktorem pro vítězství liberálních etatistů byl relativně vysoký podíl nově (tj. roku 1867) jmenovaných členů sněmovny. Tři čtvrtiny nových členů se postavily proti uznání přednosti konkordátu.⁸⁵⁰

Při projednávání druhého a třetího zákona z balíku nové konfesně-právní legislativy se již projevila určitá resignace konzervativní menšiny v panské sněmovně. Ta se v podstatě smířila s reálnou situací a kromě několika pozměňovacích návrhů nevystoupila s tak vycizelovaným stanoviskem jako v předchozím případě úpravy manželského práva. U školského zákona pouze předložila návrh na stažení a přepracování předlohy a v případě návrhu zákona o mezikonfesních vztazích nebylo předloženo žádné separátní votum minority.⁸⁵¹

Konkordát zatím zůstal formálně v platnosti, jakkoli klíčová regulace manželského práva a vzdělávání byla z jeho dosahu vyňata. První z uvedených norem, zákon č. 47/1868 říš. zák., obnovoval platnost Všeobecného občanského zákoníku pro úpravu manželského vztahu katolíků včetně zakotvení pravomoci světských soudů v těchto věcech. Taktéž zaváděl tzv. nouzový civilní sňatek. Školský zákon přisuzoval v souladu s prosincovou ústavou vrchní dozor nad fungováním vzdělávacího a školského systému státu, přičemž církve nemohly ovlivňovat náplň výuky s výjimkou náboženského vzdělávání. Interkonfesní vztahy řešící zákon č. 49/1868 říš. zák. upravoval náboženské aspekty výchovy dětí, přestupy mezi vyznáními, pohřby, průběh církevních slavností či svěcení neděle. Prováděcí školský zákon, tzv. *Reichsvolksschulgesetz* z 14. května 1869, pak jasně vyjadřoval pravou, etatistickou podobu nové legislativy, když utvrdil centralistickou podobu vzdělávacího systému v Rakousku, jejímiž podstatnými prvky bylo zakotvení vyučovací povinnosti včetně obligatorní osnovy výuky a regulace právních vztahů učitelů, nositelů veřejného úřadu přístupného bez rozdílu vyznání.

⁸⁴⁹ Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes. IV. Session, Wien 1869, s. 609n.

⁸⁵⁰ K. Vocelka, *Verfassung...*, s. 81.

⁸⁵¹ Stenographische Protokolle des Herrenhauses des Reichsrathes. IV. Session, Wien 1869, s. 854-855.

Takzvané květnové zákonodárství vycházející z legální teorie, jejíž definitivní vítězství zpečetilo následné vypovězení konkordátu v roce 1870⁸⁵² a pro naši linii výkladu již v zásadě nepodstatné zákony přijaté návazně v roce 1874⁸⁵³, znamenalo další z porážek konzervativní strany, jejíž představa o organickém *selfgovernmentu* utrpěla rány, z nichž se autentický konzervatismus již nemohl vzpamatovat. Faktické potvrzení v prosincové ústavě zakotvených principů liberálního konstitucionalismu nedávalo šanci na prosazení zásadních změn ústavněprávního charakteru. Jaké nástroje za této situace v rukou konzervativcům zůstaly? Tím nejsilnějším se obdobně jako v případě obecní samosprávy stala samotná životní realita a každodenní praxe. Stejně jako v případě venkovských obcí zůstal velkostatek relevantním politickým faktorem, tak i v případě nového konfesního zákonodárství se ukázalo, že nahrazení konkordátu rakouským zákonodárstvím nezmění zažité zvyky převážně katolického obyvatelstva.

Významným faktorem konsolidace poměrů byla Taaffeho vláda, nesená mj. hlasy přesvědčených katolických konzervativců.⁸⁵⁴ Trpělivý ale zásadový postoj se projevoval i v přístupu Bedřicha Schönborna, aktivního člena Katolicko-politické jednoty pro Království české, který po hraběti Františku Thunovi navíc jistý čas předsedal Spolku pro dostavbu svatovítské katedrály.⁸⁵⁵ Stranou naší pozornosti by neměla zůstat publikace *Wirkungen der Neuschule*, vydaná v Praze roku 1880. Ta spatřila světlo světa již v době platnosti nového liberálního zákonodárství.⁸⁵⁶ Schönborn se v ní vyjadřuje k právní situaci, kterou patrně nelze změnit, ale lze s ní pracovat tak, aby výklad platné normy v co

⁸⁵² Formálně vzato dle rakouské strany dala podnět k odstranění konkordátu katolická církev. Vídeňská liberální vláda tak mohla konstatovat stav neplatnosti konkordátu za situace, kdy Svatý stolec vyhlášením nového dogmatu o papežské neomylnosti v červenci 1870 sám zrušil jeho platnost.

⁸⁵³ Jednalo se o tři zákony zaplňující bílá místa vzniklá vypovězením smlouvy se Svatým stolicem a obsahující úpravu vnějších vztahů církve katolické, příspěvky do náboženského fondu a uznávání náboženských společností. Nejkontroverznější tzv. klášterní zákon nakonec nebyl snkcionován panovníkem, obligatorní civilní sňatek odmítla již panská sněmovna. Leitmotivem nové úpravy ze sedmdesátých let nebyla odluka státu do církve, nýbrž v duchu josefinistické tradice prodloužení ruky státního dohledu skrze církevní rameno.

⁸⁵⁴ Ani Taaffeho kabinet ovšem nebyl ve stavu, kdy by proti liberálům mohl ve sněmovně prosadit významnější revizi konfesního zákonodárství – k úsilí Aloise Liechtensteina o novelu školského zákona srov. R. Charmatz, *Österreichs innere Geschichte. II. Teil: Der Kampf der Nationen*. Leipzig – Berlin 1918, s. 75nn.

⁸⁵⁵ Dále *Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog*. Bd. XII/1909, s. 36-43, zde s. 38, a *Ein Spaziergang durch Prag. Vortrag, gehalten am ersten Gesellschaftsabend österr. Kunstfreunde*, 5. Dezember 1905, von Friedrich Grafen Schönborn. Wien s.d.

⁸⁵⁶ K. Vocelka, *Verfassung...*, s. 11.

nejširší míře respektoval požadavek po materiální stránce sice umenšené, avšak nikoli zlikvidované církevní autonomie.

Brožura byla sama o sobě postavena na velmi racionální metodice – namísto úvah a osočování analyzovala stížnosti, které se ozývaly z katolických kruhů a povýtce směřovaly proti důsledkům separace kléru od obecného školství tak, jak ji realizovaly liberální školské zákony z 25.5.1868 a 14.5.1869. Hrabě Schönborn empiricky vyvozoval závěry z ankety, kterou Katolicko-politická jednota pro Království české uspořádala. Podstatou ankety, která může badateli sloužit i k zachycení praktické podoby vztahu státu a církve ve školské oblasti a jejího vnímání v katolických kruzích⁸⁵⁷, bylo zaslání celkem 9 otázek na jednotlivé vikariáty Království českého. Dvě třetiny vikariátů na otázky, týkající se vztahu duchovních a učitelů resp. na snahy omezovat katolickou výchovu žáků ze strany učitelů, reagovaly a příslušné odpovědi byly i s otázkami v brožuře publikovány. Duchovní správci považovali za největší problém spíše než dosti řídké ustanovování nekatolických (tj. protestantských a židovských) učitelů obsazování učitelských míst nábožensky indiferentními nebo církvi nepřátelskými osobami, které mají na děti negativní vliv. Vikáři upozorňovali na případy odstraňování křucifixů ze tříd, omezování modliteb ve škole či jednotlivé případy zakazování „katolických pozdravů“. Samotné narušování vyučování náboženství nebylo většinou zaznamenáno. Závěry vyvozené Schönbornem z šetření situace jsou zároveň proloženy osobním pohledem člověka znalého úřední praxe. Hrabě Bedřich tak neváhá dodat, že na základě vlastních zkušeností s personálním obsazením ministerstva kultu a vyučování o resortu se nelze zaznamenaným jevům příliš podívat, poněvadž dle jeho názoru nedostatečná ustanovení školského zákona o náboženském charakteru výuky danou praxi v podstatě legalizují.

Sám Schönborn zastával i ve funkci moravského místodržitele „konkordátní“ přesvědčení, že žáci by měli být vychováváni učiteli, kteří sdílejí většinové náboženské přesvědčení. Tento svůj názor neváhal také veřejně prezentovat⁸⁵⁸, jakkoli jeho katolictví jinak rozhodně nebylo nikterak demonstrativní. Opatrný místodržitel, který se nechtěl ocitnout na mušce antiklerikálního tisku a vyvolat bouři ve sklenici vody, si dokonce

⁸⁵⁷ Zajímavý je i přehled katolických soukromých škol v jednotlivých vikariátech na s. 18 brožury.

⁸⁵⁸ Srov. Erziehungs- und Unterrichts-Zeitung des „Mähr.-schles. Correspondent“, Brünn 23.2.1883, a též Brünner Morgenpost z 20.10.1882.

nechal od ministerského předsedy Taaffeho posvětit účast na církevní oslavě, dotazovav se, zda jeho „wenn auch stumme Anwesenheit“ na papežské oslavě o velikonočním pondělí „die Regierung stören könnte.“ V takovém případě by se neváhal z účasti omluvit.⁸⁵⁹

Odměrování na lékarnických vahách, snaha o věrnost principům spojená s ochotou k vstřícným gestům mohla vést k jisté „nepřehlednosti“, kterou současníci ve vztahu k pragmatickému konzervativci mohli pocítovat. Přesto je možné konzervativní krédo v konfesních otázkách u hraběte Bedřicha svým způsobem rozklíčovat. Na jedné straně tak můžeme symbolicky položit jeho veřejnou podporu obnovení papežské suverenity nad Církevním státem, s níž předstoupil v roce 1893, a také ochotu stanout v čele Správního soudního dvora po odstoupení hraběte Belcrediho v roce 1895. Tehdy hrozilo riziko, že v čele soudu stane dosavadní místopředseda svobodný pán von Lemayer, přesvědčený liberál a spoluautor tzv. květnových zákonů, profesionální právník, ale také známý antiklerikál. Schönbornovi vzniklá situace ulehčila rozhodování, ačkoli sám mohl pocítovat osobní deficit spočívající v absenci zkušenosti s praxí soudce.⁸⁶⁰ Na druhé straně si bývalý ministr spravedlnosti vysloužil z klerikálního tábora kritiku za svou ochotu psát do vídeňských liberálních listů. Tento moment mu křesťanští sociálové neodpustili ani po smrti, jak dokládá nekrolog v *Reichspostu*: „Unangenehmes Aufsehen in katholischen Kreisen erregte es in den letzten Jahren, daß der Verstorbene allzuhäufig seine ausgezeichnete Feder jüdisch-liberalen Blättern zur Verfügung stellte.“⁸⁶¹

Pragmatický konzervatismus Bedřicha Schönborna můžeme tedy charakterizovat jako politickou pozici, kdy kompromisní osobní dispozici doprovází úsilí o zachování společenského řádu, založeného na respektu k pevné hierarchii hodnot vyplývající z křesťanské nauky či závazku loajality (např. věrnosti císaři), kterou předepisuje tradice či k níž vybízí svědomí. Vedle tohoto vyznání víry je jistě i otázka státoprávní, jakkoli důležitá, spíše věcí politického rozhodnutí než svědomí. V tomto ohledu tedy Schönborn skutečně ustupoval „silám pokroku“, netoužil bojovat s větrnými mlýny, a projevoval se tak coby politický realista. V podstatě již pevně zakotvené liberální zřízení 70. a 80. let

⁸⁵⁹ Dopis Bedřicha Schönborna Eduardu Taaffemu z 30. března 1888 editován v A. Skedl (Hg.), c.d., s. 448-449.

⁸⁶⁰ Heslo v *Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog*. Bd. XII/1909, s. 36-43, zde s. 41.

⁸⁶¹ *Reichspost* 22.12.1907

jinou opci než obhajobu *statu quo* ostatně těm konzervativcům, kteří nechtěli stát na okraji společenského dění, možná ani nenabízelo. Nebo se přece jenom nabízela jiná varianta, která v době rozšiřování volebního práva a demokratizace politického života v habsburské monarchii mohla oživit ethos politického konzervatismu novým impulsem?

VII. Příběh třetí: Jan Harrach a reformní konzervatismus 90.let - pokus o integraci národní myšlenky

VII.1. Politické zrání vlasteneckého aristokrata

Oproti Schönbornům a Clamům nemohla být v případě Jana Nepomuka Harracha vznášena z prostředí radikálněji naladěných národních liberálů výtky, že se jedná o potomka pobělohorské cizí šlechty. Vždyť Harrachové náleží ke starým českým rodům a jejich rodokmen je odvozován již od 13. století. Pro příslušnost k tzv. první společnosti nemohl být v 19. století překážkou ani vladický původ. Koneckonců povýšení do stavu panského se dočkali v Rakousku již v roce 1550, kdy jim byl propůjčen predikát svobodných pánů z Rohrau, dolnorakouského (a zčásti v historických Uhrách ležícího) panství s centrem na zámku nedaleko Vídně, který se nachází od r. 1524 až doposud ve vlastnictví rodiny.⁸⁶² O dva roky později, tj. roku 1552, byl Leonhart z Harachu povýšen do dědičného říšského stavu svobodných pánů. Vzestup rodu v 16. století doprovázelo nabytí uherského inkolátu a povýšení do českého panského stavu v roce 1577.

Mnohem zajímavější je ovšem skutečnost, že příznivý vývoj nenarušily ani pobělohorské události. Roku 1625 obdrželi Harrachové velký palatinát a od roku 1627 se mohli pyšnit příslušností k říšskému hraběcímu stavu. Zároveň získali v roce 1632 Brannou v Podkrkonoší, jež se stala centrem jejich majetkové expanze, která vyvrcholila příkoupem jilemnického panství v roce 1701. Tato doména v roce 1710 zahrnovala celkem 289 km² s 26 vesnicemi, městečkem Jilemnicí a přibližně 20.000 obyvateli.⁸⁶³ Prostřednictvím synů Karla Harracha (†1628) se rod rozdělil do dvou větví, z nichž větev jilemnická přežívá do dnešních dnů. Význačné a svým způsobem výjimečné postavení Harrachů mezi hraběcími rody dokládá i ojedinělé oprávnění užívat oslovení „Osvícenost“ namísto prostého hraběcího „Excellence“, které bylo Harrachům uděleno

⁸⁶² Pro návštěvníky zámku v Rohrau je jistě největším lákadlem slavná rodová obrazová galerie, dále viz aktuálně <http://harrach.nwy.at>. K dějinám panství a jeho držitelů srov. O. von Harrach, Rohrau. Geschichtliche Skizze der Grafschaft mit besonderer Rücksicht auf deren Besitzer. Wien 1906.

⁸⁶³ Ze tří českých velkostatků náležejících rodu byla právě Jilemnice nejrozsáhlejší – před prvorepublikovou pozemkovou reformou zahrnovala 13.814 hektarů, zatímco velkostatek Sadová se zámek Hrádek u Nechanic sestával z pozemků o výměře 6.545 hektarů a jihočeský velkostatek Strkov-Planá nad Lužnicí měl rozlohu pouhých 1.363 hektarů. Srov. R. Lustig – F. Světnička, Schematismus velkostatků v Čechách. Praha 1933, s. 332-335.

v roce 1829. Ozřejmuje se tím skutečnost, že věrnost trůnu a katolická konfese⁸⁶⁴ skýtalý starým domácím rodům za nových podmínek nadějně vyhlídky.

Oproti vrstevníkům téhož urozeného stavu se ale přesto mládí Jana Nepomuka Harracha trochu odlišovalo – hrabě, který se narodil 2.11.1828 ve Vídni⁸⁶⁵ Františku Arnoštu Harrachovi a Anně rozené princezně z Lobkovic, byl doslova obklopen vynikajícími českými učiteli. Do jisté míry se přitom jednalo o paradox. Celoživotní vášní Harrachova otce totiž bylo cestování – když opustil diplomatické služby, trávil většinu roku v cizině, a zejména v Itálii. Tím spíše ale dbal o to, aby si byl jeho prvorozený syn vědom vlastních kořenů a osvojil si oba jazyky své „užší vlasti“. Pozdější profesor pražské university Jan Erazim Vocel vzbudil v malém Janovi zájem o archeologii a českou historii. Harrachův životopisec Ferdinand Menčík dokládá, jak se v letech 1839 – 1843 pod Vocelovým vedením mladý hrabě zábavnou formou zdokonaloval ve znalosti českého jazyka. Ačkoli výuka probíhala v němčině, Vocel vzdělával Jana Nepomuka Harracha v gramatice slovanských jazyků.⁸⁶⁶ Nastudováním Klicperovy veselohry *Robovín čtverrohý* a jejím „uvedením“ ve vídeňském rodovém paláci Vocelovo angažmá⁸⁶⁷ skončilo, a na jeho místo na krátkou dobu přichází pozdější budějovický advokát Vendelín Grünwald. Tím, kdo Harrachovu výchovu převzal jako třetí v pořadí, byl další český vlastenec - Antonín Jaroslav Vrt'átko.

Až do své smrti v prosinci 1892 Vrt'átko svého žáka provázel radou a pomocí. Jelikož se těšil plné Harrachově důvěře, nebylo mu zatěžko nasměrovat společně s Vocelem a Františkem Cyrilem Kampelíkem hraběcí kroky do samé blízkosti českého národního programu. Tito muži napomohli učinit z přesvědčeného konzervativního šlechtice fakticky nejoddanějšího spojence staročechů v aristokratickém táboře, spojence, který upřímně převzal národní složku staročeského politického programu a snažil se ji

⁸⁶⁴ Vždyť právě Arnošta hraběte Harracha vybrala metropolitní kapitula v roce 1622 za pražského arcibiskupa. Papež Řehoř XV. volbu potvrdil, přičemž zanedlouho byl Harrach jmenován kardinálem. Jeho prozíravě nenásilná rekatolizační politika a usilovná snaha o konsolidaci duchovní správy v pobělohorských Čechách z něj učinily jednu z nejznámějších postav rodu. K němu dále F. Krásl, Arnošt hrabě Harrach. Praha 1886, a A. Catalano, Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách. Praha 2008.

⁸⁶⁵ Pokřtěn byl téhož dne přímo na faře u sv. Štěpána, jak dokládá zachovaný křestní list. AVA Wien, Gräfl. Harrach'sches Familienarchiv, karton 654.

⁸⁶⁶ Ferdinand Menčík, Slovanské vědomí Jana hr. Harracha. In: Osvěta 3/1913, s. 161-171, zde s. 161nn.

⁸⁶⁷ Svůj part si ve hře s malým Janem Harrachem sehráli i Adolf Schwarzenberg, Rudolf Kinský, Moric a Jiří Lobkovicové či Alexander Schönburg. Dále K. Adámek, Památce Jana Harracha. In: ČČH LXXXIV/1910, s. 353-361 a s. 434-439, zde s. 354.

spojit se svým konzervativním přesvědčením.⁸⁶⁸ Vrt'átko převzal chlapcovu výchovu v roce 1845 jako zkušený pedagog, který si ostruhy vysloužil učitelskou činností u barona Hildprandta na Blatné. Po celých šest let vedl výchovu Jana i jeho mladšího bratra Alfréda, a to v době dospívání a formování vlastních náhledů na politický život a společenskou realitu. Vedle cvičení v angličtině a francouzštině pochopitelně v první řadě zdůrazňoval znalost zemských jazyků Království českého.⁸⁶⁹

Janův otec patřil v letech čtyřicátých k politicky se angažujícím aristokratům – v předbřeznové době sledoval pokusy o reformu zemského zřízení a v roce 1848 se dokonce účastnil jednání Slovanského sněmu v Praze, kde jej doprovázel i syn Jan. Dvacetiletý mladík, který ukončil studia, v téže době vstupuje do armády a účastní se manévru k potlačení uherského povstání. Svého strýce Josefa knížete Lobkovice dokonce Jan Harrach doprovázel na diplomatické misi do Petrohradu, jejímž cílem bylo získat příslib ruské podpory před rozhodujícím střetem s odbojnými Maďary. Rozsáhlá slovanská země tehdy mladého hraběte zaujala, snad až uchvátila, jak dokládají kresby zachované v rodinné pozůstalosti ve Vídni.⁸⁷⁰ V armádě Jan Harrach sloužil až do roku 1856, kdy po neshodách se svým plukovníkem v hodnosti rytmistra husarského pluku⁸⁷¹ usuzuje, že by jej mohla více naplňovat civilní kariéra. Právě popis v cestovním pase vydaném 10. března 1856 tehdy ještě rytmistru Janu Harrachovi nám podává jeho charakteristiku jako vyššího hnědovlasého muže s oválným obličejem a hnědýma očima.⁸⁷²

Coby hospodář na nově zakoupeném statku Konárovice u Kutné Hory vstoupil hrabě 3. srpna 1856 do manželského svazku s českou šlechtičnou Marií Markétou Lobkovicovou, dcerou majitele zelčského velkostatku Jana Nepomuka Lobkovice. Oddací list zachovaný v rodové pozůstalosti dokládá, že svatební obřad proběhl v novoměstském kostele u svatého Jindřicha v Praze.⁸⁷³ Spokojené manželství⁸⁷⁴, z něhož vzešlo celkem 6

⁸⁶⁸ A. Valenta, *Politické dějiny českých zemí a habsburské monarchie 1848-1918*. Hradec Králové 2002, s. 141.

⁸⁶⁹ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 656.

⁸⁷⁰ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 665.

⁸⁷¹ Podrobná dokumentace Harrachovy vojenské kariéry se nachází v rodinné pozůstalosti: AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 665.

⁸⁷² AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 665.

⁸⁷³ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 654.

⁸⁷⁴ V osobní korespondenci z let 1856-1857 vystupuje choť Marie, s níž si dopisoval německy a

potomků, naplňovalo Harrachův život poklidným rytmem, jehož řád byl určován povinnostmi vlastníka později již poměrně rozsáhlého hospodářství. Zemědělské a související podnikání Harracha zjevně naplňovalo, přičemž roku 1863 bychom jej spatřili u zrodu rolnické školy vznikající na rodovém panství ve Stěžerech na Královéhradecku.⁸⁷⁵ Neváhal ani experimentovat – v Konárovicích nechal vysázet moruše a intenzivně se zabýval myšlenkou založení tabákových továren v jinak spíše chudém Podkrkonoší. Stranou jeho pozornosti nezůstávalo pochopitelně ani cukrovarnictví a sklářská výroba.⁸⁷⁶

Spolky a společnosti, jimž předsedal a na jejichž vedení se podílel, však nebyly čistě hospodářskými sdruženími, ale měly začasté vlastenecký přesah. To platí jak pro Hospodářskou jednotu kraje táborského, tak pro Českou hedvábnickou jednotu a Český spolek pro dovoz a přívoz. Na druhé straně si Harrach v tomto ohledu uchovával zdravou zdrženlivost – reprezentace zájmů zemědělského podnikání neměla kmeny Království českého rozdělovat a už vůbec neměla být jakýmsi podhoubím pro případný vznik agrární strany, jejíž formování jilemnický velkostatkář jednoznačně odmítal.⁸⁷⁷ Nečinilo mu tak pochopitelně problém stanout v osmdesátých letech v čele smíšeného česko-německého ovocnářského spolku v Čechách.⁸⁷⁸

České vlastenectví se u Harracha více projevovalo mimo praktickou sféru podnikání. Finančně podporoval stavbu Národního divadla⁸⁷⁹, stál v čele Jednoty pro dostavbu svatovítského chrámu, členství jej poutalo k literárnímu odboru Umělecké

francouzsky, jako „Engel meines Herzens“, „geliebtes Engerl“ popř. „einzige Freude meiner Seele“. K její potěše jsou Harrachem skládány básně, v listu z 29.5.1856 vzpomíná na krásné společné zážitky z pobytu na Konopišti („die glücklichsten Tage meines ganzen Lebens“). Vyznání až měšťansky důvěrné a úzké citové vazby obsahuje též dopis z 10.4.1856: „100 mal frag'ich schon, ob denn die Post nicht angekommen und endlich jetzt 6 1/2 Uhr Abends erhielt ich dein liebes Briefe, das mich nährisch vor Freude macht.“ Dále AVA Wien, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, karton 656.

⁸⁷⁵ Ačkoli stěžerská škola brzy zanikla, nostalgická vzpomínka na ni zůstala u hraběte živá i po desetiletích. Když v roce 1908 slavil Jan Harrach své osmdesáté narozeniny, uložil stranou finanční částku za účelem zřízení nadace, která měla nést jeho jméno a z jejíhož výtěžku měla být vyplácena podpora „zasloužilému zemědělskému chasníku neb dělníku v obci stěžerské“. AVA Wien, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, karton 654.

⁸⁷⁶ Bohatá dokumentace k harrachovské sklárně v Novém Světě se zachovala v SOA Zámorsk, fond Harrachovské velkostatky, sbírka Harrachovské sklárny Nový Svět 1767-1941.

⁸⁷⁷ P. Heumos, *Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848-1889*. Wiesbaden 1979, s. 106nn.

⁸⁷⁸ F.A.Šubert, *Činnost a význam Jana hraběte Harracha*. In: *Osvěta* 40/1910, s. 155-161, zde s. 157.

⁸⁷⁹ Jan Harrach se stal dokonce v lednu 1861 jednatelem společnosti pro stavbu divadla – počáteční elán vyzařující již z jeho povolebního projevu („Národnost jest posvátný prapor, kolem něhož všichni se soustřediti musíme, národnosti posloužíme divadlem, a proto vynasnažme se o divadlo“) však záhy vyprchal, když musel stejně jako předseda spolku Karel Schwarzenberg čelit provokacím části důstojnického sboru, vedené hrabětem Clam-Gallasem. Schwarzenberg i Harrach na vyhrocenou situaci

besedy, coby kurátor Matice české pečoval o vydávání přírodovědného časopisu *Živa*.⁸⁸⁰ Když byla v roce 1863 za jeho účasti vyhlášena soutěž o nejlepší českou operu, zvítězili Smetanovi *Braniboři v Čechách*. Bez hraběcí pomoci by Erben v roce 1864 také asi sotva vydal *Prostonárodní české písně a říkadla*. Harrachova stavovská příslušnost se pak odrážela v jeho členství v Katolicko-politické jednotě pro Království české a v pražském *Adels-Ressource*. Pokud bývá 19. století označováno za zlatou dobu spolkové aktivity, představuje Jan Harrach vhodný příklad, na němž může být pravdivost této these dosvědčena.⁸⁸¹

V šedesátých letech bychom Jana Harracha zastihli již jako zámožného a vlivného velkostatkáře, o jehož přízeň se české vlastenecké aktivity ucházely z praktických příčin a při vědomí, že Jan Harrach zpravidla pomoc neodepře. Postavení štědrého donátora mu garantovaly příjmy z jilemnického panství, jehož správu v roce 1860 převzal do svých rukou.⁸⁸² Vzhledem ke klimatickým poměrům panujícím v Podkrkonoší se soustředil na lesní hospodaření zaručující stálý příjem do rodinné pokladny, přičemž příznivou odezvu v českém prostředí mělo zavedení češtiny coby jazyka harrachovské hraběcí správy. Nejen v Čechách, ale dokonce také na rodových statcích v Uhrách a Dolních Rakousích upřednostňoval zaměstnávání českých úředníků.⁸⁸³

Ne všichni ale byli z hraběte nadšeni. Kromě Vídně a německých liberálů se nespokojenci objevili i v českých řadách. Při zakládání Hospodářské jednoty kraje královéhradeckého v dubnu 1861 hrabě patrně poprvé narazil na protišlechtickou averzi části občanské politické reprezentace. I přes osobní agitaci Julia Grégra a redaktora Národních listů Josefa Baráka byl ale nakonec Harrach přece jenom předsedou jednoty zvolen, byť poměrně těsným poměrem 121 ku 118 hlasům. Nutno říci, že ku prospěchu celé jednoty. Pod Harrachovým vedením jednota kvetla – vedle založení již zmíněné stěžerské zemědělské školy hrabě usiloval o to, aby každý okres měl vlastní odbor jednoty. V roce 1864 tak jednota disponovala již 9 odbory o 1.500 členech. Kromě pořádání hospodářských výstav se Jan Harrach profiloval také coby agronom-amatér, což dokládá

raději reagovali resignací na spolkové funkce. Dále F. Menčík, Jan hrabě Harrach. Praha 1898, s. 10-11.

⁸⁸⁰ Přes veškerou Harrachovu snahu však *Živa* v roce 1864 pro nedostatek abonentů zanikla.

⁸⁸¹ Pozvánky na schůze a členské průkazy nekonečné řady spolků, jichž byl Harrach členem, se nacházejí v rodinné pozůstalosti - srov. AVA Wien, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, karton 662.

⁸⁸² Pánem na fideikomisním zboží zahrnujícím Jilemnici, Brannou a Žďár, Sadovou se Stěžery, dolnorakouský Prugg a uherské statky Neudorf a Parendorf se Jan Harrach stal až po smrti svého otce v roce 1884. Dále F.A. Šubert, c.d., s. 157.

⁸⁸³ K. Adámek, Památce..., s. 356.

pojednání s veselým názvem *Krátké naučení o důležitosti hnoje, které dlužno nakládati s ním rozumně a kterých vad se vystríhati*, vydané v Praze roku 1864.⁸⁸⁴

Harrachovy politické aktivity lze vnímat takřka jako logické pokračování jeho společenského angažmá. Již v roce 1861 zkoušel kandidovat do zemského sněmu Království českého na Jilemnicku, neprosadil se však proti německému kandidátovi. Úspěch slavil až v listopadu 1864, kdy jej do tohoto zastupitelského sboru delegovala skupina konzervativního velkostatku. Její politiku také důsledně prosazoval. Ve svém návrhu na reorganizaci Rakouska z roku 1865 označil dvě politické priority: korunovaci Františka Josefa I. českým králem a obnovení zemských sněmů ve státoprávních celcích Uher, Haliče, Ilyrie, Koruny české, Sedmihradska a Rakous.⁸⁸⁵ Provedení rakousko-uherského vyrovnání cestou dualistického řešení v roce 1867 považoval trvale za zhoubu pro celou říši, za neúspěšně léčenou chronickou chorobu, na kterou by mohla monarchie zahynout.⁸⁸⁶

Jistě stojí za pozornost, že když roku 1870 venkovské obce jilemnického, rokytnického, vrchlabského a vysockého okresu zvolily Jana Harracha za svého zástupce na zemském sněmu, složil svůj mandát ve velkostatkářské kurii. Osvědčil tím svou blízkost české občanské reprezentaci a schopnost sociální a národní adaptace, která byla jeho elitářským spojencům z tábora státoprávní šlechty navýsost cizí. Oproti jiným národně optujícím politicky angažovaným aristokratům (Rudolf Thurn-Taxis, Václav Kounic) ale tato volba pro Harracha neznamenalala resignaci na konzervativní krédo.

VII.2. Jan Harrach a samospráva v habsburské monarchii v kontextu národní otázky

Politické demonstrace, na nichž se v souvislosti s bojem o uchování svébytného postavení Království českého podílela česká šlechta, doprovázel Jan Harrach svou osobní účastí. Politika mu umožňovala zapomenout na tragickou ránu, která jej potkala v září

⁸⁸⁴ V témže čase také publikuje *Krátké naučení o důležitosti dobytka dojného*, organizuje přednášky o hospodářských věcech, zakládá včelařské spolky, připravuje hedvábnický kongres a uvažuje o možnostech nákupu společného řemeslnického a zemědělského náčiní pro okresní hospodářské jednoty. V době Belcrediho vlády navrhl revizi zákona o hospodářských spolcích a pro královéhradeckou hospodářskou jednotu připravil nové stanovy, které ovšem ministerstvo neaprobovalo, což vedlo k Harrachově resignaci na předsednický post v jednotě. Zanedlouho byl ovšem ve funkci valnou hradou potvrzen. Srov. F. Menčík, *Jan hrabě Harrach...*, s. 17, 20-21.

⁸⁸⁵ AVA Wien, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, karton 663/1, inv.č. 15.

⁸⁸⁶ Srov. Harrachův příspěvek (Ein Heilungsvorschlag) pro *Politik* z 21.10.1902.

roku 1870. V pouhých třiatřiceti letech tehdy zemřela milovaná žena Marie Markéta. Po krátkém pobytu v Brucku nad Litavou se Harrach ještě intenzivněji vnořil do politického dění.⁸⁸⁷ Během jednání o fundamentálních článcích se Harrachův palác v Praze stal místem schůzek státoprávní opozice.⁸⁸⁸

Společně s Karlem Schwarzenbergem a bratry Clam-Martínovicovými prožívá vzrušenou atmosféru rozpuštění Vlastenecko-hospodářské společnosti coby důsledku již zmíněného sporu o samostatné obelání světové výstavy v roce 1873. Proslavený výrok Karla Schwarzenberga o „hrdlech a statcích“ má přitom svou harrachovskou variantu z této doby. Během pobytu v Jilemnici vzbudil aristokrat pozornost následujícím místu přizpůsobeným prohlášením: „Tak jak pevně skály krkonošské stojí, tak odhodlaně a vytrvale bude hájit česká historická šlechta práva koruny české a domáhati se jich všemi zákonnými prostředky.“⁸⁸⁹

Harrach je ovšem o krok dále než jeho rovnorodí kolegové. Nejenže jej *Hlas* označil za „jediného šlechtice na sněmu zemském“, který „zdá se míti vskutku národní vědomí.“⁸⁹⁰ Od rigidních pozic konzervativního velkostatku se odchýlil také v sedmdesátých letech. Jak dokládají jeho příspěvky do *Posla z Prahy* z roku 1871⁸⁹¹ a *Nation* v roce 1873, nesouhlasil s politikou pasivní resistance, která pro praktického Harracha znamenala zbavení se možnosti intervence ve věcech státoprávního a národního (!) zájmu.⁸⁹² Tímto názorem se ocital v blízkosti dokonce radikálnější naladěné části české politické reprezentace.

Na druhé straně Harrach, který v roce 1872 podlehl ve volební soutěži do zemského sněmu jilemnickému podnikateli Leitenbergerovi, zůstal loajálním konzervativním politikem a dodržel pravidla stranické disciplíny i poté, co byl v roce 1873 zvolen do říšské rady. Mandátu se zřekl. Své veřejné politické angažmá v této době omezil na výkon funkce nechanického okresního starosty. Oč méně pasivní resistance

⁸⁸⁷ Jan Harrach však nezůstal vdovcem – oporou se mu v roce 1878 stala druhá žena, Marie Theresie z Thurn-Taxisu, s níž se oženil 15. října v kostele sv. Tomáše v Praze na Malé Straně.

⁸⁸⁸ Organizací těchto schůzek chtěl překonat deficit, který spatřoval v nedostatečné koordinaci státoprávního snažení, jak vysvětluje z jeho příspěvku pro *Posel z Prahy* z 1.2.1871.

⁸⁸⁹ F. Menčík, Jan hrabě Harrach..., s. 29.

⁸⁹⁰ *Hlas* č. 5/1866.

⁸⁹¹ V *Poslu z Prahy* psal Harrach 1.2.1871 o „trapné“ pasivní resistenci.

⁸⁹² Též srov. A. Srb, *Politické dějiny...*, s. 476, nebo J. Heidler (ed.), *Příspěvky...*, II, s. 43nn.

umožňovala klání na veřejném kolbišti, o to více prostoru poskytovala pro literární vyjádření politických představ a myšlenek.

Specifikem Harrachova státoprávního smýšlení byla již od počátku zvýšená sensitivita vůči národnostnímu problému a snaha o jeho zohlednění. Nakolik mohl takový model skutečně reflektovat pestrou etnickou mapu monarchie, ukázal historický vývoj. V hraběcí pozůstalosti zachovaný *modus procedendi* z roku 1871 ostatně dokládá jednoznačný příklon Harracha k jedné straně konfliktu, když nastiňuje kontury jím doporučeného dalšího postupu tímto způsobem: „1. Obstrukce ať se ponechá Němcům, 2. Hlasovati proti všemu, co proti interessům národa, 3. Hleděti získati majoritu s Poláky a středem, 4. Levici do opozice hnáti.“ Další body obsahují požadavek na spravedlivá jazyková nařízení při respektu k němčině jako jazyku ústřední správy. Ministerstva měla být zároveň zcela reorganizována i co do své působnosti.⁸⁹³

V roce 1873 píše: „Politický život v Cislajtanií vydán jest v moc straně ústavověrné, jako v Translajtanií Maďarum, a obě strany dle hesla *Moc předchází právo* při vládě se drží jediné následkem toho, že oposice státoprávní docela z bojiště ustoupila.“⁸⁹⁴ Podle jeho názoru měla být státoprávní idea reformulována a doplněna národním prvkem tak, aby se stala dostatečně atraktivní pro širší skupiny obyvatel. Reformní konzervativec Harrach zároveň doporučuje zformování politických skupin ochotných realizovat státoprávní vyrovnání na federální bázi kolem národního programu. Kromě české strany považuje za perspektivní i formaci polsko-rusínskou, tyrolsko-honorakousko-štyrskou, jihotyrolskou, slovinskou, dalmatskou a rumunskou. V duchu pozdějších představ, které krystalizovaly v okruhu následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, by se tyto skupiny měly sjednotit v úsilí o realizaci programu založeného na udržení jednoty a nedílnosti říše pod panovnickým rodem dle pragmatické sankce. Harrach zároveň žádal uznání státoprávního postavení Uherska, zemí Koruny české a historických zvláštností ostatních království a zemí, zajištění národnostní rovnoprávnosti a náboženské svobody, přiznání zákonodárné moci panovníkovi a zemským sněmům, rozdělení působnosti mezi ústřední a zemské vlády.⁸⁹⁵

⁸⁹³ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 663.

⁸⁹⁴ Česká citace dle F. Menčík, Jan hrabě Harrach..., s. 29 (z Reform 1873, s. 614, Eine Stimme aus dem Kreise des historischen Grundadels Böhmens über die neue Situation).

⁸⁹⁵ Ibidem, s. 29-30.

Také z pamětního spisu podaného 15. února 1875 císaři Františku Josefovi I. vyplývá, že Harrachovi leželo i po pádu fundamentálních článků na srdci státoprávní vyrovnání v monarchii.⁸⁹⁶ Pamětní spis nás upoutá o to více, že jeho obsah nikdy neměl být zveřejněn – text se měl dostat pouze do rukou císaře, jehož vazalem se Jan Harrach cítil. Spis je nesen několika vůdčími myšlenkami, které představují rozvinutí dosavadního státoprávního programu. Resignace na představu o reorganizaci Rakouska v duchu autentického konzervativního *selfgovernmentu* je však patrná jak z faktického akceptování prosincové ústavy z r. 1867 tak i z tvrzení, že se státoprávní vyrovnání má omezit pouze na vztah Království českého a monarchie jako celku. Nedotýká se tedy ani uherského vyrovnání ani vztahu ostatních korunách zemí Předlitavska. Harrach zde vychází z řešení načrtnutého tzv. fundamentálními články v roce 1871, přičemž tvrdí, že *die böhmische Frage ist eine Lebensfrage Österreichs* a odkládání jejího řešení říši jako celku rozhodně neprospívá.

S jistou dávkou naivity vycházející z jeho panslavistických představ konstatuje, že pro slovanské obyvatelstvo, představující v Rakousku majoritní element, bude vyřešení české otázky jakýmsi symbolem, v němž Slované sezdají, že stejně jako Němci a Maďaři mohou i oni dosáhnout široké míry autonomie. *Das böhmische Volk* (pod kterýmžto pojmem Harrach v zásadě rozumí slovanské obyvatelstvo Království českého) netouží po spojení s carským Ruskem, jak mu nepřátelé podsouvají, a jeho přirozené zájmy jsou z povahy věci zájmy rakouskými. Vzhledem k tomu, že Koruna česká je v řadě ohledů opravdu jádrem mocnářství, je třeba jí přiznat práva, která jí vzhledem k státoprávní tradici náleží. Zajímavým způsobem vnímá Harrach vztah českého a německého obyvatelstva v Českém království. Je totiž zjevné, že český národ považuje za autochtonní obyvatelstvo země, které ovšem musí být zároveň připraveno plně respektovat národní zájmy svých německých soukmenovců (*Landesbrüder*).⁸⁹⁷

„Jsa Čechem z plna přesvědčení, byl hrabě Harrach z přesvědčení i Slovanem.“⁸⁹⁸ Tvrzení F.A. Šuberta nebylo v případě Jana Harracha jenom označením jakési pózy, prezentované navenek v českém prostředí. Pamětní spis určený pouze do rukou panovníka⁸⁹⁹ dokládá sílu Harrachova vyznání. Harrach se neujímá slovanských zájmů

⁸⁹⁶ Text pamětního spisu přináší J. Pekař v příloze svého pojednání Hr. Jana Harracha návrh na státoprávní vyrovnání s Čechy z r. 1875. In: Český časopis historický XXXV/1929, s. 137-145.

⁸⁹⁷ Ibidem, s. 138-139.

⁸⁹⁸ F.A.Šubert, c.d., s. 156.

⁸⁹⁹ J. Pekař (ed.), Hr. Jana Harracha návrh..., s. 144: „Am Schlusse erlaube ich mir unterthänigst zu

jenom vzhledem ku svému českému původu, nýbrž chápe tuto misi jako křesťanskou a rytířskou povinnost, která jej vede k tomu, aby se zastal těch slabších a utiskovaných. Rakouští Slované – tito „nejvěrnější stoupenci nejvyšší dynastie a říše“ - dosud na rozdíl od Němců a Maďarů dle Harracha nedošli spravedlivého uspořádání vlastních poměrů, ba naopak od obou těchto národních kmenů *nach Thunlichkeit unterdrückt wurden*.

Harrach zároveň dokládá císaři svou věrnost „rakouské myšlence“. Projevem této oddanosti má být dle hraběte jeho angažmá ve prospěch česko-rakouského vyrovnání v éře Potockého i za Hohenwarta, kdy jilemnický pán pořádal námi již připomínané schůzky, během nichž krystalizovala pozice české strany v sérii jednání s Vídní. Z této vyjednávací akce však žádný užitek nevzešel, namísto toho pokračuje hospodářský a mravní úpadek. Takovýto vývoj přináší v Království českém plody mladočeským radikálům, s nimiž dle Harracha přichází „nebezpečí husitských poměrů“ a riziko nahrazení „konzervativního směřování loajální staročeské opozice destruktivnějším“ proudem. V nižších vrstvách společnosti panuje lhostejnost a pochybnosti, které nahrávají mladočechům, straně, *die den rothen Radicalismus auf ihre Fahnen geschrieben hat und so ziemlich alle Zersetzungsfermente, welche die jetzige Gesellschaft bedrohen, in sich vereinigt*. V této situaci, kdy lid touží po usmíření a uklidnění situace, zůstává podle hraběte jedinou záchrannou kotvou bezmezná důvěra, kterou český národ chová v „milovaného císaře a krále“ jakožto ztělesnění ideje jednotného Rakouska. Tuto důvěru nepřervaly ani persekuce a příkoří, jichž se na slovanském obyvatelstvu dopustily různé předchozí vlády. Harrach přitom srovnává věrnost českého lidu s vlastizrádným a majestát urážejícím počínáním takzvaně ústavověrných Němců v době Hohenwartova pokusu o česko-rakouské vyrovnání.⁹⁰⁰

Řešením situace je podle Harracha provedení vyrovnávací akce. Prvním krokem k nápravě poměrů by mělo být sestavení nové vlády složené ze „spravedlivých mužů s dokonale čistýma rukama“, která by byla kompletována českým ministrem (*Minister für Böhmen*). Jeho úkolem by bylo připravit kroky ve směru naznačeném fundamentálními články a zároveň vydláždít cestu k panovníkově korunovací v Praze. Jelikož tento postup neprolamuje rámec stávající ústavy, poskytla by se tím (jak Harach nikdy neopomene dodat) takzvaně ústavověrné straně garance, že vyrovnání s Královstvím českým

bemerken, dass diese hier ausgesprochenen Ansichten nicht Nahmens der Partey, der ich angehöre, abgegeben sind, sondern dass sie bloss in meiner subjectiven Überzeugung basieren und ich bitte Euer Majestät diesen Auseinandersetzungen den confidentiellen Charakter allergnädigst zu wahren.“

⁹⁰⁰ Ibidem, s. 140-141.

proběhne na bázi existující ústavy. Jan Harrach dodává, že on sám by v takovém případě přiložil ruku k dílu ve prospěch sjednocení politických stran v Čechách. Navíc by dle přesvědčení jilemnického vekostatkáře česká koruna, která je rovnorodá koruně uherské, posílila vyjednávací pozici Předlitavska v roce 1877, kdy mají společné delegace obou polovin monarchie podrobit revizi vyrovnání sjednané s Uhry roku 1867. Je patrné, že si Harrach neuvědomoval, v jaké míře sám snáší argumenty proti otevírání křehkého modu vivendi, na němž státoprávní postavení Předlitavska po provedení nešťastného dualistického řešení spočívalo.

Z dnešního hlediska jistě bizarním je pak požadavek, aby nová vláda získala a z pruského vlivu osvobodila vídeňské listy, které se nacházejí „v židovských rukou a mnohé stojí i v pruském žoldu“. Nechá-li vláda požívat plody ústavy také „slovanskému lidu v Čechách a na Moravě“, napomůže-li rozkvětu českého školství stejně jako německého, nedůvěra Slovanů vůči centrální vládě se jistě rozplyne. V pamětním spise hrabě nezapomněl císaři připomenout nelehké postavení 150.000 ve Vídni žijících českých krajanů, kterým se nedostává české duchovní správy a školských zařízení.⁹⁰¹

Upřímná starost o českou menšinu ve Vídni ostatně doprovázela Harrachovo veřejné snažení po celou dobu jeho života. V lednu 1871 vyzýval v Národních listech české vlastence a řemeslnické spolky k podpoře založení české průmyslové školy ve Vídni.⁹⁰² Když pak již s odstupem řady let publikoval Eduard Stepan, jinak člen výboru *Deutschen Schulvereines*, v *Neue Freie Presse* na pokračování svou studii o Čechách v Dolních Rakousích (*Die czechische Bewegung in Wien und Niederösterreich*), kde varoval před ožíváním českého nacionalismu v hlavním městě monarchie, nemohl nezmínit jednak spolek Komenský vydržující ve Vídni české školství a dále také Harrachovu štědrnou podporu tomuto spolku⁹⁰³ a českému společenskému životu vůbec.⁹⁰⁴ Hrabě Harrach stál - alespoň

⁹⁰¹ Ještě v roce 1900, kdy mezi 1.674.957 Vídeňany žilo 100.712 osob s českou obcovací řečí, si hrabě musel postěžovat, že oproti 991 Italům Češi stále nemají vlastní kostel. Podklady k Harrachově iniciativě za koupi kostela pro české krajany se nacházejí v AVA Wien, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, karton 662.

⁹⁰² Národní listy 11.1.1871 a 12.1.1871.

⁹⁰³ V pamětním spise k oslavě třicetiletého trvání spolku Komenský ku zařizování a vydržování českých škol pro Dolní Rakousy ve Vídni (Videň 1902, s. 5-6) se o Harrachovi píše následujícím způsobem: „V horečné snaze své postaviti školu co nejdříve, na místě nejlepším a za podmínek nejvýhodnějších, byl výbor tak účinně a dobrotivě podporován J.O. hrabětem Janem Harrachem, že směle tvrdíme, nebýti tohoto předdobrotivého a štědrého příznivce školy naší, že dávno bychom nebyli dosáhli toho, co dnes máme. Spásná činnost námi všemi přímo zbožňovaného dobrodince tohoto trvá od prvopočátků Komenského až na naše dny a nelze ji slovy, byť i sebe nadšenějšími, vylíčiti a dokonce ne oceniti.“

⁹⁰⁴ Neue Freie Presse 4.-6.8.1909

finančně – za mnoha pokusy vydávat ve Vídni český tisk (*Zvěsti slovanské, Vídeňský zvon, Věstník*).⁹⁰⁵

Pokladna v hraběcím paláci na Freyungu byla ostatně také místem, kde mohli vlastenci skládat peníze na výstavbu českého kostela ve Vídni. Harrach přitom jako protektor Jednoty sv. Metoděje – spolku organizujícího české bohoslužby pro krajany - vybíral mezi svými aristokratickými přáteli. Dokázal přesvědčit o správnosti a účelnosti svého úmyslu nejen Ferdinanda Lobkovice, Leopolda Sternberga či Jana Schwarzenberga, u nichž by se angažmá ve prospěch české menšiny dalo čekat, ale dokonce hraběte Oppersdorfa ze slezského Horního Hlohova, knížete Blüchera a pražského místodržitele Karla Coudenhoveho. Když se zdál být záměr na existenci stálé české duchovní správy ohrožen v důsledku snahy redemptoristek odprodat k českým bohoslužbám užívaný kostel na Rennwegu, neváhal Harrach zakročit osobní intervencí u arcibiskupa. Namísto stavby nového kostela se nakonec podařilo získat tento kostel a učinit z něj středisko českých a moravských katolíků v hlavním městě monarchie.⁹⁰⁶

Právě díky Harrachovi se rozvíjela též činnost Slovanské besedy ve Vídni, v pozůstalosti se zachovaly jeho řeči pronesené u příležitosti zahájení valných hromad Besedy v letech 1882, 1883, 1885, 1888 a 1889.⁹⁰⁷ Od roku 1869 až do své smrti také tomuto spolku předsedal. Byl to ostatně právě Harrach, kdo Besedu propagoval mezi svými aristokratickými spojenci. Mezi zakladateli či zakládajícími členy Besedy tak nalézáme celý výkvět státoprávní šlechty - Egberta Belcrediho, Jindřicha Clama, Eugena Czernina či Adolfa Schwarzenberga. O skutečnosti, že Slovanská beseda měla být opravdu slovanská, svědčí též jména reprezentantů starobylých polských rodů Jerzyho Czartoryského a Jerzyho Lubomirského. Na druhé straně běžný chod umožňovala právě Harrachova velkorysá finanční sanace neutěšené situace spolku, který po odchodu chorvatských úředníků z Vídně v důsledku provedení rakousko-uherského vyrovnání v roce 1867 udržovali při životě právě Češi.⁹⁰⁸

⁹⁰⁵ F. Menčík, c.d., s. 33. V rodinné pozůstalosti zachovaný přípis datovaný v Sankt Petěrburgu 17.8.1875 dokládá, že na Věstník českých krajanů ve Vídni hrabě nechal pořádat sbírku dokonce mezi Čechy žijícími v Petrohradu. AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 665.

⁹⁰⁶ Dokumentace k Harrachovu úsilí o zajištění české duchovní správy ve Vídni se zachovala v AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 662.

⁹⁰⁷ K Harrachovu předsednictví ve Slovanské besedě srov. zprávu o průběhu valné hromady Slovanské besedy v Poslu z Prahy z 1.3.1871.

⁹⁰⁸ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 662.

Pochopitelně ne všichni státoprávně smýšlející aristokraté Harrachovo vlastenecké nadšení sdíleli. Když se řešila otázka, kde se mají odehrávat porady Českého klubu na říšské radě, prosazoval Harrach – jak jinak – prostory Slovanské besedy. Tehdy Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, jemuž byl plebejský a národnostně vyhraněný rámec takovýchto schůzek daný zvoleným místem proti mysli, protestoval. Nebylo mu to ale nakonec nic platné. V povznesené atmosféře Klubu, kde by odmítnutí Harrachovy nabídky symbolicky znamenalo vymezení se vůči myšlence podpory českých zájmů, jasná většina členů návrh podpořila.⁹⁰⁹

Český klub byl také místem, kde se jasně ukazovaly rozdíly mezi staročeským a mladočeským postojem k aristokracii. Nejen Jindřich Jaroslav Clam-Martinic, ale také Jan Harrach byl od počátku sedmdesátých let předmětem ne zrovna příznivého zájmu mladočeských předáků. Nejprve se do něj opřely *Národní listy*, které mu vytýkaly schizofrenii ve věci pasivní resistance, kterou vnitřně odmítá a přesto ji praktikuje.⁹¹⁰ V lednu 1874, během kampaně do říšské rady, postavili mladočeši proti Harrachovi vlastního kandidáta, dr. Čížka. Janu Harrachovi se sice podařilo kandidaturu obhájit, ale až v druhém kole. Jelikož hrabě následně spolupodepsal státoprávní ohražení a výkonu mandátu na říšské radě se zřekl, neváhal mu císař projevit svou nemilost. Jakkoli tedy byl zároveň zvolen okresním starostou v Nechanicích, panovník odmítl volbu potvrdit, a tato situace trvala až do roku 1880. Rozpory ve vlastních řadách navíc vedly k oslabování české strany, což hrabě nelibě nesl. V důsledku neshod mezi staročechy a mladočechy byla dokonce paralyzována i činnost některých spolků, které Harrach vedl, což se projevilo např. na práci tábořské hospodářské jednoty.⁹¹¹

Jak dokázaly nové volby do říšské rady v litomyšlském obvodu roku 1877, byl hrabě schopen úspěšně konkurovat mladočechům – ve volebním klání porazil jejich kandidáta Karla Sladkovského. Proti téže straně se úspěšně postavil s podporou staročechů při volbách do zemského sněmu v roce 1878 na Jilemnicku. Úspěch se opakoval i o rok později, kdy hrabě při nové volbě do zemského sněmu prorazil za venkovské obce na Královéhradecku i za Litomyšl. Druhého místa se tehdy vzdal ve prospěch Josefa Kaizla.

⁹⁰⁹ K. Adámek, *Mé paměti...*, I, s. 25.

⁹¹⁰ *Národní listy* č. 13/1873

⁹¹¹ F. Menčík, *Jan hrabě Harrach...*, s. 31-32.

Po vstupu českých poslanců na říšskou radu v témže roce se Harrach s oblibou věnuje právě otázkám národnostní autonomie. Požadoval v interpelacích mj. zajištění českého vyučování pro děti krajanů ve Vídni či poctivou metodiku při sčítání národnostní příslušnosti v monarchii. Na zemském sněmu pro změnu roku 1883 pomohl prosadit zařazení nákladů na přípravné práce pro stavbu nové budovy Musea Království českého do zemského rozpočtu.⁹¹² Po smrti svého otce 26. února 1884 musel opustit řady českých poslanců na říšské radě a stal se členem panské sněmovny. Převzetí rodového fideikomisu zvýšilo vážnost Harrachovo postavení, avšak nic neubralo na jeho velkorysosti. Když o dva roky později vymřela starší hraběcí linie Harrachů na Rohrau, jeho finanční možnosti se ještě zvýšily. I *Národní listy*, které byly jinak v každodenních stranických půtkách vůči konzervativnímu politikovi kritické, musely uznat jeho osobní obětavost a štedrost.⁹¹³ Ani vůči svým aristokratickým kolegům neváhal Harrach hájit slovanskou kartu – v listu *Vaterland* tou dobou publikoval pojednání *Austria for ever*, v němž odmítl návrh na zavedení německé státní řeči v Předlitavsku.⁹¹⁴

Bylo to také právě ono mimořádné společenské postavení, které Harrachovi umožnilo setřást ze sebe podezření z panslavistického radikalismu, které by se za jiných okolností mohlo vyskytnout. Jak s uspokojením konstatoval list *Posel z Prahy*, „idea slovanská pronikla duší jeho (...), on vydal se na Rusko, cestoval po něm, a zosnoval spojení, které nyní pilně se pěstuje.“⁹¹⁵ Připomeňme, že Harrach Rusko navštívil již v roce 1871, kdy zřídil exportní sklad v Moskvě. Považoval ruský trh za nevyužitý obchodní prostor, který by Češi měli i vzhledem k jazykové spřízněnosti využít. Byl to také Jan Harrach, kdo se v čase vystěhovalectví do Ameriky snažil připoutat zájem českých krajanů k „širokým lánům nezdělané půdy v Rusku“, ve volyňské gubernii.⁹¹⁶ Pro policejní konfidenty se Harrach stal osobou ještě podezřelejší, když v roce 1877 organizoval sbírku na podporu pronásledovaných Bulharů. Vrchol Harrachova panslovanského snažení však představovalo pojednání pateticky nazvané *O budoucnosti a světodějinném povolání Slovanů*.⁹¹⁷

⁹¹² Ibidem, s. 39.

⁹¹³ *Národní listy* č. 113/1885

⁹¹⁴ *Vaterland* č. 84/1886

⁹¹⁵ *Posel z Prahy* č. 305/1876

⁹¹⁶ F. Menčík, *Slovanské vědomí...*, s. 165.

⁹¹⁷ Jan hrabě z Harrachu, *O budoucnosti a světodějinném povolání Slovanů*. In: *Časopis Českého musea* 1876, s. 537-545.

Harrach jako by tímto textem vstupoval do šlépějí svého učitele Vocela, který v roce 1848 publikoval v Časopise českého musea obdobně koncipovaný článek. Na rozdíl od Vocela, který volal po slovanské vzájemnosti, se Harrach domnívá, že v jeho době se slovanská vzájemnost již stala realitou. Připomíná Kollárova slova o slovanském ránu v čase, kdy Němec má den, Angličan poledne, Francouz odpoledne a Italům nadchází večer. Tato metafora vyjadřuje potenciál a sílu, která tkví ve slovanském živlu. Upřímné přesvědčení, které se odráželo rovněž v Harrachově snaze o navázání obchodních kontaktů v Rusku, vycházelo u Harracha z empirického pozorování, z kvantitativních i kvalitativních ukazatelů. Dle hraběte totiž právě útisk slovanského živlu prokázal jeho životaschopnost, kdy „národ českoslovanský“ čerpal „sílu a nadšení“ ze „zoufalého boje o bytí své.“⁹¹⁸ Až idea národní svornosti a vzájemnosti obdobně prodchne i ostatní slovanské národy, pak Slované zvítězí. Harrach dokonce neváhá citovat Palackého slova, jimiž chce doložit potřebu slovanské solidarity.

Hraběcí nadšení se nezastavuje ani před myšlenkou posilování slovanské kulturní a společenské vzájemnosti – doporučuje, aby se každý ze Slovanů naučil kromě své mateřštiny ještě další jazyk, v ideálním případě ruštinu, „poněvadž má a bude mít největší platnost.“⁹¹⁹ Podle Harracha je po Rusku právě Rakousko druhou velmocí opírající se – byť nevědomky – o slovanské obyvatelstvo. *Raison d'être* Rakouska nemůže spočívat v jeho existenci coby německého nebo maďarského státu, nýbrž v jeho integrativní funkci ve vztahu k západním Slovanům. Aby tato vize mohla být realizována, je třeba ovšem monarchii federalizovat a princip národnostní rovnoprávnosti uvést do života. Z Harrachem nastíněné vize pochopitelně vyrůstají i zahraničně-politické konsekvence, v daném případě tedy zejména představa rakousko-ruského spojení.

Kromě „tělesné bujarosti“ je znakem slovanského kmene rovněž „duševní pružnost“. Spojením obou faktorů se pak otevírá slovanskému živlu možnost „mnohonásobného rozplození se“. Na rozdíl od Čechů⁹²⁰ a Poláků sice Rusové a Jihoslované v „historii osvěty evropské“ ještě tolik neprosluli, ale to je pouze důsledkem staleté „hrůzovlády tatarské“ či turecké. Na druhé straně Harrach sebekriticky přiznává, že

⁹¹⁸ Ibidem, s. 538.

⁹¹⁹ Ibidem, s. 539.

⁹²⁰ V rodové pozůstalosti se zachovala také hraběcí Úvaha o Slovácích, „části to českoslovanského kmene velkého národa Slovanů“, jež se ovšem nachází „v nejsmutnějším stavu vývinu národního.“ Dále AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 665.

při cestách slovanskými zeměmi „křiklavý a abych upřímně řekl zahanbující rozdíl“ oproti vyspělým národům západní Evropy existuje. Ospravedlněním této skutečnosti mu ale je právě poroba a útlak slovanského živlu. Za účelem nápravy neblahého stavu jilemnický velkostatkář doporučuje důkladnou slovanskou kolonizaci obrovského prostoru carské říše. V tomto úsilí mají být samozřejmě nápomocny právě západní Slované, kteří hodlají hledat štěstí za hranicemi podunajské monarchie. Jejich mírumilovnost z nich podle Harracha činí ten nejvhodnější kultivační faktor v Evropě – na podporu svého tvrzení o slovanské holubičí povaze⁹²¹ dokonce neváhá citovat svědectví kronikáře Widukinda o vztazích mezi Germány a Slovany: „Transeunt sane dies plurimi his pro magno latoque imperio, illis (Slavis) pro cara libertate ac ultima servitute varie certantibus.“⁹²²

Podle Harrachova přesvědčení „foederalismus spojený se samosprávou bude muset ve všech státech evropských býti zaveden.“⁹²³ Varuje zároveň před riziky, které centralistický styl vlády přináší. Jedním z nich je v rakouském případě „símě zoufalosti politické“, tj. panslavismu. Navrátí-li však Rakousko Slovanům jejich „přirozené i historické právo“, obnoví tím své „světodějinné poslání“ zprostředkovatele mezi Východem a Západem, mezi ruským a německým kolosem. Češi přitom mohou být „generálním štábem slovanského hnutí.“⁹²⁴

Jak z výše uvedeného vyplývá, obsahovalo Harrachovo slovanské zaujetí zcela zjevně takové prvky, které dokládají racionálně založený přístup k chápání národní identity, tedy skutečnost, že ani u něj se nejednalo o přirozeně vzešlou pozici, ale spíše o vědomě zaujatou volbu. Od svých aristokratických spojenců se tedy Harrach nelišil v akceptaci prostředí, z něhož vzešel, ale akcentem, kterým svůj reformní zápal doplnil. Renanova these o národnosti coby věci každodenního plebiscitu nejlépe odpovídá Harrachovu vlastenectví. Jeho učiteli vzbuzený zájem o českou, resp. slovanskou identitu vedl k politickému rozhodnutí, kdy Harrach učinil ze slovanské příslušnosti součást svého kréda a nedílný prvek veřejného vystupování. Podobným procesem, tedy volbou národnostní příslušnosti coby politickým rozhodnutím, si musela projít většina české

⁹²¹ Přinejmenším komplikovaný rusko-polský vztah považuje v tomto ohledu za výjimečný, vyostřený „ze zvláštních příčin, jest to více spor rodinný.“

⁹²² Jan hrabě z Harrachu, O budoucnosti ..., s. 541-542.

⁹²³ Ibidem, s. 543.

⁹²⁴ Ibidem, s. 545

šlechty vpředvečer vypuknutí druhé světové války, tentokrát však za mnohem dramatictějších okolností.⁹²⁵

VII.3. Bilance reformního konzervatismu à la fin de siècle

Epsteinova charakteristika osobnostních profilů konzervativních politiků, kterou jsme v úvodních kapitolách tohoto pojednání označily za patrně nejschůdnější a realitě nejvíce odpovídající pokus o typologizaci rakouského, popř. českého konzervatismu v jeho přirozeném, tedy aristokratickém prostředí, předpokládá u reformního konzervativce nejenom úsilí o uchování odkazu minulých generací, ale rovněž ochotu obohatit toto dědictví o nové podněty, které odpovídají historickému vývoji a vědomě usilují o jeho soulad s duchem nového věku. Díky rozsáhlé archivní pozůstalosti si můžeme učinit poměrně plastický obrázek o představě pokroku, kterou Jan Harrach choval. V projektu vydávání časopisu *Dějiny*, který Harrach hodlal založit již v roce 1863, aniž by ovšem měl jasno v celkové koncepci takového patrně politického listu, se dočteme nejenom, že nové periodikum má vzniknout „v zájmu lidu českého, pak v zájmu Slovanů rakouských a Rakouska vůbec, jakož i v zájmech veškerého Slovanstva“, ale také následující konstatování obecnější povahy: „Dějiny budou kráčet cestou pokroku ve všech záležitostech lidských, leč budou jen takový pokrok podporovati, který přirozeně z věci samé vychází a v povlnném a stálém vývinu člověčenstva svůj oprávněný základ má.“⁹²⁶ Národní myšlenka v jeho takřka hegelíánské představě sekulární eschatologie směřování dějin takovýto kultivační potenciál měla.

Přesto se na přelomu let 1889 a 1890 ocitl hrabě Harrach v defensivě vůči národně vyhraněným požadavkům radikalizovaných mladočechů. Jakkoli ve volbách do zemského sněmu na Jilemnicku porazil mladočeského kandidáta Vojnara, odmítl následně hlasovat pro adresu, kterou mladočeši hodlali oslovit panovníka, a zároveň se ve sporu o Husovu pamětní desku na budově Národního musea fakticky postavil za Karla Schwarzenberga. Ten jak známo svým vystoupením odsuzujícím husity rozpoutal aféru, v níž se Jan Harrach přimlouval za modifikaci původního Šílova návrhu na umístění pamětní desky.⁹²⁷

⁹²⁵ Srov. k tomuto zejména E. Glassheim, c.d., zvl. s. 191nn.

⁹²⁶ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 664.

⁹²⁷ O. Urban, Česká společnost..., s. 391.

V této době mu ostatně ležela více na srdci jiná záležitost. Harrach jako reformně konzervativní a zásadně konstruktivní politik stanul v čele přípravného výboru Jubilejní průmyslové výstavy v Praze. V jednání s arcivévodou Karlem Ludvíkem se v listopadu 1889 ujistil, že panovník převezme nad výstavou patronát tehdy, pokud se bude jednat o společný podnik obou „národních kmenů“ v Království českém. O jejich usmíření začal jilemnický velkostatkář tím více usilovat. I proto se osobně angažoval v projektu tzv. punktací, které měly eliminovat třetí plochy v soužití obou národností v Království českém. Nepatřil sice mezi politiky, kteří se za českou stranu na jejich sjednání podíleli (Karel Mattuš, F.L. Rieger, A.O. Zeithammer za staročechy, Richard Clam-Martinic, Bedřich Kinský, Jiří Lobkovic za konzervativní velkostatky)⁹²⁸, ale odpovědnost za výslednou jedenáctibodovou politickou dohodu pocíťoval.

Pragmatický konzervatismus většiny jeho rovnorodých současníků, jak jsme viděli na Schönbornově příkladu, bral na vědomí vývoj událostí a snažil se jim přizpůsobovat. Státoprávní řešení postavení Království českého bylo odloženo *ad acta*, nyní se mělo jednat pouze o národnostní autonomii. Zemská zemědělská rada měla být stejně jako zemská školní rada rozdělena do dvou národních sekcí, ze zemských prostředků měly být zakládány menšinové školy, revidovány měly být obvody a volební řády obchodních a živnostenských komor. Z českého pohledu nejproblematictější byl požadavek na reorganizaci obvodů okresních a krajských soudů a revize jazykového režimu u orgánů politické správy a samosprávy, která stejně jako záměr oddělit českou a německou kurii na zemském sněmu mohla být interpretována coby nástroj ke zformování uzavřeného německého jazykového prostoru v Království českém.⁹²⁹

Mladočeši pochopitelně této nahrávky ve svůj prospěch využili. Harrach, který se považoval za „stýčného důstojníka“ mezi staročeským táborem a konzervativním velkostatkem, se rozhodl nést plnou politickou odpovědnost za ujednání. Punktační úmluvy hájil až do hořkého konce, přičemž aktivně k tématu vystoupil 2. června 1890 na zemském sněmu s obhajobou rozdělení zemské školní rady. V tomto projevu připomněl mladočechům, že i oni zpočátku podporovali rozdělení školské a zemědělské rady

⁹²⁸ K. Kazbunda ve svém klasickém pojednání (Krise české politiky..., s. 492) označuje mezi zástupci státoprávní šlechty v punktačních jednáních jedině Lobkovice za muže nejen věci znalého, ale též odhodlaného, zatímco Richard Clam a Bedřich Kinský zůstávali příliš loajální vůči stanovisku trůnu.

⁹²⁹ O.Urban, Česká společnost..., s. 393nn.

Království českého. Posléze však nastoupili destruktivní politiku, která roděluje národní síly: „Já bych si zajisté také přál, aby nic se nerozdělovalo, ale když tímto rozdělením zemské školní rady se vyvine pro budoucnost, alespoň pro nejbližší budoucnost, smíření, které dojde výrazu při výstavě jubilejní pod protektorátem nejmilostivějšího císaře a krále našeho, neváhám vysloviti, že takové vyrovnání upevniti může i postavení českého království, české koruny.“ Punktace dle jeho názoru měly přivést na půdu sněmu německé poslance tak, aby jubilejní výstava v následujícím roce mohla dokumentovat konsolidaci poměrů. „Bez koncesí není smír možný.“ Národ si totiž musí uchovat smysl pro reálnou politiku a uvědomit si, že bez účasti německých obyvatel je provedení státoprávní reformy nemožné. Na dveřích, na něž se má tlouci, aby bylo otevřeno, jsou dva zámky. Jeden z nich má panovník, avšak od druhého, „nově přidělaného zámku“ mají klíče „ostatní národové rakousko-uherského mocnářství.“⁹³⁰

Léto 1890 bylo pro hraběte nakonec poměrně horké. Musel obhajovat své postoje a zdůrazňovat, že punktace neznamenaí resignaci na zachování celistvosti Království českého ani na požadavek státoprávního vyrovnání.⁹³¹ Harrachovo národní přesvědčení se přece jenom v této fázi odlišovalo od postojů radikalizovaných občanských vrstev. Uvážlivý aristokrat mohl pozorovat růst slovanského živlu v monarchii a racionálním nahlédnutím dojít k závěru, že rostoucí síla slovanských národů nakonec přivodí jejich vítězství v jazykových sporech. Zavedení české úřední řeči ostatně nemohlo být ekvivalentem státoprávního vyrovnání, jehož realizace stále zůstávala Harrachovým politickým cílem.⁹³² Ještě na schůzi zemského sněmu 27.11.1890 obhajoval v obou zemských jazycích návrh na rozdělení zemědělské rady. Zuřivý odpor k přijetí zákona vnímal jako zcela iracionální: „...zákon o zemědělské radě, tohle nevinátka, nemůže býti příčinou toho ukrutného odporu. Já myslím, že ten odpor má důležitější příčinu; tento odpor zdá se mi, že se zakládá jenom v tom, že panuje nedůvěra, nedůvěra Čechů k Němcům a k vládě a nedůvěra Němců a vlády k většině nyní českého obyvatelstva.

⁹³⁰ Hraběcí kancelář vydala Harrachův projev tiskem tak, aby veřejnost mohla být věcně přesvědčována o správnosti jeho argumentů – srov. Jeho Osvícenost Jan hrabě Harrach na sněmu Království českého o úmluvách vídeňských. Otisk ze Slovana 7.6.1890. Nákladem vlastním. Hradec Králové 1890, zde s. 4-6.

⁹³¹ F.Menčík, Jan hrabě Harrach..., s. 46.

⁹³² G. Kolmer, Das Herrenhaus des österreichischen Reichsrats. Wien-Lepizig 1907, s. 165.

V tom vidím já příčinu všeho toho sporu a celé té války, která se zde vede nejenom v naší sněmovně, ale také v novinách i na venkově.“⁹³³

Mladočeská ofensiva nicméně slavila úspěch. Punktace zasadily hřebíček do rakve staročeské strany a umožnily vítězný nástup mladočeské reprezentace. Nově vzniklá situace samozřejmě postihla i Harracha⁹³⁴, jemuž však alespoň nezávislé postavení velkostatkáře poskytovalo širší manévrovací prostor. Novou krev do žil mu vlil úspěch Jubilejní výstavy v Praze, který oprávněně považoval také za své osobní vítězství. I mladočechům blízké Národní listy musely vzít v úvahu tuto skutečnost, když v září 1891 u příležitosti návštěvy výstavy prodléval císař František Josef I. v Praze. Osobní podíl na organizaci Národopisné výstavy stejně jako hraběcí patronát nad sbírkou na obnovu Karlova mostu živily Harrachovu pověst aristokratického ochránce vlasteneckých aktivit. V témže roce navíc Jan Harrach převzal od Karla Schwarzenberga předsednictví Společnosti Musea Království českého a zároveň složil od roku 1862 vykonávanou kurátorskou funkci v Matici české. Karel Adámek ve svých vzpomínkách barvitě popisuje, kolik úsilí a osobní péče Jan Harrach zvelebení situace Musea věnoval.⁹³⁵ Nepřekvapí proto, že lakmusový papírek v podobě volby starosty nepomuckého okresu v prosinci 1891 vypovídal o občanské podpoře šlechtického kandidáta. Na nepomuckém zastupitelstvu také 18.7.1892 ostře vystoupil proti mladočeské taktice – dosažení spravedlivých poměrů není možné jinak než cestou dohody s korunou, s panovníkem a ostatními zeměmi mocnářství.⁹³⁶

Česko-německý spor mezitím nabýval podoby osudového rozkolu. Když se na půdě zemského sněmu mělo 17. května 1893 jednat o vládním návrhu na vytvoření nového krajského soudu na Trutnovsku, rozhodli se mladočeši a podstatná část staročechů opustit jednací sál tak, aby sněm nebyl usnášeníschopný. Harrach však z místnosti neodešel, čímž na sebe přivolal hněv radikálů. Hraběte ihned zkritizovaly

⁹³³ Stenografické zprávy sněmu českého, II. výr. zasedání, 31. sezení 27. listopadu 1890, s. 1130.

⁹³⁴ Dochovaný archivní materiál dokládá, že reakce voličů na Harrachovu podporu punktací byla značně negativní – srov. koncept hraběcí odpovědi z 31.8.1890. AVA Wien, Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv, karton 663.

⁹³⁵ K. Adámek, Památce..., s. 359nn.

⁹³⁶ O změně atmosféry svědčí, že v září 1895 Harracha v čele nepomuckého okresu vystřídal mladočeský kandidát. Ibidem, s. 166.

*Národní listy*⁹³⁷ a zaznívalo dokonce „Pereat Harrach!“. V dopise vysvětlujícím voličům důvod pro složení mandátu, který nese datum 1.7.1893, Harrach popisuje situaci následovně: „Vždy více se vzdalujeme od smíru se svými německými krajany, bez něhož se příznivého vyřízení státoprávní otázky české nadíti nemůžeme.“⁹³⁸ Jilemnicko od této doby zastupoval na zemském sněmu Karel Kramář a Harrach se později na scéně objevuje pouze coby poslanec svěřeneckého velkostatku, kde našel politický azyl. Izolaci šlechty od zbytku národního celku ale vnímal negativně, a to i s ohledem na vyhlídky politického konzervatismu. V konceptu článku pro *Hlas národa* z 31.10.1893 proto píše: „Vyslovil jsem již několikrát svůj náhled, aby se české konservativní velkostatkářstvo spojilo s konservativními vlastenci všech stavů vůbec v národě.“⁹³⁹

S punktačním debaklem jako by hraběcí politické aktivity ustoupily do pozadí. Harrach v první polovině roku 1894 navštívil Černou Horu, Dalmácii a Bosnu, a zvažoval možnosti vzájemných hospodářských kontaktů.⁹⁴⁰ Též je členem rakouské delegace na zemské výstavě ve Lvově, kde oplácí polský zájem o Jubilejní výstavu v Praze. Nevyčerpává se však pouze ceremoniály, vyznamenáními za zásluhy⁹⁴¹ a vřelými uvítáními, kterými nešetřili zvláště vděční vídeňští krajané. Právě devadesátá léta a přelom století představovaly dobu, kdy Jan Harrach – tehdy již muž s bohatou osobní zkušeností a ochotou bilancovat, často svěřuje své myšlenky tisku. Můžeme si tedy ověřit, nakolik zůstal věrný původnímu duchu svých textů a do jaké míry jej vývoj směřující k další radikalizaci národnostních poměrů ovlivnil.

Z původních názorů jistě neustoupil, jeho pozornost nicméně poutala čím dál více problematika národnostního rozkolu v Království českém. Neschopnost a neochota dohodnout se na racionálním vyřešení otevřených otázek hraběte nenechávala klidným, emocionálně vyhrocený vztah jednoduše nedokázal pochopit. Začal se obávat o budoucnost monarchie. Proto na jednáních s českými předáky hájil myšlenku ustavení

⁹³⁷ *Národní listy* č. 136/1893

⁹³⁸ F. Menčík, Jan hrabě Harrach..., s. 49.

⁹³⁹ AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 663.

⁹⁴⁰ O Harrachově podnikatelském duchu svědčí skutečnost, že po návratu do Vídně rozpracoval myšlenku založení akciové společnosti, která by v Dalmácii stavěla hotely a lázeňská sídla. Sám si v Boce kotorské zakoupil v osadě Tople letní sídlo.

⁹⁴¹ Dne 8. února 1896 mu panovník udělil Řád zlatého rouna, 18. ledna 1901 mu byl propůjčen velkokříž Leopoldova řádu.

nové konzervativní strany, která by nahradila místo uprázdnivší se po staročesích.⁹⁴² V listu *Politik* označil roku 1896 českou otázku za klíčový problém rakouské vnitřní politiky, což mj. dokládá skutečnost, že všechny předlitavské kabinety právě na ní přímo či nepřímo ztroskotaly. „Českoslovanský národ“, který se tolik zasloužil o budování mocnářství a jehož dějiny poskytují výmluvné svědectví o slávě Koruny české, se početně takřka vyrovná množství rakouských Němců a nelze jej proto opomíjet. Nová Badeniho vláda by se úkolu ošetření práv českého lidu neměla vyhýbat a prostřednictvím ministra-krajana nechat vypracovat návrh řešení. Vždyť sám císař uznal svým reskriptem z 12. září 1871 české státní právo. Na druhé straně si však mladočeši musí uvědomit, že císařem přislíbená korunovace na českého krále se neodehraje, pokud nebude dosaženo jazykového vyrovnání Čechů s Němci. Proto je třeba na všech středních školách zavést obligátní výuku druhého zemského jazyka a trvat na požadavku, aby všechny veřejné orgány, kněží, lékaři a advokáti ovládali oba jazyky. Za nejzávažnější ale pochopitelně považoval problém státoprávní: Jeho neřešení by mohlo vést k vážné situaci, „denn dann könnten wir einmal vor der Eventualität stehen, daß das böhmische Staatsrecht aufleben möchte auch ohne Österreich.“⁹⁴³

V témže listu zveřejnil Harrach 25. července 1897 další programový článek *Was nun?* Podle hraběte hrozí Rakousku nebezpečí německé iredenty, které je srovnatelné s italskými snahami, jelikož Němci v parlamentu praktikovaná obstrukce povede v důsledku k revoluci v ulicích. Někdejší „státostrana“ může nechat rakouský politický systém vykoletit. Němci, kteří z říjnového diplomu „vydedukovali“ únorovou a prosincovou ústavu, nyní přivádějí zneužíváním jednacího řádu na říšské radě svou ústavu k destrukci. Prosincová ústava byla přijata bez souhlasu slovanských poslanců z Čech a Moravy, zavedení přímých voleb do říšské rady pak bylo násilným aktem na právech zemských sněmů. Neněmecké národy pochopitelně nepřijaly rakouskou ústavu za svou. Stane-li se Rakousko „nemožným státem“, ztratí-li politickou vůli, následky ponesou všechny národy. Anexe německo-jazyčných oblastí k německému národnímu státu by vedla k jejich politické marginalizaci, české země by se ocitly v prekérní izolované situaci, v závislém postavení do všech stran. Tuto vzájemnou provázanost zájmů by si měly obě

⁹⁴² J. Heidler (ed.), *Příspěvky...*, II, č. 1155.

⁹⁴³ J. Harrach, *Zur böhmischen Frage*. In: *Politik* č. 136/1896.

strany konfliktu uvědomit. Může se však Čech cítit coby plnoprávný občan státu, když v rámci Království českého není jeho jazyk uznán coby jazyk úřední? Uzná-li německá strana tento požadavek za oprávněný, lze očekávat, že z druhé strany by mohl být učiněn ústupek ve věci zřízení dvou národnostních kurií na zemském sněmu.⁹⁴⁴

V debatě o rozpočtu na rok 1899 na půdě zemského sněmu taktéž apeloval na smíření Čechů s Němci, zároveň ale podtrhl nezbytnost rozšíření pravomocí zemského sněmu. Přimlouval se přitom za obnovení stavu před rokem 1873, kdy říšskou radu obesílaly zemské sněmy. Po demisi Claryho kabinetu v prosinci 1899 znovu zdůrazňoval nezbytnost smířovací akce, jelikož hrozba rozkladu monarchie v důsledku neřešených národnostních konfliktů se stávala stále akutnější.⁹⁴⁵ Destruktivní taktiku odmítal i na české straně. V listu *Die Information* kritizoval Harrach v anonymním příspěvu Grégrovo vystupování („Die Aeusserungen Gregers ... haben mich ... geradezu frappiert.“) s tím, že úsilí o destrukci říšské rady a pád ústavy může paradoxně vést k posílení pozice německých centralistů. Bez dialogu nemá Rakousko budoucnost.⁹⁴⁶

Výzva k vlastencům království a zemí na říšské radě zastoupených, zveřejněná v téže době v deníku *Politik*,⁹⁴⁷ v sobě zahrnuje vcelku jednoznačnou kritiku panujícího centralismu, který podle Harracha v uplynulých dvou staletích vedl pouze ke ztrátě řady provincií. Kdyby byla korunním zemím poskytnuta taková míra samosprávy, kterou potřebují k zajištění věcí svého zvláštního zájmu, jistě by tyto země byly na druhé straně schopny většího nasazení ve prospěch celku. Také poté, co byla rakousko-uherským vyrovnáním obětována rakouská státní jednota, se pokračovalo v centralistickém kursu, např. zavedením přímých voleb do říšské rady, namísto toho, aby se po německém či švýcarském vzoru přistoupilo k funkčnímu rozdělení odpovědnosti. Nedostatečné zohlednění zájmů Slovanů je podle Harracha o to pozoruhodnější, když si uvědomíme, že po nedobrovolném vytlačení Rakouska z německého prostoru se zahraniční politika monarchie počala výrazněji orientovat východním směrem.

⁹⁴⁴ J. Harrach, Was nun? In: *Politik* č. 204/1897.

⁹⁴⁵ G. Kolmer, Das Herrenhaus..., s. 166.

⁹⁴⁶ *Die Information* č. 29/1900.

⁹⁴⁷ J. Harrach, Appell an die Patrioten der in dem Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder. In: *Politik* 6.7.1900.

Z vyostření situace viní hrabě německé centralisty. Poté, co se ocitla v menšině, „hat die alte Staatspartei, ihrer Regierungsgloriole entkleidet, (...) jede Maßregel, auch die kleinste, durch welche die alte Ungerechtigkeit etwas gemildert werden sollte, ale einen Angriff auf die Großmachtstellung und als den Anfang des Zerfalles dieser altehrwürdigen Monarchie in der Welt ausgeschrien.“⁹⁴⁸ Destruktivní taktiku si posléze osvojila ovšem i druhá strana. Jedinou nadějí je podle Harracha konsolidace politického života, která je možná za předpokladu, že znesvářené strany přijmou za své rakouské existenční minimum. To spočívá v zachování jednoty monarchie vedené v souladu s pragmatickou sankcí vládnoucí dynastií, uznání v roce 1867 sjednaného státoprávního postavení Uher, respektu k státoprávní integritě zemí Koruny české a uznání historických práv ostatních korunních zemí, zajištění rovnoprávnosti národů monarchie a autonomie a svobody uznaných náboženských vyznání. Říšské radě by měla být odpovědná centrální vláda, které by měla příslušet správa zahraničních, vojenských a finančních záležitostí stejně jako oblast justice, obchodu a železnic, zatímco v ostatních sférách právní regulace by měla jednat zemská vláda (kancelář), odpovědná zemskému sněmu.

Ve svém předvolebním svolání z 22. září 1900 hrabě varoval před obstrukcí jako nástrojem politického boje. Za nepřipustné považuje, aby se budoucí zákonodárci zavazovali popř. byli zavazováni k této metodě.⁹⁴⁹ Ideu celorakouského patriotismu, kterou se na přelomu milénia intensivně zaobíral⁹⁵⁰, podrobněji vyjevil v článku *Die Bahn ist frei!* opět na stránkách listu *Politik*.⁹⁵¹ Program zamýšlené rakouské vlastenecké strany měl být postaven na těchto premisách a požadavcích:

1. reforma ústavy odpovídající právům a poměrům korunních zemí
2. rovnoprávnost jako zásada pro správu věcí církevních a školských, před soudem i při volbách
3. spravedlivá reforma volebních řádů do zemských sněmů

⁹⁴⁸ Ibidem.

⁹⁴⁹ J. Harrach, Vor den Wahlen. In: Die Information 22.9.1900.

⁹⁵⁰ Za účelem vytvoření „vlastenecké ligy“ svolal Harrach v první polovině roku 1900 i několik schůzek – zároveň ovšem musel pro tisk dementovat zprávu, že se na těchto dýchancích propírá Koerberův vyrovnávací pokus. Srov. AVA Wien, Gräflich Harrach'sches Familienarchiv, karton 664, Patriotenliga.

⁹⁵¹ Politik č. 269 z 29.9.1900.

4. sčítání lidu dle mateřské řeči coby základ pro zjištění skutečných národnostních poměrů
5. ochrana národnostních menšin
6. dynastická loajalita jako spojovací tmel národů monarchie a základ rakouského patriotismu
7. posílení zemských rozpočtů
8. němčina coby jazyk centrální správy a armády, přičemž zemské jazyky mají být vyučovány jako povinný předmět na středních školách
9. podpora rakouského patriotismu
10. potírání nepřátel Rakouska uvnitř jeho hranic
11. posílení řídicích schopností rakouského vedení, zlepšení situace pracujících a podpora vyučování náboženství
12. pokrok ve všech oborech
13. realizace tohoto programu silami většiny poslanců ve sněmovně říšské rady, kteří podpoří vládu, v níž budou zástupci všech národů monarchie.

Zatímco poměry v předlitavské části monarchie byly sice neutěšené, ale při dobré vůli řešitelné, nepřekonatelnou překážku na cestě k sdílenému rakouskému patriotismu uznávajícímu širokou samosprávu korunních zemí představoval rakousko-uherský dualismus.⁹⁵² Jan Harrach jej v debatě vedené na půdě panské sněmovny připodobnil siamskému dvojčeti.⁹⁵³ V říjnu roku 1902 pak o dualismu píše jako o chronické nemoci, která může pacienta zahubit a jejíž léčba je stále obtížnější. Aby organismus nepodleh, musí být zprvu nemoc léčena cestou zmírňování obtíží, které způsobuje, a až následně se musí přistoupit k energickým zákrokům proti příčinám choroby. Momentální situace v monarchii je dle hraběte taková, že Němci pokukují na sever a na západ, Italové na jih a Maďaři si hledí pouze svých vlastních zájmů. Organismus může oživit čerstvá slovanská krev, jejíž transfúze může tělo monarchie přivést k rozkvětu. Slované trpí také řadou neduhů – zejména Slováci a Rusíni se nacházejí v důsledku maďarské politiky ve smutném stavu. Výrazně lépe jsou na tom předlitavské slovanské národy, ačkoli jejich největší slabinou je nejednotnost. Úkolem Čechů a Poláků je překročit tento výchozí stav

⁹⁵² Ostrou kritiku dualismu obsahují také Harrachova *Pia desideria*, zveřejněná v *Politik* 8.9.1903.

⁹⁵³ *Stenographisches Protokoll. Herrenhaus. 4. Sitzung der XVII. Session am 2. März 1901*, s. 28.

a společně působit za účelem posílení státotvorného slovanského živlu v monarchii.⁹⁵⁴ Společným postupem skutečných rakouských vlastenců lze zabránit pokusům podnikaným zejména z maďarské strany proti jednotě říše. K těmto pokusům z poslední doby Harrach řadí např. snahu o vytvoření samostatné uherské armády.⁹⁵⁵

Jak vytvořit hráz (sebe)destrukčním pokusům a spojit v tomto úsilí všechny umírněně konzervativní síly monarchie? Této otázce se Harrach intensivně věnoval v posledních letech života. I proto vydává v roce 1905 v reedici své pojednání *Österreichs Heil*, které se poprvé objevilo v trochu odlišné podobě již v roce 1865.⁹⁵⁶ Hned v úvodu konstatuje, že spis považuje za svého druhu politickou závěť, jejíž vydání je aktuální tím spíše, o co méně se během posledních desetiletí podařilo vyřešit některou z nejpálčivějších existenčních otázek habsburského soustátí.

Ze státoprávního hlediska pokládá Harrach za mezník novodobých rakouských dějin rok 1804, kdy byla završena centralizace navenek, aniž by však byly dotčeny státoprávní poměry v monarchii. Vnitřní centralizace počala šedesátými lety 19. století. Prosincová ústava následně uvrhla monarchii do třicetiletého vnitřního boje, vytvořila provizorní situaci a opominula historická práva korunních zemí. Opravdový patriotismus nemohl dle Harracha vykristalizovat, jelikož „základy pro trvalou stavbu u této ústavy chybí“.⁹⁵⁷ Hrabě se vrací k aktu korunovace, který je právem panovníka, v některých zemích ale také jeho povinností. Korunovační přísahou tak, jak probíhá tradičně v Uhrách a Čechách, přebírá císař posvěcenou vládní moc. Stejně jako proběhla korunovace v Uhrách, není důvodu ji odpírat jiným národům, jedná-li se o lidem sdílené přání. Ostatně dualismus hrabě vnímá jen jako přechodnou fázi na cestě od centralismu k federalizaci monarchie.

Má-li být monarchie zachráněna před rozpadem a má-li si uchovat postavení velmoci, musí revidovat svou zahraniční politiku a zároveň poskytnout všem svým národnostem úplnou rovnoprávnost. Jsou-li zavřeny dveře na západ, je úkolem Rakouska orientovat svůj zájem východním směrem, stát se skutečnou „východní říší“ (*Ostreich*)

⁹⁵⁴ J. Harrach, Ein Heilungsvorschlag. In: Politik 21.10.1902.

⁹⁵⁵ J. Harrach, Ein Heilungsvorschlag. In: Politik 29.4.1903 (doplnění předchozích úvah zveřejněných o půl roku dříve pod stejným názvem).

⁹⁵⁶ J. Harrach, Österreichs Heil. Gedanken eines österreichischen Patrioten. Zweite Auflage. Prag 1905.

⁹⁵⁷ Ibidem, s. 23.

Evropy. Spojeneckou politiku s Berlínem považuje Harrach za chybu – Německo se odvděčovalo nevďekem a bitva u Hradce Králové zůstává mementem. Slované, kteří měli v monarchii postavení páriu, o jejichž existenci před rokem 1848 málokdo tušil, byli germanizováni, maďarizováni či poitalšťováni. V roce 1848 však právě Slované (včetně spojeneckého Ruska) monarchii zachránili před rozkladem. Jakou odměnu za to posléze obdrželi? Ačkoli myšlenka jednotného, mocného a nezávislého Rakouska stojí právě na nich, na autochtonním obyvatelstvu středoevropského území, nadále byli zvýhodňováni Němci, Italové a Maďaři. Dle Harracha se jedná o historický paradox. Zatímco vládnoucí národy spojují své tužby s celky nacházejícími se za hranicemi monarchie, Slované představují přitažlivou sílu (*anziehende Kraft*) vůči slovanským národům na jihovýchodě Evropy. Vídeň ovšem nejenže nepraktikovala rozumnou politiku vůči vlastním slovanským obyvatelům, ale v Krymské válce navíc narušila spojenecký vztah k Moskvě, a to ačkoli Rusko dle hraběcího názoru nikdy nepředstavovalo pro podunajskou říši žádné nebezpečí, ba naopak bylo jejím spojencem.

V důsledku chybné rakouské politiky mohla vzniknout za ruské pasivity nová Německá říše, jejíž existencí bylo Rakousko „hypnotizováno“.⁹⁵⁸ Hrabě se ale zároveň domnívá, že přes svou intenzitu zůstává všenněmecká agitace mezi německojazyčným obyvatelstvem říše neúčinná, poněvadž je zjevné, že v případě připojení Rakouska k Německu by se z Vídně stalo provinční město. Nalezení správné rovnováhy je možné naopak jen za předpokladu zdůraznění východní dimenze rakouské zahraniční politiky. Vzhledem k historické zkušenosti by bylo dle Harracha přirozené, kdyby se *Ostreich* znovu chopil své osvobozovací mise na Balkáně ve vztahu k Osmanskou říši ujařmeným křesťanským obyvatelům. Moskva ovšem v této věci již Vídeň předešla a utvrdila svůj vliv v Srbsku a Bulharsku.

Jakkoli se často říká, že Rakousko je „německý stát“, skutečnost je v Harrachově pohledu odlišná. Ze 47 milionů Rakušanů tvoří Slované 21 milionů, Němců je 11 milionů, Maďarů 8,5 milionu, přičemž Rumuni zahrnují 3 miliony z celkové populace. Ostatní etnika netvoří více jak milion obyvatel. Příčinou politického „zanedbání“ slovanských národů je skutečnost, že neexistuje dostatečná nabídka vzdělávání ve slovanských jazycích a elity slovanských oblastí se masám vzdálily. Harrach sám může tento jev pozorovat u 6

⁹⁵⁸ Ibidem, s. 8.

milionů českých Slovanů (*Czechoslaven*) v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.⁹⁵⁹ Ještě mnohem závažnější situaci hrabě pozoruje u Rusínů a Slováků, větve „česko-moravského národa“ (*böhmisch-mährischen Volkes*).⁹⁶⁰ Velmi precizní přehled má i o situaci ostatních slovanských národů, kterým se ve svém pojednání také věnuje. Kriticky přiznává, že zatímco v Chorvatsku a Slovensku se šlechta maďarizovala, v Istrii, Dalmácii a Terstu se hlásí k italské národnosti. Jedině v Haliči se národní vědomí šlechty překrývá s národnostní orientací obyvatelstva.

Na druhé straně se vyznačují právě slovanské národy podle Harracha nebyvalou podnikavostí, vzdělaností a zásluhami o celou říši. Hrabě také podotýká, že Slované mají mimořádnou schopnost ovládat cizí jazyky, což na jedné straně vede k jejich snazší asimilaci v maďarském či německém prostředí, na straně druhé je ale objektivně zvýhodňuje pro umístění ve státní správě. Přežilo by ostatně Rakousko bouře roku 1848 bez slovanské loajality k dynastii? Je spravedlivou odměnou vydání Chorvatů, Slováků a Rumunů do rukou Maďarů, vnucování německého vzdělávání Čechům, Moravanům a Polákům? Zneuznání rusínského národa? Zatímco říjnový diplom přislíbil zrovnoprávnění, dualistická ústava potvrdila rozdělení moci v říši mezi německou hegemonii v Předlitavsku a maďarskou nadvládu v zalitavské části monarchie. Není divu, že dualistické řešení provedl Beust, cizinec naprosto neznalý historického vývoje oblasti. V posledních letech pak bylo dle Harracha mocnářství svědkem posilování uherského vlivu na úkor celé monarchie.

Po rozdělení říše mezi dvě dominantní národní skupiny se ovšem každá z obou polovin vyvíjela odlišně. Zatímco Maďaři, kteří měli co do činění se slabšími a nedostatečně vzdělanými národnostními skupinami, postupovali směrem k vytvoření maďarského státu, v Předlitavsku se oproti tomu německá hegemonie střetla s Čechy, Poláky a Jihoslovany, vědomými si svého historického i soudobého práva. Parlamentní rozbroje v předlitavských zastupitelských sborech hrabě prozíravě označuje za faktor oslabující „království a země na říšské radě zastoupené“, čehož využívá k posílení své moci Uherské království. Vzniká tak paradoxní situace, kdy v Evropě jinak izolovaný osmimilionový národ určuje vnitřní i vnější politiku útvaru obývaného 47 miliony

⁹⁵⁹ Ibidem, s. 10-11.

⁹⁶⁰ Ibidem, s. 11.

obyvatel. Předlitavští Němci se ale dosud nebyli ochotni zřeknout dosavadního přezíravého a pyšného postoje v zájmu překonání rozporů oslabujících polovinu říše. Opuštění protislovanského postoje umožní v budoucnu napojení balkánských oblastí na spravedlivě uspořádané a silné Rakousko, prorokuje Harrach ve svém spise. V Rakousku přitom spatřuje nositele kultury v balkánském prostoru, který by měl být spojen s monarchií konfедераční formou. Kdo jiný než Slované může takovouto misi hodnověrně podniknout?⁹⁶¹

Habsburská monarchie jako „říše středu“ propojující východní a západní zvyklosti se nemůže stavět k problémům zády. Harrach realisticky konstatuje, že probuzení vědomí národnostní příslušnosti je faktem, který musí najít své vyjádření v naplnění požadavku spravedlnosti (*suum cuique!*), přičemž etnické štěpení povzbuzuje nový zájem koneckonců i na straně vědeckých oborů (jazykovědy, etnografie a ve smyslu uchování druhů z jeho pohledu dokonce i přírodovědy!). Hrabě je moderním politikem v tom smyslu, že neváhá vyjít s době přiměřeným prohlášením, že „Nationalität und Religion sind die moralischen Grundsteine des Staatsgebäudes.“ Málokterý z příslušníků jeho stavu mezi českými aristokraty by byl ale tak jako on ochoten podepsat tvrzení, že „popření národnostního principu je zaslepeností.“⁹⁶²

Syntetické Harrachovo pojednání shrnující vlastní životní zkušenost postavilo na základě racionální úvahy slovanský živel coby stavební kámen moderního rakouského patriotismu. Jan Harrach, muž, který pochopil význam zdola vyrůstajícího českého národního hnutí, vědomě s jeho úspěchem spojil budoucnost konzervativní politiky a na bázi uznání národních požadavků reformuloval státoprávní program, se ale naplnění vize moderního rakouského patriotismu nedožil. V dubnu 1907 mohl ještě jako předseda kuratoria Moderní galerie uvítat v jejích prostorách císaře Františka Josefa I. a pochlubit se kvalitami Myslbekova svatého Václava, dokládajícími vyspělost českého umění⁹⁶³. O dva roky později, v adventním čase, 12. prosince roku 1909 ve Vídni umírá. Devět let po jeho skonu pak odešla z dějin i habsburská monarchie. Přestože Harrachův reformní konzervatismus zůstal jenom pokusem, nerealizovanou ideou, upřímné úsilí příslušníka

⁹⁶¹ Ibidem, s. 17-18.

⁹⁶² Ibidem, s. 20.

⁹⁶³ K. Adámek, Památce..., s. 437.

starého českého hraběcího rodu o pozitivní národní emancipaci nezůstalo bez odezvy. Ačkoli politický rozměr jeho působení upadl do zapomnění, Jan Harrach zůstává na Jilemnicku v lidové paměti uchováván jako vlastenec a mecenáš.⁹⁶⁴ Paradoxně je to ovšem ale asi nejspíše jedna z jeho okrajových aktivit, v jejíž souvislosti je hrabě dosud často připomínán. Byl to totiž právě Jan Harrach, kdo jako první v roce 1892 přivezl na naše území lyže, které v Krkonoších záhy zdomácněly. Nejsou to tedy úvahy politika o samosprávě, nýbrž lyžařský sport, co Harrachovi zajistilo v české kotlině „nesmrtelnost“.

⁹⁶⁴ Krkonošské museum v Jilemnici si naposledy připomnělo hraběte výstavou „Jan Nepomuk František hrabě Harrach. Ze života českého kavalíra“ ve dnech 13.6.-30.9.2008.

Závěr: Aristokratický konzervatismus jako *ars moriendi societatis civilis*?

Všímá-li si Alexis de Tocqueville postojů šlechty v době, kdy je možno o ní ještě hovořit jako o jednom z politických stavů, dochází k pozoruhodnému závěru: „V tom spočívá mravní převaha strany radikální, že v ní aspoň mnozí její obránci jednají z přesvědčení a z vnitřního názoru, kdežto králové, panstvo, kněžstvo – royalisté a konzervativci, většinou sami v svém nitru pokládají názory, k jejichžto zastupování jsou svým postavením povoláni, za předsudky, jež podle vlastního mínění sice musí chrániti, ale nemohou sdíleti, a o jejichž pravdivosti sami pochybují. Tu to pak dopadá se zápasem obou stran jako při útocích jízdy: kdo nejpevněji věří ve vítězství, dosáhne ho, neboť druhý se pak obrátí zpravidla ještě před vlastním utkáním a je pak tím jistěji zničen.“⁹⁶⁵

Platí tento bystrý postřeh také pro české, potažmo rakouské poměry v 19. století? Příběh, který jsme mohli sledovat na předcházejících řádcích, poskytuje výmluvné důkazy o existenci konzervativního politického programu i vůdců, kteří věřili v jeho realizaci. Zároveň však také usvědčuje podstatnou část jejich stavovsky rovnorodých přátel či soupeřů ze slabosti a nedůvěry v cíle, které ještě může aristokracie z českých zemí sledovat. Nejednalo se pouze o důsledek osvěcenských byrokratických reforem. Zjevná slabost a ochablost stavovské obce v době předbřeznové přinesla své dědictví v podobě nedostatečné schopnosti odhodlaně hájit instituty tradiční *societatis civilis* v době, která hledala postabsolutistický model správy věcí veřejných.

Samotná existence strany ústavověrného velkostatku je svědectvím resignace podstatné části šlechtické obce na samostatný program a projevem ochoty následovat vládu, kterou si panovník – třeba i pod tlakem liberálního (vídeňského) měšťanstva a byrokracie - vybere. Přesto je svědectví o Clam-Martíniově intelektuální potenci, Schönbornově drobném pokroku v mezích zákona a Harrachově sázce na slovanský živel výmluvné. Dokazuje totiž, že konzervativní krédo přirozeným způsobem provázelo státoprávní šlechtu, která se je aktivně snažila propojit s reálnými možnostmi danými politickou situací. Struktury strany středu zároveň dokládají oscilaci řady urozených politiků mezi dvěma šlechtickými tábory.

⁹⁶⁵ Cit. dle K. Schwarzenberg (ed.), c.d., s.71.

Existoval v 19. století politický konzervatismus i mimo šlechtické prostředí? Odpověď musí znít ano. Není důvod, proč bychom F.L. Riegera coby vůdce staročeské strany nebo A.C. Stojana jakožto předáka vznikajícího katolického politického tábora nemohli považovat za konzervativní politiky. Ptáme-li se ale po politickém proudu, který ztělesňoval konzervativní myšlení, nacházíme v českých zemích v době krystalizujícího moderního politického stráníctví jedinou formaci, která splňuje náročná kritéria, jimž jsme se věnovali v části druhé našeho pojednání. Strana konzervativního velkostatku představovala v novodobých českých dějinách patrně jediný politický subjekt, který se veřejně neváhal sebevědomě hlásit k odkazu jednoho ze tří velkých politických proudů moderní doby.

Zdá se tedy, že nemá valného smyslu hovořit o aristokratickém konzervatismu jako zvláštním proudu konzervativní politické tradice. Tento pojem spíše dokáže pokrýt období, kdy má vůbec smyslu hovořit o ryzím politickém konzervatismu. Pozdější republikánská epocha již nemohla tuto možnost nabídnout a právě proto se ve století dvacátém i na prahu jednadvacátého století dá hovořit o různém směrem rozestém dědictví, o liberálním konzervatismu, křesťanské demokracii či korporativních konzervativních proudech, ale nikoli o konzervatismu ve smyslu definovaném jeho původním programem. Vítězný nástup liberálního konstitucionalismu či jeho sociálněji laděných variant, popř. režimů založených na ostrém ideologickém popření liberálního státu (totalitní režimy) spolu s odstraněním přirozených předpokladů existence zřízení odpovídajícího premisám konzervatismu tuto možnost odboural. Jak vtipně podotýká P. Kondylis, nazývají se dnes konzervativci nejčastěji liberálové, kteří v podmínkách industrializované masové společnosti odmítají v různém rozsahu i tempu prováděné „odbočky“ některého liberálního křídla směrem k pozicím sociální demokracie.⁹⁶⁶

Politický program šlechtických velkostatkářů stavěl do čela svého snažení otázku samosprávy. Nikoli náhodou. Pokud přijmeme za svou thési P. Kondylise, že podstatou konzervativního myšlení byla obhajoba tradiční *societatis civilis* proti zbytnělé státní moci a nebezpečí revoluce, pak je tato volba zcela samozřejmá. Tradiční obsah stavovského uspořádání společnosti byl oděn moderním pojmoslovím. Autonomie *oikos*, přirozená jednota společenství musela být dle přesvědčení konzervativců chráněna proti

⁹⁶⁶ P. Kondylis, c.d., s. 29-30.

atomizujícím tlakům industriálního světa a prosazující se státní onipotenci. Jakýkoli voluntarismus a představa o konstrukci sociálního řádu na základě a prostřednictvím právních norem byla zapovězena. Právo tedy nemůže ustavovat, nemá být produktem rozhodnutí suverénního jednotlivce, nýbrž vyrůstá z živého organismu a má jej ochraňovat. *Ius* není odděleno od *lex*. Pozitivní normy jsou tak proniknuty právem přirozeným a zrcadlí právo božské, jejich skutečnou funkcí je užití a konkretizace vyšších principů. Platné právo by tudíž vlastně nemělo být ničím jiným, než pyramidou, hierarchicky (ve smyslu aristotelské *institia distributiva*) rozdělenou summou všech uznaných a fakticky respektovaných soukromých práv.

Na příkladu rozporů mezi ideální představou a reálnými možnostmi řešení otázky samosprávy, ať již územní nebo zájmové, která tvořila jádro autonomistického programu českých státoprávních torýů, jsme mohli sledovat změnu strategií, jež úzce souvisela s likvidací opěrných sloupů politického konzervatismus. Konzervativci uchopili liberály definovaný koncept samosprávy a pokoušeli se jej za proměňujících podmínek využívat k naplnění vize organicky uspořádaného stavovského státu. Rakousko bylo ostatně velmi vhodnou laboratoří pro pokus o takovouto výstavbu státu. Díky svému charakteru společenství „historicko-politických individualit“ se vzpíralo pokusům o automatické promítnutí liberálních a konstitučních představ. Ne nadarmo se státovědec Lorenz von Stein vyhnul popisu vztahu státu a společnosti v Rakousku, jakkoli zde strávil přes 30 let svého života.⁹⁶⁷ Na druhé straně, konsolidující se suverénní státní moc mohla jen s obtížemi respektovat „feudální anarchii.“

Nejenom osobní dispozice, jakkoli její význam nelze ani v našem srovnání přehlédnout, ale také doba představuje klíčový prvek pro aplikaci Epsteinovy typologie konzervatismu v českém prostředí. Po zhroucení udržovacího neoabsolutistického režimu se otevřel prostor, který již nikdy později neexistoval. Jindřich Jaroslav Clam-Martinič, jehož intelekt a vůdcovské schopnosti jej k takovému úkolu přímo předurčovaly, tehdy mohl přdestřít program výstavby veřejné moci na principech organického *selfgovernmentu*. **Autentický konzervatismus** jako vůči liberálnímu konstitucionalismu alternativní projekt moderny tehdy mohl být realizován. Císař si jej nicméně v důsledku tlaku byrokratické kliky, která hledala spojení v liberálním měšťanstvu, neosvojil. Přesto je

⁹⁶⁷ C. Schmitt, Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916-1969. Berlin 1995, s. 159.

Clamova koncepce samosprávy tak výjimečná, že si v každém pojednání věnovaném ideovým aspektům české konzervativní politiky musí vydobýt čestné místo. Logickou konsekvencí této skutečnosti je, že právě smečenskému velkostatkáři věnuje ve srovnání s reprezentanty pragmatického a reformního konzervatismu nejvíce prostoru i tato práce.

Centralistický model veřejné správy později v ústavněprávní rovině doprovázený realizací nešťastného dualistického řešení rakouské otázky následně zredukoval možnost naplnění státoprávního programu, který představoval završení představy o široké územní samosprávě v Království českém, na vizi nastíněnou fundamentálními články. Po roce 1867 se jakýkoli pokus o prosazení federalisticko-autonomistické podoby monarchie musel stát torzem, pokud neměl přímo zpochybnit rakousko-uherské vyrovnání.

Sedmdesátá a osmdesátá léta i s ohledem na program pasivní resistance českých federalistů vzala konzervativním předákům vítr z plachet. Manévrovací prostor se výrazně zúžil. Na oltář etatistického liberalismu, který kromě státu uznává pouze autonomii občana a nepočítá s rolí zprostředkujících korporací, padla v Předlitavsku také poslední výspa konzervativního autonomismu - konkordát. Nejenže se nepodařilo naplnit přirozenoprávní představu o územní samosprávě, kdy ústřední moc v duchu principu subsidiarity naplňuje jen ty úkoly, které z povahy věci nemohou být řešeny hierarchicky níže postavenými veřejnými korporacemi, ale státní supremaci navíc musela uznat i církev, jež si z veřejnoprávních korporací zájmové samosprávy dosud uchovávala širokou míru autonomie poskytnutou konkordátem. Ten ostatně Rakousko sjednalo v roce 1855 zásluhou Lva Thuna, jednoho z předáku státoprávní šlechty.

Pragmatický konzervatismus Bedřicha Schönborna akceptoval vzniklou situaci, nastolenou v důsledku vypovězení konkordátu, nesnažil se hledat vybočující řešení, pouze usiloval o vůči církvi smířlivý výklad liberálního konfesního zákonodárství. Konzervativec *statu quo* neodporoval dobovým tendencím, pokud nabyl dojmu, že je takovéto úsilí marné. Schönbornovy realistické postoje si v této době osvojila většina veřejně se angažujících představitelů strany konzervativního velkostatku. Příčina je opět nasnadě. Jakkoli nový koncept veřejné moci vyrůstal z premis liberálního konstitucionalismu, praktický výkon vyšších správních funkcí byl nadále často svěřován urozeným osobám. Loajalita vůči císaři stejně jako osvojení si nových modelů rozhodování logicky přinášelo alespoň dílčí vnitřní ztotožnění se s existující situací. Nikoli nadarmo Jindřich Jaroslav

Clam-Martinic odešel ze státní správy a jeho generační spojenci zastávali funkce nejčastěji v samosprávě. Příklad první generace českých toryů měl být pro jejich následovníky varováním. Přijetí vyšší funkce ve státní správě s sebou totiž přináší resignaci na alternativní model uspořádání veřejné moci v duchu původní *societatis civilis*.

Pragmatický konzervatismus žil z ideové podstaty vytvořené starší generací konzervativců a postupně ztrácel schopnost oslovit veřejnost. Zatímco Národní strana převzala od českých toryů v šedesátých letech státoprávní program, co mohla nabídnout občanské politické reprezentaci mladší generace aristokratů? Těžko mohla představit vizi, když sama nechovala naději v možnost žádoucí změny.⁹⁶⁸ Vliv konzervativních velkostatkářů se vyznačoval paradoxem. Z moci suverénního státu přijali místa a úřady, zajišťující možnost kariérního a sociálního vzestupu. Odvrácenou stránkou mince se ale stala závislost na státu, faktické opuštění principů organického selfgovernmentu a resignace na program obnovy *societatis civilis* historicko-politických individualit korunních zemí.

Vytěsnění státoprávního programu ze sféry reálné politiky postupem času postřehl i Jan Harrach. Potomek starého českého šlechtického rodu sice neochvějně hájil státoprávní integritu Českého království, avšak možnost naplnění tohoto cíle se ke konci 19. století stává iluzorní. Uprázdňené místo se Harrach snažil naplnit programem realizace přirozeným vývojem nastoleného požadavku národnostní autonomie. Ve stínu bouří, nepokojů a obstrukcí hledá konzervativní politik východisko a snaží se přitom osvojit si v dané době vládnoucí diskurs. Jan Harrach doufal, že spojením staročechů se státoprávní šlechtou se podaří vytvořit zárodek pro vznik moderní české konzervativní strany.

Upřímné Harrachovo přesvědčení o růstu významu slovanského živlu v habsburské monarchii, které doprovází velkostatkářovy kulturně-společenské a podnikatelské aktivity, většina jeho rodem rovných přátel nesdílela. Nejenom obava z radikálního nacionalismu a věrnost dynastii bránila toryům z Království českého převzít Harrachův **reformně konzervativní** program. Ve svém zápalu si totiž Harrach neuvědomoval, že národní myšlenka vytěsňuje samu podstatu státoprávního programu v jeho autentické podobě a reformní konzervatismus se může stát slepou uličkou. Spojuje

⁹⁶⁸ Srov. K. Epstein, c.d., s. 20.

totiž explicitně uznání ústavní svébytnosti Království českého s jedním ze dvou národních „kmenů“. Přesně tohoto spojení se však naprostá většina konzervativních aristokratů, podvědomě přesvědčených o riziku takového projektu, hodlala vyvarovat. Cenou za dosažení samosprávy v Harrachových intencích by totiž mohla být *via facti* resignace na historicko-politické individuality a vytvoření na národnostní a jazykové bázi oddělených autonomních jednotek. V případě neúspěchu by reálně hrozil rozpad monarchie a riziko naprosté sociální restrukturalizace společnosti.

Konzervativní velkostatkáři zjevně nesdíleli Harrachův optimismus, který počítal s tím, že naplnění požadavku jazykové rovnoprávnosti a autonomie národy monarchie uspokojí a z *mariage de raison* vytvoří *mariage d'inclination* budoucího rakouského patriotismu, kdy se němčina tak jako tak prosadí jako společný jazyk komunikace, aniž by bylo třeba ji úředně naoktrojovat.⁹⁶⁹ Racionální Harrachova konstrukce postupného naplnění požadavků v pořadí od národnostní rovnoprávnosti přes státoprávní vyrovnání po formování rakouského patriotismu v duchu společných zájmů všech provincií a národů monarchie nepočítala zkrátka s emocemi rozbouřenou a iracionální mentalitou doby, tedy s něčím, na co klasický konzervatismus zpravidla nezapomíná.

Až do ztráty „hrdel a statků“ státoprávní šlechta samozřejmě nechtěla pokračovat. I proto v posledních letech monarchie zoufale hledá prostřednictvím Františka Thuna, Vojtěcha Schönborna či Jindřicha Clama cestu k nalezení česko-německého kompromisu na principech drobečkové politiky a ve válečné vřavě první světové války se ve své naprosté většině přimkne k habsburské dynastii. Šlechta neztratila orientaci na politické scéně nové doby. Pouze vzhledem k vlastní historické zkušenosti nemohla akceptovat řešení, která považovala za nebezpečná. Marné je ujištění, že obavám českých konzervativních velkostatkářů daly bouřlivé dějiny 20. století v mnoha aspektech za pravdu. Habsburská monarchie se bohužel nestala Švýcarskem středovýchodní Evropy. Ztráta dějinné kontinuity navíc neumožňuje připsat odměnu za správnou prognózu rizika a adekvátní návrh řešení situace. Není totiž komu takovouto odměnu připsat. Konec první světové války znamenal nejenom likvidaci šlechtického stavu *de iure*, kdy se ze šlechticů stali „občané s erbem“, ale fakticky učinil v českých zemích tečku za existencí politického konzervatismu, alespoň v jeho klasické podobě.

⁹⁶⁹ J. Harrach, Österreichs Heil..., s. 31.

Resumé:

Předkládaná práce vychází z klasické metodologie politických dějin a dějin politického myšlení, jakkoli neváhá využívat interdisciplinárního přístupu zvláště v přesahu k politické filosofii a právní vědě. Na příkladu proměny politických strategií vůdčích osobností státoprávní šlechty ověřuje možnost využití typologie Klause Epsteina (v mnohém konvenující s přístupem např. K. von Beymeho a částečně též S. Neumanna) v poměrech českého politického konzervatismu.

Konzervativní politický proud se v prostředí habsburské monarchie etabloval v polovině 19. století. Zatímco ospalé poměry na zemském sněmu v době předbřeznové nedovolovaly rozkvět soutěže politických programů, rychlý vývoj událostí v průběhu revolučního roku 1848 akceleroval nezbytnost ustavení konzervativní formace. Vzhledem ke složení stavovské obce i zvýšenému riziku ohrožení tradiční společenské struktury nás nepřekvapí, že se právě šlechta stala nositelem úsilí o zachování přirozených vazeb historicky zformované *societatis civilis*. Ojedinelá situace českých zemí, kde v porovnání s alpskými oblastmi převládala rozsáhlá rodová patrimonialia s vlastními správními strukturami, poskytovala aristokratickým toryům zásadní argument pro odmítnutí byrokratického správního centralismu, a logicky následně také liberálního konstitucionalismu, který v polovině 19. století začíná dominovat politické scéně.

Zejména na úsvitu konstituční éry počátkem 60. let se naskytla jedinečná příležitost k formulaci představy o adekvátní podobě správních a politických struktur monarchie. Příležitost, která se později již nikdy neopakovala. Dvěře realizaci autonomistických a federalistických idejí otvíral tzv. říjnový diplom. Česká šlechta tehdy navíc disponovala mimořádnou vůdčí osobností – Jindřich Jaroslav Clam-Martinic ve spolupráci se Lvem Thunem, Karlem III. ze Schwarzenbergu a Jiřím Lobkovicem vytváří jádro okruhu státoprávní šlechty. Vhodný moment, kdy Rakousko vstupuje do nové éry nezátížené břemenem již dohodnutého schématu, umožňovalo stavět na autenticky konzervativním programu inspirovaném dědictvím politického romantismu (A. Müller), historicko-právní školy (F.K. von Savigny) a patrimonialismu v podání K.L. von Hallera. Příklad organicky zdola nahoru vytvářeného systému veřejné správy v Anglii (*selfgovernment*), kde významnou roli sehrává velkostatek coby přirozená autorita života na venkově, nebyl sice realizován, nicméně koncepce historicko-právních individualit korunních zemí transformovaná do programu českého státního práva se stává prioritou společného působení šlechtické strany konzervativního velkostatku a staročeské reprezentace.

Liberálně konstituční éra postupně eliminovala či redukovala pozůstatky správní a právní autonomie nestátních veřejných korporací. Zemské sněmy se nestaly vrcholnými zastupitelskými sbory v monarchii, jejich místo v tomto ohledu obsadila říšská rada. Možnost realizace Clam-Martinicova programu autentického konzervatismu se postupem času reálně více a více vzdalovala. Také poslední bašta tradičního autonomismu – konkordátem smluvně upravený vztah státu a církve – padla za oběť liberálnímu centralismu. Pragmatický konzervatismus Bedřicha Schönborna, pozdějšího ministra spravedlnosti, programově navazoval na dědictví starší generace státoprávní šlechty, jeho reálné působení na veřejné scéně se ale omezovalo na udržení *statu quo* a obhajobu k samosprávným institucím šetrného výkladu platných právních norem.

Nový reformní impuls získává politický konzervatismus pokusem Jana Harracha, který začal usilovat o vytvoření jednotného bloku šlechtických toryů a staročeské reprezentace. Osvojení si českého národního povědomí jakožto předpokladu takového svazku ovšem nebylo pro většinu dynasticky smýšlejících aristokratů akceptovatelné. Obava z nacionální fragmentace a následného rozkladu mocnářství vedla většinu příslušníků jeho stavu ke zdrženlivému až ostražitému přístupu. Také Harrach si byl vědom možných rizik, nicméně rozdělení samosprávných institucí dle národnostního klíče považoval za nezbytný vstřícný krok, který nebrání pozdější realizaci státoprávního programu a federalizaci monarchie na bázi korunních zemí.

Reformní konzervatismus v Harrachově podání sice zůstal nerealizovaným záměrem, představoval ale jeden z posledních pokusů o nalezení nové, životaschopné základny pro obrození tohoto politického směru. Spolu s rozpadem Rakouska-Uherska ze stranického systému

českých zemí konzervativní proud ve své klasické formě mizí, místo něj se čas od času objevují variace resuscitující některé jeho podstatné prvky a témata.

Abstract:

The presented work follows the classical methodology of political history and history of political ideas, although it does not omit interdisciplinary approach especially overlapping the political philosophy and jurisprudence. In the case of the change of political strategies of leading personalities of the conservative nobility, the treatise verifies the feasibility of Klaus Epstein's typology (in some aspects corresponding with the approach of K. von Beyme and partially of S. Neumann too) in the milieu of the Bohemian political conservatism.

The conservative political stream came round in the middle of 19th century in the Habsburg monarchy. While the slumberous situation of the Bohemian Diet (*Landtag*) in the Vormärz period did not enable to develop the competition of platforms, a quick evolution of events in the revolutionary year 1848 accelerated the necessity of the establishment of a conservative grouping. Considering the composition of the historic Estates and the increased risk of the threat to the traditional social structure, we cannot be astonished that the nobility assumed the role of the bearer of efforts how to preserve natural relations of the historically established *societas civilis*. The specific situation in Bohemia, where extensive ancestral domains with own administrative structures in comparison with Alps lands prevailed, provided as such the aristocratic Tories with fundamental arguments for rejection of the bureaucratic centralism, and logically consequently the rejection of the liberal constitutionalism, that started to dominate the political scene in the middle of 19th century.

At dawn of constitutional era at the beginning of the sixties especially, the unique chance occurred to formulate ideas of the adequate character of governmental and political structures in the monarchy. The October Diploma opened the way to the realization of autonomist and federalist ideas. Moreover, at that time, the Bohemian nobility disposed of the extraordinary leading personality – Heinrich Jaroslav Clam-Martinitz in cooperation with Leo Thun, Karl IIIrd Schwarzenberg and Georg Lobkowitz established the centre of the circle of the federalist nobility. The appropriate moment, when Austria entered the new epoch not encumbered by burden of the agreed scheme, enabled to build on the authentic conservative programme that was inspired by the heritage of the political romanticism (A. Müller), the German Historical School (F.K. von Savigny) and the patrimonialism of K.L. von Haller. The pattern of the organic from below established system of the public administration in England (*selfgovernment*), where the estate as the natural authority played the crucial role, was not implemented in Bohemia, but the conception of the historical legal entities of Crown lands developed to be the priority of the joint efforts of the conservative nobility and Old Czechs' representation.

Liberal constitutional era gradually eliminated or reduced the remains of the administrative or legal autonomy of historic non-state public corporations. The Diets (*Landtage*) were not re-established as the parliamentary bodies of the representative government in the monarchy, and this role was occupied by the Imperial Council (*Reichsrat*). Step by step, the real feasibility of Clam-Martinitz platform of authentic conservatism more and more receded. The last bulwark of the traditional autonomism – the church-state relation established by the mutual agreement in concordat – fell a victim to the liberal centralism. The pragmatic conservatism of Friedrich Schönborn, the later cabinet minister of justice, succeeded to the heritage of the older generation of aristocratic Tories as far as the programme is concerned, but his genuine public activities remained limited to the *status quo* conservation and the defence of the regardful interpretation of the legal rules vis-à-vis the self-governing institutions.

The new reform impulse refreshed the political conservatism by the attempt of Jan Harrach to create the joint block of conservative aristocratic landowners and Old Czechs' representation. Nevertheless, his assumption of the Czech national priority was not acceptable solution for the majority of dynastically disposed aristocrats. The fear of national fragmentation and dissolution of the monarchy led the overwhelming majority of the noblemen to the cautious attitude. Certainly, Harrach was aware of the possible risks, but he considered the separation of self-governing bodies on the base of national criteria as the necessary step that would not impede

the later implementation of the programme of the Bohemian historic rights and the federalization of the monarchy. The reform conservatism of Harrach's propositions remained unrealized project. Following the decline of Austro-Hungarian Empire, the political conservatism in its classical and independent form ceased to exist in the Bohemian party system. Only variations resuscitating partial aspects of the former stream occasionally rose and still can rise.

Seznam zkratk:

AUC - Acta Universitatis Carolinae

ČČH - Český časopis historický

ČČM – Časopis Českého musea

ČMM - Časopis Matice moravské

ČNM - Časopis Národního muzea

HZ – Historische Zeitschrift

JSH - Jihočeský sborník historický

MIÖG (do 1942 MÖIG) - Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung

PAM - Památky archeologické a místopisné

PHS - Právněhistorické studie

PVS – Politische Vierteljahresschrift

RCP – Revue církevního práva

SAMV - Sborník Archivu ministerstva vnitra

SAP - Sborník archivních prací

SE - Střední Evropa

SH - Sborník historický

SO - Slánský obzor

SSH - Středočeský sborník historický

HHStA – Haus-, Hof-, und Staatsarchiv

AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv

NA – Národní archiv

SOA – Státní oblastní archiv

ANM – Archiv Národního musea

Seznam pramenů a literatury

I) Prameny

▣ Archiválie:

Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Wien, fond Nachlaß Rechberg

Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, Rodinný archiv Harrachů

Národní archiv Praha, fond Presidium českého místodržitelství - Tajné

Národní archiv Praha, fond Zemská organizační komise

Národní archiv, fond Fideikomisní spisy

Národní archiv, fond Pozůstalost A.O. Zeithammera

Národní archiv, fond Pozůstalost O. Czernina

Národní archiv, fond Sbírka Schönborn

Státní oblastní archiv Praha, fond Pozůstalost Clam-Martiničů

Státní oblastní archiv Praha, fond Velkostatek Smečno

Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Děčín, Rodinný archiv Thun-Hohensteinů, fond Pozůstalost Lva Thuna

Státní oblastní archiv Plzeň, pobočka Klatovy, Rodinný archiv Schönbornů

Státní oblastní archiv Třeboň, Rodinný archiv Schwarzenbergů

Státní oblastní archiv Třeboň, pobočka Jindřichův Hradec, Rodinný archiv Černínů

Archiv Národního musea, fond Pozůstalost F.L. Riegera

Vlastivědné museum ve Slaném, písemné sbírky Clam-Martiničové, Smečno

▣ Tištěné prameny:

1. Periodický tisk:

- Berliner Tagblatt 1907
- Brünner Morgenpost 1882
- Čas 1860-1862
- Erziehungs- und Unterrichts-Zeitung des „Mähr.-schles. Correspondent“ 1883
- Fremden-Blatt 1891, 1907
- Hlas 1866
- Die Information 1900, 1907
- Národní listy 1861, 1873, 1885, 1893
- Neue Freie Presse 1891, 1909
- Politik 1896-1897, 1900, 1902-1903
- Posel z Prahy 1871, 1876
- Prager Tagblatt 1880
- Právník 1861

- Pražské večerní noviny 1890
- Die Presse 1862, 1893
- Reichspost 1907
- Das Vaterland 1860-1867, 1887, 1907

2. Dobové brožury, letáky a pojednání:

- Andrian-Werburg, V. von: Der Adel und der Conservativismus in Oesterreich. Wien 1879
- Andrian-Werburg, V. von: Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage. Leipzig 1859
- Andrian-Werburg, V. von: Oesterreich und dessen Zukunft. II. Teil, Hamburg 1847
- Die Antwort des Verfassers der Broschüre Sustine et abstine. Prag 1859
- Böhmen und Oesterreich. Eine Studie von Fr. Gr. von S... Prag 1870
- Buquoy, G. Graf: Einige der wesentlichen Punkte, die jeder Theorie des Debattirens in den Kammern einer echten Volks-Repräsentativ-Verfassung entsprechen müssen, gleichsam als eine Vorschule zu den Kammer-Debatten im Oesterreichischen Staate. Prag 1848
- Burke, E.: Úvahy o revoluci ve Francii. Brno 1997
- Clam-Martinič, J. hrabě: Promluva k shromážděným přednostám obcí a obyvatelům okresu Mělnického. Praha 1850
- Die Frage lautet »Ausscheiden oder Nichtausscheiden aus der Gemeinde«; richtig gestellt soll sie aber lauten: »Eintreten oder Nichteintreten in die Gemeinde«. Prag 1860
- Georg Fürst von Lobkowitz und die Selbstverwaltung im Königreiche Böhmen. Prag 1905
- Gneist, R.: Adel und Ritterschaft in England. Berlin 1853
- Gneist, R.: Das heutige englische Verfassungs- und Verwaltungsrecht. Bd. I, Berlin 1857
- Haller, C.L. von: Restauration der Staatswissenschaften. Nachdruck. Bd. I, Aalen 1964
- Harrach, J. hrabě: O budoucnosti a světodějném povolání Slovanů. In: ČČM 1876, s. 537-545
- Harrach, J. hrabě: Österreichs Heil. Gedanken eines österreichischen Patrioten. Zweite Auflage. Prag 1905
- Jeho Osvícenost Jan hrabě Harrach na sněmu Království českého o úmluvách vídeňských. Otisk ze Slovana 7.6.1890. Nákladem vlastním. Hradec Králové 1890
- Mene, Tekel! Separatabdruck aus dem „Vaterland“, Wien 1867
- Möser, J.: Von dem echten Eigenthum. In: K.H.L. Welker (Hg.), Justus Möser: Politische und juristische Schriften. München 2001, s. 157-160
- Justus Möser's Sämtliche Werke. Historisch-kritische Ausgabe in 14 Bänden. Hg. Von L. Schirmeyer. Bd. V-VI, IX, Berlin 1945 - Hamburg 1954, 1958
- Müller, A.: Die Elemente der Staatskunst. Hg. von Jakob Baxa. Jena 1922
- Offener Brief des Grafen Wilhelm Wurmbrand an den Herrn Verfasser der Flugschrift Sustine et abstine. Prag 1859
- Řeči poslanců v radě říšské dne 17. a 18. července 1861 (III). Řeči Dra. Prácheňského a hraběte Clam-Martiniče. Praha 1861

- Savigny, F.C. von: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg 1814
- Savigny, F.C. von: System des heutigen Römischen Rechts. Bd. I, Berlin 1840
- Schönborn, F. Graf: Randglossen zum Entwurfe eines neuen Strafgesetzes, Prag 1878
- Schönborn, F. Graf: Wirkungen der Neuschule. Prag 1880
- Schwarzenberg, K. (ed.): Lancknechta Bedřicha Schwarzenberga Španělský deník a Zrození revolucí. Praha 1937
- Stein, L.: Geschichte der socialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. Bd. I, Leipzig 1850
- Sustine et abstine. Prag 1859
- Ueber die autonomen Organe auf dem flachen Lande. Brünn 1859
- Die wesentlichen Gebrechen des Gemeindegesetzes. Prag 1859

3. Parlamentní tisky, protokoly, prameny normativní povahy a jejich komentáře:

- Das Gemeindegesetz vom 5. März 1862, sammt den Gemeindenordnungen für alle Kronländer und den Statuten für einzelne Orte. Wien 1882
- Gemeindeordnung und Gemeinde-Wahlordnung für das Königreich Böhmen vom 16. April 1864 (Landesgesetze für das Königreich Böhmen. Erster Band enthaltend die Gesetze von 1860 bis 1869). Prag 1870
- Die Gemeinde-Ordnung und die Gemeinde-Wahlordnung für das Königreich Böhmen vom 16. April 1864 ergänzt durch die Abänderungsgesetze. Prag 1886
- Komentář k československému obecnému zákoníku občanskému a občanské právo platné na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Dr. František Rouček a Dr. Jaromír Sedláček a kol. Díl druhý, Praha 1935
- Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848-1867), hg. von H. Rumpler et al.
Einleitungsband, Wien 1970
Abteilung II. Das Ministerium Schwarzenberg.
Bd. 1, 5. Dezember 1848 - 7. Jänner 1850, Wien 2002
Abteilung IV. Das Ministerium Rechberg.
Bd. 1, 19. Mai 1859 - 2./3. März 1860, Wien 2003
Abteilung V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff.
Bd. 1. 7. Februar 1861 - 30. April 1861, Wien 1977
Bd. 2. 1. Mai 1861 - 2. November 1861, Wien 1981
Bd. 3. 5. November 1861 - 6. Mai 1862, Wien 1985
- Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1859
- Stenographische Berichte. Session des böhmischen Landtages vom Jahre 1861-1863
- Stenografické zprávy sněmu českého

- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrathes
- Verhandlungen des österreichischen verstärkten Reichsrathes 1860. Nach den stenographischen Berichten, Bd. I-II, Wien 1860

4. Paměti, korespondence, listáře a ostatní prameny:

- Adámek, K.: Mé paměti z doby Taaffovy 1879-1893. Praha 1910.
- Adámek, K.: Na úsvitě aery Taaffeovy 1879-1880. In: Česká revue 1907-1908, s. 705-723.
- Adámek, K.: Památce Jana Harracha. In: ČČH LXXXIV/1910, s. 353-361 a s. 434-439
- Auersperg, F.J. (Hg.): Erinnerungen an meinen Vater Vincenz Carl Fürst von Auersperg. Wien 1906
- Beust, F.F. Graf von: Aus drei Viertel Jahrhunderten. Bd. I-II, Stuttgart 1887
- Boček, J.(ed.): Z deníků moravského politika v éře Bachově (Egbert Belcredi 1850-1859). Brno 1976
- Bráf, A.: Listy politického kacíře. Praha 1902
- Czedit, A. Freiherr von: Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien 1861-1916. Bd. I, Teschen-Wien-Leipzig 1917
- Černý J.M. (ed.): Boj za právo. Sv. I-II, Praha 1893
- Denis, A.: V boji. III/1, Praha 1923
- Erinnerungen von Ernst Freiherrn von Plener. Bd. I-II, Stuttgart-Leipzig 1911-1921
- Grégr, E.: Denník. Praha 1908.
- Heidler J. (ed.): Příspěvky k listáři Dra. Frant. Lad. Riegra. Sv. I-II, Praha 1924 - 1926
- Hübner, J.A. von: La monarchia austriaca dopo Villafranca. Roma 1959
- Kaizl, J.: Z mého života. Sv. I-II, Praha s.d.
- Kameníček F.(ed.): Paměti a listář Dra. Aloise Pražáka. Sv. I, Praha 1926
- Kronenbitter, G. (Hg.): Friedrich Gentz - Gesammelte Schriften. Bd. IX. Briefwechsel zwischen Friedrich Gentz und Adam Heinrich Müller 1800-1829. Hildesheim – Zürich – New York 2002
- Kügelgen, W. von: Lebenserinnerungen eines alten Mannes. Leipzig 1923
- Lobkowicz, E.: Vzpomínky na monarchii. Praha 1997.
- Malý, J.: Naše znovuzrození. Sv. IV-V, Praha 1883
- Mattuš, K.: Paměti. Praha 1921
- Molisch, P. (Hg.): Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918. Wien 1934.
- Palacký, J.: O samosprávě anglické. Praha 1881
- Penížek, J. (ed.): Politické úvahy Gustava Eima. Praha 1898

- Pribram, L. Ritter von: Erinnerungen eines alten Oesterreichers. Bd. I-II, Stuttgart-Leipzig 1910-1912
- Rochelt, H. (Hg.): Adalbert Graf Sternberg 1868-1930. Wien 1997
- Rutkowski, E. (Hg.): Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes. Teil I-II. Der verfassungstreue Grossgrundbesitz 1880-1899, 1900-1904. München 1983, 1991
- Schäffle, A.: Aus meinem Leben. Bd. I-II, Berlin 1905
- Skedl A. (Hg.): Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe. Wien 1922
- Streifthau, K. (Hg.): Walter Bagehot. Die englische Verfassung. Neuwied-Berlin 1971
- Tomek, W.W.: Paměti. Sv. I-II, Praha 1901
- Zeithammer A.O. (Hg.): Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche. Bd. I-II, Praha 1912-1913

II) Literatura

- Adámek, J.: Rakouský centralismus a snahy o autonomní velkostatek v letech 1848-1863. In: SAP 24/1974, s. 42-66.
- Allmayer-Beck, J. Ch.: Der Konservatismus in Österreich. München 1959.
- Allmayer-Beck, J. Ch.: Ministerpräsident Baron Beck. Wien 1956.
- Angermann, E.: Robert von Mohl 1799-1875. Leben und Werk eines altliberalen Staatsgelehrten. Neuwied 1962.
- Bachmann, H.: Josef Maria Baernreither (1845-1925). Der Werdegang eines altösterreichischen Ministers und Sozialpolitikers. Neustadt a.d. Aischa 1977.
- Banauch, M.: Prinz Aloys von und zu Liechtenstein. Stationen im Leben eines ungewöhnlichen Politikers (diplomová práce). Wien 1997.
- Behnen, M.: Das Preußische Wochenblatt (1851-1861). Göttingen 1971.
- Berdahl, R.M.: The Politics of the Prussian Nobility. The Development of a Conservative Ideology 1770-1848. Princeton 1988.
- Berchtold, K.: Grundlinien der Entwicklung der politischen Parteien in Österreich seit 1867. In: K. Berchtold (Hg.), Österreichische Parteiprogramme 1868-1966. Wien 1967, s. 11-105.
- Berchtold, K.: Die politischen Parteien und ihre parlamentarischen Klubs bis 1918. In: H. Schambeck (Hg.), Österreichs Parlamentarismus. Werden und System. Berlin 1986, s. 137-168.
- Bermbach, U.: Bemerkungen zur politischen Theoriengeschichte. In: PVS 22/1981, s. 181-194.
- Berndorfová, E.: Sociální základna české šlechty od poloviny 17. století do poloviny 19. století. In: AUC Philosophica et Historica 1/1976.
- Beyme, K. von: Politische Theorien im Zeitalter der Ideologien 1789-1945. Wiesbaden 2002.
- Bezecný, Česká šlechta a salony v druhé polovině 19. století. In: H. Lorenzová, T. Petrasová (ed.), Salony v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 201-207.

- Bezecný, Z.: Český šlechtic Ferdinand Hildprandt. In: JSH LXV/1996, s. 214-216.
- Bezecný, Z.: Karel V. ze Schwarzenbergu (Životní styl šlechtice přelomu 19. a 20. století). In: Opera historica 4/1995, s. 281-295.
- Bezecný, Z.: Politické názory Karla IV. ze Schwarzenbergu. In: P. Marek (ed.), Osobnost v politické straně. Sborník referátů z konference. Olomouc 2000, s. 75-79.
- Bezecný, Z.: Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. České Budějovice 2005.
- Bezecný, Z.: Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století. In: V. Petrbock (ed.), Sex a tabu v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 88-93.
- Bezecný, Z.: Šlechtic a sedlák (Dopisy Alfonse Šťastného z Padařova Karlu IV. ze Schwarzenbergu). In: JSH 66-67/1997-1998, s. 128-133.
- Bezecný, Z.: Šlechtici v občanské době. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 7/1997, s. 92-97.
- Bibl, V.: Die niederösterreichischen Stände im Vormärz. Wien 1911.
- Binder-Kriegelstein, R.: Österreichisches Adelsrecht. Von der Ausgestaltung des Adelsrechts der cisleithanischen Reichshälfte bis zum Adelsaufhebungsgesetz der Republik unter besonderer Berücksichtigung des adeligen Namensrechts. Frankfurt am Main 2000.
- Bled, J.-P.: Les Fondements du Conservatisme Autrichien 1859-1879. Paris 1988.
- Bled, J.-P.: La noblesse dans les pays habsbourgeois 1815-1914. In: Etudes danubiennes 2/1991, s. 77-85.
- Die böhmischen Kronlehen im Königreiche Böhmen, Markgrafthume Mähren und Herzogthume Schlesien, dargestellt von Eduard Pštros, k.k. Statthaltereisekretär und Vice-Hoflehenrichter in Böhmen. Praha 1861.
- Bourdieu, P.: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: R. Kreckel (Hg.), Soziale Ungleichheiten. Göttingen 1983, s. 183-198.
- Brauner, W.: Leseverein und Rechtskultur. Der „Juristisch-politische Leseverein“ zu Wien 1840-1990. Wien 1992.
- BreLOT, C.-I.: La noblesse réinventée: Nobles de Franche-Comté de 1814 à 1870. In: Annales littéraires de l'Université de Besançon 1972.
- Brockhausen, C.: Die österreichische Gemeindeordnung. Grundgedanken und Reformideen. Wien 1905.
- Brunner, O.: Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Heimhards von Hohberg 1612-1688. Salzburg 1949.
- Brunner, O.: Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft. In: E.-W. Böckenförde (Hg.), Staat und Gesellschaft. Darmstadt 1976, s. 20-36.
- Brunner, O.: Das Haus Österreich und die Donaumonarchie. In: Südost-Forschungen XIV/1955, s. 122-144.
- Buquoyová, M.: Hrabě Jan Buquoy. Sociální reformátor doby osvícenství. Feldkirchen-Westerham 2004

- Buquoy, M.: Die Armen auf dem Lande im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Eine Strukturanalyse am Beispiel der Buquoy'schen Herrschaft Gratzen in Südböhmen. In: *Bohemia* 1/1985, s. 37-78
- Buquoy, M.: Das Buquoy'sche Armeninstitut – Herzstück einer bahnbrechenden Sozialreform. In: *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien* VII/1985, s. 279-289.
- Cannadine, D.: *The Decline and Fall of the British Aristocracy*. London 1996.
- Charmatz, R.: *Österreichs innere Geschichte. II. Teil: Der Kampf der Nationen*. Leipzig – Berlin 1918.
- Cibulka, P.: Český klub na říšské radě (1879-1887). In: *ČČH* 92/1994, s. 45-62.
- Conze, E.: *Von deutschem Adel. Die Grafen von Bernstorff im zwanzigsten Jahrhundert*. Stuttgart – München 2000.
- Conze, E., Wienfort, M. (Hg.): *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien 2004.
- Cornelissen, C. (Hg.): *Geschichtswissenschaften*. Frankfurt am Main 2000.
- Csáky, M.: Adel in Österreich. In: *Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. Teil 1: Von der Revolution zur Gründerzeit 1848-1880*. Wien 1984, s. 212-219.
- Csáky, M.: *Der Kulturkampf in Ungarn*. Graz 1967.
- Denis, A.: *Čechy po Bílé Hoře. Díl III/3*, Praha 1911.
- Diemel, Ch.: *Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800-1870*. Frankfurt am Main 1998.
- Dijon de Monteton, Ch.P. Graf: Die „Entzauberung“ des Gesellschaftsvertrags. Ein Vergleich der Anti-Sozial-Kontrakts-Theorien von Carl Ludwig von Haller und Joseph Graf de Maistre im Kontext der politischen Ideengeschichte. Frankfurt am Main 2007.
- Dragon, F.: *Die Wiener Presse kirchlicher Tendenz vom Revolutionsjahr 1848 bis zur Gründung der Reichspost 1894 (disertace)*. Wien 1953.
- Eder, K.: *Der Liberalismus in Altösterreich. Geisteshaltung, Politik und Kultur*. Wien-München 1955.
- Eltz, E., Strohmayer, A. (Hg.): *Die Fürstenberger. 800 Jahre Herrschaft und Kultur in Mitteleuropa*. Weitra 1994.
- Elverfeldt-Ulm, S. Frhr. von: *Adelsrecht. Limburg an der Lahn* 2001.
- Epstein, K.: *Die Ursprünge des Konservatismus in Deutschland*. Frankfurt am Main – Berlin – Wien 1973.
- Fehrenbach, E. (Hg.): *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770-1848*. München 1994.
- Feigl, H., Rosner, W. (Hg.): *Adel im Wandel*. Wien 1991.
- Frank-Döfering, P.: *Adelslexikon des österreichischen Kaisertums 1804-1918*. Wien-Freiburg-Basel 1989.
- Franke, Ch.: Der sächsische Adel im 19. und 20. Jahrhundert. Soziales Verhalten und soziale Strukturen. In: S. Marburg – J. Matzerath (Hg.), *Der Schritt in die Moderne: Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918*. Köln – Weimar – Wien 2001, s. 201-230.

- Franz, G.: Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie. München 1955.
- Freyer, H.: Theorie des gegenwärtigen Zeitalters. Stuttgart 1955.
- Friedjung, H.: Österreich von 1848 bis 1860. Bd. I-II, Stuttgart-Berlin 1908-1912.
- Friedjung, H.: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1860. Bd. I-II, Stuttgart-Berlin 1916-1917.
- Fuchs, A.: Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918. Wien 1949
- Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser auf das Jahr 1852. Gotha 1852.
- Georgiev, J.: Der böhmische Adel und Anfänge des österreichischen Parlamentarismus. In: J. Georgiev, J. Kysela (eds.), Kapitoly z dějin stavovského a parlamentního zřízení. Praha 2004, s. 63-69.
- Georgiev, J.: České fideikomisy v posledních letech své existence. In: Paginae historiae 9/2001, s. 71-97.
- Georgiev, J.: Český šlechtic a rakouský ministr Bedřich Schönborn. In: RCP 2/2000, s. 120-141.
- Georgiev, J.: Friedrich Karl von Savigny. In: RCP 1/1999, s. 35-53.
- Georgiev, J.: Heinrich Jaroslav Graf Clam-Martinic und „Selfgovernment“ in Österreich. In: Etudes danubiennes 1-2/2003, s. 75-86.
- Georgiev, J.: Jindřich Jaroslav Clam-Martinic a počátky obecní samosprávy v Rakousku. In: Právněhistorické studie 36/2003, s. 75-111.
- Georgiev, J.: Mezi svéprávností a poručnictvím. K postavení církví v habsburské monarchii druhé poloviny 19. století. In: Z. Hojda, R. Prah (ed.), Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Praha 2003, s. 169-185.
- Glanner, F.: Viktor Franz von Andrian-Werburg (disertace). Wien 1961.
- Glassheim, E.: Noble Nationalists. The Transformation of the Bohemian Aristocracy. London 2005.
- Godsey, W.: Hofgesellschaft und zweite Gesellschaft. Die 32 Ahnen des Wiener Erzbischofs Christoph aus dem Hause der Grafen Schönborn. In: Adler 2/1997, s. 33-42.
- Godsey, W.: Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era. In: The Journal of Modern History 1/1999, s. 56-104.
- Grandner, M.: Conservative Social Politics in Austria 1880-1890. In: Austrian History Yearbook XXVII/1996, s. 77-107.
- Hamann, B.: Der Wiener Hof und die Hofgesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: K. Möckl (Hg.), Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert. Boppard am Rhein 1990, s. 61-78
- Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Bd. IV, Berlin 1990, heslo Selbstverwaltung, s. 1621-1625.
- Hanuš, J.: Národní muzeum a naše obrození. I-II, Praha 1921-1923.
- Havelka, M.: Zamyšlení nad genezí českého konzervatismu. In: Obzory 1/2005, s. 7-34.
- Havránek, J.: Česká politika, konzervativní aristokraté a uspořádání poměrů v habsburské říši v letech 1860-1867. In: SH 17/1970, s. 67-95.

- Hearnshaw, F.J.C.: Conservatism in England. An analytical, historical and political survey. New York 1967.
- Hearnshaw, F.J.C.: Conservatism in England. An analytical, historical and political survey. New York 1967.
- Heffter, H.: Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert. Stuttgart 1950.
- Heidler, J.: Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových. Praha 1920.
- Heindl, W.: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780-1848. Wien-Köln-Graz 1991.
- Helfert, J.A. Frhr. von: Geschichte Österreichs vom Ausgang des Wiener Oktober-Aufstandes 1848. Bd. III, Wien 1872.
- Helfert, J.A. Frhr. von: Graf Leo Thun – k.k. Gubernial-Präsident in Böhmen. Wien 1894.
- Helfert, J.A. Frhr. von: Leo Thun – Lehr und Wanderjahre, Wien 1892.
- Helfert, J.A. Frhr. von: Die Thronbesteigung des Kaisers Franz Joseph I. Prag
- Heumos, P.: Agrarische Interessen und nationale Politik in Böhmen 1848-1889. Wiesbaden 1979.
- Higonnet, P.: Class, Ideology, and the Rights of Nobles during the French Revolution. Oxford 1981.
- Hlavačka, M.: Der 70. Geburtstag des Fürsten Georg Christian Lobkowitz oder Aufstieg und Fall des konservativen Großgrundbesitzes in Böhmen. In: Études danubiennes 1-2/2003, s. 87-94.
- Hlavačka, M.: Dětství, dospívání a rodinná strategie v korespondenci dětí knížeti Jiřímu Kristiánu Lobkovicovi. In: Porta bohemia 2/2003, s. 7-23.
- Hlavačka, M.: Zlatý věk české samosprávy. Praha 2006.
- Höbelt, L.: Bürokratie und Aristokratie im Österreich der vor-konstitutionellen Ära. In: Etudes Danubiennes 2/1995, s. 149-162.
- Höbelt, L.: The Discreet Charm of the Old Regime. In: Austrian History Yearbook XXVII/1996, s. 289-302.
- Höbelt, L.: Das Problem der konservativen Eliten in Österreich-Ungarn. In: J. Nantz, R. Vahrenkamp (Hg.), Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse, Umwelt, Wirkungen. Wien-Köln-Graz 1993, s. 777-787.
- Höbelt, L.: „Verfassungstreue“ und „Feudale“. Die beiden österreichischen Adelsparteien (1861-1918). In: Etudes danubiennes 7/1991, s. 103-114.
- Höglinger, F.: Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic. Graz-Köln 1964.
- Hochedlinger, M.: Who's Afraid of the French Revolution? Austrian Foreign Policy and the European Crisis 1787-1797. In: German History 3/2003, s. 293nn
- Holeček, J.: Česká šlechta. Praha 1918.
- Hroch, M.: Na prahu národní existence. Praha 1999.
- Hudal, A.: Die österreichische Vatikanbotschaft 1806-1918. München 1952.
- Hugelmann, K.: Die österreichischen Landtage im Jahre 1848. III. Teil. Wien – Leipzig 1940.

- Hugh, C: Conservatism. London - New York 1912.
- Huguenin, F.: Le conservatisme impossible. Libéraux et réactionnaires en France depuis 1789. Paris 2006.
- Huntington, S.: Conservatism as an Ideology. In: The American Political Science Review 51/1957, s. 454-473.
- Husák, J., Schráníl, R.: Sněm království českého 1861-1911. Praha 1911.
- Hussarek, M. von: Die Krise und die Lösung des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechts. In: Archiv für österreichische Geschichte 112/1932, s. 211-480.
- Hussarek, M. von: Die Verhandlungen des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechtes. In: Archiv für österreichische Geschichte 112/1932, s. 447-811.
- Janák, J.: Osnova moravského zemského zřízení z revolučního roku 1848. In: Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis C 42/1995, s. 111-123.
- Janák, J. - Hledíková, Z.: Dějiny správy v českých zemích do roku 1945. Praha 1989.
- Jungmann, J.: Parcelace velkostatku Martinicova. In: Vlastivědný sborník okresů slánského a novostražského 8/1927, s. 122-123.
- Jungmann, J.: Zámecký archiv na Smečně a jeho osudy. In: Vlastivědný sborník okresů slánského a novostražského 8/1927, s. 118-120.
- Kadlec, J.: Přehled českých církevních dějin. Sv. 2, Praha 1991.
- Kalousek, J.: České státní právo. Praha 1892.
- Kaltenbrunner, G.K. (Hg.): Rekonstruktion des Konservatismus. Freiburg i. B. 1973.
- Kammerhofer, L. (Hg.): Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-1879. Wien 1992.
- Kann, R.A., Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918. Wien-Köln 1990.
- Kárník, Z.: Sociální a národní vazby politických postojů a jednání české aristokracie. In: Studie k sociálním dějinám 19. století, 6/1996, s. 7-45.
- Kazbunda, K.: Kolem dubnového sněmu českého z roku 1867. In: ČČH 38/1932, s. 285-354.
- Kazbunda, K.: Krise české politiky a vídeňská jednání o t.zv. punktace roku 1890. 1. část. In: Český časopis historický XL/1934, s. 80-108, s. 310-346 a s. 491-528
- Kazbunda, K.: Otázka české korunovace r. 1861. In: ČČH XXXIII/1937, s. 60-116.
- Kazbunda, K.: Otázka česko-německá v předvečer velké války. Praha 1995.
- Kazda, K.: Jirsíkův a Riegrův dopis ze slánské části smečenského archivu. In: SO XXXIV/1926, s. 30-38.
- Keyserling, L.von: Studien zu den Entwicklungsjahren der Brüder Gerlach. Heidelberg 1913.
- Kirk, R.: Konzervativní smýšlení. Praha 2000.
- Kirsch, M.: Die Entwicklung des Konstitutionalismus im Vergleich: Französische Vorbilder und europäische Strukturen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: M. Kirsch - P. Schiera (Hg.),

Denken und Umsetzung des Konstitutionalismus in Deutschland und anderen europäischen Ländern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Berlin 1999, s. 147-173.

- Klabouch, J.: Ke vzniku novodobých jednotek místní správy v Čechách v letech 1849-1863. In: *Acta regionalia*, Praha 1965, s. 164-172.
- Klabouch, J.: Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848-1918. Wien 1968.
- Klassen, P.: Justus Möser. Frankfurt am Main 1936.
- Klobas, O.: Šlechtic nejen rodem. Brno 1993.
- Kocka, J.: Perspektiven für die Sozialgeschichte der neunziger Jahre. In: W. Schulze (Hg.), *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikrohistorie*. Göttingen 1994, s. 33-39.
- Kolmer, G.: Das Herrenhaus des österreichischen Reichsrats. Nach dem Bestande Ende des Jahres 1906. Wien-Leipzig 1907.
- Kolmer, G.: Parlament und Verfassung in Oesterreich. Bd. I-VIII, Wien-Leipzig 1902-1914.
- Kondylis, P.: Konservatismus. Geschichtlicher Gehalt und Untergang. Stuttgart 1986.
- Kořalka, J.: Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914. Praha 1996.
- Kořalka, J.: František Palacký. Praha 1998.
- Kraus, H.-Ch.: Ernst Ludwig von Gerlach. Politisches Denken und Handeln eines preußischen Altkonservativen. Bd. I-II, Göttingen 1994.
- Kraus, H.-Ch.: Politische Romantik. In: C. von Schrenck-Notzing (Hg.), *Lexikon des Konservatismus*. Graz-Stuttgart 1996, s. 465-469.
- Kriechbaumer, R. (Hg.): *Konservativ - Chance und Zukunft*. Innsbruck - Wien - München 1979.
- Kroll, F.-L.: Monarchie und Gottesgnadentum in Preußen 1840-1861. In: P. Krüger - J.H. Schoeps (Hg.), *Der verkannte Monarch. Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit*. Potsdam 1997, s. 45-70
- Kronenbitter, G.: Wort und Macht. Friedrich Gentz als politischer Schriftsteller. Berlin 1994.
- Kubačák, A.: Činnost svazu československých velkostatkářů v letech 1919-1943. In: *SAP* 37/1987, s. 325-374.
- Kučera, M.: Český politický katolicismus před první světovou válkou. In: *ČČH* 98/2000, s. 83-117.
- Kučera, M.: *Rakouský občan Josef Pekař*. Praha 2005.
- Lellková, Š.: Zamyšlení nad Českými dějinami hraběte Františka Lützowa. In: *ČNM* 3-4/2000, s. 60-69.
- Linsmaier, M.: *Die katholische Publizistik. Ein Beitrag zur Wiener Pressegeschichte der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts (disertace)*. Wien 1979.
- Lippert, S.: *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie*. Stuttgart 1998.
- Llanque, M.: Alte und neue Wege der politischen Ideengeschichte. In: *Neue politische Literatur* 1/2004, s. 34-51.
- Llanque, M.: *Politische Ideengeschichte. Ein Gewebe politischer Diskurse*. München-Wien 2008.
- Lottes, G.: Die Französische Revolution und der moderne politische Konservatismus. In: R. Koselleck - R. Reichardt (Hg.), *Die Französische Revolution als Bruch des gesellschaftlichen Bewusstseins*. München 1988, s. 609-630.

- Lübke, H.: Konservatismus in Deutschland. In: Schweizer Monatshefte, Dezember 1981, s. 980.
- Luft, R.: Der Adel in der mährischen Landespolitik um 1900. In: Opera historica 2/1992, s. 111-115.
- Luft, R.: Die Mittelpartei des mährischen Großgrundbesitzes 1879 bis 1918. In: F. Seibt (Hg.), Die Chance der Verständigung. München 1987, s. 187-243.
- Lukowski, J.: The European nobility in the eighteenth century. Basingstoke – New York 2003.
- Macháčová, J. - Matějček, J.: Sociální a hospodářský vývoj českých zemí v 19. století. Shrnující poznámky. In: Studie k sociálním dějinám 19. století, 6/1996, s. 241-318.
- Majer, J.: Kašpar Šternberk. Praha 1997
- Malinowski, S.: Vom König zum Führer. Deutscher Adel und Nationalsozialismus. Berlin 2003
- Malíř, J.: Egbert Graf Belcredi – der adelige Politiker im Spannungsfeld des Nationalismus. In: Etudes danubiennes 1-2/2003, s. 103-118.
- Malíř, J.: Od spolků k moderním politickým stranám. Politické strany na Moravě v letech 1848-1914. Brno 1996.
- Malíř, J. - Marek, P. a kol.: Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861-2004. I. díl. Brno 2005.
- Malý K. a kol.: Dějiny českého a československého práva do roku 1945. Praha 1997.
- Malý, K.: Idea samosprávy v české politice v 19. Století. In: Veřejná správa a právo. Pocta Dušanu Hendrychovi k 70. narozeninám. Praha 1997, s. 295-311.
- Mannheim, K.: Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens. Frankfurt am Main 1984.
- Marek, P.: Český katolicismus 1890-1914. Olomouc-Rosice 2003.
- Marek, P.: K problematice založení katolicko-národní strany v Čechách. In: Acta universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 30-2001, Sborník prací historických XVIII, s. 107-121.
- Marek, P.: Der tschechische politische Katholizismus in den Jahren 1890-1914. In: MIÖG 111/2003, s. 445-469.
- Mašek, P.: Modrá krev. Praha 1999.
- Matějček, J.: Majetky, důchody a investiční možnosti v českých zemích v 19. století. In: Studie k sociálním dějinám 19. století 6/1996, s. 101-240.
- Matějček, J.: Šlechta v českých zemích v 19. století (První pokus o přehled). In: Slezský sborník 98/2000, s. 279-299.
- Matzerath, J.: Aspekte sächsischer Landtagsgeschichte. Formierungen und Brüche des Zweikammerparlaments 1833 bis 1868. Dresden 2007.
- Maurer, M.: Aufklärung und Anglophilie in Deutschland. Göttingen-Zürich 1987.
- Mayer, A.J.: Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848-1914. München 1984.
- Melville, R.: Adel und Revolution in Böhmen. Mainz 1998.

- Melville, R.: Der böhmische Adel und der Konstitutionalismus. Franz Stadions Konzept einer postfeudalen Neuordnung Österreichs. In: F. Seibt (Hg.), *Die Chance der Verständigung*. München 1987, s. 135-145.
- Melville, R.: Der mährische Politiker Graf Egbert Belcredi (1816-1894) und die postfeudale Neuordnung Österreichs. In: R. Melville – C. Scharf (Hg.), *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*. Stuttgart 1988, s. 599-611.
- Melville, R.: Účast české šlechty na první pražské měst'anské petici z 15. března 1848. In: ČČH 3/2003, s. 582-619.
- Melville, R.: Von der Patrimonialverwaltung zur Gemeindeselbstverwaltung in Böhmen und Österreich um 1848. In: *Documenta pragensia XIV/1997*, s. 51-64.
- Menčík, F.: Jan hrabě Harrach. Praha 1898.
- Menčík, F.: Slovanské vědomí Jana hr. Harracha. In: *Osvěta* 3/1913, s. 161-171.
- Mension-Rigau, E.: *Aristocrates et grands bourgeois. Education, traditions, valeurs*. Paris 1994.
- Merbach, P.A.: Die Kreuzzeitung 1848-1923. Ein geschichtlicher Überblick. In: *Beilage zur Neuen Preußischen Zeitung č. 275 z 16.6.1923*.
- Mertal, W.: Graf Richard Belcredi (1823-1902). Ein Staatsmann aus dem Österreich Kaiser Franz Josephs (disertace). Wien 1962.
- Mikoletzky, H.L.: Österreich. Das entscheidende 19. Jahrhundert. Wien 1972.
- Miltner, J.O.: Smečno. In: *PAM I/1854-55*, s. 325-328 a 359-368.
- Molisch, P.: Briefe des Grafen Heinrich Clam Martinic aus den Jahren 1848 und 1849. In: *MÖIG LII/1938*, s. 477-482.
- Molisch, P.: Anton von Schmerling und der Liberalismus in Österreich. Wien 1943.
- Müller, P.: Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich. Wien 1934.
- Müller-Schmid, P.P.: Adam Müller (1779-1829). In: B. Heidenreich (Hg.), *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts*. Berlin 2002, s. 109-138.
- Navrátil, M.: *Almanach českých právníků*. Praha 1904.
- Navrátil, M.: *Almanach sněmu království českého 1895-1901*. Praha 1896.
- Neumann, S.: *Die Stufen des preussischen Konservatismus. Ein Beitrag zum Staats- und Gesellschaftsbild Deutschlands im 19. Jahrhundert*. Berlin 1930.
- Nisbet, R.: *Konzervatismus*. Praha 1993.
- Nohel, R.: *Auerspergové v Čechách*. Kutná Hora 1997.
- Novák, J.B.: Ze zápisků posledního lancknechta. Zvl. otisk z ČČH XXXI/1925, Praha 1925.
- Novák, M.: Austroslavismus, příspěvek k jeho pojetí v době předbřeznové. In: *SAP 1/1956*, s. 26-48.
- Okáč, A.: *Český sněm a vláda před březnem 1848*. Praha 1947.
- Okáč, A.: *Rakouský problém a list Vaterland. I-II*, Brno 1970.
- Okáč, A.: Z veřejné činnosti a názorů moravského politika Egberta Belcrediho (1860-1894). In: *ČMM CXII/1993*, s. 279-308.

- Pátal, L.: Společenské a majetkové složení české šlechty na přelomu 60. a 70. let 19. století (diplomová práce). Praha 1999.
- Paupié, K.: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1859. Bd. I, Wien 1960.
- Pekař, J.: Hr. Jana Harracha návrh na státoprávní vyrovnání s Čechy z r. 1875. In: ČČH XXXV/1929, s. 137-145.
- Pekař, J.: Omyly a nebezpečí pozemkové reformy. Praha 1923.
- Pfaff, I.: Česká přináležitost k Západu v letech 1815-1878. Brno 1996.
- Platte, H.: Das Haus Schönborn. Grafen, Fürstbischöfe und Mäzene. Werl 2007.
- Polišínský, J.: Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848. Praha 1975.
- Pouzar, V. (ed.): Almanach českých šlechtických rodů. Praha 1999.
- Prah, R. - Hojda, Z.: Umění v konverzaci: Thunův salon. In: H. Lorenzová - T. Petrasová (ed.), Salony v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 35-46.
- Pree, H.: Österreichisches Staatskirchenrecht. Wien 1984.
- Purš, J.: Volby do českého zemského sněmu v dubnu 1872. Praha 1987.
- Rak, J.: Bývali Čechové... Jinočany 1994.
- Reden-Dohna, A. von - Melville, R. (Hg.): Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860. Stuttgart 1988.
- Redlich, J.: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Bd. I-II, Leipzig 1920-1926.
- Reif, H.: Adel im 19. und 20. Jahrhundert. München 1999.
- Reif, H. (Hg.): Adel und Bürgertum in Deutschland. Bd. I, Elitenwandel in der Moderne. Berlin 2000.
- Reinerman, A.J.: Austria and the Papacy in the Age of Metternich. Vol. 2: Revolution and Reaction, 1830-1838. Washington 1989.
- Rill, R. - Zellenberg, U.E. (Hg.): Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute. Graz 1999.
- Rochelt, H. (Hg.): Adalbert Graf Sternberg 1868-1930. Wien 1997.
- Rogge, W.: Oesterreich von Villagos bis zur Gegenwart. Bd. I-III, Leipzig-Wien 1872-1873.
- Roggen, R.: „Restauration“ – Kampfruf und Schimpfwort. Eine Kommunikationsanalyse zum Hauptwerk des Staatstheoretikers Karl Ludwig von Haller (1768-1854). Freiburg 1999.
- Roubík, F.: Vývoj správního rozdělení Čech v letech 1850-1868. In: SAMV XII/1939, s.1-219.
- Rudolf, W.: Karl Fürst Auersperg als Ministerpräsident (1868). In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 85/1977, s. 98-144.
- Ruetz, B.: Der preussische Konservatismus im Kampf gegen Einheit und Freiheit. Berlin 2001.
- Rumpler, H.: Eine Chance für Mitteleuropa. Österreichische Geschichte 1804-1914. Wien 1997.
- Saint Martin, M. de: Der Adel. Soziologie eines Standes. Paris 1993.
- Sak, R.: Der Platz der Schwarzenberger in der tschechischen Politik der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Opera historica 2/1992, s. 107-110.
- Sak, R.: Rieger. Konzervativec nebo liberál? Praha 2003.
- Sak, R.: Rieger. Příběh Čecha 19. věku. Semily 1993.

- Samospráva. Řada přednášek pořádaných Českým klubem v Praze. Praha 1899.
- Schama, S.: Občané. Kronika Francouzské revoluce. Praha 2004.
- Scheel, W.: Das „Berliner Politische Wochenblatt“ und die politische und soziale Revolution in Frankreich und England. Göttingen 1964.
- Schelle, K.: Organizace veřejné správy v letech 1848-1948. Sv. II, Brno 1993.
- Scherl, G.: Der Adel in der liberalen Geschichtsschreibung Deutschlands. München 1964.
- Schildt, A.: Konservatismus in Deutschland. München 1998.
- Schiller, R.: Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Berlin 2003
- Schmitt, C.: Pojem politična. Brno – Praha 2007.
- Schmitt, C.: Politische Romantik. Sechste Auflage. Berlin 1998.
- Schmitt, C.: Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916-1969. Berlin 1995.
- Schwarzenberg, K. zu: Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg. Neustadt an der Aisch 1963.
- Schwendenwein, H.: Österreichisches Staatskirchenrecht. Essen 1992.
- Scott, H.M. (ed.), The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Vol. II, London – New York 1995.
- Scruton, R. (ed.): Konzervativní myslitelé. Brno 1994.
- Scruton, R.: Smysl konzervatismu. Praha 1993.
- Sheehan, J.J.: Der deutsche Liberalismus. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg 1770-1914. München 1983.
- Sheldon, W.F.: The Intellectual Development of Justus Möser: The Growth of a German Patriot. Osnabrück 1970.
- Siegert, H. (Hg.): Adel in Österreich. Wien 1971.
- Skinner, Q.: Hobbes' Leviathan. In: Historical Journal 1964, s. 321-333.
- Slabáková, R.: „Il est «Höchst Zeit»“ aneb Jaký jazyk pro aristokracii v Čechách a na Moravě v 19. století? In: K. Bláhová (ed.), Komunikace a izolace v české kultuře 19. století. Praha 2002.
- Slabáková, R.: Rodina a její hodnota u rakousko-české aristokracie v 19. století (na příkladu Dietrichsteinů a Mensdorffů-Pouilly). In: Studie k sociálním dějinám 6/2001, s. 275-285.
- Švaříčková - Slabáková, R.: Rodinné strategie šlechty. Praha 2007.
- Slapnicka, H.: Gemeindeautonomie in der Donaumonarchie und in den Nachfolgestaaten. Das österreichische Gemeindegesetz vor und nach 1918. In: Österreichische Osthefte 1/1992, s. 72-90.
- Slavičková, H.: Portrétní galerie Thun-Hohensteinů. Děčín 1998.
- Slovník veřejného práva československého.
 - Díl II., Brno 1932, heslo Lenní právo, s.487-494.
 - Díl IV., Brno 1938, heslo Samospráva, s. 1nn.
- Smith, H.W.: German Nationalism and Religious Conflict. Culture, Ideology, Politics, 1870-1914. Princeton 1995.
- Srb, A.: Politické dějiny národa českého od roku 1861. Praha 1899.

- Staatslexikon. Bd. IV, Freiburg-Basel-Wien 1988, heslo Selbstverwaltung, s. 1164.
- H. Stekl (Hg.), Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert. Wien 2004.
- Stekl, H.: Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstill u. Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg. Wien 1973.
- Stekl, H. - Wakounig, M.: Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert. Wien-Köln-Weimar 1992.
- Sternhell, Z.: Les anti-Lumières. Du XVIIIe siècle à la guerre froide. Paris 2006.
- Steuer, I.: Adalbert Graf Sternberg (1868-1930). Persönlichkeit und Werk eines politischen Außenseiters im Alten Österreich (disertace). Wien 1970.
- Stockert, H.: Adel im Übergang. Die Fürsten und Grafen von Löwenstein-Wertheim zwischen Landesherrschaft und Standesherrschaft 1780-1850. Stuttgart 2000.
- Stodůlka, Z.: Politika katolicko-konzervativního tábora v Čechách 1869-1874 (diplomová práce). České Budějovice 2006.
- Stöger, W.: Das Verhältnis der Konservativen zur christlich-sozialen Partei (disertace). Wien 1949.
- Stölzl, Ch.: Die Ära Bach in Böhmen. München-Wien 1971.
- Stolleis, M. (Hg.): Staatsdenker im 17. und 18. Jahrhundert. Reichspublizistik, Politik, Naturrecht. Frankfurt am Main 1987, s. 294- 309.
- Stourzh, G.: Wege zur Grundrechtsdemokratie. Wien-Köln 1989.
- Svátek, F., K dějinám sociálních elit první ČSR. In: Soudobé dějiny 2-3/1995, s. 169-200.
- Šouša, J.: Obecní majetek v Čechách 1848-1918. In: PHS 38/2007, s. 89-134.
- Štaif, J.: Antonín Gindely a František Palacký. In: AUC 3/1993, Phil. et Hist., s. 43-69.
- Šubert, F.A.: Činnost a význam Jana hraběte Haracha. In: Osvěta 40/1910, s. 155-161.
- Šváb, F.: Gräfllich Clam-Martinisches Archiv in Smečna. In: Archivalien zur neueren Geschichte Österreichs, Wien 1913, s. 518-525.
- Šváb, F.: Panství smečenské. In: SO XXXI-XXXIII/1923-25, s. 3-20, 3-22 a 3-32
- Šváb, F.: Zámecký archiv smečenský. In: SO XXXIV/1926, s. 18-30.
- Talmon, J.: O původu totalitní demokracie. Politická teorie za Francouzské revoluce a po ní. Praha 1998.
- Theilemann, W.G.: Adel im grünen Rock. Adliges Jägertum, Großprivatwaldbesitz und die preußische Forstbeamtenschaft 1866-1914. Berlin 2004.
- Thienen-Adlerflycht, Ch.: Graf Leo Thun im Vormärz. Graz-Köln-Wien 1967.
- Tobolka, Z.V.: Dodatky ke knize A.O. Zeithammera: Zur Geschichte der böhmischen Ausgleichsversuche (1865-1871). In: ČNM 112/1938, s. 251-286.
- Tobolka, Z.V.: Jak došlo k sblížení Dra F.L.Riegra s hr. J.J. Clamem-Martinicem. In: Nová česká revue II/1905, s. 496-516.
- Tobolka, Z.V.: Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. Sv. I-III, Praha 1932-34.
- Tocqueville, A. de: Starý režim a Revoluce. Praha 2003.

- Tomášek, L.: Karel III. Schwarzenberg. K politické činnosti české šlechty v šedesátých letech 19. století. In: JSH LXIII/1994, s. 101-113.
- Topinková, J.: Veřejná činnost hraběte Ernsta E. Sylva-Taroucy (diplomová práce). Liberec 2005.
- Traub, H.: F.L.Rieger. Praha 1922.
- Traub, H.: Poslední český pokus o vyrovnání s Rakouskem. Brno 1919.
- Traub, H.: Ze života a působení Egberta hraběte Belcrediho. In: Česká revue 1916/1917, s. 82-97, 187-191
- Urban, O.: Česká společnost 1848-1918. Praha 1982.
- Urban, O.: Die Landtage der böhmischen Länder. Sonderdruck aus der Reihe Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. VII, Verfassung und Parlamentarismus. Wien 2000.
- Urban, O.: Schmerlingovo divadlo – politika jako divadlo. In: Divadlo v české kultuře 19. století. Praha 1985, s. 53-57.
- Urbanski, H.von: Der Adel in Österreich vor 1914. In: Etudes danubiennes 8/1992, s. 1-14.
- Urfus, V.: Český státoprávní program na rozhraní let 1860-1861 a jeho ideové složky. In: PHS 8/1962, s. 127-172.
- Urfus, V.: Ein Flugblatt des Grafen Heinrich Clam-Martinic über die Wiener Ereignisse im Mai 1848. In: Wiener Geschichtsblätter 22/1967, s. 144-148.
- Urfus, V.: Rodinný fideikomis v Čechách. In: SH 9/1962, s. 193-238.
- Valenta, A.: Karel Schwarzenberg (1859-1913). In: SE 43/1994, s.75-85.
- Valenta, A.: Lev Thun. In: SE 31/1993, s. 71-81.
- Valjavec, F.: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815. München 1951.
- Valjavec, F.: Die Entstehung des europäischen Konservatismus. In: Hans-Gerd Schumann (Hg.), Konservatismus. Königstein 1984, s. 138-155.
- Velek, L.: Český zemský sněm v letech 1848-1913. In: Senát 3/2004 (příloha O bikameralismu a parlamentarismu), s. 1-6.
- Vocelka, K.: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868. Wien 1978.
- Volf, M.: Významní členové a spolupracovníci Vlastenecko-hospodářské společnosti v Království českém. Praha 1967.
- Waldstein-Wartenberg, B.: Österreichisches Adelsrecht 1804-1918. In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, 17-18/1964-1965, s. 109-146.
- Walz, G.A.: Die Staatsidee des Rationalismus und der Romantik und die Staatsphilosophie Fichtes. Berlin-Grunewald 1928.
- Wandruszka, A. – Urbanitsch, P. (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. II. Verwaltung und Rechtswesen. Wien 1975.
- Wank, S.: Aristocrats and Nationalism in Bohemia, 1861-1899. In: History of European Ideas 15/1992, s. 589-596.

- Wank, S.: Aristocrats and Politics in Austria, 1898-1899: Some Letters of Count Alois Lexa von Aehrenthal and Karel Schwarzenberg. In: Austrian History Yearbook 19-20/1983-1984, s. 155-187.
- Wank, S.: Some Reflections on Aristocrats and Nationalism in Bohemia 1861-1899. In: Canadian Review of Studies in Nationalism 1-2/1993, s. 21-33.
- Wehler, H.-U. (Hg.), Europäischer Adel 1750-1950. Göttingen 1990.
- Wehler, H.-U. (Hg.): Scheidewege der deutschen Geschichte. Von der Reformation bis zur Wende 1517-1989. München 1995.
- Weinzierl-Fischer, E.: Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933. Wien 1960.
- Westerholt, B. Graf von: Patrimonialismus und Konstitutionalismus in der Rechts- und Staatstheorie Karl Ludwig von Hallers. Begründung, Legitimation und Kritik des modernen Staates. Berlin 1999.
- Wierer, R.: Das böhmische Staatsrecht und der Ausgleichsversuch des Ministeriums Hohenwart-Schäffle. In: Bohemia 4/1963, s. 54-173.
- Winter, E.: Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie. Wien 1969.
- Wurzbach, C. von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Bd. I-LX, Wien 1856-1891.
- Zapletal, V.: JUDr. Rudolf kníže Thurn-Taxis. Brno 1933.
- Zellenberg U.E. (Hg.): Konservative Profile. Ideen und Praxis in der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock. Graz-Stuttgart 2003.
- Županič, J.: Nová šlechta rakouského císařství. Praha 2006.
- Županič, J.: Cesty k urozenosti. Nová šlechta v Rakousko-Uhersku. In: ČČH 2/2006, s. 269-303.